Василь Лизанчук

НАВІЧНО КАЙДАНИ КУВАЛИ

ДОКТОР ФІЛОЛОГІЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОР, ЗАВІДУВАЧ КАФЕДРИ РАДІОМОВЛЕННЯ І ТЕЛЕБАЧЕННЯ ЛЬВІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМ. ІВАНА ФРАНКА, ЧЛЕН СПІЛКИ ЖУРНАЛІСТІВ УКРАЇНИ ВАСИЛЬ ВАСИЛЬОВИЧ ЛИЗАНЧУК НАРОДИВСЯ 1 СІЧНЯ 1937 Р. У С. ГАНІВ КОЛОМИЙСЬКОГО РАЙОНУ НА ІВАНО-ФРАНКІВЩИНІ. АВТОР МОНОГРАФІЙ «УВАГА: УВІМКНУТО ПРИЙМАЧ», «ВПЛИВ ПРЕСИ, ТЕЛЕБАЧЕННЯ І РАДІО НА ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ», «ЗАСОБИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ ПРО РУСИФІКАТОРСЬКУ ПОЛІТИКУ В УКРАЇНІ», БРОШУР «ТЕЛЕБАЧЕННЯ І РАДІО У ВИХОВАННІ УЧНІВ», «ГРОМАДЯНИНОМ БУТИ ЗОБОВ'ЯЗАНИЙ», «О РІДНЕ СЛОВО, ЩО БЕЗ ТЕБЕ Я?!», НАВЧАЛЬНИХ ПОСІБНИКІВ «ЗАСОБИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ І ДУХОВНЕ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ», «МЕТОДИ ЗБИРАННЯ І ФІКСАЦІЇ ІНФОРМАЦІЇ В ЖУРНАЛІСТИЦІ» ТА ІН. ОПУБЛІКУВАВ ПОНАД 100 НАУКОВИХ І НАУКОВО-ПУБЛІЦИСТИЧНИХ СТАТТЕЙ З ПРОБЛЕМ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ ЖУРНАЛІСТИКИ, ВІДРОДЖЕННЯ РІДНОЇ МОВИ, КУЛЬТУРИ, ДУХОВНОСТІ, УТВЕРДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ.

Василь ЛИЗАНЧУК

НАВІЧНО КАЙДАНИ КУВАЛИ

факти, документи, коментарі про русифікацію в Україні

Львів
Інститут народознавства НАН України
1995

ББК 63.3 (4УКР)
Л55

Ця книжка побачила світ завдяки благочинній акції спільного українсько-американського підприємства «ГРАНД-ГОТЕЛЬ» (м. Львів)

Рецензенти:
В. А. КАЧКАН, д-р філол. наук, професор, академік АН Вищої школи України (Київський університет);
І. В. КРУПСЬКИЙ, канд. іст. наук, доцент (Львівський університет)

Лизанчук Василь.
Л55 Навічно кували кайдани: Факти, документи, комент. про русифікацію в Україні.— Львів: Ін-т народознавства НАН України, 1995.— 415 с.

Щоб розкрити руйнівну, антинаціональну суть русифікації в Україні, в книзі використано сотні документів. Автор простежує магістральну лінію лиходійної політики білих царів-батечок і червоних комісарів-генсеків, спрямовану на знищення української мови і культури, витравлення духовності і ментальності нації. Показує морально-психологічні наслідки московсько-більшовицького месіанізму «російщення», який деморалізував український народ, придушував його національно-державну самодостатність, самобутність, самоцінність, породжував почуття меншовартості.

Для науковців, вчителів, студентів, школярів, усіх, хто цікавиться непересічною долею українців.

Л $\frac{0503020900-04}{95}$

ББК 63.3 (4УКР.)

ISBN 5-7702-0633-0

«...УЧИ НЕЛОЖНИМИ УСТАМИ СКАЗАТИ ПРАВДУ»

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Досліджуючи міжнаціональні відносини в Східній Європі — в першу чергу, взаємини між українською нацією та її, треба шкодувати, агресивними сусідами,— я намагався вивести якісь загальні положення, які б визначали зміст цих стосунків протягом віків. Не знаю, чи з таким завданням вдалося дати собі раду до кінця, але було сформульовано кілька принципів, суть яких зводиться до таких тверджень:

1. Кожний експансивний і агресивний народ (держава, нація) — це дестабілізуючий фактор у політичному минулому і сучасному.

2. Кожна експансія, незалежно від того, якими мотивами її виправдовують, тому, що її метою є підкорення чужого народу і захоплення території, на якій він живе, є проявом імперіалізму.

3. Кожен народ, що опинився у становищі завойованого, має право боротися за свою рівноправність як народу і за повноправність території, на якій він мешкає; у випадку, коли боротьба за рівноправність не дає результатів, має таке саме право боротися за повну незалежність.

4. Національно-визвольна боротьба не виникає в умовах цілковитої рівноправності націй; передумовою її є співвідношення: «нація-гнобитель — нація-пригноблений», «нація-дискримінатор — нація-дискримінований».

5. Методи національно-визвольної боротьби диктує нація-гнобитель; якщо мирні (кажучи з точки зору наближення до наших часів — парламентські, пасивного спротиву) способи боротьби не дають результатів, пригноблена нація змушена застосовувати збройні методи боротьби; ступінь і характер пригноблення визначає рівень та інтенсивність боротьби пригноблених.

6. Кожна імперіалістична держава, незалежно від своїх розмірів, незалежно від того, чи її колонії розташовані у неї під боком чи за морями, побудована на підкоренні чужого народу і агресії на чужу територію, має свій початок і свій кінець; від політичної мудрості керівників панівної нації залежить, чи розвал імперії кінчається більшими чи меншими втратами для колишньої панівної нації.

Ці принципи, сформульовані й опубліковані вперше у 1991 р., не раз були об'єктом суперечок на міжнародних форумах, у пресі, зокрема під час дискусій між польськими та україн-

ськими дослідниками[1]*. Не вдалося, однак, досі від дискутантів протилежної сторони почути аргументовані, недекларативні відповіді «ні!», як і, зрозуміло, відповіді, що це «так». Такі результати можуть лише зміцнити переконання, що висунені принципи витримують критику.*

Не буду, в світлі викладених положень, зіставляти стосунки Росії та України — це може зробити кожен читач самостійно, але не підлягає сумніву, що три і пів сторіччя взаємини між двома східнослов'янськими, отже, формально, братерськими націями формувалися саме так, а не інакше.

Горду, войовничу, незалежну козацьку націю, що завзято боронила свій край від ворогів та не хотіла підпорядковуватися окупантам, треба було підкорювати всіма доступними способами фізичного і духовного винищення. Москва — біла і червона — мала в своєму розпорядженні великий асортимент засобів колоніального панування. Всі вони були перевірені — з кращими та гіршими (для гнобителя) наслідками. «Русифікувати!» — таким був наказ, проголошений царями і генсеками, їхніми підручними різних рангів та переданий до виконання всім «справжнім» російським патріотам.

Бо лише ліквідувавши бунтівливий народ як націю, можна було остаточно вирішити «українське питання», зняти його з порядку денного міжнародної політики — і власного сумління. «Не было, нет и не будет».

Завданню русифікувати за будь-яку ціну були підпорядковані всі інші методи боротьби з непокірним народом. Русифікація щільно сплелася з політикою геноциду української нації, бо здесяткованих розстрілами, депортаціями, штучним голодом легше залякати і денаціоналізувати. Крім загальних принципів міжнаціональних відносин, які перелічено на початку, є ще особливі нюанси дій кожного окупанта. Денаціоналізація насильницькими методами — терором, ліквідацією культурних здобутків, забороною шкіл, друку, врешті — мови,— була в арсеналі різних держав, що окупували українські землі: Польщі й Чехословаччини (та Словаччини), Угорщини і Румунії, Кримського ханства і Туреччини, але найвишуканіші та найрафінованіші й одночасно найбрутальніші (бо завжди підкріплені геноцидом) методи застосовувала Росія. Росія здобула сумнівної вартості високогатункову монополію на специфічні засоби винищення національного духовного життя народу — антиукраїнського етноциду і антиукраїнського лінгвоциду. Треба відверто сказати — з чималими досягненнями: ліквідацією питомого

[1] В останній час див.: *Zajączkowski W.* Odpowiedź Jarosławowi Daszkiewiczowi // Res Publica Nova.— Warszawa, 1994.— Nr. 3.— S. 39—40.

більшості націй світу натурального приросту українців, відібранням рідної мови значній частині народу, сплюженням національної ідеї — дороговказу в житті кожного поневоленого народу, який бореться за своє незалежне майбутнє, розтоптанням і обплюванням національних святощів й історичної пам'яті народу, перетворенням нації в народ з найменшим в Європі відсотком національної інтелігенції (ой, яка ж небезпечна та інтелігенція, як треба її пильнувати й періодично винищувати), вбиванням національних ідеалів і бажань.

Історія русифікації України пройшла ряд етапів. Народ був твердий, спершу по-козацькому завзятий, пізніше по-селянському впертий. Натиск посилювався в геометричній прогресії, щоб досягти два апогеї: перший, в роках штучного голоду та контрукраїнізації; другий, в часах жорстокої терористичної боротьби з національно-визвольним рухом 40—50-х рр. Досліджуючи, спеціально, сили, засоби і результати контрукраїнізації (іншими словами — русифікації), я дійшов свого часу до висновків[1]*, які варто навести, щоб зрозуміти механізм русифікації та знати про її виконавців на різних щаблях соціальної драбини колишньої Радянської України — колонії тогочасної Росії. Основними русифікаторами, що на початку 30-х рр. виконували безпосередні та посередні накази шовіністичної Москви, були:*

1) Верхівка КП(б)У, в якій українські — за національною свідомістю — комуністи ніколи не досягли хоча б кількісної переваги, в якій генеральним секретарем ніколи не був українець, а українські керівні кадри завжди дискримінувалися; керівництво КП(б)У постійно було в руках російських великодержавників, яких підтримував московський центр.

2) Російська і русифікована бюрократична верхівка адміністративних установ, а ще більше могутніх трестів і синдикатів, що ніколи не підпорядковувалися Харкову чи Києву.

3) Російське і обрусіле міщанство, так само, як російський і обрусілий пролетаріат, переконані у своїй російській вищості, у своєму революційному культуртрегерстві, у світовому месіанізмі переможної російської ідеї, що вилилася в принцип перемоги «соціалістичної» революції в одній окремо взятій країні та в стереотип про «старшого російського брата».

4) Російська і зрусифікована інтелігенція, значною мірою єврейська та українська («малоросійська») за походженням, яка подавала себе за «людей російської культури», що «по-на-

[1] *Дашкевич Я.* Українізація: причини і наслідки // Слово і час.— Київ, 1990.— № 8.— С. 55—64; Він же. Політичне ошуканство чи провокація? Крах українізації 20-х — 30-х рр. // Дашкевич Я. Україна вчора і нині. Нариси, виступи, есе.— Київ, 1993.— С. 78—88; Daschkewytsch J. Ukrainisierung und Gegenukrainisierung // Ukraine: Gegenwart und Geschichte eines neuen Staates // Hrsg. G. Hausmann, A. Kappeler.— Baden-Baden, 1993.— S. 118—125.

уковому» заперечували саме існування української нації, окремої від великоросійської та рівноправної з нею.

5) Органи ЧК та її спадкоємці, а також Червона армія як охоронці єдиної і неподільної імперії.

6) Російська православна церква — за багатовіковими традиціями, незважаючи на переслідування з боку Червоної Росії (конкурентна боротьба за душі),— носій цієї ж ідеї єдиної і неподільної державної системи.

Необхідно підкреслити: русифікатори 80-х рр. (та й сучасності) вербуються з тих самих кіл, що й у 20—30-х рр., з тією різницею, що монопольну колись Комуністичну партію замінили тепер партії комуністичного і соціалістичного профілю, по-старому антиукраїнського і москвоцентричного напряму.

Українська нація має всі підстави скласти звинувачувальний акт щодо російського окупаційного режиму, незалежно від того, чи цей режим був зафарбований у білий або червоний колір. Антиукраїнське — русифікаторське — ядро режиму існувало і зберігалося весь час.

У цьому звинувачувальному висновку одне з основних місць займає і займатиме етноцид українців, який було розбудовано в цілу систему. Починаючи від фізичного винищення української інтелігенції, штучного голоду, організованого якраз для українців як в межах України, так і поза ними (українські поселення Кубані, Саратівщини, Курщини, наприклад) з метою знищити здорове етнічне ядро нації — українське економічно незалежне селянство. Отже, починаючи від фізичного винищення української нації лише за те, що вона українська, і дискримінації його представників у адміністрації, армії (особливо західних українців) — до відвертого проповідування російської вищості, російського расизму. Українцям прищеплювали почуття меншовартості, доводили до девальвації і падіння престижності всього українського, ліквідували українські школи, культурні заклади, закривали українські засоби масової інформації, позбавляли українських газет, журналів, скорочували українські години радіомовлення і телевізійних передач. Підтримували національне ренегатство, проводили широкі кампанії проти т. зв. українського націоналізму, до ознак якого зарахували вживання української мови та українську вишиванку.

В парі з плановим згори етноцидом ішов також плановий згори лінгвоцид. Штучно було обмежено сферу вживання української мови до мови «для домашнього користування». Для того, щоб розірвати зв'язки українського народу з Заходом, а закріпити орієнтацію лише на Москву і через Москву, було різко обмежено посередницьку функцію української мови, зведено українську перекладацьку діяльність майже виключно до художньої літератури. Видання книжок українською мовою з року на рік зменшувалося; українська мова перестала бути, практично, науковою мовою.

Етно- і лінгвоцид з особливою люттю застосовано до окраїн української етнічної території, що залишилися за межами колишньої УРСР та до українських етнічних островів східної діаспори. Ще у 1931—1933 рр. на цих територіях було ліквідовано українські школи, пресу, радіомовлення, клуби. У великих містах Росії, в Середній Азії було знищено українські земляцтва, культурні об'єднання. При заведенні паспортної системи як поза Україною, так і в Україні, особливо Південній та Лівобережній, під тиском вписували у відповідну графу національність «русский» замість «українець».

Етноцид і русифікація довели до глибоких демографічних змін. Терор спричинив еміграцію на Північ та Схід (втеча від переслідувань за «націоналізм»), а в період Другої світової війни — велетенський вихід української інтелігенції на Захід саме через терористичне переслідування проявів українства.

В усіх ділянках культури здійснювалася русифікація. Масово винищували пам'ятки давньої української культури, включаючи пам'ятки світового рангу. В цей спосіб вбивали якраз українську історичну пам'ять. Під кличем «боротьби з націоналізмом» винищували все те, що в сучасній культурі — в різних ділянках творчості — виходило понад провінційний рівень і, таким чином, могло відвертати увагу від вищої російської культури. З особливою люттю винищували українську масову культуру — естрадну пісню, музику. Певні категорії інструментів (бандура) було проголошено націоналістичними, а бандуристів ліквідували фізично. Для кращого контролю і диктату було запроваджено одержавлені «творчі» спілки. Страшних ударів завдали українській науці, особливо гуманітарним її ділянкам. Неодноразові чистки в Академії наук та в університетах, починаючи з 30-х, а кінчаючи 70-ми рр., ліквідація самоврядних наукових товариств — республіканських та регіональних,— мали прискорити глибоку провінціалізацію української науки, широко відкрити т. зв. союзні двері для тих, хто погоджувався на русифікацію своєї наукової творчості. Зрештою, кращі наукові сили переманювали або просто переводили до Росії, де вони зразу потрапляли до рук русифікаторів.

Насильницьки було ліквідовано ті церкви, що мали національний характер — Українську автокефальну православну церкву, її відгалуження, Українську греко-католицьку церкву.

Процес русифікації України весь час мав дві сторони: натискові асиміляційної політики державної махіни українська нація протиставляла свої захисні засоби. І хоча сили були дуже

нерівні, хоча жертви були неймовірні — досі несприйнятні й незрозумілі для т. зв. цивілізованого світу (особливо того, що досі ще перебуває в чаду захоплення Великою Росією, ігноруючи велетенські злочини проти людства і проти людяності, які віками чинила саме ця Велика Росія, що дійшла до вершин озвіріння в часи комуністичного режиму та продовжує цю ж лінію, винищуючи чеченський народ) — українська нація витримала ці удари, піднімалася не раз на збройну визвольну боротьбу, маючи на неї повне право, а тепер готується до нового національного відродження. Сили русифікаторів та їх колаборантів в Україні ще не розгромлені, вони становлять велику загрозу для нації в тих регіонах, де панування русифікаторів, які досі мають підтримку Москви, продовжується.

Тому перед українською наукою постає велике і відповідальне завдання розповісти українському народові — та цілому світові — про той жорстокий етноцид, який Росія протягом сторіч застосовувала до українського народу. Історія русифікації перестала бути забороненою зоною для досліджень. Кількість фактичного матеріалу, що має стати предметом вдумливого і об'єктивного аналізу, зростає постійно. Зникає пасивність (а може ще й страх?) тих дослідників, які на тему відносин Росія — Україна звикли дивитися згідно згори запрограмованими аксіомами.

Незважаючи на це, праць, наукових і науково-популярних, насичених фактами, документами, свідченнями сучасників ще мало. Завдання розвінчування міфів промосковської пропаганди во ім'я правдивої та об'єктивної історії України сьогодні надзвичайно актуальне. Цим потребам сучасної доби відповідає праця Василя Лизанчука «Навічно кайдани кували». Зелену їй вулицю — у світ.

ЯРОСЛАВ ДАШКЕВИЧ

«...ОД БОГА І ГОЛОС ТОЙ, І ТІ СЛОВА ІДУТЬ МЕЖ ЛЮДИ!...»

Час усе більше віддаляє нас від події 1 грудня 1991 р., коли народ свідомо, з почуттям гідної пам'яті про волелюбних пращурів та історичною відповідальністю за долю нащадків сказав заповітне «Так!» самостійній, незалежній, соборній Україні. Однак українське державотворення відбувається за дуже складної суспільно-політичної, морально-економічної, психолого-ідеологічної ситуації. Ще діють підступні, зловмисні зовнішні і внутрішні сили, які намагаються зупинити воскресіння й утвердження української держави. Задля цього й досі використовуються найрізноманітніші — випробувані й «оновлені» — способи, серед яких чи не найпідступніший — фальсифікація історії українського народу, зокрема історії взаємин України і Росії, у яких розкривається одверта брутальна політика, що століттями була спрямована на отруєння української ментальності, знищення України як держави, а українців — як етносу.

Об'єднуючи під своєю тяжкою ферулою сонми різних народів, російсько-більшовицька імперія впродовж півтисячоліття виробляла спотворені, принципово позанаціональні форми свого «патріотизму». Його сувереном був зовсім не російський народ, а космополітична за своїм складом імперська адміністрація, яка думала, як Катерина II — по-німецьки, говорила, як Олександр I — по-французьки, а чинила, як усі Романови — від Михайла до останнього Миколи — по-татарськи. Парадокс російської історії полягає в тому, що її інтелігенція лише спорадично здогадувалася про свою приреченість у московсько-комуністичній структурі, що звалася «Росією», «СРСР», і де навіть російське у страшних пароксизмах різного роду імперської агресивності нівечилося не згірш «інородческого», українського. При цьому досягалась не менш чорна мета — формування у росіян великодержавної, імперської психології, яка і сьогодні заважає багатьом змиритись з тим, що розвалилась комуністична тюрма народів — СРСР.

Травма росіян з приводу загибелі імперського СРСР глибока ще й тому, що тоталітарна комуністична пропаганда вселяла в їхні душі такі міфи про імперію, за якими вона є непорушна, непереможна, наймогутніша, і все це — завдяки «великому російському народові». У багатьох росіян виробилося не завжди усвідомлене відчуття своєї домінантності в Україні, і будь-який крок до зрівняння в реальних національних і мовно-культурних можливостях такі люди сприймають як своє ущемлення.

Біологи стверджують, що 70 років — це період генетичного проникнення, коли певні психологічні комплекси проникають на генетичний рівень. Очевидно, за 70 років панування комуністичної імперії якісь психологічні комплекси проникли і на генетичний рівень українського народу. Адже, винищуючи українські патріотичні сили, вороги активно знищували підсвідому традицію національного життя (побуту, родини, права).

Чари комуністичної фразеології фальшували справжню суть московсько-більшовицького імперіалізму, який приносив злидні, національне і соціальне поневолення, руйнував культуру і духовність автохтонного населення, нав'язував йому російську мову, накидав підкореним націям своїх богів, символи і культивував право сили, тобто безправ'я. Вся ця колонізаторська політика ознаменовувалася порочним циклом,— підкреслював В. Болюбаш: убогість росіян зумовлювала експансію; експансія імперіалізму потребувала великої армії; багаточисельна армія грабувала продуктивні ресурси країни, і тим самим увічнювала убозтво [1].

Штучна ізоляція на століття відрізала Україну від навколишнього світу. Україна втрачала свій інтелект і талант, перетворюючись на аноніма, і скільки сил коштувало їй уникнути повної розчиненості у загальноімперському духовному казані. «Тепер, піднявшись до нового життя, Україна відчула, що залишалася незнаною, не відкритою для людства, дивною терра інкогніта в старій і добре вивченій Європі,— зазначав на Всесвітньому форумі українців О. Руденко-Десняк.— Імперія була аж ніяк не зацікавлена в тому, щоб її піддані справді пізнавали один одного і, тим більше, несли свою неповторність за імперські кордони...» [2]

[1] *Болюбаш В.* Російський імперіалізм у сучасній публіцистиці США // Літ. Україна.— 1993.— 18 лют.
[2] Літ. Україна.— 1992.— 27 серп.

Брудні хвилі шовінізму, російського націоналізму, українофобії, які не перестають накочуватись «на нас іззовні, але спінюються і в деяких регіонах самої України» (І. Дзюба), збурюються, підтримуються, підживлюються «защитниками великой России». Вони, зокрема, не перестають послуговуватись думками історика та мислителя Георгія Федотова, який ще у 1938 р. сформулював завдання для російської інтелігенції: «Если мы хотим навсегда остаться братски связанными с южнорусским или украинским народом, мы должны принять на себя, в свою собственную культуру, всю его национальную традицию как традицию русскую. В этом глубокое отличие украинства от всякой иной национальной проблемы на территории России... Надо включить в храм русской славы все то, что любит и чем гордится Украина,— все, кроме новейших политических сепаратистов. Конфликты прошлого, даже трагическую борьбу мы должны воспринимать как свершившееся внутри России — как борьбу Грозного с боярством или западников со славянофилами. Лишь в том случае, если удастся это духовное собирание России, можно надеяться и на сохранение ее политического единства» [1].

З неймовірною рафінованістю шовіністичні ідеологи насаджують у свідомість людей міфічну тезу про «колиску трьох братніх народів» і їх «єдиний спільний корінь», підступно маніпулюють ідеєю про «слов'янську єдність» в її московському варіанті, що використовується як засіб підпорядкування слов'янського світу «единой и неделимой». У зв'язку з тим, що у спектрі цієї підступної політики особливе місце займає Україна, яка є одвічною перешкодою на шляху великодержавного імперіалізму, найбільш віддані оспівувачі «русского Отечества» навіть не згадують, що Україна має хоч якесь відношення до Київської Русі, не кажучи вже про те, що вона насправді є прямою спадкоємницею давньої держави. Наприклад, Ю. Лошиць у статті «Взыскующая правду. К 1000-летию русской литературы» назвав пам'ятки літератури давньої Русі «киевским» периодом древнерусской письменности» [2]. Визначний твір «Слово о законе и благодати» київського митрополита Іларіона охарактеризував як «ярчайший памятник зрелости и самостоятельности русской философской и исторической мысли», підкресливши,

[1] *Федотов Г.* О Мазепе // Дон.— 1991.— № 7.— С. 170.
[2] Наш современник.— 1982.— № 1.— С. 164.

що «Иларион, может быть, как никто из его русских современников, чувствовал масштабность движения истории, ее поступательность, необходимость революционных перемен в области духа, невозможность вливания нового вина в обветшавшие, прохудившиеся сосуды» [1]

Безперечно, Іларіон був високоосвіченою людиною. У його творах багато образів, порівнянь, епітетів, різних символів, риторичних запитань і звертань. «Слово о законе и благодати» високими літературно-філософськими якостями вийшло за межі своєї доби. Однак Іларіон ніяк у той час не міг бути «русским», бо не лише Росії як держави, імперії ще не було тоді на землі, але й навіть Московського князівства не існувало, яке згодом, за Петра І, було названо Росією. Іларіон був першим руським (українцем), якого за рекомендацією князя Ярослава Мудрого було обрано на митрополичий престол у Києві.

Нинішні облаштувальники демократичної Росії також, як не дивно, послуговуються (свідомо чи несвідомо) сумнівними, м'яко кажучи, ідеологічними міфологемами. Якщо через незнання історії, то це, зрозуміло, не є страшна біда. При бажанні об'єктивну історію своєї країни і сусідів, яких безугаву називають братами, можна вивчити. Коли ж свідомо перекручується історична правда, то виникають десятки запитань, і на гадку спадає «Славянська ода» П. Куліша:

Обманщице, кого ти не лестила,
Кому м'яких не слала ти перин?
Ще мало ти людей занапастила,
Що вірили обіцянкам твоїм?
«Святою» ти себе провозгласила
І небеса під себе осягла,
А на землі твоя нечиста сила
Слав'янську кров сто ріками лила.
Обняти світ залізними руками
Силкуєшся, щоб людському уму
Спорудити з продажніми попами
Вселенськую, безвихідну тюрму.
І всіх Славян скликаєш во єдино:
«Зливайтеся! Я — море, ви — руч'ї!
Корітеся і нахиляйте спину,
Хилітеся під присуди мої!
У мене ви дознаєте впокою,
Як праведні у Бога за дверми:
У багнищі, стоячою водою
Гнистимете з московськими людьми.
А як на вас коли, в лиху годину,
Воздвигне враг безощадну війну,

[1] Наш современник.— 1982.— № 1.— С. 166.

То виріже вас тільки половину,
А там прийду і вас обороню».
Да славиться народ освободитель!
Да шествує у слід його біда!
Да буде він во віки побідитель!
Да ллється кров славянська, як вода!

Виступаючи на відкритті пам'ятника Ярославу Мудрому в Ярославлі президент Росії Борис Єльцин назвав київського князя «российским реформатором», а росіян — «народом, давшим миру Ярослава Мудрого» [1], а також підкреслив, що «Ярослав Мудрый вошел в историю как собиратель русских земель...» [2]. Навіть у «Большой советской энциклопедии» написано, що «Ярослав Мудрый (978—1054) — великий князь киевский, крупный государственный деятель Древней Руси» [3]. Але журналіст Олександр Гамов на це не зважає, він сам творець історії і задав президентові Росії таке питання: «Русская правда» Ярослава Мудрого позволила сохранить и укрепить Россию, сможет ли это сделать «Русская правда» Бориса Ельцина? «Назвав «Руську правду» Ярослава Мудрого — «древнейшим русским кодексом» [4].

Руїнницькі наслідки псевдомесіанської «собирательной деятельности» (вогнем і мечем) білих царів-батечок і червоних вождів-генсеків, які нищили українську етнопсихологію, корчували систему міжпоколінної передачі етнокультурної інформації, фальшували етнонаціональну культуру, очевидні в Україні і тепер, коли, на жаль, «миллионы украинцев предпочитают думать, говорить и писать на общерусском языке. Именно — общерусском,— сердито підкреслює якийсь Н. Гусенко.— И великороссы, и украинцы, и белорусы являются русскими...» [5]

Фальшива версія «общерусского народа», «малорусской ветви Великороссии», «общерусского языка», як і московський неославізм, є лише позолотою для імперської пастки, яка одурманює і винищує українство. Першого удару зазнавала і зазнає українська мова. Не див-

[1] *Костенко Ліна.* Ну а при чому тут Григорій Розум? // Літ. Україна.— 1993.— 28 жовт.
[2] *Гамов А.* Как Ярослав Мудрый стал советником Бориса Ельцина // Комсомольская правда.— 1993.— 26 жовт.
[3] Большая советская энциклопедия.— Т. 49.— С. 646.
[4] *Гамов А.* Как Ярослав Мудрый стал советником Бориса Ельцина // Комсомольская правда.— 1993.— 26 жовт.
[5] Молодь України.— 1989.— 15 жовт.

но, адже мова — явище соціально-психологічне. Найчистішим і єдиним живильним джерелом розвитку нації є рідна мова. Саме у мові народ закодовує свою духовність, історію і багатовіковий досвід, здобутки культури та світоглядні ідеї, самобутність і неповторність. У мові починається і закінчується духовне життя людини, життя всього народу. Рідна мова — це найособистіша і найглибша сфера обстоювання свого «я» (коли воно є), особистої і національної гідності. «Мова оживляє світ, вона фокусує в собі енергію світу, тому розслаблення чи активізація того, чи того національного організму відбувається через слово,— стверджує Павло Мовчан.— Мова — це п'ята ефірна стихія, яка облягає національний простір і зменшення її сфери призводить до утворень своєрідних озонових отворів, через які вривається чорна енергія, що деморалізує народ» [1], придушує національну самодостатність, самобутність, самоцінність.

«Українська мова мусить бути державною в Україні,— підкреслила Голова Конгресу Українських Націоналістів магістр Слава Стецько.— Не уявляю, щоб у Німеччині була державною якась інша мова, крім німецької, а у Франції — якась, крім французької...

Ми живемо в цивілізованому світі, й усі меншини повинні мати всі права на рівні громадян. Усі громадяни мають бути рівні перед законом і перед державою в своїх правах і обов'язках.

І я, українська націоналістка, є за те, щоб гарантувати права кожної національної меншини на розвиток її мови, культури. Що ми насильницьки приневолимо росіян говорити в їхніх хатах по-українському? Це було б щось нечуване... Та коли українська спільнота домагається української школи — хіба це «українізація»? Це природне право громадянина на освіту своєю рідною мовою» [2].

З огляду на те, що мова є своєрідним синтезом усього національного, фокусом його бачення, «мовне питання неминуче перестає бути тільки лінгвістичним питанням, чи, краще сказати, безпосередньо лінгвістичним, а стає також — і то часто насамперед — питанням політичним, соціальним і культурним» [3].

[1] *Мовчан П.* Мова — явище космічне // Літ. Україна.— 1989.— 30 листоп.

[2] *Стецько Слава.* Хоч би де ти був — будуй Україну! // Літ. Україна.— 1993.— 18 берез.

[3] *Шевельов Ю.* Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900—1941). Стан і статус.— Сучасність, 1987.— С. 6.

Отож, щоб зрозуміти, чому «так исторически сложилось» (цю фразу полюбляють повторювати захисники збільшовиченої ери), що для мільйонів українців «русский язык стал вторым родным языком», і вони «предпочитают думать, говорить и писать на общерусском языке», слід документально розповісти про русифікаторську політику в Україні.

Але перед тим, як приступити до розв'язання цієї досить складної і обширної теми, варто торкнутися суті самого терміну «русифікація». Висловлюються думки, що він завузький і неправильний. Наприклад, д-р Богдан Романенчук стверджує, що правильнішим і ширшим є термін «російщення», бо охоплює, крім мови, ще й інші ділянки життя і докладніше означає політику саме російської, а не якоїсь руської чи русскої імперії, давньої й теперішньої, царської і пролетарської чи більшовицької, яка послідовно намагалася всіма силами, всіма засобами і способами довести український народ та інші поневолені народи до злиття з російським, української мови й літератури — до злиття з російськими, словом, намагалися за всяку ціну зросійщити або змосковщити український народ фізично й духовно.

«Термін р о с і й щ е н н я і р о с і й щ и т и походить від актуальної назви країни й держави Р о с і я (Россия), яка й виконує дію р о с і й щ е н н я, а термін р у с и ф і к а ц і я тут зовсім невдалий і невластивий, бо він походить від давньої назви нашої країни Р у с ь, якої тепер ніде нема, тому вона нікого не р у с и ф і к у є, а колишнє Московське князівство чи царство такої назви офіційно ніколи й не мало, і Руссю ніколи в дійсності не називалося. Тому термін р у с и ф і к а ц і я не тільки не влучний, але й неправильний. Більш властивий був би термін росифікація, росифікувати (о зам. у) від назви Р о с і я, але й це термін не український, а німецький, калька німецького дієслова р у с с і ф і ц і р е н, р у с с і ф і к а ц і о н. Німці називають Росію Р у с л я н д — країна русів, хоч там ніяких русів давно вже нема — вони були тоді, коли Київські князі колонізували дикі північні землі й висилали туди своїх руських наставників, а руська Церква — руських духовників для християнізації північних племен — але тепер нема там ніяких русів, що могли б русифікувати, тільки є Р о с і я (позичена назва), що р о с і й щ и т ь, а в дійсності московщить усе довкола себе і навіть далі від себе.

Хтось міг би сказати, що й назва Р о с і я була колись

наша, але в дійсності то не була наша власна назва, а грецька, бо давні греки називали нашу древню Русь Росія, а наша Русь мала з греками близькі взаємини (церковні й культурні та політичні), і для наших предків грецька назва нашої країни Росія була побічною назвою, вживаною часом і в письмі. Але коли московський (не російський) цар Петро I прийняв цю грецьку назву з політичних мотивів для своєї імперії, то нам нема причини за нею жалувати, бо то була не наша назва, дарма, що вона означала по-грецьки нашу землю. Для нас навіть краще, що Москва взяла собі грецьку назву Росія, а не Русь або Україна, хоч вона й це могла зробити, бо назва Росія означає тепер не що інше, а злочинну Московсько-монгольську імперію, яка намагається продовжувати політику Джінгісхана — завоювати й поневолити увесь світ.

Дехто думає, що ми не повинні називати росіян москалями, бо це, мовляв, для них неприємне чи образливе, тому ми повинні їх називати так, як вони самі себе називають. Вони себе називають русскімі (людьми), а поводяться як москалі, бо вони справжні москалі — це їх етнічна назва, а Росія, росіяни — це назви політичні, не етнічні, прийняті аж у 18-му столітті з політичних міркувань — для Московської абсолютної імперії, яка має назву Росія; сам же народ, який ту імперію творить, це в дійсності москалі, перемішані з колишніми завойовниками монголами.

За царські рублі німці в певному часі почали називати Московське царство чи «Государство» Русланд — країна русів, але то не була ніяка країна русів, тільки була країна москалів, які були колись руськими підданими, що належали до Київської руської держави («русские люди»).

І нам вільно називати москалів їх етнічною назвою та й самим не цуратися нашої давньої назви русини, бо ми колись були русини, і це для нас ніяке не пониження. Ми навіть повинні вживати, щоправда, в окремих, у певних випадках, подвійної назви русини-українці для підкреслення тяглости нашого народу від початку нашої історії, від давньої Руси-України. Так само відкинути треба терміни русизм, русицизм, бо це фактично означає дослівно українізм. Русь — це давня і славна назва нашої країни України. Коли ми кажемо і мусимо казати, що Русь — це наша давня назва, а не московська, то не можемо означувати російщення мови чи літератури русифікацією, бо інакше це

буде заперечення того, що ми заперечуємо чи відкидаємо — що Русь — це наша давня назва, не московська. Замість того можна б уживати термінів росизм чи росицизм, бо ці іменники утворені від назви Росія, яку собі прийняла колишня Московщина чи Московія.

Але коли німці від назви Русланд утворили собі дієслово руссіфіціpен, від якого пішло наше русифікувати (калька німецького), то українці так собі вподобали це німецьке слово, що прийняли його до свого щоденного словника, мабуть, не усвідомлюючи, що воно в суті означає не те, що вони мають на думці (російщення чи московщення), дарма що те слово в нашій мові чуже і збудоване невзгідно з законами української мови»[1].

Погоджуємося з думками д-ра Богдана Романенчука, але у зв'язку з тим, що термін «русифікація» став в Україні загальновживаним, будемо користуватися ним, розуміючи його як лиходійне «московщення», «російщення».

Отже, майбутній розвиток українського національного життя визначатиметься насамперед поглибленням історичного, культурного, морально-психологічного самопізнання. Водночас «подобається нам чи не подобається, добре це чи погано,— але доля України завжди була, є і буде пов'язана з Росією, з сусідством цього великого народу,— підкреслив І. Дзюба.— Для того, щоб ми могли налагоджувати більш-менш нормально свої стосунки з Росією, потрібна не тільки добра воля з боку Росії і її об'єктивне ставлення, а потрібне також і наше об'єктивне ставлення, і наше збалансоване розуміння проблематики, пов'язаної з цим історичним сусідством».[2]

Право кожного народу на існування, розвиток його культури, мови, духовності є просто іманентне, природне і ніякої аргументації не потребує. Широчінь інтелектуальних і естетичних інтересів особистості визначає знання рідної мови. Той, хто не знає материнської мови або цурається її, сам засуджує себе на злиденність душі, стає безбатченком. «Нещасна, неправдива людина, що добровільно й легко зрікається рідної мови; щаслива, пра-

[1] *Романенчук Б.* Переслідування і російщення української мови, літератури й науки // Російщення України. Науково-популярний збірник. Видання Українського конгресового комітету Америки, Ради оборони і допомоги Україні.— 1984. Репринтне видання.— К., 1992.— С. 131—133.

[2] *Дзюба І.* Україна і Росія// Куди ідеш, Україно? — Одеса, 1992.— С. 37.

ведна людина, що в радості й горі будує слово своєї землі,— наголошував Б. Харчук.— Нещасні, прокляті батько й мати, що сплоджують перевертнів; щасливий, непереможний народ, що породжує своїх захисників і оборонців» [1], які на весь зріст ідуть «супроти лихої навали, що нищить, отруює, палить наш корінь прадавній, наш зміст» (О. Лупій), основу духовного життя — Слово рідної України.

Саме у мові нація закодовує свою духовність, історію і всебічний багатовіковий досвід, здобутки культури і світоглядні ідеї, самобутність, неповторність. Але ворожі українству люди «часто балакають пусте, ніби то української мови нема, її видумують тільки деякі «сепаратисти», себто такі, мовляв, що хочуть Україну від Росії відділити. Інші знов складають на поляків, немов би то поляки українство на злість руським (росіянам.— *В. Л.*) видумали. Інші кажуть таке на Австрію, що то вона підтримує українців проти Росії, інші на Германію, на прусаків, що то вони спомагають український рух» [2],— зазначав М. Грушевський. У статтях «Російська Академія Наук про українську мову», «Не порозумнійшали», «Не позволяти!» М. Грушевський розкрив шовіністичні лженаукові постулати про те, що «українці і білоруси — росіяни, то їм не треба своєї мови», «українська мова не мова, а тільки «наріччя» російської», «української мови нема, є тільки один російський народ і одна російська мова».

Полемізуючи з авторами цих і подібних антиукраїнських постулатів та звертаючись до читачів, М. Грушевський закликав «горнутися до свого українського, заохочувати до нього, розширювати його всякими способами. Бо інакше як на своїй народній українській основі не стане наш народ просвіченим, не вийде з теперішньої темноти, злиднів і пониження» [3], «всі народи, які дійшли до добробуту, освіти, доброго ладу, дійшли тільки завдяки тому, що мали просвіту на своїй рідній мові» [4].

[1] *Харчук Б.* Слово і народ// Мово рідна, слово рідне!..— К., 1989.— С. 149.
[2] *Грушевський М.* Про українську мову і українську школу.— К., 1991.— С. 34.
[3] Там само.— С. 25.
[4] Там само.

«ЗАСТУПИЛА ЧОРНА ХМАРА ТА БІЛУЮ ХМАРУ»

Протягом кількох віків спостерігалася велика різниця в культурно-освітньому рівні між Україною і Московією. Так склалося тому, що Київська Русь з її суспільно-політичним укладом, правом і культурою була українською державою. Московська держава не була ані спадкоємницею, ані наступницею її культурно-історичних традицій, бо виросла на своєму, московському, грунті, у своєрідних історичних обставинах. На колишній «руській» півночі в XII—XVI ст. формувалася цілком відмінна народність, і постала згодом нова державна формація — Московія. В етнічному складі московського, або «великоруського», народу взяли участь фінські і монгольські елементи. «Пошкрябай москаля — і знайдеш татарина»,— говорить старе народне прислів'я. Однак під впливом фальшивої царської та комуністичної шовіністичної історіографії у свідомості мільйонів людей сформувалася антинаукова доктрина про те, що російська держава є спадкоємницею Київської Руси.

Відкинуто як антимарксистську, антиленінську концепцію «Історії Росії» академіка В. Покровського, який не поділяв царистського поняття «триединой Руси». «Він борониться від усякого зв'язку з Україною (Києвом) і взагалі Європою,— зазначав Ю. Липа.— Він гордий з історії своїх москалів, він вихваляє їх вищість над Європою, бо Москва (він блискуче це довів) у своїй політиці, організації й тенденціях є спадкоємницею Золотої Орди, улусу потужних монголів над Волгою. Це прообраз і праджерело її розмаху, і до того праджерела провадить правильно зрозуміла історія Росії. Дуже багато в цьому допоміг Покровському нечуваний досі розвій археології, синтетичної і дослідної (напр., розкопи Баллодом руїн столиці Золотої Орди). Вона дала виразну органічну, духовну традицію Московщини» [1].

[1] *Липа Ю.* Призначення України.— Львів, 1992.— С. 30.

Заслуговують на серйозну увагу думки Емілії Ільїної, яка з болем у серці написала у 1987 р.: «Ми, росіяни, російська імперська сила, приєднали Україну, і ось уже четверте століття цупко тримаємося за неї, випомповуючи з неї всі національні цінності українського народу. Розграбували українську історію, витоптали, перетворили її в пустелю. Та одночасно опустошили й свою власну історію. Якщо б Карамзін почав шукати історичні документи, що стосуються нашої історії до XIV століття, то скільки б він і його послідовники могли б знайти й зберегти їх у своїх записах. Але ми цікавились Київською Руссю...

Чомусь російським історикам більше цікава історія українського народу, і вони «привносять» ці чужі сторінки в історію російського народу... Чи задумуються російські вчені над російською історією: а що ж було в нас до XIV століття? Архітектура була — церкви і живопис були — є ікони, фрески. А література, літописи? А життя народу? Де наша історія до XIV століття? Невже ж і далі нам рахувати існування нашого народу з Урарту на озері Ван, потім — Київська Русь, потім — Велике Князівство Литовське, а тільки тоді — Московське царство? Якщо у нас до XIV століття не було ні історії, ні літератури — то не так страшно, ми ж бо за XVII, XVIII, XIX століття стільки всього придбали, так розбагатіли на історію, літературу! Навіщо ж присвоювати чуже?

Олег, Ігор, Ольга, Володимир, Ярослав Мудрий, Мономах, «Повість временних літ», Нестор, Київська Русь, Київ — усе це належить Україні. Добровільно відмовитись від цих скарбів, пограбованих нашою розбійницькою російською силою — наш борг» [1].

Нині вже є можливість розгорнути книжки М. Грушевського, Д. Дорошенка, Д. Багалія, Д. Яворницького, І. Крип'якевича, М. Аркаса, П. Голубенка, Н. Полонської-Василенко та багатьох інших учених, які обгрунтовано доказують, що період Київської держави перейшов не у володимиро-московський, а в галицько-волинський (XIII ст.), потім — у литовсько-польський (XIV—XVI ст.) «Київське правительство пересадило в великоруські землі форми суспільно-політичного устрою, право, культуру, вироблені історичним життям Києва, але на сій підставі ще не можна включати Київської держави в історію великоруської народності,— писав М. Грушевський.— Етнографічна й історична близькість народности української до великоруської не повинна служити причиною до їх перемішувань,— вони жили своїм життям поза своїми історичними стичностями і стрічами» [1].

[1] *Ільїна Е.* Читаючи «Влесову книгу» // Літ. Україна.— 1990.— 27 верес.

Усупереч оборонцям російської імперської ідеї про єдиний «общерусский язык», яким нібито користувалися всі східні слов'янські народи, навіть комісія імператорської Академії наук у доповіді «Объ отмене стеснений малорусскаго печатного слова» наблизилася до важливої історичної правди:

«Еще в эпоху доисторическую «общерусский язык» представлял в отдельных частях свои резкие диалектические отличия, дающие основание допускать исконное деление русского (*треба розуміти руського.*— В. Л.) *племени на три группы: севернорусскую, среднерусскую и южнорусскую. Южнорусские памятники древней нашей письменности XI и XII веков, как впервые доказано академиком А. И. Соболевским, представляют ряд типичных особенностей малорусской речи: из них можно с уверенностью заключить о значительном удалении южнорусских* (*украинских.*— В. Л.) *говоров как от среднерусских, так и от севернорусских уже в период дотатарский. Усиление нового политического центра в бассейне Оки и верхнего течения Волги, падение Киева во второй половине XII столетия в значительной степени обособляет юго-западную Русь, а нашествие татар довершает это обособление. Позже, в пределах литовско-русского государства, южнорусские племена находят условия для сближения с другими русскими племенами, а именно с той западной ветвью среднерусских племен, которая легла в основание белорусской народности. Восточная же часть среднерусов, объединенная Москвой с племенами севернорусскими, входит вместе с последними в состав великорусской народности... Таким образом, исторические условия содействовали полному разобщению юго-западной Руси (Украины) и области, занятой Великорусами: отсюда существенные отличия в языках обоих народностей — великорусской и малорусской. Историческая жизнь этих народностей не создала общего для них языка; она, напротив, усугубила те диалектические отличия, с которыми предки Малорусов, с одной стороны, Вели-*

[1] *Грушевський М.* Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Літ. Україна.— 1991.— 30 трав.

корусов — с другой, выступают в начале нашей истории. И, конечно, живой велирусский язык, на котором говорит народ в Москве, Рязани, Ярославле, Архангельске, Новгороде, не может быть назван «общерусским», в противоположность малорусскому (украинскому) языку Полтавы, Киева или Львова» [1].

Внаслідок історичних обставин, серед яких помітне руйнівне місце займає татаро-монгольське панування, дві «руські» народності, як зазначає П. Голубенко, цілком відокремилися і вилилися у різні культурно-національні типи, з різною вдачею, різною психологією, різним світоглядом і громадським ідеалом [2]. Це був грунт для утворення двох різних культур, мов, у яких відбивається душа народу і дух нації.

І. Огієнко, Р. Смаль-Стоцький, С. Єфремов, М. Сумцов, Б. Харчук об'єктивно аналізували, висвітлювали складну історію розвитку української мови. Вони відзначали, що українська мовна традиція сягає далеких, докняжних часів. «Український правопис, як правопис слов'янський, веде свій початок від глибокої давнини. Давні слов'янські племена, що від них походить український народ, знали письмо від найдавнішого часу. Кияни, стоючи в центрі східно-слов'янського державного життя, вміли писати вже певне десь у віці VIII по Христі, коли не давніше,— стверджував І. Огієнко.— А в IX віці це східнослов'янське письмо мусіло бути вже добре розвиненим, коли в тім віці появився навіть переклад Євангелія та Псалтиря з мови грецької на «руську» [3].

Дальше формування української мови відбувалося в X—XI століттях. «Норми тієї мови були дуже близькі до розмовних, хоч сьогоднішні аналізи тих джерел дають дуже цікаве явище, яке дозволяє ствердити, що в той час у Києві наші предки, українці княжої доби, властиво говорили двома мовами,— підкреслює д-р Ігор Гурин.— Однією мовою, так званою літературною, якої навчали в школах, якою писали релігійні та філософські трактати, та другою мовою — місцевою, на основі якої велося законодавство і писано літературні твори. Пам'ятками такими, очевидно, будуть і законодавчі книжки того

---

[1] Объ отмене стесненій малорусскаго печатного слова.— Спб., 1905.— С. 14—15.

[2] *Голубенко П.* «Українізація» Московії у XVII—XVIII століттях// Народна газета.— 1992.— № 26.— Липень.

[3] *Огієнко І.* Нариси з історії української мови: система українського правопису.— Варшава, 1927.— С. 1.

часу, і «Слово о полку Ігоревім», а також наші літописи, які дають певні риси формування живої української мови ще в далеких часах» [1].

У період Київської Русі наше слово сягнуло державного творення. Українська мова була відкрита не лише для близьких сусідів, а й для найвіддаленіших земель, збагачувалася іншими мовами й збагачувала їх. Розвитку української мови не могли зашкодити чвари й усобиці, феодальна роздрібленість і навіть багатовікове монголотатарське іго.

Професор М. Ф. Сумцов у науковій розвідці про розвиток української літературної мови звернув увагу на те, що перші письменники пильнували, щоб писати на церковно-слов'янській мові, взагалі зрозумілій для Руси за старих часів, бо це була мова близького староболгарського слов'янського народу (тобто македонське наріччя (солунське) тодішньої болгарської мови.— *В. Л.*). Перейшла ця мова на Русь-Україну в церковних книгах, була першим «исходящим мудрости», як прихильно називав ці книги літописець XII віку. Але вже в цю славетну мову заходили інколи слова й вирази з рідної мови і незабаром вироблена була своя літературна мова з чималими наближеннями до побутової мови, мова старої руської писемності, з славнозвісними творами — Літописом, Словом о Полку Ігоревім * й іншими. Вироблялася ця

---

[1] *Гурин І.* Формування норм української мови і російщення // Російщення України...— С. 68.

* Навіть відомий «українолюб» В. Бєлінський, який писав, що «литературным языком малороссиян должен быть язык их образованного общества — язык русский» не погрішив, коли писав: «Слово о полку Игоревом» резко отзывается южно-русским (руським, українським.—*В. Л.*) происхождением. Есть в языке его что-то мягкое, напоминающее нынешнее малороссийское наречие... Но более всего говорит за южнорусское происхождение «Слова» выражающийся в нем быт народа. Есть что-то теплое, благородное и человечное во взаимных отношениях действующих лиц этой поэмы... Все это отзывается Южною Русью, где й теперь еще так много человеческого и благородного в семейном быту, где отношения полов основаны на любви, и женщина пользуется правами своего пола: все это противоположно Северной Руси, где семейные отношения грубы, женщина — род домашней скотины, а любовь совершенно посторонее дело при браках: сравните быт малороссийских мужиков с бытом мужиков русских, мещан, купцов и отчасти и других сословий, и вы убедитесь в справедливости нашего заключения о южном (українськім.— *В. Л.*) происхождении «Слова о полку Игоревом...».

Но кроме всего этого, не только в красках поэзии и манере изложения, но и в духе богатырского удальства, нельзя не заметить, чего-то общего между «Словом о полку Игореве» и казацкими малороссийскими песнями. Это произведение явно современное воспетому в нем событию и носит на себе отпечаток поэтического и человеческого духа Южной Руси (України, перша згадка про яку відноситься до 1187 р.— *В. Л.*), еще не знавшей варварского ярма татарщины, чуждой грубости и дикости Северной Руси (згодом Московії.—*В. Л.*)... Малороссия была органически-политическим телом, где всякая отдельная личность сознавала себя, жила и дышала в своей общественной стихии, и поэтому знала хорошо дела своей родины, столь близкие и ее сердцу и душе. Народная поэзия Малороссии была верным зеркалом ее исторической жизни. И как много поэзии в этой поэзии!» (Белинский В. Соч. Ч. 5. Изд. 2-е. М., 1865. С. 72, 91—93, 240).

мова стихійно, без затвердженої мети; тільки в XVI ст. яскраво виринає самостійне літературне завдання, як окрема мета національного життя [1].

Ця важлива національно-духовна потреба виникла тому, що церковнослов'янська мова і її правопис не були зовсім відповідними для тодішнього українського населення. «В мові цій було не мало такого, чого, скажемо, в Києві не розуміли, а сам правопис болгарський зовсім не відповідав місцевій вимові,— поглиблює думку М. Сумцова І. Огієнко.— І це було сумним явищем нашої культури, наслідком чого скоро витворилася боротьба цих двох мов,— чужої, болгарської, т. зв. церковно-слов'янської, і своєї місцевої, мови живої. Боротьбу цю помічаємо вже з XI-го віку, а дедалі вона все збільшується та збільшується. В XVI в. набирає великої сили, а в XVIII в. народна мова вкінці таки перемагає мову церковну і стає мовою літературною» [2]. Елементи живої української мови проявляються в усіх т. зв. литовських метриках (понад 500 томів) періоду Великого Литовського князівства XIV—XVI ст.

Першими українськими книжками слов'янською мовою «з особливостями живої української мови» [3],— зазначає Дмитро Чуб,— були «Часослов» і «Октоїх», які вийшли у 1491 р. в друкарні Швайпольта Фіоля в Кракові. Перша російська книжка в Москві вийшла через 73 р., тобто у 1564 р. Надрукував її відомий першодрукар Іван Федоров при допомозі білоруса Мстиславця. Але Московщина в ті часи була настільки темною, що після виходу третьої книжки натовп напав і спалив друкарню, а самого друкаря хотіли вбити, бо він, мовляв, був зв'язаний із нечистою силою. Про це, до речі, тепер російські історики не згадують. Рятуючись від небезпеки, Федоров тоді втік разом із Мстиславцем до Білорусі, а потім переїхав в Україну до Львова, де організував нову друкарню.

Жива українська мова все ширше охоплювала всі сфери суспільно-політичного, духовно-культурного життя. Оригінальним на той час (кінець XVI — початок XVII ст., особливо ж середина його) явищем була проповідь в українських церквах рідною мовою. Занесено таку форму спілкування з мирянами із Заходу через Польщу. «Виголо-

[1] *Сумцов М.* Начерк розвитку української літературної мови.— Харків, 1918.— С. 4.
[2] *Огієнко І.* Нарист з історії української мови...— С. 2.
[3] *Чуб Д.* Методи і засоби російщення України // Російщення України...— С. 75.

шуючи проповіді українською мовою, проповідники рано прийшли до думки перекладати Письмо Святе на мову, зрозумілу народові. Почавши з перекладів окремих цитат, хутко дійшло й до думки мати цілу Євангелію українською мовою. Серед православних слов'ян-сербів, болгар і москалів — українці найперші почали переклади свої Письма Святого на живу народну мову» [1]. У 1556—1561 рр. у містах Дворець і Пересопниця на Волині було перекладено Євангеліє, яке називають Пересопницьким. У Володимирі-Волинському Євангеліє на українську мову переклали у 1571 р.

Популярними книжками в Україні були т. зв. Учительні Євангелії. Вони призначалися для церковного вжитку, але для кращого сприйняття простими людьми їх створювали українською мовою. Друкували ці Євангелії у 1568, 1595, 1606, 1616, 1619, 1637, 1696 та ін. роках. «Українська мова в старі віки була на Вкраїні й мовою церкви. Українською мовою проповідники наші постійно навчали народ; в українській мові читано в церкві Євангелію й Апостола; українською мовою читано Синаксарі, Катехизис, життя святих і т. ін. Служба Божа правилась з правдивою українською мовою. Коли додамо до цього свої українські звичаї церковні, то бачимо, що стара церква наша справді була українською» [2]— підкреслював І. Огієнко.

Зрозуміло, що під впливом церкви розвивалася в Україні шкільна освіта. Школи зводилися при єпископських осередках для підготовки духівництва. Тут учили читати, писати, церковного співу та основ віри й моралі; у парафіях, коло церков існували школи для початкової освіти місцевої людності. Священики, й особливо під їх доглядом дяки, вчили дітей читати й писати. За підручники правили богослужбові книги: Часослов, Псалтир, Апостол.

В останній чверті XVI ст. школи засновують поодинокі особи, братства. Найвідоміша на Волині школа — Острозька Академія (1580 р.) — проіснувала до 1608 р. У XVI ст., коли протестантизм у різних його формах, а з початком католицької реакції і латинство, повели наступ на Православну церкву, братства намагаються оберігати православну віру, рятуючи, отже, український люд від винародовлення. Для цього вони зводять школи. Найшвидше цю важливу діяльність розпочало Успенське

[1] *Огієнко І.* Мова українська була вже мовою церкви.— 1921.— С. 9.
[2] Там же.— С. 26.

братство у Львові. Його школа (1586 р.) стала зразком для інших братських шкіл. Згодом набрала сили київська, заснована Богоявленським братством у 1615 р. З 1632 р. Київська братська школа зветься Колегією, а по смерті П. Могили — Києво-Могилянською Колегією, яка у 1689 р. перейменована на Академію [1].

Принагідно зазначимо, що палким прихильником національної системи виховання, меценатом освітніх закладів був гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. Щоб підтримати Київське братство та його культурно-освітні традиції, він з усім Військом Запорозьким вступив до нього. Перед смертю Сагайдачний частину свого маєтку призначив на Київське братство, решту — на братство Львівське, щоб із доходів тримати «ученого магістра (учителя) в грецькім язику досвідченого», «на науку і цвічення діток православних і виховання бакалярів (студентів) учених, на вічні часи» [2].

При Сагайдачному в структурі козацької старшини з'явилася незвична для часів європейського середньовіччя посада — отаман січової школи. Його функції — організація навчання дітей — майбутніх козаків — у січових і полкових школах. Кошти на утримання цих шкіл виділяла Січ.

У той час, коли в Україні розвивалася освіта, ширилася наука, збагачувалася культура, народні братства творили, як на тепер, єдиний гуманістично-демократичний національний фронт, Московія була темним, задушливим царством самовладного, деспотичного правління, де культивувались покора, «раболепие», недовір'я до науки й освіти, поєднані з тупою ненавистю до всього чужоземного. Москвини дізнавалися про зовсім інший український світ на півдні часто від чужинців, які порівнювали Україну з Московським царством. Наприклад, знаний історик і мандрівник Павло Алепський (з міста Алеппо в Сірії) записав у деннику подорожі: «...По всій Козацькій землі ми помітили прегарну рису, що нас дуже дивувала: всі вони, за малими винятками, навіть здебільшого їх жінки та дочки, вміють читати та знають порядок богослужби та церковний спів. Крім того, священники вчать сиріт та не дозволяють, щоб вони тинялись по вулицях».

[1] Див.: Енциклопедія українознавства.— Мюнхен; Нью-Йорк, 1949.— Т. 1.— С. 917—919.

[2] Антология педагогической мысли Украинской ССР.— М., 1988.— С. 117—118.

В іншому місці П. Алепський зазначав: «Дорога через Україну йшла здебільша серед численних садів, що їм нема ліку, і ланів усякого збіжжя заввишки людини, неначе те море безкрає, широке та довге. О, яка ця благословенна країна! Що за благословенний нарід! Який він численний!».

З України через Путивль П. Алепський з антіохійським патріархом Макарієм III поїхали до Москви, де були майже два роки. Побут свій у Москві П. Алепський описує досить непривабливими барвами. Хоча патріарх одержав там багато подарунків, Москва їм не сподобалася. Про москалів він пише, що «всі вони, від великого до малого, мають пятий темперамент, а саме лукавство... Життя москалів дуже зв'язане, та ніхто з чужинців не може зносити цього, і людині все здається, ніби вона у в'язниці. Жарти та сміх стали нам зовсім чужі, бо лукаві москалі підглядали нас і про все доносили. Бог хай спасе нас і звільнить від них».

Зате відпочили патріарх та його оточення, коли знову опинились на вкраїнській землі. Ночуючи на березі Дніпра, П. Алепський записав: «Цієї ночі ми спали на березі ріки, зовсім задоволені та спокійні, бо від тої хвилини, коли ми лише побачили Печерську Лавру, що здалеку виблискувалася своїми банями, та як лише до нас долетіли премилі пахощі цих цвітучих земель, наші душі затремтіли від радощів та втіхи, серця наші порозкривалися, і ми розливалися в подяках Господеві Богові. Цілі два роки в Москві колода висіла на наших серцях, а розум був геть-чисто стиснений і придушений, бо в тій країні (Московщині) ніхто не може почувати себе хоч трохи свобіднішим і задоволеним, хіба лише ті люди, що там виросли, а всі інші, от хочби ми, навіть ставши панами цілої країни (як патріарх!), ніколи не перестануть бентежитися та відчувати в серці неспокій. Зате Козацька країна була для нас начебто наш власний рідний край, а її мешканці були нашими добрими приятелями та людьми, неначе ми самі» [1].

Характерною рисою культурних і політичних взаємин України з Москвою, які починаються з кінця XVI ст., є культурна перевага України над Москвою, з одного боку, і недовір'я та ворожнеча москвинів до українців — з другого. Відомий дослідник К. В. Харлампович у великій праці «Малороссийское влияние на великорусскую цер-

[1] Див.: *Січинський В.* Чужинці про Україну.— Львів, 1991.— С. 27—29.

ковную жизнь» подає про це такі відомості: «Об отрицательной стороне малороссийского влияния речи идут уже с начала XVII в. На соборе 1620 г. признано было обязательным при переходе их (українців.— *В. Л.*) в Москву... подвергать «исправлению в вере» и перекрещиванию. Даже когда правительство отказалось от своего взгляда на их неправославие и само пригласило ученых западнорусов к участию в культурном строительстве, общество (московське.— *В. Л.*) держалось отрицательного отношения и к выходцам из юго-западной России и к их латынской науке, в которой еретичество есть... Когда состав высшей великорусской иерархии наполовину был занят малороссами, прежнее подозрительное отношение к их вере все же не исчезло и иногда прорывалось к открытым обвинениям как вообще «черкас», так даже и архиереев в латинстве или в протестантизме... Им (українцям.— *В. Л.*) вменяют в вину даже ту просветительную деятельность их в средине XVII в., которая составила их (росіян.— *В. Л.*) славу и положила начало новой, петровской эпохе в истории русского народа» [1].

Академік Роман Смаль-Стоцький обгрунтовано писав, що притаманною рисою Москви з давніх часів була цілковита нетерпимість до всього чужого. Все несхоже з московським було єретицтвом і зрадою православія. Ця риса нетерпимості сполучена була з чисто московською пихою «третього Риму». Наслідком цих природних прикмет москалів були їхні змагання до повного державного, мовного, економічного й релігійного централізму, до повного «обрусения». У Москві взагалі панував щодо мови засадничий погляд, влучно висловлений патріархом Никоном, що «когда будет много языков, то пойдет смута на земле» [2].

Пильне око «обрусителей» стежило за тим, щоб друковані в Україні книги не потрапляли в Московщину. Якщо ж українські книги проникали через кордон у володіння Московського царства, то їх знищували «на пожарах» як за зміст, так і за «слог еретический». У 1627 р. спалили у Москві «Учительне Євангеліє» відомого вченого Кирила Транквілліона-Ставровецького. Москалі «справили» Катехизис Лаврентія Зизанія Тустановського, бо не розуміли добре «литовської мови». Всі заходи, які

[1] Цит. за: *Голубенко П.* «Українізація» Московії у XVII—XVIII століттях // Народна газета. — 1992. — № 26. — Липень.

[2] Цит. за: *Лотоцький О.* Сторінки минулого. — Варшава, 1933. – Ч. II.— С. 225.

були спрямовані в Україні на розвиток освіти і науки, викликали у Московщині неприязнь; там дивилися на черкасів-українців як на людей, захоплених латинством, хоч вони зазнавали під польською владою жорстоких знущань насамперед тому, що не хотіли переходити в католицтво.

Події національно-визвольної війни українського народу пішли таким шляхом, що довели Богдана Хмельницького у 1654 році до союзу з Москвою у Переяславській угоді. Велику роль у цьому відіграла ідеалістична надія на єдиновірство Православної України з Православною Москвою, сподівання на безкорисну підтримку сильного єдиновірця слабшому, що знемагав у постійних війнах з католицькою Польщею та іновірними турками і татарами. Але, як виявилось, це була фатальна помилка для України та її Православної Церкви.

Московське царство за своєю природою і характером було унітарною, абсолютистською, феодально-кріпосницькою державою, для якої Українська Гетьманська держава — з республіканським ладом і сильними демократичними елементами, з козацьким землеволодінням, вільною, без феодальної примуки працею на землі, покозаченим селянством — була своєрідною історичною антитезою. Отже, рано чи пізно царський уряд повинен був почати наступ на автономію України, щоб узагалі звести її нанівець.

О. Апанович у статті «Українсько-російський договір 1654 року. Міфи і реальність» [1] детально проаналізувала політику Москви щодо України у перші роки після Переяславської угоди. Хоч Москва, укладаючи договір, визнавала Україну за самостійну і незалежну державу, але, виходячи зі своєї самодержавної, загарбницької природи, дивилась на Україну як на майбутній набуток свого царства, прагнула обмежувати українську державність, маючи за кінцеву мету замінити протекторат на повну інкорпорацію України.

Вже у статейному списку боярина В. В. Бутурліна є вказівки на те, що у представників Москви в зародку почала утворюватися ідея «воссоединения Руси». Московський цар починає йменувати себе «Великие и Малые России самодержец», наказує виготовити державну печатку з новими царськими титулами.

Коли укладався українсько-московський договір

[1] Молодь України. — 1992.— 26, 28 лют., 4 берез.

1654 р., Україна була цілком незалежною державою. Вона фактично володіла всіма тими ознаками, що загалом характеризують державу: територія, яку охоплювала державна організація; людність, яка не визнавала за собою іншої влади, крім влади свого гетьмана; гетьманський уряд, що здійснював владу на території України; збройні сили — козацьке військо; самостійні міжнародні відносини. Повсюдною потребою були церкви, школи, шпиталі. Ними опікувалися як окремі меценати, так і громадянство. Виникають друкарні, де видаються не тільки духовні твори, а й навчальні посібники, наукові трактати, суто літературні й публіцистичні твори. Свобода слова була невід'ємним правом людини — як право на життя.

У Московському царстві у той час ще панували обскурантні погляди: усе, несхоже з московськими звичаями, сприймалося як єретицтво й зрада православію, чисто московська пиха,— чужоземці наче й не люди, а якісь нечестиві істоти, з якими в піст і розмовляти не личить. С. Єфремов зазначав, що сам «тишайший» цар Олексій Михайлович вимагав од українців у своєму маніфесті «прежде нашего пришествия разделение с поляками сотворите как верою, так и чином; хохлы, которые у вас на головах, постригите»[1].

За цією, на перший погляд, комічною претензією, почались брутальні порушення царськими чиновниками Переяславської угоди. Коли ж гетьман Іван Виговський став на захист вольностей українського народу, московський цар урочистим маніфестфм проголосив гетьмана зрадником. Український уряд в жовтні 1658 р. відповів маніфестом латинською мовою, що був адресований усім урядам Європи. Гетьман пояснював причини, які спонукали Козацьку республіку вийти з-під царської опіки: *«...Перед Богом і всім світом свідчимо: наше Військо отримало запевнення і зобов'язання від Великого князя московського, і ми сподівалися — з уваги на спільну релігію і на той факт, що ми добровільно прийняли його протекцію,— що Великий князь буде справедливий, прихильний і великодушний супроти нас; що він поступатиме чесно, що він не буде прагнути знищення наших вольностей, а навпаки — буде їх закріплювати, як це він тоді пообіцяв. Але не судилося нашим надіям здійснитись... У Києві, нашій столиці — такого не бувало навіть за польського панування — побудовано фортецю і там приміщено московський гарнізон, щоб нас у рабстві тримати. Ми бачили приклади такої неволі в Білорусі, де двісті шляхетських родин, хоч вони добровільно приєдналися до них, насильно депортували до Московії Дванадцять тисяч міщан з Могилева та з інших районів Білорусі були вивезені до лісів московських, а на їх місце привезено колоністів з Московії... Після смерті вічної пам'яті Богдана Хмельницького Москва рішила знищити всю Малу і Білу Русь. Після обрання Івана Виговського гетьманом Москва почала ширити незгоду між нами, поширюючи поголоски, що гетьман — поляк, і Польщі сприяє більше, ніж Війську Запорозькому... (Московський) полководець Ромодановський, під претекстом запроваджування порядку серед нас, втручається в наші внутрішні справи. Він мав навіть відвагу надавати гетьманські титули та інсигнії, усувати наших полковників, бунтувати наших громадян проти гетьмана і руйнувати міста, які підтримували свого власного гетьмана... Таким чином, виявилися підступ і обман тих, хто з початку за допомогою нашої внутрішньої громадянської війни, а потім, явно керуючи свою зброю проти нас (без ніякої провокації з нашого боку), підготовляє для нас ярмо неволі. Заявляємо, що не наша вина в цій війні; благаючи Божої допомоги, ми приневолені заради збереження наших вольностей вдатися до законної самооборони і просити підтримки наших сусідів, щоб скинути це ярмо»*[1].

М. Добрянський підкреслював, що царський режим в Україні після невдачі гетьмана Виговського виявив неймовірну жорстокість. Царський воєвода Баратинський влаштував лови на прихильників гетьмана. На шляхах до Києва поставив три тисячі шибениць. «Князь Баратинський, вирізавши на Вкраїні коло п'ятнадцяти тисяч душ українського слов'янського населення, питався Московського царя дозволити йому «высечь и выжечь» всіх українців на 150 верст коло Києва...[2]»

Упродовж кількох років царські опричники винищили майже усіх соратників Богдана Хмельницького. (В'яче-

[1] Цит. за: *Єфремов С.* Історія українського письменства.— К., 1962.— С. 125.

[1] Архив Юго-Западной Росии.— К., 1908.— Ч. 3. Т. 6.— С. 362—369; *Добрянський М.* Україна і Росія.— Рим, 1989.— С. 24—25.

[2] *Гуцало Є.* Хто такий князь Баратинський? // Літ. Україна.— 1990.— 12 квіт.; *Сливинський О.* Довга тінь князя Баратинського // Там же.— 1990.— 7 черв.

слав Липинський представляв цю галерею найсвітліших людей того часу). Знищено всю численну родину гетьмана Виговського, у тому числі сімох його братів. Гетьманський канцлер Немирич, тоді найбільш освічена людина у Східній Європі, був забитий його селянами, яких підбурили проти нього царські агенти. Навіть на цьому одному прикладі можна простежити особливу прикмету російського імперіалізму — спадкоємця стародавнього московського месіанізму: «це — вміліcть зняти поневоленому народові голову так, щоб він цілував катові руку, і дякував за визволення. Ця вміліcть — один із проявів цинізму, притаманного російському імперіалізмові, цинізму, що межує із садизмом,— зазначив М. Добрянський.— Є в російському імперіалізмі — я не вагаюся вжити цього слова — елементарно дика і заразом вишукано рафінована, люта ненависть супроти кожного, хто прагне бути вільною людиною і не хоче йти в неволю до «визволителів»[1].

Імперіалістичною державою характеризував Росію основоположник комуністичного вчення К. Маркс: «Перш за все політика Росії — незмінна, про що й свідчить її офіційний історик Карамзін. Можуть змінюватися її методи, тактика, маневрування, але полярна — провідна зоря її політики — світове панування — завжди залишається її вибраною зорею»[2].

Не стала на захист вольностей українських православних братів Московська церква. Навпаки — будь-якими способами намагалася оволодіти Київською митрополією. Уже в рік Переяславської угоди Московський патріарх титулував себе патріархом Великої, Малої і Білої Росії, хоч Київська митрополія залишалась незалежною, у традиційній юрисдикції Царгорода, до 1686 р.

Розгорнулись обмежувальні заходи щодо функціонування українського письменства, яке навіть у тодішній схоластичній одежі було занадто свіжим супроти московської заплісневілості, одрізняючись до того ж і мовою. Царський уряд разом з московською церквою рішуче виступив проти розповсюдження книг, які виходили у вільних українських друкарнях. У зрадницькому щодо України договорі з поляками (1656 р.) цар Олексій Михайлович вимагав, щоб «все те, в которых местностях

[1] *Добрянський М.* Згад. праця.— С. 27.
[2] Цит за: *Полтава Л.* До історії російщення України від 1720-го року // Російщення України...— С. 37.

книги печатаны и их слагатели, також печатники или друкари, смертью казнены и книги собрав сожжены были и впредь чтобы крепкий заказ был бесчестных воровских книг никому с наших королевского величества подданных нигде не печатати под страхом смертной казни»[1].

Історія українського народу під Москвою — це один довготривалий ланцюг поневолень, принижень, катувань, фізичного знищення, етнопсихологічного геноциду, безнастанного переслідування української мови. «Наша мова вкраїнська, наші книжки завше муляли очі на Москві,— писав І. Огієнко.— І Москва рано починає вести з нами боротьбу, аби примусити нас кинути рідну мову свою і пристати до московської»[2]. У 1672 р. було заборонено тримати у своїх домівках українські книжки польського та литовського друку — їх треба було віддавати воєводі. Патріарх Іоаким, який люто ненавидів українців, хоч отримав освіту в Києво-Могилянській колегії, наказував у 1677 р. видерти з українських книжок листки, бо вони «несходны с книгами московскими»[3]. Так почалася цензура українських книжок.

Водночас московські патріархи вдавалися до найрізноманітніших способів, щоби підпорядкувати собі Українську Православну Церкву, яка мужньо відстоювала свою незалежність. Наприклад, у листі до патріарха Константинопольського Діонісія патріарх Московський Іоаким докоряв йому за те, «что он доселе не следил за религиозным настроением в Малороссии, и просит Дионисия помочь теперь ему, Иоакиму, преследовать явившиеся в Малороссии еретические учения...»[4].

Кульмінаційний момент переслідування Української Православної Церкви припав на 1685 р., коли Московський патріарх, пославшись на псевдостаттю* Переяславської угоди про підпорядкованість митрополита Київського патріархові Московському, без згоди Царгорода призначив митрополитом Київського єпископа Гедеона

[1] Цит. за: Мово рідна, слово рідне!..— К., 1989.— С. 154.
[2] *Огієнко І.* Як Москва знищила волю друку Києво-Печерської Лаври.— 1921.— С. 5.
[3] *Мансветов Г.* Как у нас правились церковные книги.— М., 1883.— С. 20.
[4] Архив Юго-Западной России.— К., 1872.— Ч. 1. Т. 5.— С. 167.
* У 1659 р. Москва підступно накинула гетьманові Юрію Хмельницькому сфальсифіковану версію Переяславської угоди, до якої, серед багатьох інших змін на користь Москви, вставлено статтю про підлеглість митрополита Київського та очоленої ним Церкви патріархові Московському. Такої статті не було в Переяславській угоді 1654 року.

Святополка-Четвертинського: Це означало фактичне підпорядкування Київської митрополії Москві, всупереч канонічній забороні втручання у справи іншої церковної ділянки. Новововисвяченому митрополитові дали титул «Митрополит Киевский, Галицкий и Малыя России...», який проіснував — за невеличкою редакцією «...и всея России» — до наших днів. Особливо важким ударом по українській незалежності треба вважати те, що Київська митрополія була переведена до Москви. Віра українців у свого єдинокровного православного царя відіграла лиху роль: жодна військова сила не змогла б позбавити свободи український народ, але єдина віра дуже багато в цьому допомогла.

У патріаршій грамоті Іоакима митрополиту Гедеону Четвертинському від 8 листопада 1686 р. зазначалося: *«Иде же в Киевской Митрополии Типографии будет, да печатаются церковныя книги по чину, преданию же и мудрованию Восточные Церкви за его Митрополичьим благословением и досмотром»*[1]. *Занепокоїлася Лавра обмеженням своїх прав, опротестувала перед царем, але це нічого не дало, бо у Москві панувало «неблагосклонное отношение к южно-русской учености, неодобрительно смотрели на южно-русскую ученость братской школы»...*[2]

Не виправдала також надій Української Православної Церкви церква-мати у Царгороді. Фатального 1686 р. Царгородський патріарх Діонісій зрікся зверхності над Київською митрополією, буквально продавши Церквудоньку за «три сорока соболів і двісті червоних»[3]. Неканонічність цього акту визнав уже наступного року собор Царгородської Церкви, який покарав патріарха Діонісія позбавленням патріаршої влади. Однак для Української Православної Церкви скінчилась тоді 700-річна незалежність в юрисдикції Царгорода.

Так сталося, на нашу думку, і тому, що за доби Руїни з могутньої Козацької держави при Б. Хмельницькому Україна після його смерті перетворилася на жертву внутрішніх чвар, беззахисну землю чужоземних вторгнень і кривавих поділів. Таке становище в Україні було наслідком підступної дворушної політики Москви. «На Україну з Московії надсилали «хмари» агітаторів.., які бунтували полковників проти гетьмана, міста проти гетьманської влади, Запоріжжя проти Козацької держави, українську «чернь» проти українських «панів». За гетьмана Виговського ця диверсія дала блискучі результати. Козацькі полковники Пушкар і Барабаш ліквідували справу Виговського (ліквідували мілітарно; фізично зліквідували гетьмана Виговського поляки за спілку з Тетерею). Якима Сомка ліквідував Іван Брюховецький. Петра Дорошенка знищив Дем'ян Многогрішний. Многогрішного знищила партія Івана Самойловича. А Самойловича ліквідував цар руками Івана Мазепи»[1].

Україна спливала кров'ю, натомість могутнішали Московія, Польща, Туреччина, які безугаву шматували, роздирали Україну. Тим часом козацькі гетьмани сподівалися, що, виявляючи лояльність до Москви, переконають царів у своїй надійності й дістануть згоду на автономію України, повернуть народові колишні вольності. Можливо, такі думки були в Івана Мазепи, коли, після обрання його гетьманом України у липні 1687 р. він разом із старшиною підписував угоду з московськими царями Іваном і Петром та царівною Софією. Тому й звертаємо увагу на зміст другої частини статті 19, у якій вперше в історії московсько-українських відносин вміщено наказ: *«Да чтоб Гетману и Старшине, служа Великим Государем, Их Царскому Пресветлому Величеству, народ Малороссийский всякими меры и способы с Великороссийским народом соединять и в неразорванное и крепкое согласие проводить супружеством* и иным поведением, чтоб были под одною Их Царскаго Пресветлаго Величества державою обще, яко единой Християнской Веры, и никто б голосов таких не испущал, что Малороссийской край Гетманскаго регименту, а отзывались бы везде единогласно Их Царскаго Пресветлаго Величества Самодержавной державы Гетман и Старшина, народ Малороссийской обще с Великороссийским народом, и вольной*

[1] *Титов О.* Кіево-Печерская Лавра, как ставропигіяльный монастырь.— К., 1918.— С. 32.
[2] Архив Юго-Западной России.— К., 1882.— Ч. 1. Т. 5.— С. 112.
[3] Див.: *Воронин О.* Автокефалія Української Православної Церкви// Літ. Україна.— 1991.— 21 листоп.

[1] *Добрянський М.* Згад. праця.— С. 26.
* Приклад «неразорванного и крепкого согласия» з Москвою внаслідок «супружества» показав Іван Брюховецький, який перший з українських гетьманів у 1665 р. поїхав до Москви «побачити пресвітлі очі государя». Засліплений царськими почестями, він прийняв титул боярина, одружився з московкою Дарією — далекою родичкою царя, а за таку «нагороду» підписав новий договір, яким ще більше обмежив права України. Брюховецький погодився на постій в українських містах залог московських військ. Усі податки, які платили міщани і селяни, мали перейти до царського скарбу.

переход жителем из Малороссийских городов в Великороссійские городы имети.

И Гетман, и Старшина, и все войско Запорожское сей Их Великих Государей, Их Царскаго Пресветлаго Величества, Указ и изволение приняли и обещались содержать твердо» [1].

Отже, у цій частині статті 19 «Коломацьких статей» констатується, що існує окремо Українська держава під керівництвом гетьмана та що населення цієї держави — «народ Малороссийский» — має з народом Великоросcійським спільну лише єдину християнську віру. Тому наказується, щоб надалі ніхто не смів і згадувати про окрему українську державу «Гетманского регименту». Висловлено вимогу, щоб на майбутнє Українська і Московська держави злилися в єдину самодержавну царську державу. На початках цьому повинен також сприяти вільний перехід і проживання українців на території Московської держави. До речі, «вольный переход» виразно перегукується з «прозорими кордонами», ініціатором існування яких також виступила нині Росія.

Для об'єднання обох народів і якнайшвидшої асиміляції українців запропоновано було застосовувати змішані шлюби. Наголошувалося, що «крепкому согласию» між українцями і росіянами повинно сприяти також «иное поведение». Під оцим «иным поведением» розумілася насамперед діяльність московської церкви, яка, спираючись на православіє, розгорнула активну боротьбу з українством, зайнялась «обрусением» українців та інших слов'янських народів. «На церкву нашу, зараз же по приєднанні її до церкви московської, кинуто було офіційно велике підозріння в «єретичестві», ніби то в «нечистоті» наших догматів віри,— читаємо в І. Огієнка.— Іоаким... навів на них (українців.— *В. Л.*) цілий погром» [2].

У листі до архімандрита Києво-Печерської Лаври Варлаама Ясинського патріарх Московський Іоаким у 1689 р. звинувачував лавру в тому, що вона видавала книги «без предварительного разрешения от патриарха и содержащия еретическия мнения. По поводу издания первой части миней Димитрия, Иоаким весьма сурово осуждает братию лавры за то, что эта книга была издана без его позволения. На будущее патриарх требовал, чтобы все

[1] Источники малороссийской истории.— Ч. 1.— 1649—1687.— С. 318; *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках.— Варшава, 1934.— С. 126—127.

[2] *Огієнко І.* Мова українська була вже мовою церкви.— С. 29.

книги, печатаемыя в лавре, предварительно присылались к нему для рассмотрения:

«А впредь бы вам каковы книги, малы или великия, ново сочиненныя случится печатати, первее к нам, святейшему патриарху, объявити и написав присылати, и мы, размотря, и благословение подадим на подобающая; а необъявя, и к нам первее неприслав, отнюдь бы вам не дерзати таковых книг новослагаемых печатати, да не казни церковней, запрещением, яко преслушницы, подпадете» [1].

Внаслідок наполягання патріарха Іоакима Московський собор у 1690 р. осудив і заборонив книжки таких українських письменників і діячів, які захищали православіє, як Петра Могили, Симеона Полоцького, Сильвестра Косова, Інокентія Гізеля, Лазаря Барановича, Епіфанія Славинецького, Іоаникія Галятовського, Антонія Радивиловського. Собор наклав на них «проклятство и анафему, не точию сугубо и трегубо, но и многогубо» [2]. Навіть перший том «Четій-Миней» св. Димитрія Ростовського було спалено, а дальші видання поправлено «по великороссийской грамматике» так, що й не пізнати автора-українця. Цього ж таки 1690 р. Іоаким видав указ проти «польския и литовския печати книг», ніби бороннячи народ свій «от прелести латинския, еже Киевския новыя книги утверждают» [3].

Уперта боротьба з Києво-Печерською лаврою, яка відстоювала право на вільний друк церковних книжок, продовжувалася. Московський патріарх Андріан оголосив у 1692 р. догану архімандриту Києво-Печерської лаври Мелетію Вуяхевичу «за неправильность в малой тетради литургий, изданной в лаврской типографии» і в листі, зокрема, зазначив:

«Печатаныя литургии в малую тетрадь в вашем тамо Киевопечерском монастыре, которыя и у нас зде обявившася, в них же многое несоглаше в речениях и чинах обретеся, и не токмо зде печатанным прежде литургиям, но и вашим прежним непоследовательно есть. К сему благочестивых наших великих государей царей в нынешния лета в самодержавстве имян и нашея мерности и по ставропигии благословения не напечатаете, ради чего неизвестно. А тако бы неподобало творити, зане еще и

[1] Архив Юго-Западной России.— К., 1872.— Ч. 1. Т. 5.— С. 284.

[2] Цит. за: *Багалій Д.* Нарис української історіографії.— К., 1923.— Т. 1.— С. 26.

[3] *Огієнко І.* Мова українська була вже мовою церкви.— С. 29.

сам ты у нас самолично благословения не принял еси, а уже токмо за твоим велением книги издаются, еже весьма непристойно и дерзновенно. Еще же предь сего к вам в монастырь — чтобы без ведома каковых церковных книг не печатати — писано; и вы в том чрез писание ваше обещается. Темже сами посмотрите с прочими преждними нашими и вашими книгами нынешних ваших печатных литургий какое несходство, а у нас зде от того раздор и смущение у многих бывает»[1]

Відповідаючи на листа архімандрита Києво-Печерської лаври Мелетія Вуяхевича «по поводу его вопросов о печатании книг в лаврской типографии», патріарх Андріан писав у 1693 р.:

«Не возбраняем же вам в типографии вашей Киевопечерской обычанных книг в чине церковном печатати, справливаяся с греческими и словенскими книгами, еже бы было в пользу, еще и по тоя страны наречию. А которые имате печатати болшия книги читательныя и новоисправленныя или новопереведенныя, и те такожде да соглашаете с древними истинными святых отец книгами, в благочестивом нашем православии сущими, со всяким искуством, ежебы не дати вины ищущим тоя, но в ползе истиннаго восточныя святыя церкве учения тыя да издаются и благочестивых наших великих государей царей и великих князей, Иоанна Алексеевича, Петра Алексеевича, всея великия и малыя и белыя России самодержцев повеление, нашея мерности благословение в них да полагаете. Тамже на таковыя книги и благословение от нас примати и присылати к нам должно, да во известии имем, ради общаго согласия без всякаго усумнения и прекословия. И аще которыя книги издаватися у вас имут и всякия церковные здешним наречием (російською мовою.— В. Л.) и чином нынешних переводов, и те без всякого извета взимати будут от вас ценою везде, и возити к Москве будет невозбранно; аще вашим тамо наречием (українською мовою.— В. Л.) и прежних переводов речениями издавати имате, таковыя в тамошные страны отпущайте, а к Москве их не присылайте, повеления же великих государей царей наших и нашего благословения в них не полагайте»[2]

Поділяючи книжки на московські й українські, патріарх Андріан у такий спосіб хотів примусити Києво-Печерську лавру не друкувати українських книжок, бо вона надто багато постачала їх до Москви. Як бачимо, царський уряд і московська церква вживали різні заходи «против распространения богослужебных книг, печатавшихся в вольных украинских типографиях, опасаясь ущерба православию от наплива южнорусских изданий, с местными отличиями, в равной мере представлявшимися московскому духовенству ересью,— касались ли они мелочей церковной обрядности, вытекали ли из рационалистических или католических тенденций малорусских богословов. Первая цензура в России была, таким образом, заведена специально для изданий малорусской печати, но пока только по отношению к содержанию этих изданий и чисто на религиозной почве. Впрочем, в эту пору правящие сферы обращали внимание на то, чтобы в Малороссии священники произносили молитвы «голосом», свойственным российскому наречию»[1]

Отже, вже тоді Москва вважала: якщо в Україні будуть дотримуватись своїх національних особливостей,— Україну не вдасться міцно і навічно прив'язати до московського сідла. Тому Московія не могла змиритися з високим на той час рівнем освіти та науки в Україні, національним духом культури, мови, побуту, суспільних відносин.

[1] Архив Юго-Западной России.— К., 1872.— Ч. 1. Т. 5.— С. 359.
[2] Там же.— С. 372.

[1] Объ отмене стеснений малорусскаго печатного слова.— Спб., 1905.— С. 29.

«ДОВЕЛОСЬ ЗАПИТЬ З МОСКОВСЬКОЇ ЧАШІ МОСКОВСЬКУ ОТРУТУ!»

Експансію російського абсолютизму в Україні особливо гостро почали відчувати з приходом до влади Петра І, який вирішив наблизити Росію до Європи. За реформаторську діяльність його високо оцінюють в Росії, забуваючи при цьому про варварські методи, за допомогою яких втілювалися в життя всі нововведення. Шовіністичні імперські історики воліють не згадувати про численні людські жертви, якими супроводжувалося «прорубування вікна в Європу». Тим паче, замовчують російську імперіалістичну жортокість щодо України.

Міф про політичну мудрість і доброчинство Петра І для Російської імперії тривалий час насаджувався і в українській історіографії. Лише тепер почали відкрито посилатися на думку видатного мислителя Івана Франка, який об'єктивно відзначав, що *«...замість одного вікна, котре-ді Петро прорубав в Європу, він позатикав ті вікна в Європу, котрі перед ним були у нас на Вкраїні. І коли через те у нас на Вкраїні стало глухо і темно, всі найліпші наші сили йшли в центральне вікно і дусилися і ниділи в нім, повертаючи свою працю на службу не свому, а чужому народови. Тай подумаймо впрочім, що такого великого збудував і убезпечив Петро? Збудував і убезпечив поперед усего тую величезну централізовану машину державну, котра від его часів подвійною вагою і подвійним гнетом налягла на Росію і на Україну. А кілько то добра, кілько крови потратилось, щоб убезпечити і утвердити таку цяцю, щоб придусити на всіх окраїнах останки вольного партікуляризму, вольного народного духа!»*[1]

Щоб ізолювати, знищити Україну, прийнятними вважалися будь-які методи. Петро І продовжував вже належно випробувану політику свого батька — намагався

[1] *Франко І.* Хуторна поезія П. А. Куліша // **Світ.— 1882.— Ч. 15.**— С. 271.

пересварити козацьку старшину із народними масами, і це йому добре вдавалося. Але щоб остаточно зламати основи української державності, треба було ослабити, знищити життєво-сильні «два елементи: вольовий та інтелектуальний»[1]. Такі передумови складалися, і царський уряд їх використав.

Коли у 1700 р. вибухнула велика Північна війна за володіння узбережжям Балтійського моря, цар висунув перед українцями нечувані раніше вимоги. Козаки вперше повинні були воювати виключно за інтереси Росії. Рік у рік їхні загони поверталися з півночі, зазнавши втрат, що сягали 50, 60 і навіть 70% складу[2]. Козацьке військо часто використовували як гарматне м'ясо. Козаки постійно зазнавали всіляких образ від російських воєначальників. Доходило до того, що російські солдати навіть стягнули з коня наказного гетьмана Дмитра Горленка і мало не побили його.

Козаків і українських селян змушували йти на фортечні роботи. При будові печерської фортеці в Києві «ціле літо 1706 р. козаки мусили носити землю і слухати наказів москалів, які їх ганьбили, били, відрізували їм вуха і поводились із ними не як із союзниками, а як із рабами. Ще й на нещастя прийшла посуха. Бракувало робочих рук, поля лежали необроблені, збіжжя висихало, а московські вояки тероризували села»[3]. Тисячі й тисячі українців у неймовірно важких умовах працювали на будівництві Петербурга, значна частина яких через хвороби і каторжну роботу навічно злягла в болотах. Р. Іванченко зазначає, що «на копаннях каналів на Ладозі загинуло 30 відсотків козаків. За іншими даними — дві третини»[4]. Царський уряд цілеспрямовано знекровлював українське поспільство, нищив його військові сили, козацтво.

Неймовірно жорстокі репресії пройняли жахом Україну після того, як гетьман І. Мазепа з допомогою шведського короля Карла XII спробував вирвати український народ з московського рабства. Французький посол доповідав у Париж: «Московський генерал Меншиков приніс на Україну всі страхіття помсти та війни. Всіх

[1] *Сосновський М.* Між оптимізмом і песимізмом. Вибрані статті і есеї 1968—1975.— Нью-Йорк; Торонто, 1979.— С. 31.
[2] *Субтельний Орест.* Україна: історія.— К., 1991.— С. 150.
[3] *Борщак Ілько, Мартель Рене.* Іван Мазепа.— К., 1991.— С. 56—57.
[4] *Іванченко Р.* Так це починалось (Петро І і Україна) // Літ. Україна.— 1991.— 5 груд.

приятелів Мазепи безчесно катовано. Україна залита кров'ю, зруйнована грабунками й виявляє скрізь страшну картину варварства переможців»[1]. Лише в гетьманській столиці Батурині вирізано від 6000 до 15 000 (за різними джерелами) мешканців, як «наказують нелюдські звичаї москалів». У травні 1709 р. російські війська здобули і зруйнували Чортомлицьку Січ, яка існувала понад століття. Вороги знеславили навіть гробницю давніх отаманів і забрали гармати, державний скарб і прапори.

Петро І страшенно зрадів, почувши новину про зруйнування Січі, і писав до Меншикова: «Ми прийняли з великою радістю звістку, що ви здобули це прокляте місце, джерело всякого лиха і надії наших ворогів». При цьому повідомляв генерала Апраскіна, «що полковник Яковлєв заволодів цим клятим кублом і вирізав усю наволоч. Тим робом ми винищили останній пень Мазепиного роду і з цієї нагоди складаю вам побажання»[2]. Тільки архіви і хроніка тієї доби зберегли подробиці варварських мук, які вигадувала садистська уява Петра І.

Зразу після перемоги над шведами й українцями московський цар Петро І «тут же на полі бою у своїм наметі написав політичний тестамент»[3], текст якого було знайдено вперше у 1754 році у французьких дипломатичних архівах. Своїм наступникам на московському престолі Петро І дав такі поради:

«1. Держати російський нарід у стані безперервної війни, аби не дати угаснути войовничому запалові російського жовнярства. Відпочинок давати тільки для того, щоби поліпшити державні фінанси, скріпити армію і вибрати вигідну хвилю для нападу. В той спосіб робити, аби мир служив війні, а війна мирові і то все в інтересі поширення меж і добробуту Росії.

2. При кожній нагоді встрявати у справи європейських держав особливо ж Німеччини, котра тим більшу і безпосередню має вагу, чим до неї більше наблизитися.

3. Розділити Польщу, піддержуючи в ній внутрішні заколоти та постійні сварки. Вельмож здобувати собі золотом; ділати на сойми, деморалізуючи їх, щоби мати вплив на вибори королів. Ввести в Польщу російське

[1] Цит. за: *Сергійчук В.* Кого зрадив гетьман Мазепа.— К., 1991.— С. 59.
[2] Цит. за: *Борщак Ілько, Мартель Рене.*— Згад. праця.— С. 130.
[3] *Полтавець.* Заповіт Петра Першого // Літературно-науковий додаток «Нового часу».— 1938.— 11 липня.

військо і держати доти, поки трапиться нагода залишити його там на завжди.

4. В торговлі шукати зв'язків у першу чергу з Англією, бо та держава найбільше нас потрібує для своєї фльоти і може бути найбільш корисною для розбудови нашої.

5. Безупинно розширяти державні межі Росії вздовж Балтику на Північ, а вздовж Чорного моря на Південь.

6. Наблизитися як тільки можна до Царгороду й до Індій. Хто там запанує, той стане дійсним володарем світу. В тій цілі підбурювати війни то на Турцію, то на Персію.

Побудувати корабельні на Чорному морі, поволи заволодіти тим морем, рівнож як і Балтійським, бо вони необхідні для осягнення того проєкту. Приспішити упадок Персії і досягти Перської затоки. Коли буде можливим — відновити через Сирію колишню торгівлю з Левантом і допустити аж до Індій, котрі є шпіхліром світу. А як там будемо, тоді обійдемося без англійського золота.

7. Вдержувати дбайливо союз із Австрією. Удавати, що піддержуємо її наміри, аби перебрати владу над Німеччиною, а другою рукою підбурювати проти неї амбітність німецьких князів. Подбати, щоб вони обидві звернулися до Росії за допомогою і встановити над їх землями рід протекції, яка буде підготовкою до майбутнього панування над ними.

8. Підговорити австрійського короля, аби він прогнав турків з Європи, а коли він завоює Царгород то невтралізувати його, або втягнувши у війну зі старими європейськими державами, або відступити йому частину ним завойованого з тим, аби пізніше все те відібрати.

9. Коли Швеція буде розібрана, Персія переможена, Польща підбита, Турція завойована, наше військо об'єднане, Чорне й Балтійське моря під охороною наших кораблів, от тоді треба дуже потаємно запропонувати кожному зокрема наперед урядові версальському, а потім урядові віденському, поділити з ним владу над світом. Як один із них прийме пропозицію, що станеться з певністю, коли підлестити їх амбіції й самолюбству, тоді використати його на те, щоби знищити другого. Потім знищити й того, що лишиться у боротьбі, якої вислід не підлягатиме жадним сумнівам, бо Росія тоді безроздільно володітиме цілим Сходом і великою частиною Європи.

10. В тім разі, що зрештою не є правдоподібним колиб вони обоє відмовились від російської пропозиції, то треба зробити так, аби між ними повстали сварки й вони вичерпали себе взаїмно у боротьбі. Тоді, в рішучій хвилі Росія

обрушиться на Німеччину зі своїм військом, що його приготує зарання. В той же час дві сильні фльоти вирушать, одна з Архангельського порту, а друга з Азовського моря. Ті фльоти будуть нагружені азійськими ордами, охороняти ж їх будуть воєнні фльоти Чорного й Балтійського моря. Посуваючись Середземним морем і океаном ті орди заллють Францію з одного боку, Німеччину — з другого. А як ті дві країни будуть переможені, то решта Європи піде під ярмо легко і без спротиву.

В той спосіб можна й належить підбити Європу!...[1]

Перемога над шведами й українцями московського царя під Полтавою на довгі віки вплинула на долю України. Слід підкреслити, що у той час на картах Європи земля русинів-українців називалася Русь або Україна, рідше — Країна козаків. Московщина однозначно називалася Московією. І лише у 1713 р., після насильного поглинання Руси-України, бажаючи «перебрати» на себе престижну назву, Петро І зобов'язав усіх своїх послів у Європі провести широкомасштабну роз'яснювальну роботу, підкресливши, що «во всех газетах печатают государство наше Московским... Извольте у себя сие перестеречь, чтобы печатали Российским»[2].

Так традиційна для Європи Московія з волі загарбника Петра І стала Росією. Для того, щоб постати перед світом прогресивним діячем, Петро І після Полтавської битви купував у Європі журналістів і наказував, аби ті висвітлювали діяльність Мазепи та історію України з його, Петрового, погляду... І потім оте Петрове бачення проникло не лише в журналістику, а й стало основою науки, якщо її можна такою назвати. Воно стало основою і мистецтва — візьмімо, наприклад, пушкінську «Полтаву».

Про історичну справедливість боротьби за незалежність від московського режиму, який ошукав український народ, йдеться у «Маніфесті Пилипа Орлика (4 квітня 1712 р.) до іноземних держав:

«...Всім відомо, що безсмертної пам'яті найясніший гетьман Богдан Хмельницький власною волею, не бувши ніким до того примушений, прихилив руський народ і козацьку націю Московській імперії. І, укладаючи урочисту угоду, московський цар Олексій Михайлович клятвою присягнув вічно охороняти під своєю протекцією козацьку

---

[1] *Полтавець.* Заповіт Петра Першого // Літературно-науковий додаток «Нового часу».— 1938.— 11 липня.

[2] *Українець О.* Выборы приходят и уходят, но мы остаемся... Слово к русским в Украине // Народна газета.— 1994.— Квітень.— № 15.

націю і руський народ. Всім відомо, що по смерті блаженної пам'яті найславнішого гетьмана Богдана Хмельницького Московська імперія, вдавшись до найрозмаїтіших способів, порушила закони та вольності козацької нації, підтверджені самим Московським царем: він хотів обернути у рабство вільний народ руський.

Всім відомо, що Петро, цар Московський, прагнув перетворити вільних козаків на регулярну армію, і порушити наші закони та вольності, і навіть вигубити назавжди Військо Запорозьке. Тоді блаженної пам'яті найясніший гетьман Іван Мазепа, з наміром оборонити права своєї Вітчизни та зберегти Військо Запорозьке, увійшов під протекцію найяснішого короля Шведського. Він у цьому наслідував приклад свого попередника, блаженної пам'яті гетьмана Богдана Хмельницького, який уклав із найяснішим королем Шведським Карлом угоду та військовий союз заради визволення Вітчизни від польського ярма, що від нього терпів тоді народ руський.

Козацька нація від фатальної Полтавської битви стогне під тиранічним ярмом Москви і жадає одного — повернути собі волю.

Після смерті в Бендерах блаженної пам'яті гетьмана Івана Мазепи козацьке військо милістю Божою та під опікою найяснішого короля Шведського стародавнім звичаєм обрало мене новим гетьманом. У цю загрозливу мить, попри найтяжчі обставини, я дав згоду взяти на себе цю величезну справу — з поміччю Божою володарити задля громадських інтересів нашої коханої Вітчизни, Війська Запорозького та всієї України. Разом з тим я прийняв це звання лише за тієї умови, що найясніший король Шведський дає запевнення козацькій нації обстоювати її права перед московитами; і заради цієї мети найясніший король Шведський підтвердив урочистим дипломом, що він не складе зброю і не почне жодних переговорів із Московією, не включивши до них інтересів козацької нації.

Проте ані прагнення наші, ані ревність до нашої коханої Вітчизни не змусили нас удатися до дій, супротивних нашому обов'язку. І, яко християнську націю, великий Володар зміцнив нас урочистою угодою, уклавши з нами союз; ця угода така почесна й вигідна для християнської нації, що міністри Порти, за їхнім твердженням, не знаходять подібного прикладу в своїх історичних аналах.

Його високість запевнив нам, що не планує ні завоювати, ані включити Україну до своєї імперії, а прагне відновити цю державу згідно з її колишнім устроєм, з тим, щоб відгородити Оттоманську імперію від держави царя Московського, позаяк їхнє близьке сусідство стає причиною великих і кривавих війн: таким чином, якщо на перший погляд ми виглядаємо прибічниками оттоманських сил, із цього не мусить випливати, ніби ми з'єдналися з турками задля звоювання християн; ідеться лише про очікування часу, коли ми зможемо очолити всю козацьку армію, аби з поміччю Божою трудитися заради визволення нашої Вітчизни від ярма, під яким вона стогне вже стільки років.

Ми не можемо незворушно дивитись на страждання нашої коханої Вітчизни, бачити порушення її прав за стількома пунктами. Ми не будемо діяти, керуючись почуттям помсти, а навпаки, згідно із справедливістю та правом, що дозволяє кожному боронити свою власну справу та свою власну мету. Цим самим ознаймуємо, що на нас не лежить вина за людську кров, яка може пролитися. При цьому, аби дати знати, що ми не зрікаємось добрих обов'язків християнських володарів, обумовлено у статті нашої угоди з королем Шведським, що, коли з поміччю Божою козацька нація буде відновлена у своїх правах, не буде нашої відмови щодо посередництва безсторонніх держав у справі уставлення кордонів та справедливого розв'язання інших проблем, якщо такі виникнуть.

Нарешті, яким би не був успіх нашої справи, і якою б не була доля зброї, що її, гадаю, ми по справедливості мусимо підняти, розрадою нам буде те, що ми трудилися, важачи самим життям нашим, заради слави та користі нашої коханої Вітчизни, а також звістували всім безстороннім особам правоту наших намірів та справедливість мотивів, які спонукали нас до дії» [1].

Наближаючи Росію до Європи, аристократія московських завойовників завдала по Україні не лише фізичного удару, не тільки смертельно підтяла вольовий елемент народної свободи, а й безпосередньо спричинилась до нищення наукової еліти, інтелектуальних сил, які творили українську націю, її мовний, культурний, духовний світ.

Одним із способів інтелектуального пограбування України був такий: Петро І наполіг у 1709 р. на скороченні числа учнів Києво-Могилянської академії з 2000 до 161 і

[1] Голос України.— 1991.— 29 листоп.

змусив кращі просвітницькі сили перебратися з Києва до Москви. Протягом 1701—1762 рр. до Москви виїхало 95 викладачів і студентів Києво-Могилянської академії. Серед численної армії культурних і церковних діячів, яких з України забрали до Росії, були Інокентій Гізель, Іоанникій Галятовський, Лазар Баранович, Дмитро Ростовський (Туптало), Стефан Яворський, Гавриїл Бужинський, Феофан Прокопович, Єпіфаній Славинецький, Арсеній Сатановський, Симеон Полоцький та ін. Всі вони відігравали чи не головну роль у розвитку культурного й духовного життя Російської держави.

«Українці принесли з собою всю свою велику культуру, і вплив одбився на Москві на всьому житті. Він одбився на будівлі, на малюванні, на одежі, на співах, на музиці, на звичках, на праві, на літературі і навіть на самій московській мові. Все життя складалося тоді так, що ставало не можливим прожити без українця. Всяких ремесників доставали з України; до Москви їздили наші ковалі, гончарі, шапошники, каретники, шевці, масловари, шевці рукавиць, селітровари, злотники, кахлярі і т. п., був окремий ряд в Москві, що прозивався польським (нас часто в Москві прозивали поляками)» [1].

Завдяки українським вченим до Москви надійшли перші праці з граматики слов'янської мови, словники, історичні твори та інші зразки літератури. Москва користувалася книжками, що побачили світ в українських друкарнях. Низка діячів тогочасної літератури в Москві, провідників Петрових реформ, походила з України або виховувалася під впливом «київської шкільної науки». Наприклад, Стефан Яворський став митрополитом Рязанським, «місцеблюстителем» патріаршого престолу, президентом Святійшого Синоду; ректор Київської академії Феофан Прокопович — заступником президента святійшого Синоду і автором «Духовного Регламенту» — трактату, що узаконив владу царя над церквою. Він був також автором й іншого трактату — «Правда воли монаршей», який став своєрідним статутом російського самодержавства.

За даними К. В. Харламповича, із 127 архієреїв, які в 1700—1762 роках обіймали російські кафедри, було 70 українців, 47 росіян, троє греків, троє румунів, двоє сербів і двоє грузин [2]. Вихідці з України майже не поверталися

[1] *Огієнко І.* Українська культура.— К., 1918.— С. 75—76.
[2] Див.: *Сергійчук В.* Кого зрадив гетьман Мазепа.— С. 32.

на Батьківщину, а повністю зросійщувалися, самі ставали русифікаторами, і про них уже згадували й згадують, як про російських діячів.

Отже, в європезації Московської держави визначну роль відіграли представники української культури, яка вже мала в собі елементи європейської культури і виявляла тенденцію до дальшої еволюції в цьому напрямку. Саме ця обставина спричинилася до народження т. зв. теорії про «українізацію великоруської духовної культури» [1]. Один з ідеологів цієї «теорії», з якою тісно пов'язані догмати «общерусской культуры» и «общерусского языка», князь М. С. Трубецький, зокрема, писав: «...Стара великоруська, московська культура в часи царювання Петра вмерла; та культура, яка з часів Петра живе і розвивається в Росії, є органічним і безпосереднім продовженням не московської, а київської, української культури. Таким чином, на межі XVII і XVIII ст. відбулась українізація великоруської духовної культури. Але руська державність була за своїм походженням великоруською, а тому і центр культури мусив переміститися з України у Великоросію. З часів Петра І українська культура стала для Росії столичною... Словом, руська культура післяпетрового періоду є «общерусской», і для українців вона не чужа, а своя» [2].

Аналізуючи ці «теоретичні» постулати, П. Голубенко підкреслює, що оригінальність теорії Трубецького полягає лише в тому, що в основу «общерусской» культури він кладе українську культуру, яка стала «общерусской» внаслідок перенесення її в столицю імперії. Це нова спроба обгрунтування культурної спорідненості великоросів і українців, оскільки «родичання» великоросів з українцями на підставі засвоєння назви Руси і привласнення київської культурно-історичної спадщини виявилося недостатньо обгрунтованим і переконливим. Однак і така конструкція «общерусской» культури є штучною і фальшивою. [3]

Теорія «українізації» московської культури і перетворення її в такий спосіб на «общерусскую» культуру, яка має бути близькою і для українців, розрахована на те, щоб вибити ідейний грунт і підстави українського народу

[1] Див.: *Тризнів М.* Україна і Росія: шляхи і долі// Літ. Україна.— 1992.— 11 черв.
[2] Цит. за: *Голубенко П.* «Українізація» Москвії у XVII—XVIII століттях // Народна газета.—1992.— № 27.— Липень.
[3] *Голубенко П.* Там же.

будувати свою державу, а спрямувати його творчі сили на розвиток російської державності, її культури. Цією та подібними імперсько-шовіністичними теоріями виправдовується українофобія в усі часи. В ім'я розширення і зміцнення російської імперії Петро I шалено знищував залишки козацьких прав і свобод, відкрито виступав проти українства, хоч в одному з листів до Мазепи визнав, що «народ український умен». Але царському лицемірству не було меж.

Саме в той час, як стверджував І. Огієнко, коли жива українська мова великим струмком вривалася до мови літературної, коли правопис Мелетія Смотрицького вже був на добрій дорозі, і була певна надія на пристосування його до живої мови, тобто у березні 1708 р. з наказу Петра I замінено кирилицю на гражданку, а кирилиці дозволено вживати лише для церковних видань. Це був дошкульний удар по розвитку українського правопису, він силою спинив близький вже до закінчення процес пристосування правопису до живої української мови. Гражданка механічно заступила кирилицю; вона вже не знала потрібних для української вимови букв, як не знала й тих надрядкових значків, яких вживала кирилиця, і які служили в Україні для наближення літературної мови до вимови живої. Гражданка мала на оці потреби лише російської мови. В цім була її негативна риса для українського письменства [1].

Явна ворожість до українського слова виступає в передмові до московського видання «Бесед Иоанна Златоустаго» 1709 р. Там зазначено, щоб видавці дотримумували «ортографию, сиречь правописание и правоверие великороссийское, правильное по учению грамматистов и любомудрецов, в училищих издревле и до ныне обдержимому»,— додаючи ще, «а малороссийская премрачная речения изьяснихом обыкновенными» [2].

Жива українська мова знаходила собі ще деякий притулок у виданнях Києво-Печерської друкарні, де культивувався тоді й український правопис. Ця друкарня була найміцнішою українською культурною фортецею, що стояла на варті свого рідного народу. Через те московське духовенство вимагало, щоб «московитяне были и

[1] Огієнко І. Нариси з історії української мови: система українського правопису.— С. 5.

[2] Цит. за: *Смаль-Стоцький Р.* Українська мова в Советській Україні.— Варшава, 1936.— С. 27.

в казацкой земле». Петро I під виглядом монахів заслав до Києво-Печерської лаври своїх агентів, які наприкінці квітня 1718 р. запалили всю Лавру, постаравшись дотла спалити її «древлехранилище», тобто архів, де зберігалися українські літописи, акти ще з доби княжої епохи» [1].

Централізаційні заходи на «обрусение» посилювались. Москва видала урядові підручники «о произношении российских букв, о исправном тіх же употреблении» і насильно запроваджувала їх до українських шкіл. Але й цього було замало. Царський уряд вдається до найрішучіших заходів, щоб остаточно зруйнувати нашу духовність, затерти наше національне обличчя, вбити нашу мову, культуру, традиції. 5 жовтня 1720 р. Петро I видав грізний указ:

«Понеже Єго Императорскому Величеству известно учинилось, что в Киевской и Черниговской типографиях книги печатают несогласно с великороссийскими печатми, но со многою противностию к Восточной Церкви, а имянно: в Чернигове Учебные Часословы, по желанию расколническому, которое явилось через розыск, калуженином Ерастом Кадминым, что он такие Часословы в прошлых годах подряжал печатать происком своим, и продавал оные на ярмарках; в книге Богомыслия, которая печатана в типографии Святотроицкой Ильинской в 1710-м году, явилась многая люторская противность; да в Месяцослове, который в 1718-м году Генваря 27-го дня печатан в Киевопечерской типографии, в заглавии напечатано, якобы оной монастырь ставропигия вселенскаго константинополскаго патріарха, чего было печатать не надлежало для того, что Киевопечерской монастырь от многих лет учинен в Ставропигии Святейших российских патриархов, а от константинопольских уволен. Того ради его царское величество указал именоваться Киевопечерскому и Черниговскому монастырям во всех книгах ставропегией российских патриархов, а не константинопольских, а вновь книг никаких, кроме церковных прежних изданий, не печатать. А и оныя церковныя старыя книги, для совершеннаго согласия с великороссийскими, с такими ж церковными книгами справливать прежде печати с теми великоросскими печатми, дабы никакой розни и особаго наречия во оных не было. А других никаких книг, ни прежних, ни новых изданей, не обьявя об оных в Ду-

[1] *Кулиняк Д.* Соловецький в'язень.— К., 1991.— С. 30.

ховной Коллегии, и не взяв от оной позволения, в тех монастырях не печатать, дабы не могло в таких книгах никакой в Церкви Восточной противности и с великороссийской печатью несогласия произойти» [1].

25 січня 1721 р. було видано регламент Духовної колегії, у якому, між іншим, висловлено розпорядження для всієї Російської імперії. «Аще кто о чем богословское письмо сочинит, и тое б не печатать, но первое презентовать в Коллегиум. А Коллегиум расмотреть должно, нет ли каковаго в письме оном прегрешения, учению православному противнаго» [2].

Указ Петра І, регламент Духовної колегії, які суворо виконували, були нищівним ударом по українській мові і літературі, розвиток яких надовго загальмувався. По суті, українську книгу засудили на смерть, адже незабаром, 22 лютого 1721 р., Синод розпорядився:

«Киевопечерскому и Черниговскому монастырям ставропигиами Константинополскаго патриарха впредь не писаться, а писаться всем ставропигиами Святейшего Всероссийскаго Правительствующаго Синода, от котораго и о печатании книг повеления требовать, а без повеления того Духовного Синода никаких книг не печатать» [3].

Усі книжки «исправления ради и согласия с великороссийскими» треба було надсилати в Синодальну Контору, а на догляд за друкарнями поставлено цензора. Він мав переглядати українські видання, порівнюючи їх з великоросійськими, і тільки ті з них пропускати, які нічим не відрізнялися від московських. Відтоді на виданнях українських друкарень видно відповідні помітки. Наприклад, на одній із книг цензор Г. Бужинський написав: *«сия книга Апостол повелением святейшаго правительствующаго Синода всероссийскаго в конторе типографской против Апостола всероссийскаго исследована и по исследовании обретется во всем с великороссийским сходная. Того ради печати предати и в народ отпущати Св. Прав. Синод всероссийский благословляет»* [4].

---

[1] Полное собраніе постановленій и распоряженій по Ведомству Православнаго Исповеданія Россійской Имперіи.— Спб., 1890.— Т. 7.— С. 23; Русская мысль.— 1905.— Кн. 3.— С. 129.

[2] *Скабычевский А. М.* Очерки истории русской цензуры.— Спб. 1892.— С. 5.

[3] Полное собраніе постановленій и распоряжений по Ведомству Православнаго Исповеданія Российской Империи.— С. 36.

[4] Цит. за: *Багалій Д.* Нарис української історіографії.— К., 1923.— Т. I.— С. 27.

Московська політика духовного геноциду, терору, деморалізації української державності і громадянства посилилася із заснуванням Петром І у 1722 р. Малоросійської колегії. До цієї установи входило шість російських штаб-офіцерів з розміщених в Україні полків з президентом-бригадиром Степаном Вельяміновим на чолі. Цей акт цар підсилив грамотою до українського народу, демагогічно твердячи, що колегію засновано для захисту українського народу: щоб «народ український не був ні від кого обтяжений — ані неправими судами, ані утисками старшини».

Либонь, найстрашнішим і найпідступнішим пунктом, спрямованим на розкол українського народу як єдиного цілого, був пункт про суди. Саме таким чином цар і його поплічники заповзялися зруйнувати віковічний український судовий устрій, розсварити народ з виборною старшиною, дискредитувати її й звести роль влади нанівець. Знову ж таки в усі полки було ординовано листи, де зазначалося, що той, хто незадоволений тепер або в минулому судами ратушними, сотенними, полковими і генеральним, може оскаржити рішення тих судів у колегії. Відомо: одна сторона завше буває незадоволеною. Віднині та сторона отримала право не визнавати законних присудів законних судів. То ж колегію засипали скаргами. А ще — доносами, наклепами, фальсифікаціями. А звісно: донос у російській державі був ремеслом, обов'язком, він високо оплачувався (як тут не згадати «вікопомні» сталінські часи!).

Діючи підло і підступно, Петро І спричинився до того, що в усіх церквах і храмах, серед яких були і ті, що будував Іван Мазепа, його, гетьмана-патріота і героя України, проклинали останніми словами як зрадника і відступника. З 1723 р. українське козацтво стало підлягати російському чиновникові — князеві М. Голіцину. В офіційних установах російська мова витісняла українську. Продовжувався наступ на українське книгодрукування. У 1724 р. на 1000 карбованців оштрафовано архімандрита Печерської лаври за те, що з лаврської друкарні випущено Тріодь не «во всем с великороссийским сходную». Такий же штраф накладено на Чернігівську друкарню.

У серпні 1726 р. Московський Синод наказав Лаврі: *«И впредь, какия церковныя книги когда печататся будут, велеть накрепко смотреть, дабы все правописание в литерах и в просодиях (наголос.— В. Л.) происходило против (згідно.— В. Л.) великороссийских печатей, без*

всякаго упущения... А кроме церковных в Санкт-Петербургской и Московской типографиях печатаемых книг, других никаких новых изданий без ведома Святого Синода отнюдь не печатать, под опалением за неисправление тяжкаго штрафования» [1].

В Україні дозволялося видавати книжки лише на «великороссийском наречии». Наприклад, російською мовою у 1726 р. видано Акафіст великомучениці Варварі.

Великодержавницьку політику «обрусения» продовжувала цариця Анна Іоанівна, яка звеліла одібрати від українських церков книги старого українського друку і замінити їх книжками московських видань. У грамоті імператриці з приводу відкриття Харківського колегіуму 1731 р., зокрема, підкреслюється: *«учить всякого народа и звания детей православных не токмо пиитике, риторике, но и философии, и богословию, славеногреческим и латинским языкам; такожде стараться, чтобы такия науки вводить на собственном Российском языке, и преподавать учения со усердным тщанием, ревностию и радением, отнюдь не отлучаясь ни в чем святыя Восточныя Церкви исповедания; а неспокойных и вражды творящих учителей и учеников унимать и смирять, и ни до какого своевольства не допущать»* [2].

Імператриця Анна Іоанівна вдавалася до петрівських засобів нищення української автономії, етнічних особливостей народу. У 1734 р. вона заборонила вибори гетьмана — це, по суті, було скасування Гетьманщини — і створила нову колегію під назвою «Правління гетьманського уряду», яка складалася з трьох росіян і трьох українців на чолі з російським князем О. Шаховським. Виконуючи таємну інструкцію імператриці, О. Шаховський відохочував представників української старшини від шлюбів як із польською чи білоруською знаттю, так і з правобережними українцями. Водночас усіляко заохочував шлюби між українцями та росіянами. Ось текст цього указу:

«Секретнейшей к князю Шаховскому. Понеже мы убедились, что смоленская шляхта с малороссийскими жителями в свойство вступает, и с обоих сторон сыновей женят, и дочерей выдают, что кажется противно нашему интересу, а за пристройнее и полезнее разсуждаетца, дабы оной малороссийской народ охоту имел своитца, и в свойство вступать с нашим великороссийским народом (как было особливое намерение к тому их привесть блаженныя и высокодостойныя памяти Государя Дяди нашего (імператора Петра I.—В. Л.), *того ради повелеваем вам, дабы вы по вашему искуству секретно под рукою особливо трудились малороссиян от свойства с Смоляны и с поляки и з другими зарубежными жителями отводить, а побуждать их и искусным образом приводить в свойство с великороссийскими, и пристойными разсуждении дабы они своились и в свойство вступали более с нашими великороссийскими подданными, и сие содержать секретно. Анна. Генваря 31, 1734 года»* [1].

Практикували царські сановники й інші методи знищення духовної пам'яті української нації. Новий правитель України князь Баратинський, який замінив у 1736 р. князя Шаховського, наказав заарештувати міську управу Києва і забрав увесь архів міста з королівськими та царськими грамотами про привілеї і права міста. Відсилаючи архів до Петербурга, радив не повертати його назад, бо «з часом кияни забудуть зміст і, не маючи грамот під рукою, не зможуть посилатись на свої вольності» [2].

У кінці царювання Анна Іоанівна видала указ від 26 грудня 1738 р. генералу Румянцеву, з якого зрозуміло, що за донесенням із Києва генерал-лейтенанта Леонтьєва у львівського міщанина, який приїхав на Україну, було конфісковано по 150 примірників двох календарів на 1739 рік:

«И понеже в тех обоих календарях,— говориться в указі,— по разсмотрении здесь находятся в прогностиках в Нашей Империи, а особливо о Украйне, некоторые злоумышленные и непристойные пассажи, чем неразсудительно народ может легко придти в какой соблазн и сумнение, того ради послан указ Наш к упомянутому Генерал-Лейтенанту, чтобы все те календари в Киеве сжечь, и ежели иногда где инде такие же календари у кого явятся, отбирая пожигать, и впредь оных в границы наши пропускать не велеть». Закінчується указ словами: «а вместо тех календарей могут в Киев и во всей Украйне употреблять Российские календари...» [3]

---

[1] Полное собраніе постановленій и распоряженій по Ведомству Православнаго Исповеданія Россійской Имперіи.— Спб., 1890.— Т. 5.— С. 402.

[2] Молодик на 1844 год.— Харьков, 1843.— С. 11; *Сірополко С.* Історія освіти на Україні.— Львів, 1937.— С. 53—54.

[1] Киевская старина.— 1905.— Кн. 1.— С. 1.

[2] Див.: *Добрянський М.* Згад. праця.— С. 30.

[3] *Скабычевский А. М.* Очерки истории русской цензуры.— Спб., 1892.— С. 9.

За Анни Іоанівни та її могутнього фаворита — німця Ернеста Бірона — набрав сили ганебний принцип «слова і діла», за яким будь-який вияв українства, найменша критика чи незгода з царським режимом (чи то на словах, чи на ділі) ставили людину під загрозу Таємної канцелярії, де її допитували, піддавали тортурам, могли засудити навіть до страти чи заслання. Та більше: за принципом «слова і діла» найближчі друзі або члени сім'ї громадянина були зобов'язані доносити владі про його підозрілі розмови та поведінку [1]. Насаджувані підозрілість, злоба, «доносительство» розчавлювали в українців людську гідність, роздирали почуття спільності і єдності національного духу, розвивали настрої безвольності, апатії. До того ж, додалась російсько-турецька війна 1735—1739 pp., головним плацдармом якої була Україна. Зауважимо, що переважна більшість козацько-польсько-російсько-турецьких воєн, які тривали мало не століття, точилася саме на українській землі.

Хоча, щоправда, за цариці Єлизавети дещо полегшився російський курс супроти України,— дозволили обрати гетьмана в особі Кирила Розумовського, висвячено архієпископа Рафаїла Зборовського на митрополита київського, виведено московські полки з України, які стояли в ній постоєм тощо. І все ж русифікаторські заходи не припинялися.

17 квітня 1754 р. цариця Єлизавета на словах дала наказ Обер-Прокуророві Афанасію Львову передати її волю Синодові, щоб надалі на вільні архієрейські місця призначати великоросіян. Одержавши усний царський наказ, Св. Синод подав цариці такого рапорта:

«Всепресветлейшей, Державнейшей, Великой Государыне, Императрице и Самодержице Всероссийской Всеподданнейший рапорт Синода.

Сего апреля 20 дня Синодальный Обер-Прокурор Афанасей Львов Синоду писменно предложил, что Ваше Императорское Величество сего апреля 17 дня изустно повелеть ему соизволили: Синоду обьявить, буде пред сим имянной от Вашего императорского величества изустно присутствующим в Синоде Преосвященным Архиереем обьявленной указ о том, чтоб к произведению на праздныя ваканции во Архиереи Вашему Императорскому Величеству от Синода представляемы были из Архимандритов и Великороссияне, да и в Архимандриты

[1] *Субтельний О.* Україна: історія.— К., 1991.— С. 155—156.

производимы были и из Великороссиян же, в Синод записать, и о всем том Вашему Императорскому Величеству в немедленном времени ему, Обер-Прокурору, донесть; а в Канцелярии Синода по справке такого Вашего Императорского Величества Высочайшаго имяннаго о представлении к произведению на праздныя ваканции в Архиереи из Архимандритов и Великороссиян, да и в Архимандриты производимы б были и из Великороссиян же, указа в обьявлении ни от кого не оказалось.

Во исполнение же онаго Вашего Императорского Величества имяннаго Высочайшаго указа, Синодом определено: 1) оной Вашего Императорскаго Величества Высочайший имянной указ в Синод записать и по нему чинить исполнение неотменно; 2) дабы и во всех епархиях Преосвященные Архиереи на праздныя Архимандрическия начальство достойно усмотренных производили, в силу вышеозначенного Вашего Императорскаго Величества Высочайшаго имяннаго указа и из Великороссиян непременно, о том к Синодальным членам в епархии по Архиереям и в Синодальную Санктпетербургскую Контору послать указы, и о получении онаго Вашего Императорскаго Величества Высочайшаго имяннаго указа, что по нему Синод неотменное исполнение чинить будет, всеподданнейше сим рапортуем Вашего Императорскаго Величества всенижайшие рабы и богомольцы:

Смиренный Платон, Архиепископ Московский.
Смиренный Иларион, Епископ Крутицкий.
Писал Варлаам, Архимандрит Новоспасский.
Обер-Секретарь Яков Леванидов.
Апреля 29 дня, 1754 года» [1].

Отже, перед росіянами відкрили двері до вищих духовних посад в Україні, що полегшувало здійснювати політику «обрусения». У 1759 р. Синод видав розпорядження про вилучення зі шкіл українських букварів.

Чи не найтрагічнішою добою для України (до більшовицької ери) виявилось царювання Катерини II. Вона була переконана, що найрозумнішим, найефективнішим є уряд, заснований на абсолютистських засадах, позбавлений таких «феодальних реліктів», як особливий статус окремих земель. Крім того, імператриця люто ненавиділа українців. У приватному листі з Києва вона писала, що «ніде в своєму житті не бачила провінції, де б

[1] Цит. за: *Огієнко І.* Київська митрополитанська друкарня.— 1924.— С. 14.

люди були такі дурні й гидкі, як на Україні» [1]. На її думку, насамперед, мало бути в Україні скасоване гетьманство, як найбільша ознака її окремішного устрою. І Катерина II завершила справу, що її почав в Україні Петро І. Німкеня, котра стала членом династії Романових через шлюб, стала патентованою прихильницею русифікації та централізації. Її наміри яскраво можна бачити з таємної інструкції генерал-прокуророві сенату князеві Вяземському:

«Малая Россия, Лифляндия и Финляндия суть провинции, которыя правятся конфирмованными им привиллегиями, нарушить оныя отрешением всех вдруг весьма непристойно б было, однакож и называть их чужестранными и обходиться с ними на таком же основании есть больше, нежели ошибка, а можно назвать с достоверностию глупостию. Сии провинции, также и смоленскую, надлежит легчайшими способами привести к тому, чтоб они обрусели и перестали бы глядеть как волки к лесу. К тому приступ весьма легкий, естьли разумные люди избраны будут начальниками в тех провинциях; когда же в Малороссии гетмана не будет, то должно стараться, чтоб век и имя гетманов изчезло, не токмо б персона какая была произведена в оное достоинство» [2].

Отож, імператриця наприкінці 1764 р. викликала до себе гетьмана і наказала тому зректися булави, а у маніфесті сповістила, що Розумовський добровільно зрікся свого урядування. Задля «добра» українського народу замість гетьманського правління засновується тимчасово Малоросійська Колегія з президентом у ранзі генерал-губернатора, до якої входить чотири українці і чотири росіяни. У таємній інструкції генерал-губернатору України Петрові Рум'янцеву Катерина II писала, що Україна — дуже багатий і родючий край, багатший за інші провінції Російської імперії. Але, завдяки автономним порядкам в Україні, імперія не мала від неї майже жодної користі *, жодних прибутків, особливо за останнього гетьманування. Далі вона підкреслювала, що між українцями й москалями існує обопільна ненависть. Ця ненависть особливо помітна серед української старшини, котра має фальшиве поняття про якусь свою свободу і свої привілеї й котра підтримує в українському народі відчуженість та недовір'я до москалів. Отже, завдання Малоросійської Колегії є скасування всіх відмін в устрої Гетьманщини та зрівняння її в становищі з іншими імперськими провінціями [1].

[1] *Дорошенко Д. І.* Нарис історії України.— Львів, 1991.— С. 428—429.

[2] Сборник русского исторического общества.— 1871.— Т. 7.— С. 348.

* Насправді це не відповідало дійсності. Лише протягом російсько-турецької війни 1735—1739 рр. було мобілізовано десятки тисяч українських козаків і селян. Втрати українців у цій війні сягнули 35 тис. Україна утримувала власним коштом від 50 до 75 російських полків. Це коштувало Гетьманщині 1,5 млн. карбованців, або в 10 разів більше за її річний бюджет (*Субтельний О.* Україна: історія.— К., 1991.— С. 156).

У загальній концепції політики Катерини II важливе місце займало обмеження прав українського духовенства.

«Незадолго до смерти митрополита Арсения Могилянского начинается искусственный подбор настоятелей малорусских монастырей, преимущественно из пришлых, чуждых Малороссии людей, или же, хотя и малороссов, но прошедших церковно-административную школу на севере России, которым недороги были национальные интересы Малороссии» [2].

Свідченням справжнього ставлення до українців є лист Білгородського єпископа від 16 червня 1763 р., де він, зокрема, підкреслював, що «теперь Малороссиане везде в крайнем презрении» [3].

З повною неприхильністю поставилася Катерина II до Києво-Могилянської Академії. У 1765 р. видала наказ «присвоить немедленно Академии Киевской образ учения, для всех училищ в империи всероссийской узаконенный» [4].

Продовжувались політичні репресії проти українського слова, національного книгодрукування. 6 листопада 1766 р. Синод нагадав Київській та Чернігівській друкарням, що з 1728 р. вони «никаких книг для усмотрения их исправности более уже в Святейший Синод не присылали и позволения о печатании оных не требовано» [5]. 9 листопада 1766 р. Києвопечерській лаврі «обстоятельно предписано»: *«чтобы впредь в типографии тоя*

[1] Див.: *Дорошенко Д. І.* Нарис історії України.— Львів, 1991.— С. 429—430.

[2] Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии.— К., 1906.— Т. 3.— С. 8.

[3] Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии.— К., 1906.— Т. 3.— С. 43—44.

[4] Цит. за: *Смаль-Стоцький Р.* Українська мова в Совєтській Україні.— Варшава, 1936.— С. 29.

[5] Полное собраніе постановленій и распоряженій по Ведомству Православнаго Исповеданія Россійской Имперіи.— 1890.— Т. 5.— С. 446.

Лавры печатать и на продажу употреблять одни те книги, которыя в Московской типографии с апробации Св. Синода печатаются...» [1] Коли у 1769 р. Київська лавра збиралася видрукувати українські букварі, бо «тамошний (український.— *В. Л.*) и заграничный (Західна Україна.— *В. Л.*) народ. как прежде никогда своих детей по новопечатанным в Московской типографии букварям не обучал, так де и теперь... требует продажи прежней печати букварей» [2], Синод рішуче відмовив у цьому, наказавши навіть «впредь таковых представлений не чинить». Крім того, Синод звелів відібрати назад ті українські букварі, які вже були на руках [3], а у церквах — запровадити московські видання, понищивши українські. Певне, і через це так мало до нас дійшло зразків старого українського друку.

7 травня 1775 р. Святійший Синод надсилає Київському митрополиту Гаврiїлу Кременецькому наказ;

«Святейшему Правительствующему Синоду Киевопечерской лавры архимандрит Зосима от 4 апреля сего 1775 года представил при доношениях на разсмотрение Святейшему Синоду напечатанные в типографии оной лавры беседы Іонна Златоустого в двух томах, да общих миней один экземпляр. И по указу Ея Императорскаго Величества, Святейший Правительствующий Синод приказали: оные экземпляры отослать в Московскую типографию для освидетельствования, сходственно ли оные напечатаны против книг Московской типографии, и буде какое несходство найдется, о том представить Святейшему Синоду. А как же выходящие из печати Киевопечерской и Черниговской типографий книги в Святейший Синод и в кантору оного, а из нее в типографию отсылать определено единственно для усмотрения того, чтоб несходственных с выходящими из Московской типографии книгами в народ выпускаемо не было, но дабы по множеству тех книг от разсматривания оных Московской типографии во исправлении порученных ей дел происходить не могло остановки и помешательства, то отныне над тою Киевопечерскою, а равно и над Черниговскою типографиями, дабы во оных книги печатаемы были сходственно с книгами Московской типографии последних выходов и ни в чем ни малейшей разности не было... Что же касается до издаваемых вновь книг, то оные исправя, не печатая, прежде присылать к разсмотрению и опробации в Святейший Синод при доношениях, на основании прежних указов во всем непременно [1]*».*

[1] Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии.— К., 1908.— Отд. 2.— Т. 5.— С. 165.

[2] Цит. за: *Козаченко А.* Минуле книги на Україні.— Харків; Київ, 1930.— С. 38—39.

[3] *Огієнко І.* Українська культура.— К., 1918.— С. 161.

Дощенту зруйнувавши Гетьманщину, придушивши українську духовність, російський імперіалізм, зрозуміло. не міг миритися з демократичною, волелюбною Запорізькою Січчю, яка поширювала прогресивні ідеї, зміцнювала в Україні незалежницькі тенденції, розвивала національну освіту. Тож після перемоги над Туреччиною, фактичного підкорення Кримського ханства (офіційно Крим увійшов до складу Російської імперії у 1783 р.), потреба в Запорізькій Січі, на думку цариці, відпала (Запорізька Січ була потрібна російському царизму доти, доки імперія розширювала свої південні володіння, пробивалася до Чорного моря), а існування цього освіченого «острівця свободи» в тилу імперії було надто небезпечним для монархії й суперечило колонізаторській політиці царської Росії. 4 червня 1775 р. великий загін регулярних російських військ на чолі з генерал-поручиком Петром Текелієм (вихідцем із сербського дворянського роду), який повертався з турецької війни, несподівано оточив Січ і вчинив повний розгром. Надто нерівними були сили: по сотні москалів на одного запорожця.

3 серпня 1775 р. був обнародований маніфест Катерини II «Об уничтожении Запорожской Сечи, и о причислении оной к Новороссийской Губернии», який варто навести повністю:

«БОЖЕЮ МИЛОСТІЮ
МЫ ЕКАТЕРИНА ВТОРАЯ
ИМПЕРАТРИЦА И САМОДЕРЖАВИЦА
ВСЕРОССІЙСКАЯ
и прочая, и прочая,
и прочая.

Мы восхотели чрез сіе объявить во всей НАШЕЙ Имперіи, к общему известію НАШИМ всем верноподданным, что сечь Запорожская в конец уже разрушена, со изтребленіем на будущее время и самого названія Запорожских козаков, не меньше как за оскорбленіе НАШЕГО

[1] Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии.— К., 1907.— Т. 4.— С. 196—197.

ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА чрез поступки и дерзновеніе, оказанныя от сих козаков в неповиновеніи НАШИМ высочайшим повеленіям.

Не прежде Мы поступили на сію милосердію НАШЕМУ противную необходимость, как по истощеніи вотще всех способов кротости и терпенія провождавших к ним увещенія, дабы возчувствовали и познали творимыя погрешности, и колико тем они воздвигнули на себя праведный НАШ гнев и строгость вверенного НАМ от Всевышняго правосудія.

Не изчисляя жалоб и утружденій, не редко восходивших к нашему Престолу от соседних держав за наглости и за грабительства, которыя непрестанно в их границах происходят от Запорожцов, возпомнянем Мы во первых начало и произхожденіе, от которых существуют сіи козаки; и по том в нижеследующем изобразим их дерзостное ослушаніе Монаршей НАШЕЙ власти, и тяжкія от них Запорожцов возпоследовавшія насильства противу собственных сограждан своих подданных же НАШИХ.

От писателей повествующих древнія деянія Отечества, взаимствовать можно каждому любопытному то сведеніе, что Запорожскіе козаки не что иное были, как часть от Малороссійских козаков, напоследок в правах и в образе правленія отщетившаяся; ибо сіи обращаясь в естественном общежительстве, были до ныне, да и пребудут всегда полезными гражданами, на против чего Запорожскіе, одичав в своих ущелинах и порогах, где перьвобытно по способности мест одна только военная стража учреждена была к отраженію Татарских набегов, составили из себя мало по малу со всем особливое странное и намеренію самого Творца, в разноменіи рода человеческаго от него благословенном, противоборствующее политическое сонмище. Вместо того, что при начале учрежденія на Днепровских порогах нужной и полезной стражи, козакам на оную временно и попеременно из Украйны отряжаемым вазбранено было брать туда с собою жен и детей своих, дабы оных не подвергать направсной опасности варварского пленения, следовательно же и самых стражей содержать чрез то в большой свободе и лучшей по тогдавшим обычаям военной исправности, некоторые из них столько пріобыкли к сей праздной, холостой и безпечной жизни, что зделали себе напоследок из нея неподвижный закон, а с оным забывая отчину свою, и решились остаться уже на всегда в сече на собствен-

ной своей воле. Число их не было ни велико, ни уважаемо, даже во время присоединенія Малой России под державу Всероссійскую, как доказывают переговоры тогда происходившіе между Государевых бояр и думных людей с посланниками Гетмана Хмельницкого, где на вопрос министров Царских, что еще запорожцы на верность к присяге не приведены? Гетманскіе посланники отвечали тако: «Запорожцы люди малые и в дело их ставить на чео»; а как таково бытіе Запорожцов по установленному у них безженству долженствовало бы скоро разрушиться, то и стали они принимать без разбора в свое худое общество людей всякого сброда, всякого языка и всякой веры; и сим единым средством существовали они до настоящего уничтоженія.

Не мог и не может конечно быть полезен отечеству сих качеств политическій разнообразный и юродиный состав членов, питающихся в совершенном почти от света и естественного общежительства разлученій, наиболее от грабежа посреди окрестных народов, невзирая на священныя с онными обязательства мира и доброй дружбы, часто приносящих от рук крови и не правды во храмах Всевышняго Жертвы, ими же гнушается Господь Вседержитель, и погруженных без того во всякое другое время, когда им способны к разбойничеству пересекаемы были, в совершенной праздности, гнуснейшем пьянстве и презрительном невежестве.

Преступленія же их, вынудившія от НАС меры строгости, оглавляются следующим:

1-е. Оставляя под покровом забвенія прежнія свои важныя и пагубныя преступленія и измены противу верности и подданства, начали они, лет за десять тому назад, да и в самое новейшее время гораздо простирать свою дерзость, присвояя и требуя на конец себе, как будто достоянія их собственности, не только всех тех земель, которыя НАМИ чрез последнюю войну от Порты Оттоманской пріобретены, но даже и заняты селеніями Новороссійской губернии, предъявляя будто им и те и другія издревле принадлежала, когда на против всему свету известно, что первыя их сих земель никогда во владеніи Речи Посполитой Польской не находилась, следовательно же от оной никому и даны быть не могли, а последнія хотя и составляют часть Малороссіи, но тем не меньше особенною принадлежностію козаков Запорожских никогда не были, ды и быть не могли, потому что они в самом бытіи своем не имели никакого законнаго начала,

следовательно же и собственности никакой в землях, а были единственно терпимы в тех местах, где они засели, в замену прежней там военной стражи: чего ради те Новороссійской губерніи земли как пустыя, а в прочем не только к житію человеческому, но и к огражденію границ от непріятельских набегов удобныя, были заселены людьми к земскому хозяйству и к военной службе равно устроенными.

2-е. Вследствіе такого себе присвоенія Новороссійской губерній земель, дерзнули они не только препятствовать указанному от НАС обмежеванію оных, воспрещая посыланным для онаго офицерам явною смертію, но заводить і строить на них самовластно собственныя свои зимовники, а сверх того уводить еще из тамошних жителей и из поселенных полков гусарского и пикинернаго, мужеска и женска пола людей, коих всего и уведено в Запорожье до восьми тысяч душ, включая тут и тех, кои от притесненія козаков в собственных своих жилищах принуждены были переходить к нам и подчиняться их самовластію.

3-е. Пограбили и разорили они Запорожцы у одних обывателей Новороссійской губерніи в двадцать лет, а именно с 1755 года ценою на несколько сот тысяч рублей.

4-е. Не устрашились еще самовластно захватить зимовниками своими пріобретенные мирным трактатом новыя земли между реками Днепром и Бугом, присвоить и подчинить себе новопоселяемых там жителей Молдавскаго гусарскаго полку, так же приходя отчасу в вящее неистовство, и собираться вооруженною рукою для насильственнаго себе возвращенія мнимых своих земель Новороссійской губерніи, невзирая на то, что МЫ ИМПЕРАТОРСКОЮ НАШЕЮ грамотою от 22 Маія минувшаго 1774 года, повелев им прислать ко двору НАШЕМУ нарочных депутатов для представленія о их правах, в то же время строгое им подтвержденіе учинили, воздержаться от всякого своевольства, и оставить спокойно все настоящіи селенія и жителей. Но Запорожцы и после этого не больше послушными оказались, как они же.

5-е. Принимали к себе, несмотря на частыя им от правительств НАШИХ запрещенія, не одних уж прямо в козаки вступающих беглецов, но и людей женатых и семьенистых чрез разныя обольщенія уговорили к побегу из Малороссіи, для того только, чтоб себе подчинить и завесть у себя собственное хлебопашество, в чем довольно уже и предуспели, ибо поселян в земледеліи упражняющихся находится ныне в местах бывшаго Запорожского владенія до пятидесяти тысяч душ.

6-е. Наконец те же Запорожцы стали распространять своевольныя свои присвоенія до земель, издревле принадлежащих НАШЕМУ войску Донскому, непоколебимому в должной к НАМ верности, всегда с отличностію и мужеством в НАШЕЙ службе обращающемуся, и порядком и добрым поведенієм пріобретшему навсегда к себе отлично НАШЕ высочайшее Монаршее благоволеніе, делая и сим Донским козакам запрещенія пользоваться оными землями, которыя уже долговременно в их обладаніи состоят. Всякій здраво разсуждающій может тут легко проникнуть как лукавое намереніе Запорожских казаков, так и существительный от онаго государству вред. Заводя собственное хлебопашество, разторгали они тем самое основаніе зависимости их от Престола НАШЕГО и помышляли конечно составить из себя посреди Отечества область совершенно не зависимую под собственным своим неистовым управленієм, в надежде, что склонность к развратной жизни и к грабежу будет при внутреннем изобилии безпрестанно обновлять и умножать их число. Напрасно здесь изъяснять, коль предосудительно было бы событіе сего злодейскаго примысла как в разсужденіи безопасности смежных к Запорожью жилищ и селеній, так и в разсужденіи неминуемой убыли в людях из числа НАШИХ верных подданных, но столько однако ж не можем МЫ умолчать, что и торговля с землями Порты Оттоманской освобожденная Матерьним НАШИМ попеченієм от всей прежней тесноты, следовательно же по взаимным естественным способностям и обещающая трудящимся скорые и действительные плоды богатой жатвы, не могла бы достигнуть сама по себе того совершенства, которое ей видимым образом предлежит к позавидованію всей Европы, естьлиб вредное скопище Запорожских козаков, обративших хищность и грабительство в первое свое ремесло, не было благовременно изъято их тех мест, чрез которія сія торговля отчасти неминуемо проходить и действовать долженствует. Не для чего равным образом и того скрывать, что при самом начале последней с Портою Оттоманскою войны, многіе на Запорожских козаков умышляли, дабы страх Божій и должную НАМ и Отечеству верность, предаться на непріятельскую сторону, как и в самом деле ни известія войскам НАШИМ не подали они о приближеніи к границам тогдашняго Крымского Хана, ниже ему в

походе, сколько ни есть, препятствовали, будучи к тому в довольных силах.

Правда, МЫ с удовольствіем воздаем всю достойную похвалу в том пункте, что не малая ж часть Запорожского войска в минувшую ныне сколь славную, столь и счастливую войну с Портою Оттоманскою, сказала при арміях НАШИХ отличные опыты мужества и храбрости; по чему МЫ обыкнув признавать и награждать по достоинству заслуги каждаго из НАШИХ верных подданных, не упустим конечно и впредь из всемилостивейшего НАШЕГО вниманія всех честных людей, служивших НАМ в сей части НАШЕГО народа, которые в ополченіях противу государственнаго непріятеля ознаменовали верность свою к НАМ кровію и достохвальными подвигами: хотя и тут к сожаленію НАШЕМУ не можем скрыть, что многіе из сих последних по возвращеніи своем из похода в сечь, начали совращаться с истиннаго пути и поступать заодно с своими домашними товарищами вопреки НАШЕЙ высочайшей воле и НАШИМ Монаршим повеленіям.

И тако по необходимому уваженію на все вышеизложенное, сочли МЫ СЕБЯ ныне обязанными пред Богом, пред Имперїю НАШЕЮ и пред самым вообще человечеством разрушить сечу Запорожскую и имя козаков от оной взаимствованное. В следствіе того 4 іюня НАШИМ Генерал-Порутчиком Текелліем со вверенными от НАС ему войсками занята сечь Запорожская в совершенном порядке и полной тишине, без всякаго от козаков сопротивленія, по тому что они не инако увидели приближеніе к ним войск, как уже повсеместно оными окружены были; ибо МЫ сему военачальнику именно предписали стараться произвесть порученное ему дело спокойнейшим образом, убегая, сколь возможно, пролитія крови.

Возвещая НАШИМ верным и любезным подданным все сіи обстоятельства, можем МЫ в то же время им объявить, что нет теперь более сечи Запорожской в политическом ея уродстве, следовательно же и козаков сего имени, место жилища и угодья тамошнія оставляем МЫ для постоянных и Отечеству наравне с другими полезных жителей, причисляя их по способности к Новороссійской губерніи, и поручая при новом заведеніи и устройстве во особливое попеченіе учрежденному там правительству НАШЕМУ.

В прочем следуя человеколюбію НАШЕМУ, которое всегда и от праведной преступнику казни отвращается сообразовались МЫ оному не меньше и в определеніи будущаго жребія, всем частным членам бывших Запорожских козаков, всемилостивейше повелев не желающих остаться на постоянном жительстве в своих местах, распустить на их родину, а желающим тут селиться дать землю для вечного им жилища; всем же старшинам, кои служили порядочно и имеют одобренія от НАШИХ военных начальников, объявить НАШУ ИМПЕРАТОРСКУЮ милость и что они соразмерные службе и званію их получать степени. Дан в Москве от Рождества Христова тысяща седмь сот семьдесят пятаго года Августа третьяго дня, а государствеванія НАШЕГО четвертаго — надесять лета» [1].

Хитра і досить розумна Катерина II, яка ревно дбала про свою репутацію «гуманістки і благодійниці», зазначила у маніфесті, що «... всем же старшинам, кои служили порядочно и имеют одобренія от НАШИХ военных начальников, объявить НАШУ ИМПЕРАТОРСКУЮ МИЛОСТЬ». Але в той же час, як вірна послідовниця Петра І, виявила свою підступність і жорстокість. Петра Калнишевського і його старшину заарештували і заслали на Соловки. Тут, у «герметичній ізоляції» (Д. Кулиняк), у нелюдських умовах судилося останньому кошовому Запорізької Січі промучитись 27 років. Восени 1803 р. Калнишевського не стало.

Після зруйнування Запорізької Січі, поділу Гетьманщини на губернії у 1781 р., скасування у 1783 р. козацьких полків як військової формації, так і адміністративно-територіальної одиниці, було закрито досить розвинуті українські школи, що функціонували при полках. За відомостями з архівних джерел, які опублікував Ол. Лазаревський, у 1748 р. на території семи полків Гетьманщини (про три не збереглося відомостей) було 866 шкіл, тобто на кожну тисячу душ населення припадала одна школа. У 1767 р. тільки в Чернігівському полку було 143 українських школи, тобто одна школа на 746 душ. У Слобідській Україні в чотирьох полках діяло 124 школи [2].

Російський уряд робив усе для того, аби занепали і Київська Академія, і українські колегії. У 1783 р. запроваджено навчання російською мовою — причому обов'язково з вимовою, яка вживалася у Великоросії. Катерина II

[1] Полное собрание законов Российской империи.— Спб., 1830.— Т. 20.— С. 190—193.

[2] Див. *Дорошенко Д. І.* Нарис історії України.— Львів, 1991.— С. 439.

вважала, що треба викоренити з українців «развратное мнение, по коему поставляют себя народом от здешняго (російського.— *В. Л*). совсим отличным»[1]. Саме за царювання Катерини II було висунуто ідею «национального единства» українського і російського народів.

У проведенні русифікаторської політики Катерини II активно допомагали Київські митрополити Гавриїл Кремінецький і особливо Самуїл Миславський. Про це свідчить, зокрема, розпорядження Самуїла Миславського:

«1784 года октября 26 дня Святейшаго Правительствующаго Синода член, Преосвященный Самуил, Митрополит Киевский и Галицкий, усмотря 1-е, что в Академии Киевской не только студенты и ученики не наблюдают правил правописания, российскому языку свойственного, но и самые учители исполнению чей должности, которая во всех языках и науках, во всем ученом свете поставляется первым основанием, служащим к познанию оных, несоответствуют; 2-е,— что многие студенты, учившиеся богословии и философии, во время производства их во священные чины являются вовся неисправны в чтении по церковным книгам, чрез что подвергают себя стыду, а на Академию и учителей навлекают предосуждение,— п р и к а з а л духовной Киевской Консистории предписать указом архимандриту Киево-Братского монастыря и ректору Академии с префектом, дабы они неусыпное возимели попечение о непременном и неупустительном наблюдении как учителями, так и учащимися правил российского правописания, равномерно и к другим языкам, в Академии преподаваемым, относящегося, с тем, чтобы они, если кто из учителей в упущении сей должности ими примечен будет, об отрешении такового от учительской должности немедленно доносили Его Преосвященству, но учителей иностранцов от сего взыскания уволить. А дабы все студенты и ученики, особливо желающие достигнуть священных чинов, в свободное от учения время, упражнялись найприлежнейшим образом в чтении церковных всякого рода книг, а паче Библии, с приобретением хорошаго и чистого произношения, особливо с наблюдением ударения и силы в книгах напечатанных, то есть оксии, что всего нужнее,— к тому ректор с префектом имеют употребить такия меры, которыя бы исполнению сего предписания действительно соответствовать могли. Вследствие сего отныне впредь навсегда в ответах на вопросы или справки из Консистории, в Академию посылаемыя, показывать без всякого упущения, кто чему обучается, с каким успехом и поведением, колико лет в учении проводил, исправно ли читает по церковным и гражданским книгам, наблюдает ли правила правописания российского в письме, учится ли греческому языку и другим и каким имянно, також арифметике, истории и географии. Наконец внушить всем учащимся, что если они и за сим подтверждением не будут наблюдать всего того, что выше предписано, то имеют быть исключены из духовного ведомства...»[1]

[1] Цит. за: *Смаль-Стоцький Р*... До повного «обрусенія»// Слово.— 1992.— Ч. 1.— Лютий.

13 лютого 1786 р. Самуїл Миславський наказав: «...ректору и префекту присвоить немедленно Академии Киевской образ учения, для всех училищ в Империи Всероссийской узаконенный, соображаясь таблицам и книгам, для руководства учителям и в пользу обучающемуся юношеству присланным»[2].

Не випускає Москва з поля зору і вкраїнські друкарні. 29 жовтня 1786 р. Святійший Синод наказав Київському митрополиту Самуїлу Миславському:

«...Все книги, которыя в одной типографии уже напечатаны, в других без условия со оною перепечатывать возбранено, возыметь Вашему Преосвященству с вышеупомянутыми местами сношение, по которому естьли на то согласие от сих мест последует, то и оных потребное для Киевской Академии число экземпляров напечатать же и Святейшему Синоду рапортовать. Что же следует до протчих упоминаемых в доношении вашем с греческого и других языков переводов, то как имянным 1720 года октября 5 дня высочайшим указом в Киевопечерской и Черниговской типографиях вновь книг никаких, кроме церковных прежних изданий, не печатать, да и оныя церковныя старыя книги для совершеннаго согласия с великороссийскими такими ж церковными книгами справливать прежде печати, дабы никакой розни и особливаго наречия во оных не было; других же никаких книг ни прежних, ни новых изданий, не обявя об оных в Духовной Коллегии и не взяв от оной позволения, не печатать, дабы не могло в таких книгах никакой церкве восточной

[1] Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии.— К., 1908.— Отд. 2.— Т. 5.— С. 81—82.

[2] Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии.— К., 1908.— Отд. 2.— Т. 5.— С. 122—123.

противности и с великороссийскою печатию несогласия произойти, а на основании сего высочайшего повеления, какия в Святейшем Синоде в 1721-м и последующих потом годах определении последовали, о том в посланном из Святейшаго Синода 1766 года ноября от 9 дня в Киевопечерскую лавру указ обстоятельно предписано, с тем, чтобы впредь в типографии тоя лавры печатать и на продажу употреблять одни те книги, которыя в Московской типографии с апробации Святейшаго Синода печатаются; то по сим обстоятельствам Святейший Синод на печатание в Киевопечерской типографии вышеупоминаемых новых переводов, без надлежащего их освидетельствования, дозволения дать не может. А естьли Ваше Преосвященство какие для той Академии переводы находите нужными, об оных с приложением с каждаго перевода екземпляра, представлять Святейшему Синоду о каждом особо» [1].

Наступного місяця, 16 листопада 1786 р., Святійший Синод знову надіслав Самуїлу Миславському указ:

«По указу Ея Императорского Величества, Святейший Правительствующий Синод, разсуждая, что имянным 1720 года октября 5-го дня высочайшим указом повелено в Киевопечерской и Черниговской типографиях вновь книг никаких, кроме церковных прежних изданий, не печатать, а и оныя церковныя старыя книги, для совершеннаго согласия с великороссийскими с такими ж церковными книгами, справливать прежде печати, дабы никакой розни и особливаго наречия в них не было, а других никаких книг ни прежних, ни новых изданий, не обьявя об оных в Духовной Коллегии и не взяв от оной позволения, не печатать, вследствие чего, по учиненным в 1721 году февраля 22-го, Мая 23-го и августа 30-го чисел и в последующих потом годах Святейшаго Синода определениям, посланными из оного указами о непечатании в оных Киевской и Черниговской типографиях никаких книг без ведома и позволения Святейшаго Синода, накрепчайше подтверждено с тем, чтобы в оных типографиях печатаны и в продажу употребляемы были одни те книги, которыя в Московской типографии с апробации Святейшаго Синода печатаются и в продажу производятся, но чтоб и в них против тех апробованных книг никакой розни и прибавки и в слоге речей перемены отнюдь не было, в том иметь наикрепчайшее смотрение, а несходных, також и других вновь издаваемых никаких книг без ведома и апробации Святейшаго Синода отнюдь не печатать, как о том в тех посланных из Святейшаго Синода указах обстоятельно явствует. И оное наблюдение печатаемых в Киевопечерской лавре книг в 1775 году, по определению Святейшаго Синода, препоручено было Киевской Академии префекту, а потом посланными из Святейшаго Синода того же года сентября от 11-го дня в Московскую типографскую кантору и во оную Лавру указами велено те печатаемыя в Киевопечерской типографии книги, для освидетельствования с напечатанными в Московской типографии книгами, на основании прежних о том Святейшаго Синода указом, присылать в Московскую типографскую контору прямо от той лавры, и за тот труд Московской типографии служителям определить от Киевопечерской лавры из доходов таможней типографии пристойное вознаграждение. А как, по силе имяннаго Ея Императорскаго величества состоявшагося апреля 10-го дня сего года высочайшаго указа, помянутая Киевопечерская лавра состоит ныне под ведением и управлением Вашего Преосвященства,— для того п р и к а з а л и: *отныне печатаемыя в той Киевской типографии книги таковыя, кои в Московской Синодальной типографии печатаются, для свидетельства в Московскую типографскую контору уже не посылать, а оное освидетельствование, на основании вышеупомянутых прежних Святейшаго Синода определений, и чтобы никаких несходств с печатаемыми в Московской Синодальной типографии книгами произойти не могло, предоставить разсмотрению и наблюдению Вашего Преосвященства»* [1].

«Неупустительные штрафы», «жесткое наказание», «неусыпное наблюдение», а то й конфіскація друкарень призводять до занепаду української друкарської справи. Правда, Лаврська друкарня, завівши у себе з 1787 р. «гражданский шрифт», ще залишалася деякий час кращою в усій царській Росії. Але царський режим не дозволяв існувати будь-якому острівцеві українського духу. У 1786 р. Катерина II сконфіскувала всі монастирські *

[1] Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии.— К., 1908.— Отд. 2.— Т. 5.— С. 164—165.

[1] Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии.— К., 1908.— Отд. 2.— Т. 5.— С. 165—166.

* У 1786 р. указом Катерини II закрили Межигірський монастир, майно конфіскували, а в 1787 р., вночі, напередодні виїзду цариці з Києва, тут сталася велика пожежа. Т. Шевченко у поемі «Невольник» пише: «Як цариця по Києву з Нечосом ходила... І Межигорського Спаса вночі запалила».

землі і маєтки, завдавши ще одного сильного удару по українських школах, засновниками яких були представники церковної влади, а утримувались школи монастирями. Слід зазначити, що духовним школам цариця давала матеріальну допомогу, але вимагала, щоби у таких школах викладання велося російською мовою. Запровадили також «главные народные училища», що дорівнювали нижчим класам пізніших гімназій. Отже, централізаційна політика Катерини II поклала кінець українській школі вищого типу. Зате завела російські школи для упривілейованих станів (дворянства і духовенства), а також пансіони для дворянства по губернських містах [1].

Запроваджуючи російський лад в Україні, Катерина II майстерно використовувала політику «батога і пряника», підтримуючи будь-які виступи чи рухи, які призводили до розколу українського народу, до непорозуміння, ворожнечі між різними верствами або групами людей. Це полегшувало поневолення, встановлення над українцями російської самодержавної влади. Нагадаємо, що у 1783 р. царський уряд позбавив українських селян права покидати своїх панів — так, як це колись зробив з російськими селянами. Відтоді українські селяни юридично стали кріпаками. З 1797 р. в Україні запроваджено призов до царської армії. Протягом 25 років служби українські рекрути зазнавали нелюдської муштри, принижень, знущань, русифікації.

Зате козацько-старшинська верства, яка пішла на спілку з Москвою і погодилася з ліквідацією української автономії, від цих змін виграла: вона отримала право на володіння своїми ж селянами, що ставали, отже, кріпаками. Внаслідок «Жалуванной грамоты дворянству», виданої Катериною II у 1785 р., українську знать в основному зрівняли у правах з російською і приєднали її до кіл «верноподданного российского дворянства». «Страсть к чинам и особливо к жалованию» спричинилась до того, що дуже багато представників українського дворянства зреклося «козацької культури», забуло рідну мову, повністю зросійщилося. У процесі асиміляції українці, на жаль, часто зрікалися деяких найкращих національних рис, натомість засвоювали чимало найгірших рис росіян.

[1] Енциклопедія українознавства.— Мюнхен; Нью-Йорк, 1949.—Т. 1.— С. 919.

О. Субтельний влучно підкреслив, що багатьох представників колишньої української старшини вражала могутність і велич імперії, приваблювала можливість блискучої кар'єри, а їхнє самолюбство тішила свідомість власної належності до дворян Російської імперії. Для них Україна стала чимось ледве більшим від частини, хоч і дорогої, імперського цілого, а український народ — лише «плем'ям» російського народу. Внаслідок інтелектуального «обезголовлення» українців, масового винищення національних патріотів у народі формувалась свідомість «малоросійства», бездержавності, меншовартості. Росія ставала символом прогресу і вищої культури, а Україну, позбавлену державності і самостійності, вважали провінційною, з відсталою культурою, а її населення — мужицькою нацією.

«ОД МОЛДАВАНИНА ДО ФІННА НА ВСІХ ЯЗИКАХ ВСЕ МОВЧИТЬ...»

Імперські ідеологи ніколи не переставали витворювати міф про винятковість Росії та її месіанство. Завоювання чужих земель (ще з часів існування Московського князівства) у Росії називали «добровольным присоединением» чи навіть «воссоединением», аби таким робом «узаконити» розбійницькі акції. Великодержавний шовінізм як ідеологія, постійно спрямовувався проти інородців, але насамперед проти «єдинокровних слов'янських братів» — українців.

«Протягом XVIII в.,— того самого віку, що для Росії вважається за вік освіти, коли прорубано було, кажучи стилем панегіристів, офіціально-бюрократичне вікно в Європу — на Україні зачинено й забито навіть те невеличке, але справді таки дуже просвіті і культурі помічне віконечко, що здавна завів був собі наш народ зносинами своїми з Заходом»[1]. У 1800 р. «недремный великороссийский глаз» спинився навіть на українських церквах з трьома банями, й імператор Павло I заборонив ставити церкви в українському стилі. Російське «единообразие» входило також в усі сфери українського життя. За цим стежила царська цензура. У 1801 р. вийшов указ, щоб на заголовних картках книжок був напис: «По одобрению... цензуры печатано». У цензурному статуті від 1804 р. вже виразно говориться:

«Ни одна книга или сочинение не должны быть напечатаны в Империи Российской, ни пущены в продаж, не быв прежде рассмотрены цензурой»[2]. Цензуру було також запроваджено у Харківському університеті, відкритому 1805 р.:

«Университет имеет собственную свою цензуру для всех издаваемых им или Членами его сочинений, к наукам

---

[1] *Єфремов С.* Історія українського письменства. 1962.— С. 130.
[2] Полное собрание законов Российской империи.— Спб., 1830.— Т. 26.— С. 132.

и словесности относящихся, также для книг, выписываемых для своего употребления из чужих краев. К ведению его принадлежит Цензура всех сочинений частными людьми в Округе его издаваемых» [1].

Тривалий час у різних комуністичних документах, підручниках з історії проводилася теза: перебування України у складі Російської держави сприяло дальшому розвиткові культури і літератури. Насправді було інше. Поглиблювалась русифікація, яка охоплювала всю систему освіти, культури, у тому числі шкільництво. Давні українські школи російський уряд перетворював на суто духовні, а у нових — викладання велося тільки російською мовою. В усій Російській імперії офіційно існувала одна шкільна організація, керована Міністерством освіти, утвореним 1802 р. У листопаді 1804 р. цар схвалив доповідь Міністерства освіти «Об Уставах Московского, Харьковского и Казанского Университетов и подведомных оным Учебных заведений», у якій, зокрема, зазначалось:

«По предмету просвещения народного, чтобы достигнуть исполнения благотворительной воли Вашего Императорского Величества, Министерство занималось основанием и распоряжением общаго круга наук, преподаваемых в единообразии; и на сей конец общим трудом уложенные Уставы в отношении к течению наук постепенно, от нижних до высших Училищ, представляет на Высочайшее благоусмотрение» [2].

Згідно зі Статутом, прийнятим у 1804 р., у губернських містах діяли чотирирічні гімназії, у повітових — утворено дворічні повітові школи («уездные училища»), однорічні початкові школи було названо «приходскими». При цьому «приходские» школи підлягали «смотрителеви» повітових, а повітові — директорам гімназій, гімназії підпорядковувались університетам. Але «традиционный круг элементарного образования, предназначенный преимущественно для сельского населения и вмещенный уставом 1804 г. в форму приходского училища, оказался крайне слабо связанным с дальнейшими восходящими ступенями цельной системы просвещения: уездным училищем, гимназией и университетом. Приходским училищам государственная власть не дала материального обеспечения и не взяла на себя снабжения их учительским персоналом» [1]. В особливо нестерпному становищі опинились українські школи, яким нав'язали систему російської освіти.

Чужа російська школа зустрічала опір серед українців. «Українська стихія панувала не лише серед учнів, а й серед учителів»,— свідчить вчитель харківської гімназії Т. Селіванов, який потім став директором шкіл «Области Войска Донского». «Мы застали,— писав він у 1807 р.,— в училищах самого Харькова учителей, что так и резали по-украински с учениками; да, мы, то-есть новоприбывшие из семинарии учителя по распоряжении начальства **сломили** их и приучили говорить по-русски» [2]

Чимало українців зламалося під русифікаторським пресом, однак дух вольності, національної самобутності до кінця не розвіявся. Він зберігався у селянських звичаях, традиціях, піснях. Носіями ідеї національного відродження були українська інтелігенція та деякі представники освіченого дворянства, які, хоч не мали «якогось заздалегідь виробленого проекту створення теорії українського національного визначення» [3], але захопилися ідеями німецького філософа Гердера про неповторність різних народів світу. Про це свідчить лист Олексія Павловського до Російської Академії Наук:

«Высокопочтенные члены Академии Российскаго Языка! Милостивые Государи! Язык, звучавший в Российской Империи по множеству областей оныя, много имеет изменений, наречий или диалектов. Училища везде учрежденныя образуют один связующий чистый язык: следственно все наречия могут быть истреблены так, что со временем и следов их не останется.

Обратив мысль мою особенно на наречие обитателей полуденныя России, я чувствую, что язык российский там изменился до такой степени, что составляет почти язык другого народа. Итак, чтобы сохранить бытие сего изменения в мире, я проявляю смелость представить Академии Российскаго Слова Сочинение под названием «Обозрение малороссийскаго наречия» [4].

---

[1] Полное собрание законов Российской империи.— Спб., 1830.— Т. 28.— С. 651.
[2] Там же.— Т. 28.— С. 569.

---

[1] *Рождественский С.* Вопрос о народном образовании и социальная проблема в эпоху Александра I // Русское прошлое.— 1923.— № 5.— С. 37.
[2] Цит. за: *Голубенко П.* Україна і Росія у світлі культурних взаємин.— Нью-Йорк; Париж; Торонто, 1987.— С. 161.
[3] *Субтельний О.* Україна: історія.— К., 1991.— С. 203.
[4] За сто літ. Матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початків XX століття.— Харків; Київ, 1930.— Кн. 5.— С. 4.

Незважаючи на те, що цей рукопис Ол. Павловського Академія «приняла с удовольствием», надрукувала вона його лише через 13 років, а саме у 1818 р. під назвою «Грамматика малороссийского наречия». Як видно навіть з цитованого листа, Ол. Павловський ставився до української мови неоднозначно: прагнучи зберегти її, він усе ж вважав українську мову діалектом російської.

Уже була «Енеїда» Котляревського — твір високого літературного гатунку, написаний живою українською мовою і виданий у 1798 р., а ректор Харківського університету професор І. С. Рижський пророчив «совершенное забвение» українській мові. Ось що він писав 11 листопада 1805 р. до Російської Академії Наук:

«По пребыванию моему на пределах Малороссии я имел случай видеть и читать несколько летописей, которыя касаются прежних дел сего края, и писаны бывшим прежде в употреблении здесь языком, в последние годы много изменившимся, и большими шагами приближающимся к великоросийскому. Заключая из сего, что будет время (и может быть скоро), что цветущий в Малороссии лет за 150 и более язык сим образом придет в совершенное забвение, судил я, не полезно ли будет сберечь его, как изменение русскаго слова, посредством предания тиснению какой-нибудь из упомянутых мною летописей» [1].

У 1810 р. Києво-Могилянську Академію формально перетворено в Духовну Академію, а колегії ще раніше стали духовними семінаріями. Замість розсадника вищої освіти для всіх станів українського суспільства Києво-Могилянська Академія перетворилася в окрему духовну школу, яка повинна була стати твердинею обрусіння України. «Вона не тільки денаціоналізувала українську молодь, але й притягала на Україну молодь чужоплеменну, головно з Московщини, і сі приходьки московські оглянувшися та акліматизувавшися тут, бралися з «хахлушками» і осідали на духовних посадах,— згадував О. Лотоцький.— Так утворювалися тут московські кадри, що забирали поволі до своїх рук адміністративні нитки в справах духовних і змагалися зрусифікувати якраз той шар української нації, що стояв найближче до маси народньої та з огляду на більшу культурність

[1] За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття.— Харків; Київ, 1930.— Кн. 5.— С. 5.

міг із свого боку найбільше сприяти її русифікації. Се не було самим лише «побутовим явищем» на тлі під'яремного становища України,— се була планомірно направлена лінія правительственної політики. Генерал-губернатор Правобережної України Безак подавав проект, щоб Синод, в цілях скоршого «обрусения края», усе правобережне українське духовенство переніс до губерній московських, а натомість щоб перенесено було на Україну духовенство з Московщини. Сю ідею піддав йому митрополит Київський Арсеній Москвин, що 16 літ сидів на Київській кафедрі, а сей останній запозичив її у відомого ідеолога московської церковної політики митрополита московського Філарета Дроздова» [1].

Усупереч офіційному спрямуванню і намаганням російських урядових кіл зробити Харківський університет тільки знаряддям русифікації і виховання вірних службовців імперії він став помітним освітнім закладом, де розвивались українські традиції, утверджувався національний дух. Саме у харківських журналах з'явились перші твори українською мовою. «Ці твори свідчать про початок процесу дерусифікації української інтелігенції і відродження української літератури в українській народній мові» [2],— підкреслює П. Голубенко. І далі у книзі «Україна і Росія у світлі культурних взаємин» він пише, що цей процес відбувався при сильному спротиві не лише «адміністративної частини» російського суспільства, а й при неприхильному або часто й ворожому ставленні російської журналістики й діячів російської культури, які дбали про «єдність» цієї російської культури й були ворогами українського культурного «сепаратизму». Поява українських творів у столичних російських журналах і мода на все українське пояснюється не «дружбою» і пошаною до «братньої» культури, а зовсім іншими причинами, які були грунтом для заперечення росіянами самостійного розвитку української літератури. Літературно-естетичні симпатії до української екзотики й української тематики в російській літературі з розвитком самої російської літератури навіяні, зокрема, романтизмом. У ширшому аспекті — це був «широкий рух до засвоєння вартостей української літератури і прилучення її до російської культури».

[1] *Лотоцький О.* Сторінки минулого.— Варшава, 1932.— Ч. 1.— С. 206—207.

[2] *Голубенко П.* Україна і Росія у світлі культурних взаємин.— Нью-Йорк; Париж; Торонто, 1987.— С. 185.

Російські журнали одночасно з уміщенням українських творів друкували статті, де доводили про безнадійність і непотрібність самостійного розвитку української літератури, силкуючись перетягти українські сили в російську літературу. «Вестник Европы» 1815 р., помістивши статтю польського вченого Бандтке про слов'янські мови, у якій автор заперечував погляд на українську мову як на наріччя «русского языка, испорченное примесью к нему языка польского», стверджував, що «Язык малороссийский (которого столица есть Киев) как не уступающий в старшинстве великороссийскому, не может быть наречием последнего» і висловив побажання, «чтобы язык малороссийский стал в ряды ученых языков славянских». Редактор «Вестника Европы» Каченовський виступив із запереченням такого погляду, вважаючи українську мову здатною лише для таких творів, як «Енеїда» Котляревського.

Н. Полевой також заявив, що думка про створення української літератури є хибною і що послідовники Котляревського показали лише «смешную сторону мысли об искусственном создании самобытной малорусской поэзии». Він не уявляв собі, щоб на Україні були створені твори, «которые образовали бы отдельную словестность; все это составляет только частный элемент для общей русской поэзии и словестности». Вміщуючи українські твори в російських журналах, видавці керувалися переважно саме таким поглядом на Україну, як на частину Росії, а на її мову, народну пісню і літературні твори — як на провінційне відгалуження російської культури. Українські твори в російських журналах знайомили читачів з приєднаною Україною, її народом і словесністю на благо Росії та її культури. З такою думкою містив українські твори в «Молве» Надєждін.

Вірний цареві чиновник Дмитро Бантиш-Каменський у ретельно документальній «Історії Малоросії», яка вийшла у 1822 р., також зазначав, що, незважаючи на свою героїчну історію, українці — відгалуження російського народу, походять з одного руського кореня, а возз'єднання України з Росією — визначна подія їхньої історії.

Задушливу атмосферу темного російського царства підсилював створений у 1826 р. третій відділ імператорської канцелярії — перша російська таємна поліція. З її активною допомогою посилився наступ на український «сепаратизм» після польського повстання 1830—1831 років. Саме у той час «зникло» унікальне наукове дослідження — словник П. Білецького-Носенка. Автор подав його у 1834 р. на затвердження до московської Академії Наук. «Білецький-Носенко, на той час уже літня людина, вирішив, що коли пропав перший оригінал, то він напише другий. Сідає знов до праці, минає ще шість років, і він представляє змодифікований новий словник. Цей рукопис знову був поданий до московської Академії, але був відкинений, знову «загубився». Разом з рукописом словника * Білецький-Носенко написав і граматику, граматику нормативну, тобто перший правопис української мови. Він також зник і його не знайдено до цього часу...» [1]

Для виховання української молоді в російському дусі у 1834 р. у Києві засновано університет Св. Володимира. Щоб нічого не нагадувало українцям про колишню окремішність, у 1835 р. офіційно скасовано «Малороссийское генерал-губернаторство». Того року Київ — останнім серед міст — утратив особливий статус, що передбачався Магдебурзьким правом. У 1842 р. скасовано також Литовський статут, який уже давно став українським національним правом, і в Україні повністю почали діяти російські загальноімперські закони. Скрізь («од молдаванина до фінна») самодержавний уряд ігнорував національні інтереси. Росія залишалася «глухою ко всем ссылкам на исторические и культурные традиции Украины, на человеческие права, на элементарные требования справедливости и такие же элементарные экономические и культурные потребности народных масс. Она вела свою политику «непризнания» украинской народности, ее культурных и национальных нужд» [2].

На захист української літератури і мови виступив у 1834 році славіст, етнограф і поет Ізмаїл Срезневський. Він заявив: «Мова українська (або як бажано називати іншим малоросійська) є мова, а не наріччя» [3]. Він високо

* Словник нарешті відшукали і в 1964 р., тобто приблизно через 125 років видали в київській Академії Наук. У словнику подається в гніздовій формі повний граматичний вираз. Цікаво, що Білецький-Носенко обігнав лінгвістичну науку більш, як на 100 років. Бо вже 125 років перед виходом у світ цього словника він порушує лінгвістичні закони, до яких сучасні лінгвісти дійшли лише в XX столітті, так звані закони словотвору.

[1] *Гурин І.* Формування норм української мови і російщення // Російщення України...— С. 70.

[2] *Грушевський М.* Очерк истории украинского народа. Спб., 1906. С. 501—502.

[3] Цит. за: *Левадний І.* Українська література в боротьбі і жертви цієї боротьби // Російщення України...— С. 259.

цінив українські народні пісні і думи, в яких «видно піітичний геній народу», вважав, що мова їх придатна і для створення літератури. У своїй науковій розвідці «Погляд на пам'ятники української народної словесності» І. Срезневський висловив думку, що українська мова є окремою самостійною мовою і не поступається чеській багатством висловів, польській у мальовничості, сербській у милозвучності.

Болісний відгомін імперської глухоти до природніх потреб українців розмовляти своєю мовою, розвивати її, милуватись і насолоджуватись рідним словом сконцентрований у листі Т. Г. Шевченка до брата Микити:

«Микито, рідний брате! Та, будь ласкав, напиши до мене так як я до тебе пишу, не по московському, а по нашому...

Бо москалі, чужі люди;
Тяжко з ними жити;
Немає з ким поплакати,
Ні поговорити.

Так нехай же я хоч через папір почую рідне слово, нехай хоч раз поплачу веселими сльозами, бо мені тут так стало скушно, що я всяку ніч тільки й бачу у сні що тебе, Кирилівку, та ридаю, та бур'яни (ті бур'яни, що колись ховався од школи). Весело стане, прокинусь, заплачу... Ще раз прошу, напиши мені письмо, та по своєму, будь ласка, а не по московському. Оставайся здоров.

1839 ноября 15 дня С.-Петербург.

Не забудь же, зараз напиши письмо, та по своєму» [1].

Відомо, що Т. Г. Шевченко окремі твори написав російською мовою. Але як він ставився до цього можна зрозуміти з листа до І. Кухаренка з приводу поеми «Слепая»: «Не хочеться її друкувати, та не маю вже над нею волі. Переписав «Слепую» тай плачу над нею. Який мене чорт спіткав і за який гріх, що я оце сповідаюся кацапам черствим, кацапським словом. Лихо, брате отамане! Єй Богу лихо! Се правда, що опріч Бога і чорта в душі нашій є щось таке страшне, що аж холод іде по серцю, як хоч трошки його розкриєш. Нехай собака лає, вітер рознесе» [2].

Непримиренний ворог царського самодержавства, Т. Г. Шевченко закликав до самовизначення України

[1] *Киевская старина.*— 1905.— Кн. 6.— С. 239.
[2] Цит. за: *Миньків І.* «Не ідеалізуймо минулого!»// Кафедра.— 1989.— № 8.— С. 169.

задовго до того, як цю ідею підтримали його поміркованi колеги-інтелігенти. Вступивши в Кирило-Мефодіївське братство, Тарас Шевченко і Микола Гулак відстоювали думку меншості, згідно з якою лише через революцію можна здійснити бажані зміни. Втім, ці розходження не були істотними. Членів братства об'єднували спільні цінності та ідеали і, що найхарактерніше, бажання поліпшити соціально-економічну, культурну й політичну долю України. Бо «присоединенная на основании своих собственных прав, она претерпевает множество несправедливостей. Права ее забыты — и теперь не как сестра единоверного народа, а как раба она должна сносить все, что только есть горестнейшего в жизни народа,— говориться у поясненні В. М. Білозерського до статуту Кирило-Мефодіївського братства.— Ее судьба, ее будущность, на весах Божих; но если долго продолжится настоящий порядок, когда ничто украинское не уважено, когда на нас набрасывают чуждое ярмо, когда «мы, о Боже мой! — как чужестранцы в своей древней дедине, в своем собственном отечестве», то Украина должна будет погубить свое народное и деловое достояние и превратиться в нового недоляшка... Единственное средство, представляющееся уму и одобренное сердцем для возвращения народных прав, заключается в соединении славянских племен в одну семью под охранением закона, любви и свободы каждого» [1]

У федеративному слов'янському союзі серед вільних народів «встане Україна з своєї могили; і знову озоветься до всіх братів слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні крепака, ні холопа — ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у хорутан (старовинна назва словенців.— *В. Л.*), ні у сербів, ні у болгар. Україна буде неподлеглою Річчю Посполитою в союзі слов'янськім. Тоді скажуть всі язики, показуючи рукою на те місце, де на карті буде намальована Україна: «От камень, єго же нє брегоша зиждущии, той бисть во главу» [2],— такими піднесеними словами закінчується праця М. Костомарова «Закон Божий» (Книга буття українського народу), яка на-

[1] *Костомаров М. І.* «Закон Божий» (Книга буття українського народу).— К., 1991.— С. 36—37.
[2] *Там же.*— С. 30.

писана у месіанському дусі, пройнята шануванням християнських цінностей і панслов'янськими елементами.

Принагідно зазначимо, що панславізм * як суспільно-політична течія знаходився на ідеологічному озброєнні великодержавних шовіністів, які вважали, що Росії самою історією призначено бути гегемоном у слов'янському світі. Практичне здійснення месіанської ролі Росії повинно привести до об'єднання усіх слов'янських народів під скіпетром російського царя. І лише тоді настане «щасливий день» для всього слов'янства, коли «все славянские ручьи сольются в едином русском море» (О. С. Пушкін).

Як відбувалося оце злиття українського «ручья» з російським «морем» було продемонстровано після розгрому у березні 1847 р. безневинного за політичним характером Кирило-Мефодіївського братства та покарання його провідних членів. Розгорнулася нова хвиля шаленого переслідування українства. На українських патріотів посипались брутальні звинувачення. Цинізмом історичної інтелектуальної обмеженості віє з листа російського критика і філософа «неистового» Віссаріона Бєлінського до П. В. Аннєнкова, написаного у грудні 1847 р.:

«Наводил я справки о Шевченко и убедился окончательно, что вне религии вера есть никуда негодная вещь. Вы помните, что верующий друг мой (М. А. Бакунин.— *В. Л.*) говорил мне, что он верит, что Шевченко — человек достойный и прекрасный. Вера делает чудеса — творит людей из ослов и дубин, стало быть, она может и из Шевченки сделать, пожалуй, мученика свободы. Но здравый смысл в Шевченке должен видеть осла, дурака и пошлеца, а сверх того, горького пьяницу, любителя горелки по патриотизму хохлацкому. Этот хохлацкий радикал написал два пасквиля — один на государя и императора, другой — на государыню и императрицу... Я не читал этих пасквилей, и никто из моих знакомых их не читал (что, между прочим, доказывает, что они нисколько не злы, а только плоски и глупы), но уверен, что пасквиль на императрицу должен быть возмутительно гадок по причине, о которой я уже говорил» [1].

---

* Нинішній московський неославізм не становить нічого нового й підтверджує хронічність хвороби, що її діагнозував іще Зигмунд Фрейд (стосовно Достоєвського) як вузькогрудість російського націоналізму. (*Пащенко Жень.* Слов'янська брехня// Слово.— 1992.— Ч. 11.— Липень).

[1] *Белинский В. Г.* П. В. Анненкову.— 1—10 декабря 1847 р. //Полн. собр. соч.— М., 1956.— Т. 12.— С. 440.

В. Г. Бєлінський також писав, що історія Малоросії — це побічна ріка, що впадає у велику ріку російської історії. Він стверджував, що малоросіяни завжди були племенем і ніколи не були народом, а тим більше — державою. Нема, мовляв, української мови, а «есть областное малороссийское наречие, как есть белорусское, сибирское и другие подобные им областные наречия» [1]. Свідомо чи несвідомо, але голос В. Г. Бєлінського вплітався у зловісний хор російських царів і їх вірнопідданих сановників, які після Переяславської угоди 1654 р. постійно принижували, цькували, фізично і духовно знищували українців.

М. Костомаров у листі до видавця «Колокола» О. Герцена писав: «После Киевского погрома (мова про розгром Кирило-Мефодіївського братства.— *В. Л.*) запрещены были все сочинения обвиненных и цензура и шпионство начали ужасно свирепствовать против Малороссии; не только малороссийские книги подвергались нездозволению являться в свет, преследовали даже ученые статьи о Малороссии; самыя названия Украйна, Малороссия, Гетманщина, считались предосудительными» [2]. Видавнича справа в Україні з волі Москви була спаралізована. Навіть перші видання «Кобзаря» та «Гайдамаків» Т. Шевченка вийшли у Петербурзі. У 1847 р. на Україні була опублікована тільки одна книжка, у 1848 р.— три, — 1849 р.— 2, у 1850 р.— 1, у 1851 р.— 2, у 1856 р.— 5.

Щоправда, наприкінці 50-х років XIX ст., після смерті Миколи I, трохи пожвавилось культурно-освітнє життя в Україні. Ряд представників вищої інтелігентської верстви московського суспільства з прихильністю поставився до літературних і просвітніх змагань. «Пусть народ украинский,— писав у своєму заклику до російського громадянства визначний представник слов'янофільства Ю. Самарін,— развивает свою духовную самобытность во всей народной оригинальности ея стремлений; пусть учреждения, для него созданныя, приспособляются более и более к местным его потребностям» [3]. Дещо зменшився тиск на українську книжку. У 1860 р. в Україні було видано 24 книжки, у 1861 р.— 33, у 1862 р.— 41.

Українські патріоти активно взялися за працю над культурним розвоєм та національним усвідомленням гро-

---

[1] *Белинский В. Г.* История Малороссии // Полн. собр. соч.— М., 1956.— Т. 5.— С. 17.

[2] Цит. за: Письмо к издателю «Колокола» //Літ. Україна.— 1990.— 11 жовт.

[3] Русский архив.— 1877.— Т. 2.— С. 232.

мадянства. У другій половині 1859 р. у Києві відкрилась перша недільна школа, а в 1859—1860 рр. їх уже працювало у містах і деяких селах України 68[1]. Основна мета недільних шкіл — «дати українському народові освіту в найбільш приступній та зрозумілій для нього самого формі, народною українською мовою»[2]. Аналізуючи роботу цих шкіл і педагогічну діяльність М. Драгоманова, С. Глушко зазначав, що шкільну справу він ставив не тільки на національний грунт, а й на педагогічний. Драгоманов вважав, що треба починати з відомого, щоб іти до невідомого. Працюючи у недільній школі, Драгоманов, власне, уявляв, собі, що українська мова може ввійти в школи Росії лише тоді, коли агітація за неї буде вестись на основі педагогічного принципу. Він покладав на ці школи багато надій. «Молодь,— казав М. Драгоманов,— а далі й старі, а з часом і дами в шовку сіли з хлопцями й дівчатами за азбуку й дошку»[3]. З цього діла могло вийти щось серйозне. Однак царський уряд, чиновники, російські священники з самого початку перешкоджали роботі українських недільних шкіл. Невдовзі посипались доноси, звинувачення у соціалістичній пропаганді і 12 червня 1862 р. розпорядженням міністра освіти всі недільні школи було закрито.

У 1861 р. П. С. Морачевський підготував переклад Євангелії українською мовою. Щоб визначити наукову та духовну цінність цього перекладу, його надіслали до Академії наук і доручили академікам А. Востокову, А. Ниженку та І. Срезневському прорецензувати рукопис. Після ознайомлення вони подали записку, в якій, зокрема, відзначали:

«Евангелие, переведенное на малороссийское наречие г. Морачевским, есть в высшей степени труд замечательный и с учено-филологической стороны, и со стороны религиозно-нравственной. В первом отношении прежде всего представляется вопрос: способно ли малороссийское наречие на настоящей степени своего литературного развития и разработки, к внушению тех божественных и величайших истин, какие содержит в себе Евангелие? Вопрос этот переводом, по нашему мнению, разрешен

[1] Див.: *Сірополко С.* Історія освіти на Україні.— Львів, 1937.— С. 125.
[2] *Глушко С.* Драгоманов і недільні школи // Україна.— 1924.— Кн. 4.— С. 38.
[3] Цит. за: *Глушко С.* Драгоманов і недільні школи // Україна.— 1924.— Кн. 4.— С. 40.

как нельзя более удовлетворительно. Малороссийское наречие в нем, можно сказать, блистательно выдерживает испытание этого рода и уничтожает всякое сомнение, многими питаемое, в возможности выразить возвышенные идеи разума, возвышенные чувства сердца, не впадая в вульгарность, не огрубляя их, не парализуя.

Отделение, уверенное в несомненной духовно-нравственной пользе этого перевода для края, для коего он назначается, просило своего президента употребить ходатайство перед Святейшим Синодом о дозволении напечатать перевод г. Морачевского»[1]

Рукопис з Академії Наук передали в Синод, але там йому довелося пролежати 45 років. Лише 1907 р. Євангеліє у перекладі П. С. Морачевського українською мовою у трохи переробленій формі побачило світ.

Тільки 22 місяці проіснував журнал «Основа», який з великими труднощами був відкритий у 1861 р. Василем Тарнавським та Григорієм Галаганом. Однак це видання залишило помітний слід у пробудженні національної свідомості української інтелігенції, розкиданої по всій Російській імперії. Та на шляху молодого українського національного руху виникли нові перешкоди, які сфокусувалися у валуєвському циркулярі.

У гостру полеміку з українськими патріотами вступила одеська єврейська газета «Сіон», звинувативши «Основу» і її прихильників у тому, що вони хочуть «разъединить южнорусский народ с Великорусским». У висновках однієї зі статей, надрукованій у «Сіоні», говорилось:

«В высшей степени печально такое положение дел и для литературы, и для самой страны, но еще печальнее, что и эту так малочисленную публику стараются разбить на мельчайшие еще кружки, с своими особыми наречиями и подречиями, внося в нее таким образом рознь,— вместо того, чтобы вести ее под знаменем одного общаго литературного языка, помимо мелких племенных распрей, к великим общечеловеческим целям, к распространению всеми силами гуманности и образования в массе народов нашего отечества, к дружным усилиям усвоять ему те блага, которыя составляют лучшую часть в достоянии современнаго человечества»[2].

Під лозунгом «совершенствоваться в общечеловеческом развитии» «Сіон» закликав українців відмовитися

[1] Цит. за: *Миньків І.* «Не ідеалізуймо минулого!» // Кафедра.— 1989.— № 7.— С. 129.
[2] Іудеям // Основа.— 1862.— Січень.— С. 50.

від боротьби за розвиток української мови, літератури, культури, а вливатися в русло «общаго литературного языка», тобто російського. З «доброго почину» єврейської газети у російській періодиці пролунало звинувачення українського культурно-освітнього руху в сепаратизмі і шкідництві, розгорнулася кампанія проти українофілів.

Ситуація, яка склалася тоді, мабуть, була пов'язана з тим, що євреї, напевно, зрозуміли український літературно-освітній рух, як новий прояв козаччини, гайдамаччини, представники якого ніби тільки й чекають, аби почати різати та виганяти євреїв, як це траплялося за часів Б. Хмельницького, повстання М. Залізняка та І. Гонти.

Історик І. Миньків доречно зауважив, що «історія швидко забувається. Причина всіх тих різанин була не в козаках і не в гайдамаках «Коліївщини», і не в самій природі українця, як юдофоба — така природа буває у всіх поневолених до поневолювачів,— а в них євреях самих. Адже в ті історичні часи жиди стали на українських землях посесорами та панами, на них, як і на шляхтичів, виконували панщину, вони тримали у своїх руках церкви і т. д. Економічна, соціальна, ідеологічна функції жидів, за винятком невеликих нюансів, була такою ж, як і польської шляхти, а тому, коли почалися розправи з поневолювачами українського народу, то долю шляхти розділили і євреї. А тому, коли виникають подібні інциденти тепер, хай частіше заглядають в історію і нарікають на себе, а не на природу українців»[1]. Доля єврейського і українського народів дуже подібна. І євреїв, і українців цькували, над ними знущалися часто-густо одні й ті ж вороги, намагаючись повністю асимілювати, стерти з лиця землі, щоб навіть назви не залишилось.

В українських патріотів виник також конфлікт з польським визвольним рухом. Дослідники О. Прот і П. Табінський детально розповіли про те, що поляки під кінець шістдесятих років почали готуватися до повстання, яке мало метою не тільки здобуття політичної самостійності, а й відновлення Польщі в її найдальших кордонах, включно з правобережжям Дніпра. Український рух їм був не на руку, бо не містив у своїй програмі їхніх змагань; навіть відкидав їх, поскільки вони заявляли претензії також на українські землі. Польські публіцисти виступили із заявами, що український народ належить

[1] *Миньків І.* «Не ідеалізуймо минулого!» // Кафедра.— 1989.— № 8.— С. 165.

до польського племені, українська мова — лише діалект польської. Отже, українці не мають підстав до самостійного національного життя, а український рух — це справа чужої інтриги, ворожої польським інтересам. До російської адміністрації посипалися доноси на українських діячів з обвинуваченням їх у протидержавній діяльності, комуністичній і безбожницькій пропаганді, сепаратистських змаганнях, намовлюванні селян до революційних виступів. Хоча доноси не підтверджувалися фактами, все ж збільшували підозрілість царської адміністрації та спричинювали пильний нагляд за українськими діячами[1].

Особливо небезпечним противником українського національно-визвольного руху виявився табір московських зайд, які утворювали на Україні пануючу урядницьку верству або належали до найбагатших землевласників. Цей табір дивився на Україну, як на край споконвіку «русский». Населення його вважав за природних росіян, які піддалися впливам польської культури. Зрозуміло, що московські колонізатори інакше не могли думати, бо самі заперечили б собі право на існування в Україні та на її визискування. Згодом їх нащадки вдалися до фарисейської теорії, згідно з якою росіяни, які поселилися (добровільно як «визволителі» чи силоміць як «брати»-спеціалісти) і народилися на українській землі, є окреме багатомільйонне плем'я великоросіян з особливою «южнорусской» культурою. У зв'язку з цим їх не слід зараховувати до національних меншин. Вони, мовляв, як і українці та представники інших націй, є народом України. І російська мова, як мова інтернаціональна, також повинна бути в Україні державною.

З московськими колонізаторами солідаризувалися у 60-х рр. XIX ст. і зрусифіковані українські дворяни, чиновники, інтелігенти, які «собственно для себя никаких, независимо от общих совокупно со всей Россией, желаний не имели». Вони улесливо підспівували великодержавним панславістським теоретикам про триєдиний руський народ, одну віру, одну мову з трьома відмінностями. Дотримувались шовіністичної тези, що малоруська мова витворилася лишень півтора століття тому: це є мова російська, зіпсована під впливом польської. Цією мовою нічого не можна навчитися. Її, мовляв, ви-

[1] Див.: *Прот О., Табінський П.* Великий погром // Календар для всіх. Альманах «Нового часу» на рік 1939.— С. 69.

стачає лише на те, щоб можна було передати думки та бажання з обсягу хатнього побуту, праці й потреб.

Промосковсько-імперське мислення і рабсько-малоросійська свідомість чітко простежується у великій статті С. Гогоцького «На каком языке следует обучать в сельских школах Югозападной России?», опублікованій у трьох номерах «Киевского Телеграфа», а потім виданої для масового читача окремою брошурою. Автор намагається переконати українців, що єдиною умовою «прочного развития и благосостояния всей Югозападной России — это гармоническое образование ее с целой русской землей на одном языке и в неразрывной связи с ней... Первая и очень важная выгода употребления русских элементарных книг в самом начале обучения в сельских школах состоит в том, что это **единое для всех начало** будет питать в нашем народе сознание его единства с племенем великорусским и с целой землей русской.

Не отрицаем, что люди, которым хотелось бы вытеснить из приходских школ элементарные русские книги и ронять все русское в глазах народа, желали бы играть роль народолюбцев, народных героев, всячески желали бы поддержать среди нас эти гибельные стремления к сепаратизму в языке (а за тем разумеется и в остальном)... Если бы им удалось не допустить нашего народа ознакомиться с самого начала с русским языком в элементарных книгах, если бы к тому они недопустили и распространения в народе русских книг, то это пособило бы им, как нельзя лучше, достигнуть чего-нибудь одного из двух: или удержать его только в круге его холопского языка, что для многих очень желательно, или втянуть его в круг своих украинских абетников, сблизить его со своими книгами, со своим языком, а за тем вести туда, куда чуть-чуть они не успели завести его после того, как Выговский и Мазепа так бессовестно портили направление, данное южной России Богданом Хмельницким.

Теперь у нас есть одно из сильнейших орудий для противодействия — это русский язык. Вот почему мы, со своей стороны, желали бы, чтобы правительство и добрые люди не пожалели средств для снабжения по крайней мере главнейших на первый раз сельских школ, как можно большим количеством полезных русских книг». Якщо цього не зробити, а дозволити впроваджувати в школах українські книги, то «снова произведется хаос в языках, от которого мы кое-как начали освобождаться, благодаря заботливости правительства»,— підкреслив С. Гогоцький і зробив остаточний висновок: «В сельских школах по-прежнему должны обучать по русским элементарным книгам. От замены же русских учебных книг какими-то малорусскими нельзя было бы ничего ожидать, кроме самых вредных последствий — для самого же народа»[1].

Реакційний російський публіцист, редактор газети «Московские ведомости» писав 21 червня 1863 р., що Україна ніколи не мала окремої історії, ніколи не була окремою державою. Мовляв, український народ є лише частина, але істинна!.. російського народу. Малоросійської мови ніколи не було і, не дивлячись на всі зусилля українофілів, досі не існує. Статтю Катков закінчував твердженням, що при бажанні, звичайно, можна вигадати і якусь малоросійську мову, як можна вигадати особливу мову навіть Костромської або Рязанської говірки.

Антиукраїнська реакція завершилася таємним циркуляром міністра внутрішніх справ Валуєва від 8 липня 1863 р.:

«Давно уже идут споры в нашей печати о возможности существования самостоятельной малороссийской литературы. Поводом к этим спорам служили произведения некоторых писателей, отличающихся более или менее замечательным талантом или своей оригинальностью. В последнее время вопрос о малороссийской литературе получил иной характер вследствие обстоятельств чисто политических, не имеющих никакого отношения к интересам собственно литературным.

Прежние произведения на малороссийском языке имели в виду лишь образованные классы Южной России, ныне же приверженцы малороссийской народности обратили свои виды на массу непросвещенную (результати перепису свідчать, що за 100 років, порівняно з 1740 р., в Україні шкіл стало втроє менше, а кількість населення зросла в десять разів.— В. Л.), и те из них, которые стремятся к осуществлению своих замыслов политических, принялись под предлогом распространения грамотности и просвещения, за издание книг для первоначального чтения, букварей, грамматик, географий и т. п. В числе подобных деятелей находилось множество лиц, о преступных действиях которых производилось следственное дело в особой комиссии. В С.-Петербурге даже соби-

[1] *Гогоцкий С.* На каком языке следует обучать в сельских школах Югозападной России? — К., 1863.— С. 9—31.

раются пожертвования для издания дешевых книг на южнорусском наречии. Многие из этих книг поступили уже на рассмотрение в С.-Петербургский цензурный комитет. Немалое число таких же книг представляется и в Киевский цензурный комитет. Сей последний в особенности затруднялся пропуском упомянутых изданий, имея в виду следующие обстоятельства: обучение во всех без изъятия училищах производится на общерусском языке, и употребление в училищах малороссийского языка нигде не допущено; самый вопрос о пользе и возможности употребления в школах этого наречия не решен, но даже возбуждение этого вопроса принято было большинством малороссов (і тут міфічна «більшість»?! — В. Л.*) с негодованием, часто высказывающимся в печати. Они весьма основательно доказывают, что никакого особенного малороссийского языка не было, нет и не может быть и что наречие их, употребляемое простонародием, есть тот же русский язык, только испорченный влиянием на него Польши, что русский язык так же понятен для малороссиян, как и для великороссиян, и даже гораздо понятнее, чем теперь сочиняемый для них некоторыми малороссиянами и в особенности поляками так называемый украинский язык. Лиц того кружка, который усиливается доказать противное, большинство самых мароссов (і знову міфічна «більшість».—* В. Л.*) упрекает в сепаратистских замыслах, враждебных к России и гибельных для Малороссии. Явление это тем более прискорбно и заслуживает внимания, что оно совпадает с политическими замыслами поляков и едва ли не им обязано своим происхождением, судя по рукописям, поступившим в цензуру и по тому, что большая часть малороссийских сочинений поступает действительно от поляков. Наконец, и киевский генерал-губернатор находит опасным и вредным выпуск в свет рассматриваемого ныне духовной цензурой перевода на малороссийский язык Нового Завета. Принимая во внимание, с одной стороны, настоящее тревожное положение общества, волнуемого политическими событиями, а с другой — имея в виду, что вопрос об обучении грамотности на местных наречиях не получил еще окончательного разрешения в законодательном порядке, министр внутренних дел признал необходимым, впредь до соглашения с министром народного просвещения, обер-прокурором Святейшего Синода и шефом жандармов относительно печатания книг на малороссийском языке, сделать по цензурному ведомству распоряжение, чтобы в печати дозволялись только такие произведения на этом языке, которые принадлежат к области изящной литературы; с пропуском же книг на малороссийском языке как духовного содержания, так и учебных вообще назначаемых для первоначального чтения народа, приостановиться. О распоряжении этом было подвергаемо Высочайшее Государя Императора воззрение и Его Величеству благоугодно было удостоить оное Монаршего благоволения»* [1]

Погром українства мав одну мету — зберегти політично-державну єдність імперії, якнайтісніше злучити український народ з російським на основі однієї культури — московської. Про методи «злучення» двох «братніх» народів довідуємося також з листа до галичан за підписом «Украінець», надрукованого у «Слові» (видавець і відповідальний редактор — Б. А. Дідицький). Подаємо лист з деякими скороченнями:

«Ми здержимось од усяких теорій — покажем Вам тілько голі факти — нехай наше діло судить уся Галичина, нехай воно йде на всю Слов'янщину — нехай ті, що кланяються Московській силі, неначе ідолови, побачать, що сила — се ще не добро, що всякий Німець вдесятеро кращий за Суздальського Слов'янина, що Турок ніколи так підло не душить Сербів, що Монгол стільки зла не робив нашій народності, скільки тепер робить Петербургський уряд та Великоруське общество...

Об освіті 10 літ вже пишуть у казенних газетах і у казенних журналах. Ні слова правди у сему нема. Всі школи в руках духовенства. Учаться найтруднішим методом, мовою церковно-слов'янською,— по українськи не тілько попам, але й частним людям учить заборонено, а попам приказано одбирать українські книжки, як тільки яку запримітять на селі.

Як тільки хто примітив, що ви Українець, вас зараз беруть під надзор поліції, а запримітить дуже легко: як на пошті перехватять письмо, писане по-українськи, як почує поліцейський чиновник, що ви співаєте українську пісню, або як заговорите зі знакомим, або зі сім'єю на улиці по-українськи. Після того кожного року вибирають чоловік 10 або й більше, і без всякої вини і суду висилають у Сибір. Так сего року вислали: учитель Стро-

[1] Сборник распоряжений по делам печати (с 1863 по 1-е сентября 1865 года). Спб., 1865.— С. 9—11; Русская мысль.— 1905.— Кн. 3.— С. 133—134.

мин, інженер Лобода, адвокат Кониський, учитель Шевич, кандидат Чубинський і багато інших. Робиться се без суда, і вини не об'являють, бо нічого й казати про те, як хто промовить і словечко. Так, напримір, 18-літній хлопець Володимир Синегуб сидить вже півроку в тюрмі за те, що учив на селі парубків співати старі козацькі пісні.

Більша часть журналів Московських те й робить, що топтає в грязь Українців за те тільки, що вони Українці. Погляньте «Русский Вестник», видаваємий Катковим, або «Вестник Юго-Западной и Западной России» Говорського, і переконаєтеся, що нема сторінки, з котрої би не лилось болото на все українське. І мова у нас мужицька, і України нема і не було ніколи, і письменні Українці шарлатани, єзуїти або лядські агенти; і Шевченко каторжник і п'яниця,— словом, п'яна перекупка не видумає того, що московські редактори видумають і напишуть, а одвічать їм не можна, бо цензура нічого не пустить.

Мало й того — дух доноса до того розвивсь у Московському обществу, що поробились цілі общества вільно практикуючих шпіонів, котрі слідять за Українцями і доносять усе в 3-е відділення канцелярії Государя Імператора.

Думаєте, що се все,— що Українці мають свободу в особистому житті,— зовсім ні. За українську одежу посадять вас у поліцію або поб'ють на улиці. За українську мову не дадуть вам ніколи служби та оддадуть під надзор поліції — хоч умирайте з голоду. За українську пісню посадять у тюрму.

Як спіткне вас на улиці офіцер, то заведе в поліцію, кажучи: «По хахляцки не говори. Малороссии нет со времени царя Алексея Михайловича».

А ось вам останній факт на закуску. Вийшла постанова міністерства, щоб цензура не пускала ні одної книжки, писаної по-українськи, щоб задержали і не випускали з типографії всіх тих, котрі уже надруковані. Костомарова за збір грошей на друк українських книжок випpавляють на границю.

Скажіть, чи є де земля од Китая до Патагонії, од нової Голландії до Канади, де було б преступленієм говорити своєю мовою, де б було заборонено писати книжки і учити дітей тією мовою, якою у сім'ї говорить 14 млн. народу. Як нема, а цікаве діло та хочеться вам його побачити, їдьте до нас у Київ або Чернігів — у нас на Святій Русі побачите.

Побачите, як цілий народ душать: бідних та темних

різкою, голодом та попівською темною освітою; бідних та освічених також голодом, поліцією, Сибіром.

Чи задушать нас — не знаємо. Будемо бороться за свою правду, поки життя стане. Як же нас розвіють по широкому світу, та вже живої душі не останеться на Україні, то не поминайте лихом, та з нашого приміру учіться розпізнавати, що таке Москва...» [1]

Сановники російського царату не дрімали, пильно стежили за тим, щоб українське слово не пробивалось до народу. 8 жовтня 1863 р. флігель-ад'ютант полковник Мезенцов пропонував з Києва III Відділові Канцелярії:

«... *Надлежит иметь правительству ввиду отнюдь не дозволять преподавания в народных школах на малорусском наречии, предоставив при том этот предмет наблюдению православного духовенства, столь много принесшего добра в деле отстаивания русской народности; итти далее уступки, сделанной учебным начальством здешнего края ввидах педагогического облегчения в преподавании русского языка, объяснять по малорусски некоторые незнакомые ученикам слова, было бы крайне опасно*» [2].

Крайній монархіст, редактор реакційної російської газети «Киевлянин» Віталій Шульгін, яка почала виходити 1 липня 1864 р., пропагував єдинонеподільну Росію і заперечував будь-яку національну відмінність українського народу. Він стверджував, що Україна — край російський, російський, російський.

Розсадником русифікації і цареславства стала міська Публічна бібліотека, яку було створено у Києві в 1866 році.

У 1867 р. київський народний календар надрукував звернення А. Андріяшева під заголовком «Братское слово южноруса землякам, которые не хотят довольствоваться общерусским книжным языком, а хлопочут о том, чтобы выдумать новый книжный малороссийский язык и на нем учить народ». «Землячок», батьки якого, можливо, продали «остатню корову», щоби синок «вивчив московської мови», відцурався рідної і закликав українців лише «чужому научатись», не підозрюючи, мабуть, що таким способом виховуватимуться нові перевертні:

«Позвольте же, любезные наши земляки, сказать вам последнее наше братское слово: если вы любите и уважа-

[1] Українець. З України // Слово.— 1863.— Ч. 85.
[2] Цит. за: *Савченко Ф.* Заборона українства 1876 р.— Харків; Київ, 1930.— С. 197.

ете наш народ, много выстрадавший под неволею и воскресший к новой жизни, оставьте ваши затеи, спешите обучать неграмотных людей по-русски, настоящим нашим общерусским языком. Не потешайте же людей, жаждущих русской грамоты и русской православной образованности несбыточной мечтой, что вы когда-то выдумаете новый язык, напишете новые граматки, новые книжки для того, чтобы начать свое мудрое обучение, пригодное только на печи, во всяком случае не дальше своей хаты, и вовсе ненужное ни в науке, ни в жизни, ни в службе Государю и Отечеству»[1]

Щоб процес «обрусения» українських дітей і молоді був у більш надійних руках, Міністерство освіти з «Высочайшего повеления» вдалося до «ослабления в учебных заведениях Юго-Западного края малороссийского элемента даже чуждого сепаратистских стремлений». У листі до князя О. Ширінського-Шихматова Київський куратор навчальних закладів писав: «Я признаю усиления в них по возможности элемента Русскаго в лице преподавателей, а в особенности преподавателей Русскаго языка и словесности и русской истории. В недалеком будущем представится возможность вознаградить в этом отношении потерянное: с первым выпуском воспитанников вновь открываемого в Нежине Историко-филологического Института — они могут быть назначаемы в средние учебные заведения внутренних губерний,— а в учебные заведения южных губерний, могут быть назначаемы преподавателями по преимуществу воспитанники С.-Петербургского Института, из коренных русских уроженцев, для которых будет чужда самая идея всякого рода украинофильства...» [2]

25 травня 1874 р. видано новий статут про початкові народні школи, у якому четвертим параграфом підтверджено положення статуту від 14 липня 1864 р. прс те, що «в начальних народних школах обучение ведется на русском языке» [3].

Внаслідок заборони навчання українською мовою учителі змушені були користуватися російськими підручниками, що не могло не відбитися на сприйнятті українськими дітьми матеріалу, що вивчався. У шкільній читанці все було для дітей чуже: «і люди чужі, і хати чужі, і квіти, і ліси, і звірі, і птахи» (Б. Грінченко). А той учитель, який насмілювався вживати в школі українську мову, мусив тяжко відпокутувати цей «страшний переступ» в очах шкільної адміністрації. Так, у 1875 р. учителя М. Лободовського позбавили права вчителювати тільки за те, що переклав одне речення з Євангелія українською мовою. Талановитого учителя Я. Новицького, пізніше відомого етнографа, також звільнили з учительської посади за придбання ним шести дозволених цензурою українських книжок.[1]

Царський уряд, ідеологи великодержавності, ура-патріотичні газети ополчилися проти українофілів та їхніх намагань начебто підірвати імперію. «Могущество России основано на **единстве государства**, а потому все, что может клониться к потрясению сего единства и к отдельному развитию различных народностей, для нее пагубно и не должно быть допускаемо»[2],— нагадував дітям у заповіті Олександр II.

Стурбований донесенням колишнього члена київської громади, консерватора М. Юзефовича про те, що українофіли перетворились на підривну організацію й ведуть серед селян пропаганду незалежності України, «государь император в виду проявлений украинофильской деятельности и в особенности переводов и печатания учебников и молитвенников на малорусском языке,— Высочайше повелеть соизволил учредить под председательством министра Внутренних Дел Совещание из министра Народного Просвещения, обер-прокурора Святейшего Синода, главного начальника III-го Отделения собственной его величества Канцелярии и председателя Киевской Археологической Комиссии тайного советника Юзефовича для всестороннего обсуждения этого вопроса»[3].

Через вісім місяців 24 квітня 1876 р. імператорська комісія запропонувала вжити такі заходи:

а) ПО МИНИСТЕРСТВУ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ

1. Не допускать ввоза в пределы Империи, без особаго на то разрешения Главнаго Управления по делам пе-

[1] *Андрияшев А.* Братское слово южноруссa землякам...— К., 1867.— С. 7.
[2] Цит. за: *Савченко Ф.* Заборона українства 1876 р.— Харків; Київ, 1930.— С. 334.
[3] Цит. за: *Сірополко С.* Історія освіти на Україні.— С. 109.

[1] *Див.: Сірополко С.* Історія освіти на Україні.— С. 112.
[2] Цит. за: Украйна.— 1924.— № 1—2.— С. 162; *Савченко Ф.* Заборона українства 1876 р.— С. 113.
[3] Цит. за: *Савченко Ф.* Заборона українства 1876 р.— С. 204.

чати, каких бы то ни было книг, издаваемых за границею на малорусском наречии.

*2. Воспретить в Империи печатание, на том же наречии каких бы то ни было оригинальных произведений или переводов, за исключением исторических памятников, но с тем, чтобы и эти последние, если принадлежат к устной народной словесности (каковы песни, сказки, пословицы), издаваемы были без отступления от общерусской орфографии (т. е. не печатались так называемой «кулишовкою») *.*

Примечание I. Мера эта была бы не более, как расширение Высочайшего повеления от 8 июля 1863 года, коим разрешено было допускать к печати на малорусском наречии только произведения, принадлежащие к области изящной литературы, пропуски же книг на том же наречии, как духовнаго содержания, так учебных и вообще назначаемых для первоначального чтения, повелено было приостановить.

Примечание II. Сохраняя силу означеннаго выше Высочайшего повеления, можно было бы разрешить к печатанию на малорусском наречии, кроме исторических памятников, и произведений изящной словесности, но с тем, чтобы соблюдалась в них общерусская орфография, и чтобы разрешение давалось не иначе, как по рассмотрении рукописей Главным управлением по делам печати.

3. Воспретить равномерно всякие на том же наречии сценические представления, тексты к нотам и публичные чтения (как имеющие в настоящее время характер украинофильских манифестаций).

*4. Поддержать издающуюся в Галичине, в направлении враждебном украинофильскому, газету «Слово», назначив ей хотя бы небольшую, но постоянную субсидию **, без которой она не может продолжать существование и должна будет прекратиться, (украинофильский орган в Галиции, газета «Правда», враждебная вообще русским интересам, издается при значительном пособии от поляков).*

*5. Запретить газету «Киевский Телеграф» *** на том основании, что номинальный ее редактор Снежко-Блоцкий слеп на оба глаза и не может принимать никакого*

* «Кулешівка» — це українська абетка та український правопис, розроблені визначним істориком і літератором Пантелеймоном Кулішем.

** Збоку дописано: «1000 р. из сумм III жанд., в текст заключения не вводить, а только иметь в соображении».

*** Збоку дописано: «В соображении вредное влияние газеты».

участия в редакции, которой заведуют постоянно и произвольно лица, приглашаемые к тому издательницею Гогоцкою из кружка людей, принадлежащих к самому неблагонамеренному направлению.

б) ПО МИНИСТЕРСТВУ НАРОДНОГО ПРОСВЕЩЕНИЯ

6. Усилить надзор со стороны местного учебного начальства, чтобы не допускать в первоначальных училищах, преподавания каких бы то ни было предметов на малорусском наречии.

7. Очистить библиотеки всех низких и средних училищ в малороссийских губерниях от книг и книжек, воспрещаемых 2-м параграфом настоящего проекта.

8. Обратить серьезное внимание на личный состав преподавателей в учебных округах Харьковском, Киевском и Одесском, потребовав от попечителей сих округов именного списка преподавателей с отметкою о благонадежности каждого по отношению к украинофильским тенденциям и отмеченных неблагонадежными или сомнительными перевести в великорусские губернии, заменив уроженцами этих последних.

9. На будущее время выбор лиц на преподавательские места в означенных округах возложить, по отношению к благонадежности сих лиц, на строгую ответственность представляющих о их назначении, с тем, чтобы ответственность, о которой говорится, существовала не только на бумаге, но и на деле.

Примечание I. Существуют два Высочайшие повеления покойного Государя Николая Павловича, не отмененные Верховной Властью, а потом сохраняющие и в настоящее время силу закона, которыми возлагалось на строжайшую ответственность Попечителей Округов и вообще учебнаго начальства, не терпеть в учебных заведениях лиц с неблагонадежным образом мыслей, не только между преподавателями, но и между учащимися. Полезно было бы напомнить о них.

Примечание II. Признавалось бы полезным принять за общее правило, чтобы в учебные заведения округов: Харьковского, Киевского и Одесского назначить преподавателей преимущественно великоруссов, а малоруссов распределить по учебным заведениям С.-Петербургского, Казанского и Оренбургского округов.

10. Закрыть на неопределенный срок Киевский Отдел Императорского Географического Общества (подобно то-

му, как в 1860-х годах закрыт в этом последнем Политико-экономический Комитет, возникший в среде Статистического Отделения), и допустить затем открытие его вновь, с предоставлением местному Генерал-Губернатору права ходатайствовать о его открытии, но с устранением навсегда тех лиц, которые сколько-нибудь сомнительны в своем чисто-русском направлении *

в) ПО ОТДЕЛЕНИЮ СОБСТВЕННОЙ ЕГО ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА КАНЦЕЛЯРИИ

11. Немедленно выслать из края Драгоманова и Чубинского, как неисправимых и положительно опасных в крае агитаторов» [1]**

На підставі цієї доповідної Олександр II 18/30 травня 1876 р. у німецькому місті Емсі, куди він їздив лікуватися і побачитися з Вільгельмом I, підписав таємний цензурний указ. Його було розіслано як обіжник Головного управління у справах друку. Вперше виголосив цей указ 1878 р. на літературному конгресі у Парижі і опублікував його М. Драгоманов. Ось його текст:

«Государь Император 18/30 мая 1876 г. Высочайше повелеть соизволил:

1. Не допускать ввоза в пределы Империи, без особого на то разрешения Главного Управления по делам печати, каких бы то ни было книг и брошюр, издаваемых за границей на малорусском наречии;

2. Печатание и издание в Империи оригинальных произведений и переводов на том же наречии воспретить, за исключением лишь: а) исторических документов и памятников и б) произведений изящной словесности, но с тем, чтобы при печатании исторических памятников безусловно удерживалось правописание подлинников; в произведениях же изящной словесности не было допускаемо никаких отступлений от общепринятого русского правописания, и чтобы разрешение на печатание произведений изящной словесности давалось не иначе, как по рассмотрении рукописей в Главном Управлении по делам печати;

* Збоку дописано: «Предоставить М.В.Д. войти в надеж. сношения с кем следует относительно изыскания мер к дал. направлению этого дела.

[1] Цит. за: *Савченко Ф.* Заборона українства 1876 р.— С. 381—383.

** Збоку дописано: «Выслать из края с воспрещением въезда в Южн. губ. и столицы, под секретное наблюдение».

3. Воспретить также различные сценические представления и чтения на малорусском наречии, а равно и печатание на таковом же текста к музыкальным нотам» [1]

Вороги духовного розвитку українського народу торжествували, створивши новий вал «обрусительного» наступу. Керуючий чиновник з Міністерства освіти князь Ширінський-Шихматов писав 15 червня 1876 р. керуючому Київською навчальною округою:

«Государь император, в виду проявлений украинофильской деятельности и в особенности переводов и печатания учебников и молитвенников на малороссийском языке, высочайше повелеть соизволил: учредить под председательством г. Министра Внутренних Дел Особое Совещание из лиц, указанных его императорским величеством.

Журнал означенного совещания по делу об украинофильской пропаганде удостоен высочайшего прочтения, и его величество, в 18/30 день минувшего мая, высочайше соизволил повелеть состоявшиеся в совещании по сему делу предложения.

В § 5-м означенных предложений изображено: усилить со стороны местного учебного начальства наблюдение за преподавателями начальных училищ и изъять из библиотек низших и средних учебных заведений в малороссийских губерниях книги и брошюры, издание коих воспрещается ст. 1 и 2 настоящих правил.

В § 6-м предоставить Министру Народного Просвещения предложить попечителям учебных округов — Харьковского, Киевского и Одесского доставить во вверенное ему министерство поименные списки преподавателей, с отметками о благонадежности их по отношению к украинофильским тенденциям, и отмеченных неблагонадежными переводить из малороссийских в другие губернии, заменив перемещенных уроженцами великороссийских губерний.

О таковой высочайшей воле имею честь сообщить вашему превосходительству для надлежащего руководства, покорнейше прося, во исполнение § 6 сего высочайшего повеления доставить Министерству Народного Просвещения означенные в сем пункте именные списки пре-

[1] *Драгоманов М.* Література Українська поскрибована рядом російским.— Львів, 1878.— С. 4; Русская мысль.— 1905.— Кн. 3.— С. 135.

подавателей учебных заведений Киевского учебного Округа с надлежащими отметками против каждого» [1].

Історія людства, мабуть, не знає подібних прикладів такого неймовірного національного гніту, що його зазнавала Україна. «Ні одна книга українська не записана в список тих, що можна держати в сільських бібліотеках не для того, щоб вчитись по ній, а щоб тільки давати ученикам читати дома, або держати учителеві, як поміч,— оцінював ситуацію в Україні М. Драгоманов.— А мов на сміх міністерство похвалило і скрізь у школах є третє видання книги «Дещо про світ Божий» — тільки в перекладі. «Свет Божий» — перевод с южно-русскаго, «а в виходячому в Києві на казенні гроші журналі Андріяшева * «Друг народа» друкуються переклади з Шевченка,— з української мови на московську — **для українців** (!) і потім містяться також і в «Книгу для чтения» в українських школах того ж Андріяшева» [2].

«Особое совещание» у другій половині 1881 р. визнало за необхідне зберегти правила 1876 р. у силі, доповнивши їх наступними вимогами:

«1) Пункт 2-й правил дополнить пояснением, что к числу изданий, которые дозволяются печатать на малороссийском наречии, прибавляются словари, под условием печатания их с соблюдением общерусского правописания или правописания, употребляющегося в Малороссии не позже XVIII в.;

2) Пункт 3-й разъяснить в том смысле, что драматические пьесы, сцены и куплеты на малороссийском наречии, дозволенные к представлению в прежнее время драматической цензурой, а равно и те, которые вновь будут дозволены Главным Управлением по делам печати,— могут быть исполняемы на сцене с особаго каждый раз разрешения генерал-губернаторов, а в местностях, не подчиненным генерал-губернаторам,— с разрешения губернаторов, и что разрешение печатания на малороссийском наречии текстов к музыкальным нотам, при условии общепринятого русского правописания, представляется Главному Управлению по делам печати;

3) Совершенно воспретить устройство специальных малорусских театров и формирование трупп для исполнения пьес и сцен исключительно на малороссийском наречии» [1].

¹ Цит. за: *Савченко Ф.* Заборона українства 1876 р.— С. 211—212.

* Вище процитовано уривок із статті Андріяшева «Братское слово южнорусса землякам...».

² *Драгоманов М.* Народні школи на Україні // З видання «Громада».— 1877.— С. 41.

Заборону ввозити українські книжки з-за кордону у найрізкішій формі підтверджено 1894 року. Спеціальним циркуляром Головного Управління в справах друку 1895 р. було заборонено друкувати будь-які книжки і збірники українською мовою для дитячого читання, «хотя бы по существу содержания они и представлялись благонамеренными» [2]. Подану до цензури збірку дитячих оповідань заборонив цензор з допискою: «Написано очевидно для детей, но они должны учиться по русски.— Воспретить» [3]. На українській граматиці, підготовленій російською мовою, цензор написав резолюцію: «Наивно было бы надеяться на дозволение печатать грамматику того языка, который не должен существовать» [4]. Ці приклади найяскравіше викривають основну мету репресій щодо українського слова. Його треба знищити «в целях государственных» — незалежно від змісту того, що буде тим словом вимовлятися, навіть і за найбільшої «благонамеренности» українського писання. Аби не було «смуты» серед «единого русского народа» в «едином неделимом государстве российском», українську мову треба задушити.

Шовіністична вседозволеність в Росії позбавила український народ «всякої можливості просвіти, поскільки існуючі школи займаються тільки обмосковленням дітей, що навчаються в них; література заборонена, мова вигнана звідусіль: із церков, школи, офіційних і громадських установ, із суспільства; кожне українське слово, кожна зносина з Галичиною викликає поліцейську підозру, нагляд, а часто тюрму, висилання, голод внаслідок позбавлення права заробляти,— говорилося у зверненні «російських українців» до європейської демократії 1895 р.— Скільки б не говорили істинно ліберальні великороси про свою непричетність до того гніту, який зносить українська нація, все ж вони не можуть заперечувати, що відома частина їх преси стоїть за цей гніт і що уряд душить

¹ Русская мысль.— 1905.— Кн. 3.— С. 138; Україна.— 1990.— № 46.— С. 21.

² Цит. за: Объ отмене стеснений малорусскаго печатного слова.— Спб., 1905.— С. 88.

³ Цит. за: *Смаль-Стоцький Р.* Українська мова в Совєтській Україні.— С. 32.

⁴ Цит. за: *Фабрикант Ник.* Краткий очерк из истории отношений русских цензурных законов к украинской литературе // Русская мысль.— 1905.— Кн. 3.— С. 140.

українців в ім'я великоруської народности, що українська мова і література переслідуються в ім'я великоруської мови і літератури; що нарешті українцю не дозволено бути українцем для того, щоб насильно зробити його великоросом.

Нас цікавить ставлення російської інтелігенції до указів про заборону української культури, мови впродовж майже 200 років.

І за старих царських часів у колах російської інтелігенції не було добрим тоном підтримувати чи оправдовувати ці укази. Ліберальні кола знали, що «эту грязную» работу поневолення українського життя в інтересах російського проводить адміністрація, жандармерія, поліція, «министерство народного просвещения», «святейший синод», «управление по делам печати» та багато інших «почтенных и полупочтенных» установ. Тому нетактовним вважалося підкреслювати великоруську національну точку зору, «відкриваючи національне лице» — великоруське. За краще, тактовніше, а в результаті видатніше вважалося налягати на непотрібність загострення національного питання, на другорядне значення його проти далеко важливішого завдання — втягнення мас в коло загальнолюдських інтересів. І, само собою розуміється, долю цього провідника буде виконувати російська мова, російська література.

Українська громадськість мала добру нагоду впродовж віків переконатися, що справа української культури, справа українського слова, розвитку українського народу чужа для російської суспільності... Російська суспільність виступала, а скоріш не виступала за вільний розвиток української культури, засліплена своїм державним становищем. Російська бюрократія — рідна дочка російської суспільності»[1].

Гіркий, неприємний висновок базувався на фактах, які незаперечно підтверджували, що політика «обрусения» провадилася послідовно, настирливо, безперервно, удар за ударом скеровуючи на одну точку— національного нівелювання українського народу. Починалося з мови, бо коли не розвивається рідна мова,— не може розвиватися й національна думка. Виховання, зостаючись народним і національним, способами своєї діяльности мусить мати загальнолюдську, гуманістичну мету. Школа ж

[1] Цит. за: *Миньків І.* «Не ідеалізуймо минулого!» // Кафедра.— 1989.— № 8.— 160—161.

в Україні «стала ще більше москалізаторською, ніж була,— писав у 1896 р. Б. Грінченко.— Величезна більшість учителів **соромить** дітей їх українською мовою говорити. Українські національні згадки, українську історію викинено з читанок шкільних, або тільки їм місця пущено і так на тому місці сказано, що бодай би вже й нічого не казано!.. Якась нікчемна плутаниця, а часом таки й брехня. А замість історії вкраїнської скрізь історія московська викладається так, мов би вона нашому чоловікові рідна. Та ще й яка історія! Що стукнеш, то скрізь хвали та гімни земним божкам: Павлови, Миколі, Катерині, Петрові; хвали Суворовим, Корниловим, Скобелевим і всій російській солдатчині! Тут усякі «подвиги» рабської вірності... Московська історія дається вкраїнському народові як його рідна, а потім — коротенька згадка про вкраїнський народ, як про якийсь додаток до московського. І в книгах задля москалів треба історичної правди додержуватися, не робити київський період спеціально московським»[1].

Отже, російська школа в Україні була не рідною для українського народу, а чужою. Але, як видно, не тільки мова викладання була чужою, чужим був зміст і дух підручників. Жорстоко переслідувалося й каралося все, що торкалося України, близького й рідного для дитини оточення. Це надзвичайно загальмувало природний розвиток українського народу. А коли до цього додати, що й усі політичні, соціально-економічні, культурні процеси, куди входить і позашкільна освіта, позбавлялись національного грунту, здійснювались у русифікаторському дусі, то зрозумілим буде той страшний стан, в якому опинився український народ після 250 років перебування під московським ігом. «Отчужденность от всей окружающей культуры ослабляет в малороссе чувство самоуважения и уважения к своим близким, прививает пренебрежение к своей среде, отрывает его от всех нравственных традиций, гонит из села, делая из него безпочвенного, неуверенного в себе изгоя»[2],— підкреслювала С. Русова.

Згідно з переписом населення в російській імперії 1897 року українці в основному проживали у таких місцевостях:

[1] Вартовий П. (Грінченко Б.) Яка тепер народня школа на Вкраїні// Житє і слово.— 1896.— Кн. 4.— С. 255—256.
[2] Объ отмене стеснений малорусскаго печатного слова.— Спб., 1905.— С. 48.

«Губернии и области	Всего населения	Малороссов	%
Полтавская	2 778 151	2 583 133	93,0
Подольская	3 018 299	2 442 819	80,9
Харьковская	2 492 316	2 009 411	80,6
Киевская	3 559 229	2 819 145	79,2
Волынская	2 989 482	2 095 579	70,1
Екатеринославская	2 113 674	1 456 369	68,1
Херсонская (с Одессой)	2 733 612	1 462 039	53,5
Таврическая	1 447 790	611 121	42,2
Воронежская	2 531 253	915 883	36,2
Донская	2 564 238	719 655	28,1
Гродненская	1 603 409	362 526	22,6
Курская	2 371 012	527 778	22,3
Бессарабская	1 935 412	379 698	19,6
Люблинская	1 160 662	196 476	16,9
Седлецкая	772 146	107 785	13,9
Астраханская	1 003 542	133 115	13,2
Саратовская	2 405 828	149 291	6,2
Тверская	933 936	42 036	4,5
Самарская	2 751 336	119 301	4,3
Оренбургская	1 600 145	41 541	2,5
В 20 губерниях	42 765 472	19 174 701	44,8»[1]

Українці жили також в інших губерніях Росії. У січні 1897 р. в межах російської імперії загальна кількість українців становила не менше 23,5 мільйона[2].

За межами Росії у 1900 р. проживало понад 4 мільйони українців. У Галичині — 3 074 000, Угорщині 429 447, Буковині — 299 379, Північній і Південній Америці — 250 000, Румунії — 10 000, Туреччині — 2 000[3].

Якщо природний приріст населення коливається у різні роки між 1,5—2 %, зазначав О. Русов, то тепер (у 1905 р.— *В. Л.*) може нараховуватися 31—32 мільйони в російській імперії і лише 14—15 % за її межами[4].

Перепис 1897 р. дає дуже цікаві і водночас жахливі факти про письменність українського та інших народів Росії. Перед тим, як подати цифри, згадаймо, що український народ перед прилученням до Московського царства

[1] Об отмене стеснений малорусского печатного слова.— Спб., 1905.— С. 91.
[2] Див.: Там же. С. 93.
[3] Там же.
[4] Там же.

1654 р. був освіченішим і культурнішим. Ця істина визнана російською наукою, але на жаль, про неї часто забувають і не згадують навіть тепер, коли йдеться про поскрибований стан української мови не лише в Росії, а й у незалежній державі Україна.

Губернії	Число українців	Із них письменних	% письменних українців	% письменних усіх мешканців
Київська	2 819 145	331 815	11,8	18,1
Подільська	2 442 819	261 063	10,5	15,5
Волинська	2 095 579	197 529	9,4	17,2
Чернігівська	1 526 072	251 482	16,4	18,2
Полтавська	2 583 133	376 035	14,5	16,9
Катеринославська	1 456 369	210 084	14,4	21,5
Херсонська	1 462 039	224 658	15,3	25,9
Харківська	2 009 411	272 635	13,5	16,8

Отже, скрізь відсоток письменних українців значно нижчий, ніж відсоток письменних серед усього населення згаданих губерній (разом з українцями). Так само і в інших губерніях, де українців небагато, окрім Астраханської й Тверської, де відсоток письменних серед усього населення нижчий, ніж відсоток письменних самих українців.

Астраханська	133 115	21 349	16,4	13,2
Тверська обл.	42 036	8 648	20,5	12,7

Ще яскравіші факти маємо, коли порівнюємо відсоток письменних серед різних народів Росії.

Відсоток письменних	чол.	жін.
німців	59,9	58,6
литовців і латишів	52,0	52,5
євреїв	48,9	28,2
фіннів	35,2	26,9
поляків	34,8	29,4
«всіх руських» (великоросів, українців і білорусів)	29,6	9,3
«всіх народів» Російської імперії	29,3	13,0
українців	23,3	3,9[1]

[1] *Русов А.* Статистика украинского населения Европейской России// Украинский народ в его прошлом и настоящем.— Спб., 1916.— Т. 2.— С. 381—406.

Замість коментування скажемо: український народ за грамотністю знаходився на найнижчому рівні — стосовно усього населення російських губерній, і усіх «руських», і усіх народів Росії. 23,3 % письменних чоловіків і 3,9 % письменних жінок — це той український народ, про який у часи Б. Хмельницького Павло Алепський писав, що майже всі чоловіки, за малим винятком, навіть більшість їхніх жінок і дочок, грамотні.

Варто ознайомитися також з головними підсумками офіційного дослідження шкільних округ у середніх цифрах.

Одна початкова школа припадає на шкільні округи	Петроградська	Московська	Одеська	Київська	Харківська	Казанська	Оренбурзька
1. На квадрат. верст	167	24,8	29,6	21,1	33,8	64,4	210
2. " — " мешканців	1020	1221	1555	1708	1661	1638	1704
3. " — " учнів	49,3	77,8	78,5	70,5	73,3	68,2	62,0
4. % учнів до загального числа дітей шкільного віку	28,8	28,9	24,3	18,7	22,9	21,2	18,0
5. % одмовлень в прийомі до загального числа учнів	6,3	7,3	21,1	21,9	14,9	10,7	8,4
6. % шкіл не вище 3-річного курсу.	73,9	76,5	44,9	76,1	84,5	65,9	72,0
7. Середній видаток на 1 школу (в крб.)	1085	1011,2	1324,5	749,9	899,5	865,3	932,2
8. Середній видаток на 1 учня (в крб.)	22	15,3	16,8	10,6	12,2	12,7	15,0
9. Середній видаток на 1 мешканця (в коп.)	104,3	82,5	84.8	43,8	55,2	48,6	54,3
10. % тих, хто закінчив курс.	12,3	10,3	8,2	9,1	10.3	11,0	10,4
11. % тих, хто вибув до закінчення курсу	16,8	17,7	21,0	19,0	20,2	19,6	18,8

При розгляді цієї таблиці треба звернути особливу увагу на Київську шкільну округу, яка становить більшу частину України (5 губерній), і на Московську шкільну округу — цілком великоросійську. Досить порівняти дані по цих двох шкільних округах, графи 2, 4, 5, 7—11, щоб зробити належний висновок про умови освітнього руху серед цих двох народів.

Порівняємо також рівень грамотності рекрутів в українських та інших губерніях Росії.

Петроградська	95 %	Вологодська	67 %	Тамбовська	56 %
Ярославська	94 %	Нижегородська	67 %	Пермська	55 %
Московська	89 %	Чернігівська	66 %	Симбірська	55 %
Тверська	84 %	Орловська	65 %	Самарська	54 %
Калужська	81 %	Полтавська	65 %	Пензенська	49 %
Володимирська	80 %	Саратівська	64 %	Київська	49 %
Новгородська	77 %	Катериносл.	64 %	Подільська	46 %
Тульська	76 %	Херсонська	64 %	Казанська	40 %
Рязанська	75 %	Вятська	60 %	Волинська	39 %
Костромська	75 %	Харківська	58 %	Бесарабська	32 %
Таврійська	70 %	Вороніжська	57 %	Уфімська	23 %
Смоленська	69 %	Курська	56 %		
Олонецька	68 %	Псковська	56 %		

Аналізуючи ці дані, С. Пастернак підкреслив: «Ми бачили й знаємо **чим був український народ**, порівнюючи з великоросійським, з погляду освітнього, в часи прилучення до Московщини й у перші десятиліття після прилучення. Наведені вище числові дані яскраво свідчать про те, чим став український народ, порівнюючи з великоросійським, які наслідки російської культури з російської школи на Україні» [1].

У статті «Самостійна Україна» (написана у 1900 р.) Микола Міхновський також розкрив до чого призвело безправне потоптання Москвою Переяславського договору: «Коли в української держави відібрано право бути державою, то поодинокі члени колишньої республіки позбулися усіх елементарних політичних прав людини. Колишній український республіканець має менше прав, ніж нинішній найостанніший московський наймит. Правительство чужинців розпоряджається на території колишньої української республіки наче в завойованій свіжо країні, висмоктує останні сили, висмикує ліпших борців, здирає останній гріш з бідного народу. Урядовці з чужинців обсіли Україну і зневажають той люд, на кошт якого годуються. Непокірливі тубільці погорджуються невимовно, а небезпечні з них засилаються на Сибір. Законами російської імперії зневажаються право совісти, погорджується право свободи особистості, гнобиться навіть недоторканість тіла. Колишній протектор української республіки перемінився нині на правного тирана, якому на-

[1] *Пастернак С.* Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917—19 рр.— 1920.— С. 10.

лежиться необмежене право над життям і смертю кожного з українців. Царський закон з 18 травня 1876 року наложив заборону на саму мову спадкоємців Переяславської конституції і вона вигнана з школи й суду, церкви й адміністрації. Потомство Павлюка, Косинського, Хмельницького й Мазепи вже збавлене права мати свою літературу, свою пресу: йому загадано навіть у сфері духовній працювати на свого пана. Таким чином українська нація платить «данину» не тільки матеріяльними добрами, але навіть психіку та інтелект її експлуатують на користь чужинців. Просвіта занедбана, культура знівечена і темрява панує скрізь на Україні. І через 247 років по Переяславській конституції «вільний і рівний» українець відіграє ще гіршу ролю, ніж колишній ілот *, бо в ілота не вимагали принаймні інтелектуальної «данини», бо від ілота не вимагали любови й прихильности до своїх гнобителів, бо ілот розумів свій гніт, українець же тільки відчуває його. Така то є логіка подій і такі її наслідки»[1].

Метастази валуєвського циркуляру, одіозного емського указу, які поглиблювали руїнницьку політику царату, вп'ялися в духовне тіло українського народу. Емський погромний закон настільки порушив навіть тінь людського права, що викликав негативну реакцію в Європі, висловлену у відповідях на анкету 20-ма найвизначнішими представниками західноєвропейського наукового, політичного, літературного світу. Думки цих людей опубліковано у книжечці «Українська справа в европейськім освітленню», яку впорядкував і видав у Відні 1905 р. посол до австрійського парламенту Василь Яворський. Ця брошура — важливий історичний документ у справі заборони українського друкованого слова — перевидана у наш час у Мюнхені. Звертаємо увагу лише на деякі оцінки суті Емського указу.

Посол шведського парламенту Адольф Гедін зазначив: «... Російський систем духовного оглушування, систем морального придушування поражає нас просто. Така раффінованість. Це річ просто нечувана. До чого має довестися кара, що її накладає указ із 1876 року?

Грозити винародовленьєм багатоміліонового народа,

* Ілоти — 1) підкорене дорійцями землеробське населення Стародавньої Спарти; вважалися власністю держави і за своїм становищем майже не відрізнялися від рабів; 2) Переносно — безправні. (Словник іншомовних слів. — К., 1974. — С. 274).

[1] *Міхновський М.* Самостійна Україна // Україна проти Москви (Збірка статтей). — 1955. — С. 36—37.

значить грозити цивілізації необлічимою втратою. Силоміць накинена одновидність убиває інтелектуальну независимість...

Мова, це віддих народа. Здавити независиме інтелектуально і морально життя нації, це — ж значить преціньпозбавити цивілізацію сили поступу, якої нічим не можна заступити. Збільшати одноманітну масу, це так, немов згортати до купи мертві тягарі, а не живі сили — життєві мотори суспільности. Який би то й не був загин одного елементу ріжноманітности — це все таки загин одного життєвого елементу! І саме такий загин одної одинокої суспільности, чи то одної хоч би тільки держави виходить посередно на шкоду цілої цивілізації».

Професор університету в Римі Джіюзепе Серджі: «Українці домагаються лиш цього, що їм дала природа, вони, чи то кождий з окрема, чи ж ціла нація мають право заявляти своє національне існування, виявляти без перепони в природній спосіб своє внутрішнє життя, одним словом — уживати своєї мови.

Указ з року 1876, це немов та коса, що калічить шляхи думки і почування людського, усе внутрішнє життя і вузли спільного життя».

Колишній посол до парламенту, професор політичної економічної і фінансових наук університету в Копенгагені Н. Ц. Фредеріксен: «Заборона української мови і літератури в Росії, це варварство, це ганьба! Така політика нерозумна. Вона мусить витворювати зростаюче невдоволення і неминуче відвертати народ від Великоросів».

Професор університету в Липську Е. Гассе: «Від недавнього часу слідсжу з великим інтересом за судьбою незвісного майже в Европі 25-міліонового українського народа, який врешті стає в Галичині до борби проти своїх польських гнобителів, а в Росії набирає свідомости, що він не є побічною галузю великоруського народа, тільки самостійною нацією. Як узгляднити цей факт, то відчувається прикро вартість Росії, яка хотіла вмовити світови, що вона держава національна, бо, мовляв, всі інші ніби-то малі народи, які побік Великоросів живуть в російській імперії, можуть і мусять зіллятися з великоруською нацією».

Французький публіцист, який два рази був Міністром, І. Гійо: «Перш усього треба тут зазначити одно: це ясно, що культура Українців була багато вища, як культура Москалів. Москальська сила не представляє собою ніяк

цивілізаторського елементу. Вона здавлює й абсорбує народи, а то Українців уже здавна...

Ще більше звужувати кайдани, що від віків обмотують поневолені народи, це не спосіб зробити Росію дущою і заховати її силу. При теперішній організації виглядає Росія як велика желятинова маса з вельми дрібоньким нервовим апаратом. Росія не може далі розвиватися, коли не стане ріжноманітною».

Літератор, соціолог Ф. Опенгаймер: «В Росії привалюються народності до землі, викорінюється кожду неросійську мову і кожду окремішність, бажаючи утворити одноцільну державу, **оден народ, одну мову**, з одним самодержавцем і папою в одній особі. А величанська держава замінилася тимчасом у гниле багно, в якому не може рости і розвиватися ніяка ростина культури, чи людського щастя...

Нарід, що бореться за свою мову і окремішність, бореться в купі з тим за культуру і щастя цілого людства. Тому нехай Вам, Українці, світить у Вашій боротьбі зоря щастя!» [1]

Щоб засвітила для України нова державницька зоря, довелось ще довго боротись, вимагати від царського уряду права на розвиток української мови. 26 лютого 1905 р. сто українських патріотів підписало у Києві на вечорницях у роковини смерті Т. Г. Шевченка листа до Міністра внутрішніх справ:

«Коли положенє преси в Росії взагалі важке, то положенє української преси зовсім нестерпне; коли російська преса зазнає на собі всіх наслідків безправности, адміністративної сваволі і примусової мовчанки про найпекучіші життєві питання, то українська й зовсім позбавлена можности торкатися яких будь життєвих питань. Вона вже здавна обмежена в правах на істнованє і від 1863 р. засуджена на викорінєнє. Силою відомого розпорядження 18/30 мая 1876 р. біжуча література в українській мові **зовсім заборонена з виємком творів беллетристичних**. Але людям покликаним до завідування долею друкованого слова в Росії навіть ся вузька сфера діяльності видалася занадто широкою задля української преси, і цілим рядом канцелярських розпоряджень заборонено було видаванє всяких періодичних органів, друко-

[1] *Яворський В.* Українська справа в европейськім освітленню. (Збірка статей европейських учених і політиків про русько-українське питаннє).— Відень, 1905.— С. 2—15.

ванє перекладів, книжок для молодіжі, хоч би й беллєтристичних; виходили навіть розпорядження з заборонами всякої значнійшої своїм об'ємом або літературно вартнійшої книги, хоба б вона належала й до красної словесности.

Все те відібрало українським письменникам можність працювати у себе дома; вони були змушені перенести свою діяльність за границю, в той закуток рідного краю, що являється складовою частиною сусідньої німецької держави, яка дає потрібну свободу розвоєви слов'янської літератури вигнаної із слов'янської держави. Галицькі українські видання заповнювалися творами, що були написані земляками з російської України; галицькі українські інституції отримували відти ж матеріальну підмогу в формі капіталів, що доходили нераз до значної суми і в ріжних часах передавалися туди для розвою діяльности тих інституцій для користи хоч невеличкої части рідного народа. Таким способом утворився новий культурний центр українського життя у Львові, куди йшли всі ті капітали лише тому, що не могли знайти приміщення у себе дома, де серед місцевих обставин могли би принести найбільше користи.

Певна річ, праця хоч би для невеличкого закутка рідного краю, яким являється українська Галичина і Буковина, дає деяке моральне задоволення українським діячам; але воно дуже малесеньке в порівнаню до того почуття невимовного болю, яке проймає їх дивлячися на положенє рідного народа тут, дома. Вони бачили, що народ позбавлений одинако можливого для нього засобу освіти — школи і книжки на рідній мові; вони були свідками того безпощадного процесу, що чим раз більше потопляв людність рідного краю в безпросвітній темряві неуцтва. Духовні творчі сили народу завмирали, падала його культура, він стояв безсильний у боротьбі з неприхильними суспільними та економічними умовами, що доводили його положенє до повної безвихідности. Все те робилося на очах українських діячів, але їх руки були зв'язані, уста щільно заткані: їм відібрано право і змогу навчити народ рідного письма, вияснити йому його положенє, вказати йому шлях дальшого розвою. Лишаючися фізично в ріднім краю, приковані до нього всіми своїми почуттями, помислами й інтересами, вони духовно були вигнані з нього і мусіли жити серед рідного народу безправними вигнанцями, німими свідками подій.

Не можучи довше терпіти того стану діл ми підносимо

свій голос в обороні потоптаних основ правди, права і найелементарнішої справедливості, домагаємося звернення нам Вітчизни відібраної у нас. Повне знесення всяких обмежень спеціально накинених на наше рідне слово, зрівняння української літератури в правнім відношенню з літературами всіх інших народів, можливість користуватися рідною мовою у всіх галузях літератури і науки, в книжках і періодичній пресі — ось жадання, які неминуче ждуть свойого здійснення»[1]

На тому ж таки вечорі з нагоди роковин смерті Т. Г. Шевченка укладено листа про потреби української школи:

«Існуюча для українського народу народна школа завсім не відповідає вимогам освіти ані мовою, ані змістом викладаних предметів. Рідна мова народу вигнана зі школи, дітей учать гордувати нею як грубим і негідним для вжитку жаргоном; виклади ведуться мовою чужою, мало зрозумілою, через що діти не можуть добре засвоїти навіть простої штуки читання та писання. Майже весь час науки в школі йде на затверджування незрозумілих слів, а се пригноблює дитячий ум, притуплює його цікавість і часто витворює навіть обридження до книжки. Про нашу рідну країну (Україну) в школі або зовсім замовчують, або дають перекручені відомості.

Що торкається середньої і вищої школи, то не вдаючися в огляд змісту викладаних у ній предметів бачимо, що й тут так само зовсім вигнана наша мова, наша література, а історія подається ученикам сфальшована з метою, щоб ми забули нашу минувшину. І тут нас систематично і постійно зневажають у дорогих для нас почуттях любові до рідного краю і рідної мови, любові, що являється невідлучним правом кождого чоловіка.

В тій політиці видно одну рису, що в нашому питанню грає особливо важну роль, а власне зовсім негативне становище супроти оселених у Росії недержавних народностей як таких, становище введене в систему з метою — допомогти російській державній народности проковтнути всі інші. Завдяки цьому принципови кожда недержавна народність Росії поставлена в положення засудженої на повільну смерть, бо ж дальше її животіння вважається чимось шкідливим, небезпечним і за те призначеним на усунення. Відси цілий ряд утисків і заборон національного життя недержавних народностей Росії.

[1] Літературно-науковий вістник. — 1905. — Т. 30. — С. 65—67.

Виходом із сього положення може бути лише утворення такого порядку, при якім буде можливе братерське пожиття народностей населених у державі, коли народности держави з одного боку поноситимуть усі неминучі запотребовання спільно-державного життя, а з другого кожда з них матиме непорушне право і змогу плекати свої національні основи і свою мову.

При такій розв'язці питання буде можливе також усунення тих ненормальностей у справі народної освіти, про які сказано вище, і переміна теперішньої шкільної системи на зовсім іншу, при якій для українського народу школа нища, середня й вища буде з українською викладовою мовою, з тим, щоб державна мова була в ній одним із обов'язкових предметів навчання.

Успішний розквіт народної школи можливий лише на рідній мові народу... При сьому думаємо, що заміна тепер обов'язкових для української людности народних шкіл на школи з українською викладовою мовою мусить доконатися зараз, натомність заведення українських шкіл середніх і вищих може доконуватися ступнево, при чім першим ступнем для сього повинно бути заведення в них зараз же як обов'зкових предметів української мови, української літератури й історії України»[1]

З усіх-усюд України до Міністерства освіти надходили листи з вимогами зняти заборону викладання національною мовою. Майже 80 вихованців херсонської учительської семінарії у записці зазначали:

«Излишне было бы рисовать картины массового невежества украинского народа, лишенного своей родной школы и литературы, священного писания, популярных книг по сельскому хозяйству и другим отраслям знаний и принужденного иметь дело с книгами, написанными русским, совершенно непонятным для него языком. Излишне было бы напоминать о неудовлетворительности современной южно-русской школы, преследующей какие то эфемерные и чуждые духу истинной школы цели ассимиляции украинской национальности и не отвечающей основному дидактическому правилу, что обучение должно идти в строгой постепенности от известного к неизвестному. В южной школе, без всяких предисловий и вступительных бесед, обучение начинается на русском непонят-

[1] Літературно-науковий вістник. — 1905. — Т. 30. — С. 68—70.

ном для детей языке и даже объяснений и переводов на родную речь, хотя на первых порах, не дозволяется. Только чрезмерными усилиями учителя за три мучительных года такого обучения удается достигнуть того, что дети заучат несколько русских слов (до фраз еще далеко!), которыми они пользуются в стенах школы, по выходе из которой скоро забывают вместе с злосчастной «наукой», как чуждое и непонятное. Печальные результаты постановки обучения в южной школе приходится наблюдать на каждом шагу. Почему такая немилость, если не жестокость, обрушилась именно на южную Русь? Чего именно хотят добиться этими мерами систематического лишения малороссов истинного образования? Кто ответит открыто и добросовестно на эти жгучие вопросы? А между тем эти вопросы с неотразимой силой начинают требовать своего немедленного решения. Начиная от интеллигента украинца и кончая простым деревенским крестьянином, каждый задает себе эти вопросы. Почему же в самом деле 25-милионный народ лишен своей родной национальной школы, богослужения, литературы? Неужели этот народ наравне с другими не отбывает государственных повинностей: не платит податей, налогов, не проливает своей крови за отечество? Как граждане, этот народ, а в том числе и мы, воспитанники херсонской учительской семинарии, просим немного: дайте нам национальную украинскую школу. Снимите с украинской литературы те специальные запрещения и ограничения, которые тяготеют над ней, дайте ей свободный доступ в библиотеки, народные читальни. Мы учимся в южно-русских семинариях, но в этих семинариях нет ничего, чтобы напоминало украинский юг: эти семинарии заражены той же пресловутой идеей ассимиляции: как и народные школы не считаются они с индивидуальными особенностями южно-русского населения. Вообще наши требования сводятся к тому, чтобы для южной Руси даны: 1) Национально-украинская начальная школа с украинским языком и русским, как отдельным предметом преподавания; 2) Освобождение украинского слова и уравнение на правах с русским; 3) Национально-украинская учительская семинария с украинским языком и русским, как отдельным предметом преподавания и 4) Разрешение устройства учительских курсов украинского языка для учителей, которые пожелают преподавать в южно-русских народных школах. Признавая свою петицию вполне законной, необходимой и своевременной, мы, воспитанники херсонской украинской семинарии, просим, по разсмотрении ее комитетом, привести высказанные в ней пожелания обязательно в жизнь...» [1]

Русифікаторську шкільну політику, яку проводив царський уряд на теренах України, гостро засудила одеська міська дума. В її ухвалі від 26 січня 1905 р., зокрема, відзначено:

«Щоб у місцях із українським населенням були заведені в школах такі підручники, які відповідали би більше і змістом, і формою географічним, історичним, етнографічним і взагалі побутовим прикметам місцевого населення. З цією метою необхідне: а) знесення циркулярів, що забороняють давати пояснення в школі по українськи, бо такі пояснення являються безумовно конечними і фактично пристосовують і тепер як конечно потрібні; б) коли би показалося неможливим провадити всі виклади в школах по українськи, а великоруську мову зробити осібним предметом викладу в місцях із українським населенням, допущення в підручниках статей на українській мові на переміну з великоруським і церковнослов'янськими; в) допущення в народні і шкільні бібліотеки українських книжок на рівних правах із великоруськими, як розвиваючого матеріалу; г) знесення циркулярних розпоряджень міністра внутрішніх справ із 1863, 1876 і 1881 рр., якими установлено спеціальні цензурні обмеження для наукової і перекладної літератури в українській мові, з причини пагубного впливу тих обмежень на цілу українську літературу, а тим самим і на народну просвіту в правдивім значенню слова» [2].

Ігнорування українського питання охопило, по суті, все російське громадянство. «Если «патриотическая» часть печати не щадит инсинуаций и обвинений по отношению к кардинальным запросам украинского общества, то в прогрессивных органах обыкновенно царствует холодное и мало располагающее молчание. По большей части нет прямо враждебных выходок, но нет сочувствия и помощи» [3],— зазначав М. Грушевський в «Очерке истории украинского народа». У цій книзі вміщено лист за підписом «Великоросс»:

---

[1] Киевская старина.— 1905.— Кн. 6.— С. 293—295.
[2] Літературно-науковий вістник.— 1905.— Т. 30.— С. 91.
[3] *Грушевский М.* Очерк истории украинского народа.— Спб. 1906.— С. 505.

«Мы, Великороссы, все, за исключением разве немногих, нужно правду сказать, или совершенно индифферентно относились, или, что еще хуже, старались и стараемся всеми силами противодействовать самостоятельному их (т. е. украинцев), на национальной почве построенному, развитию. Ведь мы, Великороссы, только и ограничиваемся ровно ничего не стоющими восклицаниями по адресу «хохлов»-украинцев об их крае, где «среди садов деревья гнуться долу», об их певучести и «удивительном», своеобразном их характере, а между тем не видим, что этот наш братский народ, которому мы многим обязаны, весь стонет от своей приниженности, главным виновником которой являемся в последнем счете мы, Великороссы!

Ведь не тайна, что в свое время не сочувствовал этому даже такой человек, как Белинский — этот идол современной ему великорусской нашей молодежи. Ведь он одобрял даже арест Шевченка и называл его, Кулиша и других «ему подобных» чуть ли не дураками, негодяями, проникнутыми «мелким хохлацким патриотизмом».

... Некоторые из наших говорят еще, что и сами украинцы не совсем горячо требуют своего; но разве, господа, вы не видите по этому делу петиций, проектов, докладных записок и т. п.? Разве наше великорусское общество не знает обнародованных в печати за декабрь и январь месяцы 1905 года и потерпевших неудачу чуть ли не 20 прошений об издании украинского журнала? Разве нашему обществу неизвестны массовые требования украинской интеллигенции из Одессы, Киева, Лубен, Харькова и других городов, от земств, педагогов-учителей, писателей украинских, сельских обществ и др. о введении украинского языка в школы? Разве великорусское наше общество не знало о цели по этому делу депутации в Петербург? А блестящая просветительная деятельность их в родной Галичине, местные там научные общества, школы средние, низшие и высшие с украинским преподавательским языком, всевозможные газеты, журналы и т. п. — разве все это не доказывает неутомимой энергии сознательной половины украинского общества на благое дело? Но кто сочувственно откликнулся из наших по этому вопросу? Кто приветствовал добрые начинания Украинцев? Никто... Все наше общество апатично молчало и молчит или косо-недоверчиво поглядывает на поднимающееся голову «хохломанство-украинофильство», как не стесняются и до сих пор обозначать гг. Суворины, Ивановы и компания культурное движение украинцев» [1].

Бурхливі події першої російської революції підсилювались українським національним рухом, до вимог якого вимушений був прислухатись самодержавний режим. Головне управління у справах друку таємно повідомило Департамент загальних справ, що *«Высочайше утвержденные 18/30 мая 1876 г. и 8 октября 1881 г. ограничительные правила о произведениях на малороссийском наречии, за воспоследованием Высочайших указов 24 ноября 1905 г. и 26 апреля 1906 г., отменивших предварительную цензуру выходящих в пределах Империи всякого рода произведений печати, должны почитаться в настоящее время не подлежащими применению»* [2].

Отже, у зв'язку з «Временными правилами о печати», які почали діяти з 24 листопада 1905 р., закони 1876 і 1881 рр. перестали бути чинними. Але й тут старорежимний уряд не зважився на відкритий «благородний жест», який міг би свідчити про свідому, принципову відмову від вікової політики українoненависництва, національного гніту і насильств.

«...В правительственных кругах не отважились поднять рук на этот шедевр бюрократической инквизиции — разбить этого Молоха, которому в продолжение полных тридцати лет приносились такие обильные жертвы, упитывая его произведениями мысли и слова, соком мозга и нервов тридцатимиллионного украинского народа,— писав М. Грушевський у статті «Позорной памяти».— *Отцы отечества, решившись удивлять мир своею непреклонностью в бедствиях, не могли разочаровываться в государственной мудрости устава о неуклонном сечении и надеялись на точном основании этого российского кодекса в конце концов привести украинскую народность в небытие, к которому она была ими предназначена, и доказать цивилизованному миру, что украинского языка действительно «не было, нет и быть не может», как выразился автор эдикта против украинского языка, министр Валуев (1863).*

Но увы, при спешном оставлении так прочно и основательно укрепленных позиций, совершенном обладателями российских бичей и скорпионов недавно перед приходом

[1] Цит. за: *Грушевский М.* Очерк истории украинского народа.— с. 506—508.

[2] Цит. за: *Лотоцький О.* Сторінки минулого.— Варшава, 1933.— Ч. 2.— С. 381.

армии народных представителей, много орудий и запасов бюрократического мракобессия пришлось оставить на этих позициях, и среди них брошенным оказался и этот так тщательно хранимый и оберегаемый палладий «единства русскаго народа» «закон 1876 г.» Этот отвратительный вампир, пивший кровь благороднейших представителей украинского народа, проводивший от колыбели до могилы целое поколение украинского общества, нашел свою кончину в изданных в момент вступления на позиции народных представителей «временных правилах для неповременной печати». Отменяя старую предварительную цензуру и заменяя ее новыми приемами цензурного сыска, они молчаливо погребли вместе с нею все исключительные правила для произведений на «иностранных или инородческих языках», в том числе и все исключительные условия для произведений украинского слова, созданных эдиктом 1876 г. Отступающая бюрократия молча выбросила в яму одно из самых грозных созданий своей государственной мудрости, не имев духа даже громко заявить об его отмене. Очевидно, его гнусность была слишком ясна ей самой, чтобы говорить о нем...» [1]

Внаслідок деякого послаблення російського етнопсихологічного тиску на початку 1906 р. виходило 17 українських газет, збільшилася кількість видавництв. Майже в кожному місті з'являлися громади, поширювалися культурні заклади «Просвіти» на зразок однойменних організацій, які діяли в Галичині. Але тривожні передчуття у середовищі українських патріотів не зникали. 26 червня 1905 р. А. Кримський писав до В. Гнатюка:

«Рожеві мрії киян і інших українців про те, що нашому письменству буде якась полегша, мені здаються такими дивними, що й казати не можу! Адже комітет міністрів оголосив уже свій журнал, де чорним по білому написано, що змінювати що-небудь в становищі українства нема потреби (це вже по Цусімській битві!). Навіть Євангеліє, про яке клопочеться великий князь Костянтин, хто його зна коли побачить світ! З приватних, але дуже впливових джерел знаю, що всякі надії, які колись були майнули для нашого письменства, повинні порозвіюватися: уряд ніяких полекш не думає чинити...» [2]

---

[1] *Грушевский М.* Позорной памяти..// Украинский вестник.— 1906.— 21 трав.— С. 39—41.

[2] Львівська наукова бібліотека. Фонд В. Гнатюка. Спр. 300/13.— Арк. 10—11.

Так і сталося. Не встигло ще українське слово по довголітніх кайданах як слід розправитися, як уже кувалися на нього нові кайдани. Почалися цензурні репресії, посипалися штрафи на українські часописи, їх адміністративно почали придушувати. Для підтвердження цих думок скористаємося фактами, які навів у книзі «Українство в Росії» В. Дорошенко:

«**1907-й рік.** Закрито чотири філії катериноградської «Просвіти», а незабаром її саму й решту її філій за «антиурядову діяльність». В Петербурзі заборонено часопис «Наша Дума». Спинена газета «Рідний Край» у Полтаві. В Харкові не може вийти з незалежних причин українська робітнича газета «Воля». В кінці червня вбита ще в сповиточку українська газета «Буг» у Холмі. Газета «Рада» оштрафована двічі на 400 р., «Слово» — на 100 р. Сконфіскована брошура М. Стасюка «Автономія України і розвиток продукційних сил». Не дозволено В. Науменкові зробити ряд відчитів про українське письменство...

1908-й рік. Адміністрація не дає дозволу на збори «Просвіти» в Новочеркаську. Під час трусу в Житомирській семінарії сконфісковані всі знайдені українські книжки, між іншим Євангеліє українською мовою, брошура «Страшний ворог» — про шкоду алкоголізму. В Полтаві заборонено українській театральній трупі українські афіші.

1909-й рік. У грудні закрита одеська «Просвіта». Не затверджена постанова полтавських губернських земських зборів пожертвувати 500 рублів на закуплю хутора яко почесного дару від українського громадянства для М. Лисенка. Сконфісковано ряд українських книжок, при чому один автор посаджений у тюрму, а другий позбавлений посади. В українській книгарні в Житомирі проведено ревізію, сконфісковано деякі українські книжки і наложено на книгаря кару 100 руб. Заборонено виставляти дитячу оперу М. Лисенка «Коза дереза», п'єсу Володського «На бідного Макара». Знята українська вивіска з льокаля української студентської громади в Дорпаті. Нагінка на сиву шапку й вишивану сорочку в Полтаві й український убір взагалі в Зінькові.

1910-й рік. У квітні закрито київську «Просвіту», а в серпні українську бібліотеку в с. Кобилянах на Холмщині. Не дозволено «Просвіт» в Никольську-Уссурійську і в с. Гуляй-Полі на Катеринославщині. Не дозволена філія київської «Української Книгарні» в Умані. Не затверджена ухвала київського земства дати 1500 р.

на памятник Шевченка в Києві. Київський і катеринославський губернатори видали таємний обіжник аби почтові уряди не доручали селянам «Села». Київська і харківська шкільні округи заборонили виписувати в шкільні бібліотеки журнал «Наше Діло» і «Хлібороб», бо це наполовину українські журнали. Директор гімназії в Лебедині на Харківщині заборонив учням говорити українською мовою. На краєвій виставі в Катеринославі заборонено кобзарям співати українські думи. Заборонена українська вивіска на школі ім. Котляревського в Полтаві.

1911-й рік. Адміністрація забороняє святкувати 50-літню річницю смерті Шевченка. Сконфісковано повні видання Кобзаря. Закрита «Просвіта» в Чернігові. В Харкові не дозволено заснувати видавниче товариство ім. Б. Грінченка. В Житомирі і Катеринодарі не дозволено видавати українські часописи. Не дозволено відчитів про Сковороду, Марка Вовчка, Винниченка.

1912-й рік. Закрито «Просвіти» в Житомирі (за «шкідливу діяльність») і в с. Каменськім. Закрито український клуб у Києві за одержання американсько-української газети «Свобода». Поштовим урядом наказано не видавати передплатникам-селянам газети «Засів». В Миргороді учням гімназії заборонено говорити українською мовою. Обшуки і конфіскування українських книжок, заборони українських вистав, афіш, переслідування учителів, священників, вояків за передплачування або читання українських часописів.

1913-й рік. Закрито український клуб в Одесі. Катеринославській «Просвіті» не дозволено відкрити на селах ряд філій, про які побивалися самі селяни. Не дозволено товариства українських художників у Києві, драматичного товариства «Кобзар» в Одесі. В Золотоноші заборонено відчит про Шевченка. Заборони українських вистав, навіть «Наталки Полтавки» (в Златополі), «Ой, не ходи, Грицю», українських вивісок, прапорців.

1914-й рік. Заборона столітнього ювілею уродин Шевченка на Україні. Конфіскація видань «Кобзаря» і звичайні утиски, як і попереднього року (на Кубанщині потрушено і арештовано кількох українців як майбутніх українських гетьманів?!)» [1].

Царський уряд твердо стояв на тій позиції, що на

[1] *Дорошенко В.* Українство в Росії. Новіші часи.— Відень, 1916.— С. 86—89.

всьому просторі Російської імперії народна школа має провадити навчання російською мовою, бути російською за духом і способом життя. «Російська мова є державною мовою» [1],— записано в «Основному законі імперії». З цієї тези органічно випливало гасло російських націоналістів: «Россия может быть великой, единой и неделимой только тогда, когда она будет спаяна одним цементом, цементом единаго русскаго государственного языка... Мы смотрим на школу, как на государственное учреждение, вызванное быть проводником государственной идеи. Мы, националисты, признаем историческую необходимость единения и слияния окраины с центром» [2].

Надзвичайно великої шкоди українському національному рухові завдавав «Клуб русских националистов», який діяв у Києві. У його резолюції «По поводу проекта преподавания в школах Малороссии на «украинском» языке» від 12 травня 1908 р. підкреслювалось:

«Общерусский книжный язык является языком государственным для поляков, немцев, армян, грузин, татар и других инородцев, живущих на территории Русского государства; но для малоруссов и белоруссов он не только язык государственный, а свой, родной... В древнем периоде (X—XIV в.) в письменности господствовал язык церковно-славянский или так называемый славяно-русский, служивший одним из главных средств культурного единения дробных русских племен, мелких княжеств и народностей. Современный русский литературный и образованный язык нужно считать плодом многовековой культурной работы нерядовых людей всего русского народа. Он создан общими усилиями всех его ветвей и потому составляет для всех их одинаково драгоценное достояние.

«Украинский» язык, о введении которого в школы хлопочут 37 членов Государственной Думы, создан в последнее десятилетие галицкими украинофилами, с г. Грушевским во главе. Он построен совершенно искусственно на почве той обильной польской примеси, которая внедрилась в малороссийские говоры во время многовекового подчинения Малороссии и Юго-Западного края политическому главенству Польши, и не только по духу,

[1] Див.: *Шевельов Ю.* Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900—1941). Стан і статус.— Сучасність, 1987.— С. 46.

[2] Националисты в 3-ей Государственной Думе.— Спб., 1912.— С. 259.

но и по словарю, фразеологии и синтаксису стоит ближе к языку польскому, нежели к русскому. Жители южнорусских сел совершенно не понимают этого уродливого языка, в чем каждый может убедиться собственным опытом. Усвоение грамотности на этом языке будет для сельских детей гораздо затруднительнее, чем на языке русском. А одновременное преподавание в народной школе двух книжных языков, общерусского, уже сложившегося, и «украинского», еще вырабатываемого по особым приемам, притом с применением к последнему новопридуманного запутанного фонетического правописания, должно создавать непреодолимые трудности для усвоения детьми русской грамоты. При соблюдении первого требования 37 членов Государственной Думы, о преподавании на родном, т. е. малорусском языке, оно должно свести на нет обязательное обучение общерусскому языку.

Толки украиноманов о том, будто поднятие образования в народной среде тормозится преподаванием на русском языке — тенденциозное измышление, которое опровергается сорокалетним опытом земских училищ южнорусских губерний; сотни тысяч учащихся были обучены грамотности на русском языке и с успехом пользуются этою грамотностью на всех поприщах жизни. Книги и газеты на «украинском» языке не находят себе читателей не только в малорусских селах, но даже и среди интеллегентных малоруссов, так как деланный книжный «украинский» язык равно не понятен ни малорусским крестьянам, ни интеллегентам. Введение «украинского» жаргона гг. Грушевских может вызвать серьезные затруднения в преподавании, так как указанный жаргон переполнен не только польскими, но даже латинскими и немецкими словами, которые потребуют от учителей продолжительных объяснений.

Совершенно ясно и бесспорно, что предложение 37 членов Думы преследует цели не педагогические, которыми прикрываются авторы предложения, а исключительно политические. Цель украиноманов — создание политически независимой Украйны, так называемой «самостийной Украины». Для этого украиноманам надо создать отдельный и независимый украинский народ, который бы считал себя не имеющим ничего общего с великоруссами. Для этого же в свою очередь надо было создать самостоятельный украинский язык. Над этим украиноманы и трудились, выковав в Галиции тот жаргон, о котором говорилось выше. Малоруссы, живущие в пределах России, считают себя **русскими**, *а русский язык — своим родным языком и читают и пишут на этом языке. Брошюры и газеты на малорусском языке никакого распространения не получили, несмотря на все старания украиноманов, ибо народ совершенно не понимает жаргона гг. Грушевских. И вот при таких условиях украиноманы в основу своей политической программы поставили введение преподавания в школах на украинском языке. Такая школа имеет назначение отучать малороссов от русского языка и приучать к украинскому жаргону. Другими словами, назначение украинизированной школы заключается в разрушении народного сознания о единстве русского народа, в внедрении в умы малоруссов мысли о полной отдельности русского народа, в воспитании их в чувствах духовной розни с великоруссами и национального политического сепаратизма. Вот истинные цели проектируемого введения преподавания в Малороссии на совершенно непонятном народу галицком книжном жаргоне.*

Мечты украиноманов о создании «самостийной» Украины совершенно безпочвенны и неосуществимы. Но введение преподавания на «украинском» языке в школах Южной России, если бы таковое осуществилось, было бы радостно приветствуемо всеми врагами России и славянства по той же причине, по которой украинофильство в Галиции всегда пользовалось самой деятельной помощью австрийского правительства. В частности, осуществлению проекта 37 членов Думы порадовались бы и поляки: они даже помогут вогнать этот клин в общерусское национальное и политическое тело. Не говоря уже, что всякий раздор между двумя ветвями единого русского народа им очень на руку (ведь гибель Польши обусловилась, главным образом, воссоединением Малороссии с Великороссией), поляки ведь мечтают тоже об «отбудовании» независимой Польши, притом непременно Польши «от моря и до моря», т. е. с включением в состав ее правобережной Малороссии. И вот тогда для поляков преподавание на «украинском» языке явилось бы превосходным средством для облегчения полонизации малорусских сел. Главное — отучить малороссов от русского языка, а от жаргона Грушевского до польского языка — один шаг. Но до самостоятельной Польши, слава Богу, так же далеко, как и до «самостийной Украины» [1].

[1] Клуб русских националистов в Киеве.— К., 1908.— С. 3—5.

Об'єктивний суспільний розвиток похоронив жовчні передбачення «клубу російських націоналістів» і їх однодумців. Однак шовіністичну ідеологію сповідують і нині різні імперсько-комуністичні інтеррухи. Гуманістичну державотворчу діяльність, яка окрім вирішення економічних, соціальних проблем, охоплює складні морально-психологічні процеси позбавлення рабського малоросійського мислення, відродження національно-духовних ідеалів, формування українських патріотичних почуттів,— нинішні доморощені і закордонні чорносотенці називають «мазепинізацією», «петлюризацією», «бандеризацією» України. Прикриваючись інтернаціональними гаслами про захист знедолених трудящих, законспіровані неоімперіалісти будь-якою ціною хочуть реанімувати «наследника царизма — Советский Союз», який десятиліттями придушував «насилием жестоким республик свободу» [1].

«Клуб російських націоналістів» у Києві не минав нагоди, щоб виступити проти українського національного руху. Він ідеологічно забезпечував урядові переслідування українства. Як наслідок, з 1905 до 1914 рр. не відкрито жодної української школи. Щоправда якимсь чином святійший Синод дозволив указом на ім'я подільського Єпископа Партенія з 12 жовтня 1907 р. користуватися українською мовою як викладовою у церковно-парафіяльних школах. У двокласових школах та у Вінницькій церковно-учительській школі запроваджували українську мову як предмет навчання, але вже у 1912 р. Синод скасував цей дозвіл.

У циркулярі від 20 січня 1910 р. Міністр внутрішніх справ П. Столипін наказував губернаторам не дозволяти створювати «инородческие» товариства «в том числе украинские и еврейские, независимо от преследуемых ими целей». Це пов'язано з тим, що їх дії не відповідають «русским государственным задачам образования обществ, преследующих узкие национально-политические цели, так как объединение на почве таких национальных интересов ведет к усугублению начал национальной обособленности и розни и может вызвать последствия, угрожающие общественному спокойствию и безопасности» [2]. Зарахування українців до «инородцев» виявилось сенсаційним, адже воно не співпадало з офіційними догматами про єдиний корінь східно-слов'янських народів, «общерусский язык», про недопущення жодної етнічної різниці між українцями і росіянами.

[1] Цит. за: *Сергійчук В.* ОУН-УПА в роки війни // Молодь України.— 1992.— 17 верес.

[2] Цит. за: *Дорошенко В.* Українство в Росії. Новійші часи.— С. 83.

На початку 1911 р. з'явився ще один документ, що стосувався українського культурно-освітнього відродження. Сталося це так. Українці, які жили в Москві, задумали заснувати свій клуб — «Українська хата» й подали в 1910 р. статут клубу на розгляд «Московского Губернского Присутствия». Та «градоначальник» не захотів його реєструвати і вніс до Сенату протест. Міністерство внутрішніх справ підтримало позицію «градоначальника» і в рапорті до Сенату висловило свою точку зору на українську справу:

«Хотя ближайшей целью общества и является литературная поддержка, но, очевидно, главным являются культурные цели. Между тем, такая цель для украинского общества, с точки зрения русской государственной власти, представляется крайне нежелательной и противоречит всем начинаниям, которыя правительство проводит по отношению к бывшей Украйне. Исходя из того положения, что три главных отрасли восточного славянства Великая, Белая и Малая Россия и по происхождению и языку не могут не составлять одного целого, наше правительство, начиная с 17-го столетия постоянно боролось против движения, известнаго в наше время под именем украинскаго и олицетворяющаго собою идеи возрождения прежней Украйны и устройство Малорусскаго края на автономных, национально-территориальных началах. После добровольного воссоединения Украйны с московским государством, указанное движение, не имея под собой твердой почвы и исторических причин, потеряло свою силу, уступая место естественному слиянию родственных и близких между собою славян, и сохранилось лишь среди отдельных непримиримых слоев малорусскаго населения. В настоящее время сепаратистское движения стало вновь возрастать и поддерживается, главным образом, из Австрии, Галиции. Влиянию проживающих во Львове непримиримых сепаратистов следует приписать наблюдающееся с 1905 г. стремление у нас образовать общества, которыя, под видом культурно-просветительных целей, быть может, сами того не сознавая, содействуют возрождению украинского сепаратистского течения (общество Просвита, Громада и др.). Национальные и политические стремления настолько тес-

но связаны между собою в украинском движении, что разграничение их является совершенно невозможным, и в нашу государственную задачу, во всяком случае, не может не входить устранение всех подобных обстоятельств, в особенности искусственных, среди вполне одноплеменных народностей. По этим соображениям, признать образование общества «Украинская Хата», приемлющаго программу укрепления сепаратизма, с точки зрения государственных интересов недопустимым. Министр внутренних дел полагает, что учреждение в Москве общества «Украинская Хата» не подлежит разрешению, как стремящагося к достижению узконациональных целей и потому угрожающаго общественному порядку и безопасности» [1].

Варварська багатовікова боротьба з українством тривала. Російська імперія намагалась остаточно задушити національне слово і дух, звести народи до повної етнографічної і культурної однаковості. Усупереч гуманістичній спрямованості педагогіки, яка із стародавніх часів визнає навчання у школі тільки материнською мовою, в Україні переслідували патріотів, підтримували русифікаторів. Про це свідчить також «Шкільна хроніка», опублікована у журналі «Світло»:

«У Миргороді (на Полтавщині) у хлоп'ячій гімназії повішено табличку, на якій, між іншим, написано: «В стенах гимназии строго воспрещается воспитанникам говорить на малорусской речи» [2].

«Деякі з учителів Лохвицького повіту звернулись до інспектора народних шкіл з проханням дозволити впорядкувати для школярів ялинки. В поданих на затвердження програмах цих ялинок інспектор повикреслював всі номери українські; він же приказав виключити із шкільних бібліотек Лохвицького повіту книжки українською мовою» [3].

«Від імені Кременчуцької земської управи член управи Болотов розіслав земським агрономам наказ всю літературу з агрономії українською мовою «изъять из употребления». Цікаво, що д. Болотов при цьому посилається на «заявление населения»(!) [4]

[1] Літературно-науковий вістник.— 1911.— Кн. 4 — С. 130.
[2] Світло.— 1912.— № 1.— С. 60.
[3] Світло.— 1912.— № 6.— С. 54.
[4] Світло. — 1912. — № 6. — С. 55.

«В лебединській хлоп'ячій гімназії (на Харківщині) був урок математики. Директор викликав до «доски» учня 2-го класу, щоб той доказав теорему по геометрії. Урок учень знав, але пояснюючи його сказав декілька слів по-українському, через те, що він сам з української сім'ї. Директор, який сам «любит малороссийский язык за его мелодичность», сердито гримнув на учня і, спитавши: «на каком ты языке говоришь», посадив його і поставив два. Подія ця не перша. Уже декілька разів д. Ст-ов забороняв розмовляти по-українському не тільки в гімназії, а й дома» [1].

Свідомі українські громадяни, уболіваючи за національне виховання дітей, били на сполох. Рабська малоросійська психологія, яка виробилась під жорстоким русифікаторським тиском давала свої плоди. Склалась ситуація, коли навіть українське селянство не мало одностайної думки: одні хотіли, інші не хотіли рідномовної школи. У зв'язку з цим М. Грушевський написав серію просвітницьких статей, розрахованих на селян. Ті статті друкувалися у газеті «Село», а у 1912 р. вийшли окремою книжечкою. У передмові підкреслювалось, що з усіх потреб нашого національного життя потреба рідної школи — найголовніша, бо народ, який не має своєї школи, може бути лише пасербом чужих народів, а ніколи не виб'ється на самостійну дорогу існування. Друге видання книжечки М. Грушевського «Про українську мову і українську школу», яка вийшла у Києві 1913 р., побачило світ у видавництві «Веселка» у 1991 р. з передмовою Я. Гояна.

У публікаціях М. Грушевського, українських учителів підкреслювалось, що навчання чужою мовою тільки калічить дітей, нівечить психіку, спрямоване проти людської природи. Наприклад, Я. Чепига писав:

«На всем просторе российской Украины тысячи учителей, преподавая на русском языке грамоту, сталкиваются ежечасно с действительностью, которая убеждает их во всей химерности и неосновательности требований официальной школы. Каждый день им приносит новые и новые доказательства несправедливости, которой подвергаются украинские дети...

Только влиянием реакции можно объяснить то, что в наших школах и в данное время игнорируется природный язык ребенка. Игнорируется то, что вошло в орга-

[1] Світло.— 1912.— № 6.— С. 56.

низм ребенка и сложило его национальную личность, что, ассоциировавшись со всеми переживаниями ребенка, стало неотделимым от его мыслительной и сознательной деятельности, что сложило его механизм думания. Всего этого нельзя вытравить из ребенка без очевидного ущерба и вреда для целости его организма, без вреда для общего развития. Совершить же это можно, только ампутировав духовный орган мышления, основной орган его творчества. Отнять родной язык в обучении — обратить ребенка в безсловесное животное, оглупить разумное человеческое существо» [1].

Домагання українців навчатися рідною мовою, розвивати національну культуру негативно сприймали не лише уряд і чиновники різних верств. Брутальними нападками на український рух рясніли російські консервативно-націоналістичні газети і журнали. Наприклад, «Новое время», «Киевлянин» закликали боротися з українством не на життя, а на смерть, відстоювати панування «русского общегосударственного языка» з такою ж енергією, як своє життя і за будь-яких сепаратистських настроїв зберегти Російську імперію. Дискусія навколо українського питання передусім зводилась до того, щоб відстояти шовіністично-панславістську тезу про єдність культури «великоросів», «малоросів» і «білорусів». З-поміж захисників «гегемонии русской культуры» виділялись реакційністю О. Меншиков, О. Савенко, П. Флоринський, І. Філевич. Ревно піклувався про неї і П. Струве.

«...Не может быть никакого сомнения в том, что постановка в один ряд с русской культурой других, ей равноценных, создание в стране **множества культур**, так сказать, **одного роста**, поглотит массу средств и сил, которые при других условиях пошли бы не на националистическое размножение культур, а на подъем культуры вообще,— писав П. Струве, думки якого, до речі, у різних варіаціях повторюють сьогоднішні захисники «единой общерусской культуры», «единого общерусского языка» в «едином и неделимом братском Союзе славянских народов». Нинішні вороги нашої держави галасують так само, як колись П. Струве, про те, що відродження, розвиток української мови і культури є не що інше, як «националистическое размножение», що суперечить здійсненню імперських поглядів про «триединый русский народ».

[1] *Чепига Я.* Украинский учитель и материнский язык в начальной школе// Украинская жизнь.— 1913.— № 9.— С. 37—38.

Підтримуючи реакційні російські кола, П. Струве наголошував: «Я глубоко убежден, что, например, создание средней и высшей школы на малорусском языке было бы искусственной и ничем не оправдываемой растратой психических сил населения. Ибо историческое соотношение между русской («великорусской») и малорусской культурой сложилось так, что «русский» (= «великорусс») может быть культурным участником национальной жизни и образованным человеком, не понимая вовсе малорусского языка, но «малоросс», не понимающий русского языка, просто еще безграмотен в национальном и государственном отношении, еще не прочел национально-государственного букваря.

Нужно же вдуматься, что означает эта излюбленная постановка «великорусской» культуры в один ряд с «малорусской» и «белорусской». Это значит, что рядом с **русской** культурой на всем, так сказать, протяжении культурного творчества должны быть созданы параллельные культуры — «малорусская» и «белорусская». Ведь тут речь идет не просто о «преподавании в начальной школе на местном языке»; перед нами не более, не менее как огромный, поистине титанический замысел **раздвоения** или **растроения** русской культуры на всем ее протяжении — от букваря до «общей патологии» и «кристаллографии», от народной песни до переводов из Овидия, Гете, Верлэна, или Верхарна.

Это значит, что «малорусская» или «белорусская» «нации» станут в такое же отношение к «великорусской», в каком чехи стоят к немцам или австрийские «украинцы» к полякам» [1].

Полемізуючи з Б. Кістяківським (псевдонім «Українець»), який стояв на позиції повнофункційності української мови, П. Струве знову виявив свій шовіністичний дух у таких постулатах: «...Наряду с общерусской культурой и общерусским языком — культура малорусская или украинская есть культура местная и областная. Это положение «малорусской» культуры и «малорусского» языка определилось всем ходом исторического развития России (ніби не було фізичного і морально-психологічного знищення Української держави?! — *В.Л.*) и может быть изменено только с полным разрушением исторически сложившегося уклада не только русской государственности, но и русской общественности.

[1] *Струве П.* На разные темы // Русская мысль.— 1911.— № 1.— С. 185—187.

Не имея ничего против культурных украинских стремлений, как стремлений поддерживать и пестовать «местные» особенности быта и языка, я сознательно и решительно высказываюсь против заострения этих «областных» тенденций до политического и культурного партикуляризма, отрицающего общерусскую культуру, ее орган и символ — общерусский язык, и стремящегося областное украинское начало поставить в один ряд и на одну ступень с национальной стихией, которая, по моему глубокому убеждению, в единой России должна быть в этом смысле единой.

Я не сомневаюсь однако в том, что политическое заострение областных культурных стремлений сможет внести много нежелательного и прямо-таки разрушительного в русскую жизнь. Если, например, малорусская интеллигенция будет нести в народ систематическую проповедь, что культурная гегемония общерусского языка держится только политическим насилием, «панским» господством, есть бюрократическое измышление,— этим будет натворено много вреда»[1].

Замовчуючи жорстокі московські акції на українській землі, які тривали століттями, відбілюючи «политическое насилие» царського режиму щодо українського руху, П. Струве теоретично показав два шляхи розвитку української мови:

«Один путь — скромного областного развития. На этом пути малорусский язык будет сохранятся (главное — сохраняться!) и расти как местный язык, как язык местной художественной литературы и, может быть в известных границах, определяемых чисто педагогическими соображениями, как язык местной начальной школы; на этом пути он может соблюсти свои краски, он будет держаться и освежаться в «народных низах», в тех тихих и глубоких заводях народной жизни, в которых сельский, главным образом, быт укрывается от всеуравнивающей и вседробящей железнодорожной, фабричной, митинговой, кафешантанной и кинематографической цивилизации. На этом пути не может возникать никакого ни соперничества, ни еще менее враждебности между «общенародной», национальной и местной стихией.

Но возможно поставить украинское движение на другие рельсы и указать малорусскому языку другой путь.

[1] *Струве П.* Общерусская культура и украинский партикуляризм. Ответ Украинцу // Русская мысль.— 1912.— № 1.— С. 66, 74, 82.

Возможно, конечно, дать и этому языку общественное и государственное задание, вывести его из тихих закоулков сельского быта, где его интимную речь подслушивает народолюбивый слух поэтов природы и быта, и привести на политическое торжище, сделать организующим орудием в социальной и политической борьбе. Тут речь, конечно, будет итти не только о наиболее целесообразном обучении в начальной школе; не о широчайшем распространении священного писания, не о том, чтобы любовно поддерживать и блюсти бытовые особенности, которым угрожает нивилирующая цивилизация. Нет, тут ставится проблема создания из местного «быта» и «наречия» новой национальной и всеобъемлющей культуры, которая должна соперничать с культурой общерусской и вытеснять ее с территории «этнографической» Украины»[1].

Такої ситуації, на думку П. Струве, не можна допустити. Він закликав «русское прогрессивное общественное мнение энергично, без всяких двусмысленностей и поблажек, вступить в **идейную** борьбу с «украинством», вживати будь-яких заходів, щоб «интеллигентская украинская мысль» не впала на народний грунт і не запалила його українством, бо це «чревато величайшим и неслыханным расколом в русской нации... Все «окраинные» вопросы окажутся совершенными пустяками в сравнении с такой перспективой «раздвоения» и — если за «малороссами» потянутся и «белоруссы» — «растроения» русской культуры»[2].

Щоправда, свій страх за долю Російської імперії, «общерусского языка» П. Струве вгамовував твердженням, що «по экономическим причинам Киев, Одесса, Екатеринослав, Харьков не могут говорить по-малорусски». Він сумнівався «может ли даже в качестве местного языка малорусский язык держаться и удержатся в городах», бо у культурному житті сучасних народів «руководящая роль во многих, если не во всех, отношениях принадлежит городу вообще, и, в особенности большому городу».

Різко засуджуючи проімперську, антиукраїнську позицію П. Струве та інших представників реакційних російських політиків, журналістів, С. Петлюра писав: «Где уж тут считаться с педагогическими мотивами, с голосом

[1] *Струве П.* Общерусская культура и украинский партикуляризм. Ответ Украинцу // Русская мысль.— 1912.— № 1.— С. 84.
[2] Там же.— С. 85.

жизни-муки, когда интересы «Великой России» требуют нивеляции народных отличий, которые должны быть принесены в жертву фетишу государства?». І далі справедливо зауважував: «Перед нами совершающийся факт сдвига русского либерализма в сторону великорусского национализма, преследующего, совершенно не скрываясь, ясные зоологические цели» [1].

Злісні «зоологические цели» царської політики щодо українців, суттю якої було повне заперечення існування окремої української нації, зневажливе ставлення до «малорусского племени», свідомо чи не свідомо підтримувало багато російських письменників. Порівнявши їх оповідання, в яких змальовано українців, В. Винниченко помітив, що «всегда и всюду «хохол» — немного глуповат, немного хитроват, непременно ленив, меланхоличен и порой добродушен. О других свойствах человеческой психики у «хохлов» из этих рассказов совсем не слыхать. Более тридцати миллионов их, а такая удивительная неподвижность и односторонность развития. Что ни фигура, то либо мешковатый дурак, то придурковатый лентяй, либо ленивый пройдоха. И редко-редко это — недалекий, сентиментальный, не злой простак, в роде «хохла» М. Горького.

Характер языка этих «хохлов» совершенно аналогичен с характером языка героев из еврейско-армянских анекдотов. Эти удивительные «хохлы» говорят точь-в-точь, как когда-то говорили персонажи Гоголя. Та же наивная грубоватость, та же прославленная «юмористическая нотка». Мужик, интеллигент, рабочий — все говорят в одном и том же тоне и чуть не об одном и том же.

Гоголю простительно было коверкать украинский язык, их быт, характер, так как в этом исковерканном виде была для **того времени** своя художественная правда. Но в наше время, когда украинская нация растет не по дням, а по часам, когда украинская интеллигенция, сознательная, знающая свой народ и язык, составляет значительную часть читателей России, идти по стопам Гоголя уже нельзя без вреда для своей репутации искреннего и истинного художника. Но русские писатели — удивительные консерваторы в отношении украинцев» [2].

---

[1] *Петлюра С.* Из русской печати// Украинская жизнь.— 1913.— № 3.— С. 74.

[2] *Винниченко В.* Открытое письмо к русским писателям // Украинская жизнь.— 1913.— № 10.— С. 30—33.

Проти національного пробудження і самоусвідомлення українців виступали різні урядовці, виховані у традиціях «православия, самодержавия и народности», без сумніву, народності російської. Вони прискіпливо стежили за тими, хто мав якісь симпатії або хоча якесь відношення до українського руху, радили імперському московському режимові, як би надійніше закувати українців у кайдани національного безпам'ятства. Полтавський губернатор Богговут у таємному листі міністру внутрішніх справ від 4 лютого 1914 р. запропонував свої заходи до всієї антиукраїнської системи, яка діяла в Росії:

«Доношу Вашему Высокопревосходительству, что украинское движение, в основу которого положена идея образования автономной Украины под скипетром Габсбургской династии, принимает за последнее время широкие размеры. Роль австрийского правительства в этом движении заключается в обещаниях в будущем, причем эти постоянные намеки на исполнение этих обещаний служат достаточно надежным средством для возбуждения этого движения и не только не позволяет ему заглохнуть, но и дают ему возможность развиваться все более и более. Удары этой пропаганды направлены, между прочим, на народную начальную школу, где в лице большинства учащегося персонала встречается наиболее благодарная почва для восприятия (подготовки) идей украинского движения и постепенной подготовки молодежи к усвоению понятия о полной обособленности малоруссов от великоруссов. Учащий персонал старается на первых же порах обучения вести последнее на малорусском языке и по возможности продолжать его и в течение всего курса. Несмотря на категорическое требование инспекторов вести обучение только на русском языке, учителя уклоняются от этого при всяком удобном случае и приводят постоянно одну и ту же отговорку заключающуюся в том, что язык малорусский есть их родной язык, что только на этом наречии дети быстро усваивают предмет преподавания и что нет никакой беды в том, что параллельно с русским языком даются объяснения на малорусском ибо поступающие в школу дети у себя дома все-таки говорят и будут говорить с родителями по-малорусски. Замечается такое явление: в школе, где учитель малорусс,— русский язык прививается с трудом, там же, где учитель великорусс,— учащиеся гораздо лучше говорят по-русски. Явление это нельзя признать общим для

всех решительно школ, но что оно усматривается в значительной их части и притом в особенности в некоторых уездах, то в этом нет сомнения. В одном из уездов, а именно в Лохвицком, представители украинских стремлений уже определенно высказались по этому вопросу следующим образом: 6 декабря 1913 года в городе Лохвице на общем собрании Общества взаимопомощи учителей вынесена была единогласно участвовавшими на собрании 69 членами его резолюция о необходимости преподавания в народной школе исключительно на украинском языке. В состав этих 69 человек значительно больше половины входили учителя и учительницы. На собрании этом инспектор народных училищ заявил протест против такого постановления, но никто не обратил на протест никакого внимания, он остался пустым звуком, и резолюция была вынесена единогласно. Так как общество это, имеющее по уставу, утвержденному Министром Народного Просвещения, точно определенную сферу деятельности только по вопросам материальной взаимопомощи, нарушило устав преднамеренно, а также принимая во внимание левое направление всего уезда, а 16 января 1914 года за № 10232 сообщил все обстоятельства дела Попечителю Киевского Учебного Округа с ходатайством о возбуждении пред Министром Народного Просвещения вопроса о закрытии этого общества, которое вышло из пределов своей компетенции умышленно с политическою целию. Таким образом, в Лохвицком уезде стремление доказать рознь русского и украинского языков уже объединено, что ясно подтверждается постановлением собрания. Уезд этот левый вообще, и несомненно, что весь состав учащего персонала — украинские сепаратисты. Полагаю, что пример Лохвицкого уезда подействует и на соседние уезды, и что попытка эта встретит сочувствие в других местах, ибо выступление сделано не отдельными личностями, а уже сплоченной организацией значительного числа единомышленников. Таким образом, чрез посредство школы движение проявляется в стремлениях: 1) доказать рознь русского и украинского языков, а следовательно и народностей этих, 2) создать украинский язык и 3) добиться появления национальной украинской школы.

Сельское духовенство в значительной степени также сочувствует украинскому движению и так как оно наиболее близко стоит к сельскому населению, то чрез посредство его идеи эти легче проникают в простой народ. Духовенство открыто пока не выступает, но нисколько не противится движению и при всяком удобном случае дает понять народу, что он имеет собственный язык и собственную историю.

Полтавская Духовная Семинария также является местом, где с наибольшим успехом прививаются те же идеи. Учебное заведение это поставлено весьма плохо в смысле дисциплины: воспитанники крайне распущены, держат себя вызывающе и грубо, никогда Губернатору на улице не поклонятся, стараются проявить какую-то независимость и несомненно культивируют среди себя украинские идеи. Семинаристы, уезжая на каникулярное время в деревню, немало способствуют там развитию движения, так как отцы их, т. е. священники и другие члены притча, не оказывают ни малейшего воздействия на усвоение этих идей как их детьми, так и вообще всем населением.

Епархиальное Начальство, по-видимому, закрывает глаза на это движение и весьма мало интересуется тем, что делают и думают священники в деревне, а равно не обращает внимания на семинаристов.

Среди интеллигенции замечается также достаточное количество сторонников украинского движения. Появление никогда не виданных раньше афиш «украинского музыкально-драматического гуртка» (т.е. кружка), украинских трупп и украинского клуба подтверждает это. Значительная часть служащих губернской уездной и земской управ — так называемый «третий элемент» люди сами по себе левых убеждений, являются также благородной почвой для развития и пропаганды украинских идей и исповедуют мазепинское движение.

Украинский клуб в Полтаве состоит из людей, исключительно принадлежащих к тому же движению. Многие украинцы состоят на службе по Министерству Народного Просвещения и занимают профессорские кафедры, примером чего служит Львовский профессор Грушевский, постоянно пребывающий то в Киеве, то во Львове и беспрепятственно руководящий опасной и гибельной работой мазепинского лагеря. На общеобразовательных курсах для учителей, устроенных Полтавской Губернской Земской Управой в 1913 году, один из киевских лекторов, читая историю России, проводил на одной из них свои мысли о том, что Украина имеет очень мало общего с остальной Россией в силу своей истории. Весьма прозрачно намекал на самостоятельное существование Украины.

Зарубежные галицийские украинофилы, чрез посредство живущих в Малороссии агентов, ведут непрестанную пропаганду и изыскивают все способы, чтобы укрепить убеждение в необходимости создания автономной Украины, отторгнутой от остальной России, со включением ее в состав Австро-Венгрии на федеративных началах.

Связь полтавских сепаратистов с галицийскими руководителями доказывается приветственной телеграммой, посланной в 1913 году во Львов от «Полтавской громады». Так как внедрение этих стремлений в умы и сердца интеллигенции и простого народа грозит созданием в будущем между русским и малорусским народами такой преграды, уничтожить которую будет очень трудно, и что движение это становится за последнее время бесспорно опасным для России, то я полагаю необходимым бороться с украинским движением следующими мерами:

1. Привлекать на должности учителей земских начальных школ по возможности только одних великорусcов.

2. Назначать на должности инспекторов народных училищ людей деятельных, энергичных, твердых и исключительно великоруссов. Таковыми же, конечно, должны быть и директоры народных училищ.

3. Так как количество школ значительно увеличивается ежегодно, и одному инспектору на уезд почти невозможно иметь требуемое наблюдение за приемами и ходом обучения и направлением учащего персонала, то учредить в больших уездах — либо двух инспекторов с территориальным для них делением уезда, либо в каждом уезде учредить должность Помощника Инспектора.

4. Всякого учителя, проявляющего склонности к украинскому движению, немедленно устранять.

5. Поставить правильно обучение истории России в школе и строжайше вменить в обязанности учителя — внедрять в молодежь понятие о единой, неделимой России, поясняя смысл слова «украина», то есть «окраина» Государства в былые времена.

6. Обратить тоже внимание на преподавание истории в средних учебных заведениях.

7. Составление правдивой истории малорусского народа.

8. Установить обязательные экскурсии учащихся всех училищ, учебных заведений в возможно большем количестве — в Москву, Нижний Новгород и другие исторические местности Росии, ибо малоруссы имеют об памятниках этих местностей весьма скудные сведения, вернее никаких. Экскурсии ныне производятся в Киеве, а об Москве и речи не бывает.

9. Совершенно не допускать общеобразовательных курсов для учащихся по правилам 4 марта 1906 года, а разрешать исключительно педагогические курсы по правилам 5 апреля 1875 г. под надзором и руководством Министерства Народного Просвещения.

10. Обратить особое внимание на сельское духовенство, на его политические убеждения. Выбирать благочинных с особым разбором, назначая людей твердых и энергичных. Необходимо во главе епархии ставить Преосвященных Архиереев исключительно великоруссов и таких же энергичных и твердых людей, вменить им в обязанность почаще объезжать епархии и видеть священников и иметь с ними побольше общения. Оказывать самое крутое давление на тех из них, которые заражены украинофильскими стремлениями. Епархиальных наблюдателей за церковно-приходскими школами назначать исключительно великоруссов, обязав их как можно чаще посещать школы, побольше общения со священниками и учителями и следить за направлением в церковно-приходской школе.

11. Обратить особливое внимание на семинарии, на учебно-воспитательную часть в этих учебных заведениях. Ставить во главе их ректоров исключительно великоруссов, удалить немедленно всех слабых и бездеятельных ректоров. Учащий персонал должен быть только из великоруссов. За семинарии надо взяться как следует и искоренять гнездящийся в них дух и дать им должное направление.

12. Необходимо субсидировать некоторые газеты, издающиеся в Киеве, Харькове, Полтаве и Екатеринославе с целью борьбы, путем печати, с украинским движением. Основания борьбы должны быть следующие:

а) доказательство кровной родственной связи народностей великорусской и малороссийской; признание общего корня этих наречий и полонизации малорусского языка в прежние времена;

б) разъяснение, что «украина» означает «окраину» и что такие окраины до присоединения малороссии к России были и у Польши и у России. Необходимо правдиво освещать историю заселения Южно-Русских степей и всей

вообще «окраины» Государства, поясняя, что никогда никакого «украинского» народа не было;

в) возможно частое появление в субсидируемых газетах статей о необходимости общегосударственного языка, каковым только и является великороссийское наречие, о богатстве русского языка, обширности и богатстве его литературы и т. д., о роли современного малорусского языка как простонародного и не имеющего литературы и будущности;

г) помещение статей об экономической связи малорусских губерний с великорусскими.

13. Вследствие того, что название «украинский» служит флагом, под которым ведется движение, следовало бы безусловно воспретить все, что выступает под ним и, наоборот, не стеснять того, что идет под малорусским флагом. Несколько лет назад в Полтаве появились «малорусские» труппы, устраивались малороссийские ярмарки и т. п.; а об «украинских» труппах, ярмарках, книжных магазинах, клубах никто не говорил. Последнее время на всех афишах и объявлениях местных газет название «малорусский» заменено словом «украинский». Таким образом в глазах местного населения складывается убеждение, что украинскому движению никто не противится.

14. Вследствие обнаружившегося в последнее время стремления украинцев выйти из экономического подчинения Москвы и основать свой торговый и биржевой центр в Киеве желательно было бы, чтобы Министерство финансов вело национальную политику финансовую с целью закрепления за Москвою ее положения экономического центра и уничтожения попыток к экономическому сепаратизму украинцев.

15. Вследствие участия евреев во всяком вообще революционном движении, в том числе и в украинофильском, я полагаю необходимым — всех евреев, не имеющих права жительства в сельских местностях, выселять, не создавать никаким образом новых местечек, включаемых в черту оседлости, и всеми мерами содействовать земствам и другим организациям в борьбе с экономическим порабощением края еврейством.

16. Думается мне, что было бы полезно устройство в Киеве всероссийского национального музея, в котором была бы постоянная выставка памятников первых времен Русского Государства, главным образом времен Св. Владимира и Св. Ольги.

17. Допускать на разные должности не следует людей, которые когда-либо, хотя бы и в отдельном прошлом, имели соприкасательство к украинским стремлениям.

18. Доношу Вашему Высокопревосходительству, что движение это становится опасным для России, и оно в случае дальнейшего развития, а в особенности при войне с Австрией, может принести нам немало забот, а может быть, и тяжелых минут»[1].

Для придушення українського руху, руху багатомільйонного народу до свободи і рідної мови, царський режим використовував першу світову війну. Уже через два дні після початку війни було закрито єдину українську щодену газету «Рада», а наклад надрукованих чисел «Світла» й «Літературно-наукового вістника» сконфісковано. 9 січня 1915 р. припинено вихід усіх українських періодичних видань.

Як тільки російські війська зайняли Галичину й Буковину, почалося тотальне нищення всього українського. 7 вересня 1914 р. московська поліція опечатала редакцію «Діла» та інших українських пресових органів. «Далі почалася така брутальна русифікація Галичини, що навіть Мілюков у Думі мусив назвати це «європейським скандалом». Уже за своїми намірами московський режим у Галичині заслужив на цю назву, та коли додати, що до складу окупаційної адміністрації увійшли (як це визнавав сам генерал-губернатор Галичини граф Г. Бобринський) найгірші елементи російської поліції, то ясно, що у практиці «воссоединение» набрало форм насильства над українсько-галицьким громадянством[2].

Російська окупаційна влада позакривала всі українські часописи (крім москвофільських), усі школи, усі політичні, культурні освітні та економічні організації й установи. Учителів приневолювали вчитися російської мови. Наказ генерал-губернатора від 30 вересня 1914 р. заборонив продавати по книгарнях або випозичати з бібліотек українські книжки. Коли ж це не допомогло, вийшов інший наказ: українські книжки конфіскувати й нищити. І

[1] Секретный донос Полтавского губернатора Богговута Министру Внутренних Дел.— Полтава.— 1917.— С. 1—11; *Пак С.* Против украинской народности// Русское прошлое.— 1923.— № 5.— С. 160; За вільну Україну.— 1991.— 25 квіт.

[2] Див.: *Думін Осип.* Історія легіону українських січових стрільців 1914—1918 // Дзвін.— 1991.— № 11.— С. 124.

не було пощади ні шкільним підручникам, ні молитовникам — усе йшло у вогонь [1].

Українську мову заборонили вживати в адміністрації, суді та взагалі у всіх громадських організаціях.

Православ'я оголосили панівною релігією. Чимало українських уніатських священиків вивезли в глибину Росії або на Сибір, присилаючи на їх місце російських «батюшок».

Москалі масово заарештовували й українських суспільно-культурних діячів, більшість яких вивозили з Галичини. За митрополитом Андреєм Шептицьким заслали таких українських діячів, як о. д-р Боцян, К. Малицька, д-р Британ, директор М. Заячківський, Ю. Балицький, д-р В. Охримович, К. Паньківський, проф. І. Свєнціцький, д-р С. Федак, д-р М. Шухевич, посол Т. Старух. Свідомих українських селян буквально валками відправляли у глибину Московії [2].

М. Рудницький у книзі «Письменники зблизька» згадував про те, що в окупованому російськими військами Львові, Іларіон Свєнціцький — директор Національного Музею і Михайло Павлик «подумали про те, що треба б видавати газету для місцевого населення. Одначе одразу виявилось, що їхні погляди непримиренні. Свєнціцький був тієї думки, що якщо царська влада не дозволить видавати газети українською мовою, то хай її замінить російська.

— А для кого,— сказав Павлик,— ви намірені видавати газету російською мовою? Для наших селян і робітників, які її не знають? Це, так би мовити, не практичне питання, а принципове: ви хочете, виходить, погодитись з царською владою в тому, що українська мова в Галичині — це вигадка?» [3].

М. Павлика боліла українська національна справа. Він не міг змиритися з тим, що й у російських демократичних колах питання про самовизначення України не сприймалося, викликало не лише здивування, а й заперечення, навіть обурення. Суть не лише у тому, що російське громадянство не було об'єктивно поінформовано про українську історію. «В основі справи лежали й глибші причини — підсвідома чи й свідома участь російського громадянства в чинах правительства супроти України,— писав О. Лотоцький.— Вже з XVIII століття росіяни стали вважати Україну за частину органічно-єдиної держави, а з погляду культурно-національного — за варіант російської культури. Система урядових репресій та нагінок виховує громадянство в певному напрямі та просякає його працю тими ж тенденціями й методами. Твердо засвоївши ідеї єдності східного слов'янства та великодержавної місії Росії, російська інтелігенція вкоріняє ту офіціальну ідеологію в народні маси» [1].

[1] *Думін Осип.* Історія легіону українських січових стрільців 1914—1918// Дзвін.— 1991.— № 11.— С. 124.
[2] Там же.— С. 124.
[3] *Рудницький М.* Письменники зблизька.— Львів, 1958.— С. 77.

Жорстоко нападали як росіяни, так і зросійщені українці на «еретичну», як вони вважали, думку Д. Донцова, що, власне, «по мере роста и укрепления украинства прежний индеферентизм русских либералов переходит в явную враждебность» [2]. Посідаючи становище державного народу у «зібраній» мечем і батогом імперії, росіяни не можуть належно зрозуміти й оцінити значення національного моменту для національно пригнобленої особи чи народу. І коли з подихом свободи завойовані, утиснені інородці подають свій національний рахунок, уважаючи, що настав час оплати, громадянство російське — московське чи змосковщене — виявляє цілковите нерозуміння національної справи, підтримує найреакційніші, чорносотенні імперські підвалини. Нині це видно на прикладі жорстокої бойні, яку цинічно розв'язала Москва на землі героїчної Чечні.

Особливий підхід спостерігається у ставленні до українства. Доки український рух є слабкою та політично невинною течією,— його визнають, навіть голублять (О. Лотоцький). Коли ж українці організовуються як політична і національна сила, зоологічний інстинкт випирає наверх, і російські шовіністи природнє національне прагнення українців до свободи, незалежності називають «малороссийской ересью, которая подрывает исторические устои отечества». Найбільш освічені та толерантні росіяни пропагували «ідеал того винародовлюючого симбіозу національного, що в результаті давав не москалів, не українців, а якихось національних кастратів, в яких проте горували б, розуміється, елементи національності московської» [3]. Ця ідея яскраво простежується у статті російського публіциста Д. Муретова «Эрос, народ и политика», вміщеній у «Русской мысли» 1916 р., і не без ідеологічної цілеспрямованості передрукованій «Новым временем» у грудні 1991 р.

[1] *Лотоцкий О.* Сторінки минулого.— Ч. 2.— Варшава, 1933.— С. 404.
[2] Цит. за: *Лотоцький О.* Сторінки минулого.— Ч. 2.— С. 404.
[3] Там же.—С. 436.

«Никто не сомневался никогда, что малороссы должны учиться в своей родной школе, но разногласие было в том, **какая школа для них родная**, или, шире, **что такое их родина:** Украина или Россия? С каким из двух этих исторических представлений должно связываться их национальное чувство? — запитував Д. Муретов і закликав читачів з'ясувати для себе значення цього питання.— Творческое значение национальности заключается в расширении и обогащении личности человека. Через народность человек включает в свое Я целый мир народной жизни. Но, включая в свое Я определенное содержание своей народности, человек тем самым исключает из своего Я все остальное. Если эта история моя, то остальная не моя. Если эти предания мои, то остальные не мои. Вот почему вопросы об украинской и русской народности суть вопросы, исключающие друг друга. Кто признает малороссов особой народностью, тем самым отрицает принадлежность их к народности русской. Кто говорит, что народным языком Малороссии является украинский язык,— тот отрицает национальное значение для нее языка русского. Кто говорит: национальная литература Малороссии есть литература на украинском языке, тот отымает у малороссов право считать Пушкина, Гоголя, Достоевского и Толстого своими писателями; тогда история Великой России не есть родная история для малороссов, предания мужества и самоотвержения, создавших величайшее в мире государство,— уже не родные для Малороссии предания. В этом отрицательном моменте противоположения **своего** остальному **как не своему** — не только сущность национального сознания, но и критерий для суда над ним» [1].

Отже, критерієм національного в українців, за Д. Муретовим, повинно стати самозречення рідної історії, культури, мови, своєї неповторної ментальності. Натомість вони повинні сприйняти як своє, рідне — все московське. Лише за таких умов Д. Мурєтов виправдовує «гордыню национального сознания». «Когда я говорю: **я русский,** то тем самым я говорю: **я не немец**. И есть такому разрыву человечества на части оправдание. Ибо русский и немец отличны в вещах глубоко ценностных.

Украинство не выдерживает такого испытания. В Галиции оно было возможно потому, что там сознание: я украинец, противополагало его немцу, венгру и поляку. В России ему нужно выдержать противоположение **русскому**, ибо противоположение «великорусскому» есть этнографическое, а не культурное, то есть не национальное. В таком противоположении всякий малоросс должен будет отказаться, как не от своего, от самого ценного своего. А то, что остается у него своего, это — жалкие обрывы, не дающие ничего цельного» [1].

Як бачимо, Д. Мурєтов продовжував втовкмачувати у свідомість українців і росіян, що вони були одним народом. В українців, мовляв, немає нічого свого, їхнім є те саме, що мають росіяни, а етнографічне українське є лише частинкою великоросійського. Складність взаємин росіян і українців, на думку Д. Мурєтова, полягає лише в тому, що «при отсутствии ценного духовно-культурного различия с остальной Россией Малороссия говорила на своем **местном** языке, который при других исторических данных мог бы развиться в культурный язык. (Московський імперський режим, як видно з наведених вище документів, створював такі історичні умови, щоб повністю національно знеособити український народ.— *В.Л.*). Должно ли теперь довершать этот процесс развития или так и остаться малорусскому языку местным языком, который со временем сильно приблизится к другим местным говорам России, будет не развиваться, а нейтрализоваться? Разрешая этот вопрос откровенно от других, конечно, поддаешься общему всем жившим в Малороссии чувству: отчего бы и не развиваться, этой милой, гибкой и живой **мове**? Но два культурных языка для одного культурного процесса — вещь немыслимая. И надо иметь мужество сказать: различие языков ведет к разрыву культурных процессов... Пока не было национальных культур, им мог быть только латинский. Теперь им могут быть языки национальные, но только те, за которыми стоят великие культуры. Национализм должен быть великим или его вовсе не должно быть» [2].

На відміну від нинішніх донецьких «борців» за двомовність в Україні, які таким нібито гуманістичним способом прикривають проімперсько-комуністичну спрямованість своєї діяльності на остаточне знищення української мови на споконвічній українській землі, Д. Мурєтов відверто заявив, що великий російський націоналізм

[1] *Муретов Д.* Эрос, народ и политика // Новое время.— 1991.— № 50.— С. 41.

[1] *Мурєтов Д.* Эрос, народ и политика // Новое время.— 1991.— № 50.— С. 41.

[2] Там же.— С. 42.

має жити, утверджуватись, а українських національних прагнень «вовсе не должно быть». А далі більше безсоромно стверджував: «Ни русского из малорусского, ни малорусского из русского исключить нельзя. Попробуйте сделать это с Гоголем, на три четверти обязанным своим творчеством русской литературе и русской духовной культуре, но внесшим и типичные черты хохлатской своей природы».

Посилаючись на М. Гоголя, Д. Мурєтов продовжив експлуатацію далекої від об'єктивності політичної схеми про щасливе українсько-російське єднання. Він, як і чимало російських дослідників, не спробував обгрунтувати соціальні і психологічні мотиви вибору російської мови. Навіть не згадав про причини творчої кризи геніального українця, а лише вказав на Гоголя, як на взірець для українських письменників, які повинні йти за ним, працювати для розвитку російської культури. Зрозуміло, чому ці питання обминув Д. Мурєтов, бо М. Гоголь своєю діяльністю зміцнював «общерусский язык» — головне знаряддя русифікації рідного народу, його духовного знекровлення. На думку Є. Маланюка, М. Гоголь належав до ідеологів «малоросійства» — українського політичного конформізму. Суворий присуд винесли М. Гоголю І. Нечуй-Левицький, І. Франко, У. Самчук, бо його вибір чим би не мотивувався — неминуче несе на собі тавро морального переступу, зради.

Роздумуючи над причинами втечі Гоголя від національної самоідентифікації, І. Франко звернув насамперед увагу на мовний аспект: «Візьміть для прикладу двох геніальних Українців — Гоголя і Шевченка. Як безмірно кориснійші були обставини, серед яких писав Гоголь у порівнянню до тих, серед яких пройшло бурлацьке та невольницьке житє Шевченка! А в їх духовій діяльності що бачимо? У Гоголя прудкий хід на недосяжні височини артизму, та на тих височинах заворот голови, внутрішнє роздвоєнє, чорні сумніви і упадок у дебрі містицизму; а у Шевченка рівну, ясну дорогу все в гору та в гору, все на висші, світлійші височини, до таких гармонійних акордів гуманної євангелії, як «Марія». Які були причини такого кінця Гоголевої кар'єри, ріжні ріжно пояснюють, та все таки серед тих причин важне місце займає відчуженє геніального Українця від рідної мови»...[1]

[1] *Франко І.* Двоязичність і дволичність // Літературно-науковий вістник.— 1905.— Т. 30.— С. 233.

Історична несправедливість, насильство, що його виявляє один народ щодо іншого, виключає можливість гармонізації стосунків між ними. Російський імперський режим доводив до того, що правдою чи неправдою душа українська, ставши напочатку «двоєдушною», врешті однодушно переходила на грунт чужої національності. О. Лотоцький справедливо підкреслював: «Царський режим, що витравлював із життя українські елементи,— то брутальною силою, то силою здобутою при значній участі українських рук культури, приводив до перетворення національної психології, до трансформації національної істоти, аж врешті наступало свідоме самовизначення української індивідуальности — як московської, під маркою «русскости». І це не тільки було самим життєвим фактом, але факт той знаходив для себе й самовиправдання ідеологічне та угрунтовані засади з боку отих національних перевертнів — переконаних чи несвідомих.

Такі явища дуже боляче били по українській нації, бо вони нищили психологічні підстави в масах тої нації та одривали од неї найздібніші її елементи, що, замість творити на свойому національному грунті, переносили свою духовну й матеріальну творчість на грунт чужий, тим зменшуючи українське національне надбання»[1].

Отже, якби шляхом М. Гоголя пішла вся творча еліта України, українська мова була б «де факто» зведена на рівень діалекту, а нація — позбавлена головної консолідуючої сили — загальнонародної літературної мови, не змогла б протистояти загрозі тотального мовно-культурного поглинання імперським молохом.

[1] *Лотоцький О.* Сторінки минулого.— Ч. 2.— С. 441.

«... ТОЙ МУРУЄ, ТОЙ РУЙНУЄ...»

Падіння царського режиму в лютому 1917 р. сприяло бурхливому розгортанню національного руху в Україні. Створювалися реальні соціально-політичні можливості функціонування української мови, розвитку освіти, культури. У квітні 1917 р. російський Тимчасовий Уряд видав розпорядження про школи в Україні. У початкових школах дозволялося навчання українською мовою, а російська ставала обов'язковим предметом з другого класу. В учительських семінаріях заводилися курси української мови, літератури, історії й географії. У вищих школах засновувалися кафедри української мови, літератури, історії і права [1].

Однією з перших ластівок в царині українського новітнього шкільництва була доповідь К. Г. Стеценка на з'їзді вчителів народних шкіл Ямпільського повіту на Поділлі 25 квітня 1917 р. Спираючись на багатий педагогічний досвід Софії Русової, К. Г. Стеценко у своїй доповіді звернув увагу на основні принципи та напрями освітньої роботи в тодішніх умовах, які не втратили актуальності й тепер. «Національна школа на Вкраїні — це перше всього тому, що той тільки народ може бути сильний духом, у якого є національна рідна школа; такому народові не страшні будуть ні утиски, ні відсутність політичної цілості,— наголошував К. Г. Стеценко. Звертаючись до вчителів, він продовжував,— і от на вас, на вашу долю випадає класти перші цеглини фундаменту в будівлі — великої ваги справи — національної української школи, а разом з тим, через школу, й націоналізацію нашого, дуже обмосковленого, народу... Як же це зробити? Одним із принципів педагогічної науки є принцип виховання дитини на основі пробудження художнього почуття, бачення краси як вічної правди» [2].

[1] Див.: *Шевельов Ю*. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900—1941). Стан і статус.— Сучасність, 1987.— С. 91.

[2] *Стеценко К*. Українська пісня в народній школі // Україна.— 1989.— № 34.— С. 6—7.

К. Г. Стеценко закликав черпати красу для розвитку дітей з великої скарбниці народної творчості: «Тут знайдемо й високоартистичне художнє слово нашого великого народу українського; тут знайдемо й класичну гармонію ліній на українському орнаменті; тут знайдемо і невмирущу красу нашої рідної і чудової пісні, народної української творчості; на її думах та піснях повинні перш усього виховати себе учителі української школи, збірники цеї народної творчості повинні бути у них під руками, щоб на їх вічно прекрасній красі будувати виховання українських дітей...

Одним з найпопулярніших і доступних видів мистецтва треба вважати співи, і вони повинні стати могутнім знаряддям для виховання народу через школи як у моральному, так і в національному дусі. Пісня нашого народу — це історія його, багатство духовне його, це — гордість його, що признають й чужі люди. І от на чому — на піснях його, ми повинні воскрешати національний дух народу, національне самопізнання. Сила народної пісні ще й в тому, що вона може повернути до нас тих, що втратили свою національність. І тому, повторюємо, пісня українська має право бути одним з могутніх і перших факторів національного відродження й виховання нашого народу, що виставляється тепер, як лозунг сучасного моменту. Нам треба націоналізувати наш народ, самих себе, бо чоловік, який існує поза межами національної стихії, є мара. Народ, що не мислить себе живим членом в сім'ї людності, не нація. Без народного характеру, без національного обличчя, і всяка держава не є живий організм, а — механічний верстат» [1].

Однак спротив розвиткові української школи й культури був великим. Особливо вороже ставилося до всього українського міське вчительство, яке, звичайно, зовсім не знало української мови, бо з дитячих років звикло чути, що є єдиний «общерусский язык», єдина «общерусская культура», що Україна — це вигадка мазепинців, зрадників, гуртка інтелігенції.

С. Пастернак коротко описав, як проти української школи виступали оборонці «общерусского языка» на нараді вчителів Київських вищих і початкових шкіл 12 травня 1917 р.: «У вільній Росії повинна бути й вільна школа, а тому про українізацію школи не може бути й мови, бо

[1] *Стеценко К.* Українська пісня в народній школі // Україна.— 1989.— № 34.— С. 7.

це — насильство. Не можна дітей примушувати вчитися на «инородческой» для них українській мові. Немає ніякого українського народу, бо якийсь учитель пішки пройшов Україну й Великоросію і не знайшов етнографічної межі» (Дзюбенко). «В українців немає ні літератури, ні історії, мова вигадана, або має кілька жаргонів. Навчання на українській мові не тільки не потрібне, а й навіть шкідливе, бо «русская культура» дає людині більше, ніж українська, «русская культура» пустила глибоке коріння в український грунт» (Романенко) [1].

Даючи відсіч промовцям, чудернацькі аргументи яких можна, на жаль, нерідко почути й сьогодні, організатор наради вчителів В. Н. Науменко, зокрема, сказав: «На Україні якось дивно говорити про примусову українізацію. 250 років проводилася примусово русифікація, й тепер треба лише повернутися до свого, рідного. Давніше поляки, а останні 250 років росіяни, прищеплювали нашому народові ту думку, що тільки польською або російською мовою людина може здобути знання та стати людиною культурною, і проводити після цих психологічних експериментів плебісцит — ризиковано» [2].

Всупереч морально-психологічному тискові, різним вигадкам, наклепам, брехні, інсинуаціям, які народжувались в антиукраїнських колах, і які за всяку ціну хотіли зберегти своє панівне становище на українській землі, національна освіта розвивалась. 9 липня 1917 р. Генеральний Секретаріат Освіти Української Народної Республіки видав декларацію, де, зокрема, відзначалось:

«В справі народної освіти Секретаріат має на меті насамперед з'єднати в своїх руках все керування шкільною освітою, а власне: догляд за переведенням на місцях українізації школи, організації видання підручників, відшукання і приготування учителів для шкіл та поміч в згуртуванні їх у професіональні товариства. В справі позашкільної освіти Секретаріат має на меті допомогу культурним товариствам. Для здійснення своїх завдань у шкільній справі Секретаріат має подбати про створення Всеукраїнської Шкільної Ради, яканоситиме територіальний характер, а зараз має скористатися існуючим органом влади, як от шкільні округи, або громадянськими

[1] Цит. за: *Пастернак С.* Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917—1919 р.— 1920.— С. 25.
[2] Там же.— С. 26.

інституціями, з якими зав'яже самі тісніші стосунки. Для постійного зв'язку з місцями Секретаріат має на меті завести своїх спеціальних комісарів по народній освіті» [1].

Другий Всеукраїнський учительський з'їзд, який відбувся 10—12 серпня 1917 р., ухвалив ділові резолюції стосовно розвитку національної освіти. Ставилась вимога українізації початкових шкіл з 1 вересня 1917 р. З'їзд зажадав, щоб були організовані літні курси, де б учителі гімназій готувалися до переходу в майбутньому на викладання українською мовою. До осені 1917 р. було відкрито 53 українські гімназії. Загальне число гімназій на Україні доходило до 800, на кінець 1918 р. їх стало 828. У російських гімназіях запроваджено курси української мови, літератури, історії й географії. За видання шкільних підручників взялося приватне «Товариство шкільної освіти», засноване в березні 1917 р. Для освітньої роботи серед дорослих створено густу мережу «Просвіт», що мали свої бібліотечки, влаштовували лекції [2]. Водночас створювались умови для розвитку мов, культур усіх народів, які жили на українській землі.

Українська освітня політика була виважена і гуманістична, організація шкільництва відбувалася без поспіху, поміркованo, з урахуванням особливостей часу. 5 жовтня 1917 р. відкрито у Києві Український Народний Університет; 7 листопада того ж року почала працювати Академія Мистецтв. 6 жовтня 1918 р. Народний Університет перетворено в Український Державний Університет. Того ж дня товариство «Просвіта» відкрило у Полтаві історико-філологічний факультет. 22 жовтня 1918 р. відбулося відкриття Українського Державного Університету в Кам'янці-Подільському; 14 листопада 1918 р. у Києві — Української Академії Наук.

У січні 1919 р. Директорія видала закон про державну українську мову в Українській Народній Республіці та про обов'язкове заведення української мови у внутрішньому діловодстві Української Академії Наук. У цей час Міністр освіти професор І. Огієнко затвердив для шкільного вжитку в усій Україні найголовніші правила українського правопису, вироблені спеціальною комісією з видатних учених і педагогів. Директорія асигнувала на початок видавничої справи 30 мільйонів крб., а також утворила особливе Міністерство преси і пропаганди, що мало завданням допомагати розвиткові української національної літературної творчості та поширенню літературної продукції [1]. У 1917 р. уже виходило 63 періодичні видання українською мовою та випущено у світ 747 назв книжок українською мовою, 452 — російською, 174 — іншими мовами; разом — 1373 назви книжок. Через рік читачі отримали 83 періодичні видання українською мовою. 1084 назви книжок українською, 386 — російською, 56 — іншими мовами: всього у 1918 р. вийшло 1526 назв книжок [2].

Нова українська школа будувалася на таких принципах: національний (викладання рідною мовою, запровадження українознавчих предметів); соціальний (єдина школа для всіх верств народу); виховний (не тільки вчити, а й виховувати в національному дусі); діяльний (в Україні повинна бути трудова школа). Однак змагання українців на освітній ниві, як і взагалі на шляху державотворення, перервала кривава окупація України більшовицькою Росією. Перша окупація тривала від січня до березня-квітня 1918 р. Визнавши на словах Центральну Раду законним урядом України (не зробити цього не випадало, оскільки суперечило б проголошеним більшовиками принципам самовизначення націй), Раднарком Росії не збирався відпускати на волю український народ. У Петрограді і Москві добре розуміли, що Україна, визволена з-під азійсько-російського панування і поставлена в умови політичної і економічної самостійності, стала би першорядною державою Європи. Раднарком Росії прагнув будь-що зберегти Україну в статусі імперської колонії, тому вишукував всілякі приводи для конфліктів, які можна би було використати для обгрунтування нібито об'єктивної необхідності війни з «буржуазною Центральною Радою за світову пролетарську справу».

Суть фарисейської більшовицької політики Росії щодо України не вдалося приховати Ленінові у підготовленому ним «Маніфесті до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради». Раднарком РРФСР на словах визнавав «Народну Українську Рес-

---

[1] Цит. за: *Васькович Г.* Емський указ і боротьба за українську школу.— Мюнхен, 1976.— С. 11.

[2] Див.: *Шевельов Ю.* Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900—1941). Стан і статус.— С. 91.

[1] Див.: *Сірополко С.* Історія освіти на Україні.— С. 160.

[2] *Васькович Г.* Емський указ і боротьба за українську школу.— С. 14.

публіку, її право зовсім відокремитися від Росії або вступати в договір з Російською республікою про федеративні і тому подібні взаємовідносини між ними.

Все, що стосується національних прав і національної незалежності українського народу, ми, Рада народних Комісарів, визнаємо зараз же, без обмежень і безумовно»[1]. Водночас вожді революції диктують Центральній Раді свої вимоги (чотири пункти) — в категоричній формі, зажадавши відповіді не пізніше як через 48 годин, інакше війна.

Цим імперським амбіціям Генеральний Секретаріат протиставив вмотивовану ноту, в якій, зокрема, писав: «Не можна одночасно визнавати право на самовизначення аж до відокремлення і в той же час грубо посягати на це право нав'язуванням своїх форм політичного устрою...»[2]. Та ці логічні контраргументи не бралися до уваги, а домагання Центральної Ради утворити в Росії федеральну владу трактувалися як контрреволюційні.

Центральна Рада не хотіла пропускати на Дон більшовицьких військ, аби уникнути там братовбивчої війни — це й стало основною претензією з боку РНК РРФСР. Звичайно, якщо б навіть Центральна Рада виконала умови більшовицької Росії, то знайшлися б інші претензії до молодої незалежної України. Знайшлися б «підстави» для оголошення війни.

За наказом В. І. Леніна у Петрограді, Москві, Костромі, Рязані, Бєлгороді, Пскові, Коврові, Воронежі, Гомелі, Брянську та інших містах спішно формували й посилали в Україну зведені загони, що ввійшли в історію під назвою «північних». До солдатів української національності звернувся верховний головнокомандуючий Криленко:

«Братья-украинцы. Никогда русские рабочие, крестьяне не хотели ни на минуту стеснить украинский народ в его правах и вольностях. Никогда русский народ не задавался целью стеснить и умалить права украинского народа. В течение всего времени после свержения царства он преследовал одну цель: дать всем народам полную свободу. Русские революционные рабочие и солдаты стремились отстоять свободу Украины одинаково как против власти старого царя, так и против правительства Керенского, но у них с вами был общий враг. Этот враг — буржуазия, как русская, так и буржуазия украинская. Власть Советов Рабочих, Солдатских и Крестьянских Депутатов — есть власть народа, власть самих рабочих, солдат и крестьян. Сейчас русским рабочим и крестьянам приходится бороться сразу с многими врагами. Против нас еще стоят полчища немцев, против нас вооруженною рукою борятся мятежные генералы, сумевшие обмануть трудовых казаков. Наконец, против нас подымаются и некоторые из теперешних руководителей Украины. Братья-украинцы — мы хотим свободной на Украине жизни украинских рабочих и крестьян. Мы обещаем Вам полную свободу и независимость, мы вместе с Вами будем бороться за независимость Украинской Республики, но республики такой, как наша, где вся власть будет принадлежать Советам Рабочих, Солдатских и Крестьянских Депутатов Украины. Не поддавайтесь слухам о том, что Российская Республика хочет помешать Вашей свободе. Не верьте, будто бы Совет Народных Комиссаров хочет в чем-либо стеснить. Русский народ хочет одного: в братском союзе с Вами сломить и ваших, и наших врагов. Этот враг — буржуазия. Когда Украинская Рада пропускает войска казаков на помощь мятежным казацким генералам, она действует против и Вашей, и нашей свободы, когда Рада требует оголения Северного фронта путем увода украинских полков, она ослабляет нашу общую борьбу. Когда Рада захватывает учреждения на фронте нужные для всех, она причиняет вред общему делу. Украинцы рабочие и крестьяне независимой вольной Украины. От имени рабочих и крестьян России, я, волею народа Верховный Главнокомандующий, обращаюсь к Вам. Стройте вместе с русским народом одну свободную республику братского союза всех трудящихся, Республику, где бы вся власть была только в руках Советов украинских рабочих и крестьян, стройте власть, где не было бы места буржуазии. Стройте вместе с русскими рабочими и крестьянами свободный союз тех, кто трудится и страдает. Да здравствует Российская Республика Советов Рабочих и Крестьян. Да здравствует такая же независимая Свободная Республика Советов Рабочих, Солдатов и Крестьян Украины, да здравствует их братский родной союз»[1].

Водночас Криленко на вимогу Леніна видав (10) 23 грудня 1917 р. відповідний наказ, згідно з яким на

[1] *Ленін В. І.* Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради// Повне зібр. творів.— Т.35.— С. 137.
[2] Цит. за: *Романчук О.* Ультиматум // Дзвін.— 1990.— № 8.— С. 80.

[1] Рижский фронт.— 1917.— 8 груд.

Україні розгорнуто три революційні армії російських радянських військ. Ставка головнокомандуючого військами вдалася до грубого політичного обману вояків, граючи на природному прагненні солдатів-росіян повернутися додому. Вона оголосила військам, що Центральна Рада перешкоджає відправці солдатів додому в Росію, хоча це не відповідало дійсності, бо 3 (16) грудня 1917 р. Центральна Рада видала наказ «Про відпуск солдатів-великоросів», за яким солдати-росіяни могли демобілізуватися [1].

Радянська Росія у революційній війні з Українською державою використала також кадрові російські війська, зняті з російсько-німецького фронту. «Більшовики не шкодували ні грошей, ні людей для того, щоб проникнути в українські загони, які значною мірою складалися з надзвичайно наївних у політиці селян, і переконати останніх аби не брати участі в боях, або ж приєднатися до більшовиків» [2]. Успішному наступу російських червоних військ в Україні сприяли також організовані більшовиками у великих містах диверсійні повстання проти Центральної Ради...

Після п'ятиденного шаленого гарматного обстрілу * у столицю Української Народної Республіки вдерлися російські червоногвардійці. У перший день захоплення Києва Муравйов та його матроси вирізали три тисячі осіб, протягом двох наступних — ще дві тисячі. Вбивали, в основному, українців. Розстрілювали «за кожне українське слово» (В. Сосюра) [3]. Цю збройну агресію Російської Республіки в офіційній радянській історіографії потрактовано так: «пришлось помочь Советизации Украины военной силой». Проголошений у грудні 1917 р. в Харкові український радянський уряд (цю акцію О. Романчук назвав «фарсом»), що сидів на закривавлених російських штиках, встановив режим терористичної окупації. Про це йдеться у відкритому листі видатного українського вченого С. Єфремова, якого він написав 28 січня 1918 р. до «Командуючого українським військом» та «Народного секретаря» Ю. Коцюбинського — сина видатного українського письменника. Звертаючись до Ю. Коцюбинського, С. Єфремов, зокрема, писав:

[1] Октябрьская революция и армия.— М., 1973.— С. 429.
[2] *Субтельний О.* Україна: історія.— С. 307.
* Від гарматного пострілу російсько-більшовицьких інтервентів згорів будинок Михайла Грушевського, у якому загинуло безліч високоцінних документів, паперів, історичних і літературних пам'яток.
[3] *Дашкевич Я.* Слідами невідзначеної дати // Ратуша.— 1992.— 30 січ.

«Ви — командуючий українським (?!) військом; я тільки рядовий український письменник. Ви — людина, що у своїх руках держить — чи на довго? — життя і долю мільйонів людей; я один з тих мільйонів, може, один з призначених на страту, якого з вашого наказу можуть щохвилини послати на смерть ваші посіпаки. Ви тільки починаєте свою життьову путь; я, може, її кінчаю... Нас ділить прірва, безодня несходима, яка тільки-но може ділити большевика од старого соціаліста, що не раз звідав царської тюрми та жандармських скорпіонів, і проте я не заздрю вашій силі й не проміняю її на мою несилу; і проте я не хотів би починати своє життя вашим способом, як не бажаю вам кінчати його, може, призначеним мені...

Не буду вам, пане Коцюбинський, нагадувати, що виховано вас, по смерті батька вашого, громадським коштом, що на український гріш, на ту тяжко загорьовану удовину лепту ви, пане Коцюбинський, здобули свої переконання: це теж сантименти, які не лицюють нам тепер, в дні божевілля й жаху. Не говоритиму також і про ваші способи політичної боротьби: про них можна б сперечатися, як і про всякі способи. Але ось не сантименти вже і не такі справи, про які можна сперечатись. Десять день мільйонове місто, місто беззбройних та беззахисних дітей, жінок і мирної людности, конає в смертельному жаху. Десять день смерть літає над головами неповинних людей. Десять день творяться такі страхи — я їх бачив, пане Коцюбинський! — од яких божеволіють люде. Десять день конає українська воля... І ви, син великого батька, що любив — і це я знаю — наше місто — ви його не захистили. І того не досить. Коли ваші «вороги»,— од яких ви не стидалися проте брати допомогу,— щоб не руйнувати міста, вийшли з його, ви входите тріумфатором та завойовником і, сіючи мизерні брехні про «буржуазність» та «контрреволюційність», чесним ім'ям свого батька покриваєте нечуване злочинство, яке вже зроблено і по сей день робиться — ті гори трупу, що навергано во ім'я рівности й братерства без жадного суда і слідства, ті ріки крові, що течуть вашими, пане Коцюбинський, слідами. Та ви не тільки покриваєте злочинство — ви робите нові. Ви по-блюзнірському знущаєтесь з усього, що дороге українському народові й що було дороге вашому батькові. Ви українською мовою розповідаєте про свій тріумф. Ви нею ж слебизуєте свої накази воякам...

Навіщо ви це робите?» [1].

Невідомо, чи адресат прочитав цього листа, сповненого трагізму і несамовитого болю за долю українського народу. Якщо ж і ознайомився, то також невідомо, чи автор отримав відповідь. Достеменно відомо, що і С. Єфремов, і Ю. Коцюбинський закінчили життя у московсько-більшовицьких катівнях — факт, вартий роздумів.

У IV Універсалі Української Центральної Ради підкреслювалося, що «петроградське Правительство Народніх Комісарів виповіло війну Україні, щоб повернути вільну Українську Республіку під свою власть, і посилає на наші землі свої війська — червону гвардію, большевиків, які граблять хліб у наших селян і без ніякої заплати вивозять його в Росію, не зоставляючи навіть зерна, приготовленного на засів, убивають невинних людей і сіють усюди анархію, убийство й злочин.

Ми, Українська Центральна Рада, робили всякі заходи, щоб не допустити до тої братовбивчої війни двох сусідніх народів, але петроградське Правительство не пішло нам назустріч і веде дальше криваву боротьбу з нашими народом і Республікою.

Крім того те ж саме петроградське Правительство Народних Комісарів починає проволікати заключення мира й закликає до нової війни, називаючи її «святою» [2].

Хоч уже був підірваний раніше недоторканий принцип «единой и неделимой России», відчувалася ще нерозвиненість українського національного руху. «Через репресивний характер царського режиму та соціально-економічні особливості українського суспільства більшість освічених людей на Україні були або росіянами, або русифікованими. Український рух ще не проникнув у міста, й ці важливі осередки промисловості, комунікацій і кваліфікованих робітників виступали твердинями російської чи інших меншостей, нерідко войовничо настроєних проти українців» [3]. Це було однією з передумов переваги більшовиків, що також сприяло другій окупації України радянською Росією — від січня до серпня 1919 року.

Остаточно завоювати і підпорядкувати Україну радянській Росії вдалося під час третього періоду окупаційної війни, яка тривала з грудня 1919 р. до кінця 1921 р., коли було зламано хребет українському партизанському

---

[1] *Єфремов С.* Лист без конверта // Літ. Україна.— 1990.— 30 серп.

[2] *Винниченко В.* Відродження нації.— Київ; Відень, 1920.— Ч. 2.— С. 245—246.

[3] *Субтельний О.* Україна: історія.— С. 309.

рухові. Слід зазначити, що військовій перемозі сприяла добре налагоджена більшовицька агітація і пропаганда, спрямована на те, щоб перетягнути на свій бік ще недостатньо національно свідомих українських громадян. Звертаємо увагу на цікавий документ, що висвітлює методи і форми роботи більшовиків — таємну інструкцію агітаторам-комуністам в Україні, яку давав Троцький:

«Товарищи!

То, о чем мы здесь в России говорим совершенно открыто, в Украине можно шептать лишь на ушко, а то лучше и совсем не говорить. Умение молчать есть тоже одна из фигур красноречия. Вы, товарищи, отправляетесь на Украину. Помните же, что нет труднее работы агитаторской, как на Украине. В третий раз мы посылаем сильные кадры туда и каждый раз все с новой тактикой и с новыми приемами. Первым кадрам в 1917 году было очень легко. От них требовалось подорвать доверие украинских крестьян к Центральной Раде и Генеральному Секретариату. В то время украинский народ не мог себе представить политической жизни своей отдельно от России, а потому одно указание агитатора на то, что украинцы отрывают Украину от русских, с которыми рядом в окопах лежали, из одного котла ели, решало вопрос в нашу сторону; а намек на то, что Центральна Рада — буржуазна, а Генеральный Секретариат состоит только лишь из генералов окончательно отшибал у украинского крестьянства всякую охоту поддерживать свое правительство.

Немного труднее дело обстояло при втором нашем походе на Украину потому, что мы готовились воевать с гетманом, а пришлось иметь дело с Петлюрой. В связи с этим и задача агитаторов сильно усложнилась. Нужно было руководителя противогетманским народным восстанием Петлюру уронить в глазах самих повстанцев. Это была очень трудная задача, в особенности когда Петлюра покрыт был славой свержения гетмана, отдачи трудовому крестьянству Украины всех земель без выкупа и немедленного созыва трудового конгресса. Предвиделась затяжная война. Но нам помог случай с полковником Балбачаном, который изменил повстанческому правительству и перешел на сторону Деникина. Указывание агитаторов на этот случай, связывание его с тем, что Петлюра был член Генерального Секретариата, утверждение мысли, что Петлюра сверг гетмана для того, чтобы самому стать гетманом, что «самостійна» Украина — это значит Гет-

манщина, это значит Павло Скоропадский или Петлюра, охраняемый от украинского трудового народа немецкими штыками,— все это искусно соткано нашими агитаторами в густую сеть, сделало крестьянскую среду столь напряженной, что она не выдержала в юго-западной части Киевской, а также Подольской губерниях. Вспыхнули народные восстания против Петлюры, и его армия почти вся была уничтожена без всякого труда со стороны Красной Армии. Вот что значит хорошие агитаторы. Готовясь ныне к третьему походу на Украину, Совет Народных Комиссаров по примеру прежних лет в авангарде посылает Вас, товарищи агитаторы. Совет Народных Комиссаров крепко надеется, что и Вы «не посрамите» земли Русской.

Ни для кого не секрет, что не Деникин принудил нас оставить пределы Украины, а грандиозное восстание, которое подняло против нас украинское сытое крестьянство. Коммуну, чрезвычайку, продовольственные отряды, коммисаров-евреев возненавидел украинский крестьянин до глубины души. В нем проснулся спавший сотни лет вольный дух запорожского казачества и гайдамаков. Это страшный дух, который кипит, бурлит, как сам грозный Днепр на своих порогах, и заставляет украинцев творить чудеса храбрости. Это тот самый дух вольности, который давал украинцам нечеловеческую силу в течение сотен лет воевать против своих угнетателей: поляков, русских, татар и турок — и одерживать над ними блестящие победы. Только безграничная доверчивость и уступчивость, а также отсутствие сознания необходимости постоянной крепкой спайки всех членов государства не только на время войны — каждый раз губили все завоевания украинцев. Потому они рано утеряли свою «самостійность» и живут то под Литвой, то под Польшей, то под Австрией и Россией, составляя собой очень ценную часть этих держав. Эти бытовые особенности характера украинцев необходимо помнить каждому агитатору, и его успех будет обеспечен. Помните также, что так или иначе, а нам необходимо возвратить Украину России. Без Украины нет России. Без украинского угля, железа, руды, хлеба, соли, Черного моря Россия существовать не может: она задохнется, а с ней и советская власть, и мы с вами. Идите же на работу, трудную, ответственную работу. Конкретно ваша задача сводится к следующему:

1. Не навязывать украинскому крестьянину коммуны до тех пор, пока наша власть там не окрепнет.

2. Осторожно заводить ее в бывших имениях под названием артелей или товариществ.

3. Утверждать, что в России нет коммуны.

4. В противовес «самостійнику» Петлюре и другим говорить, что Россия тоже «признает самостийность Украины, но с советской властью, а Петлюра продает Украину буржуазным государствам.

5. Так как нам необходимо обезоружить всех повстанцев, чтобы они снова не обратились против нас, а это обезоруживание вызовет недовольство среди крестьянских масс, то необходимо внушать, что среди повстанцев большинство деникинцев, буржуев и кулаков.

6. Труднее дело обстоит с Петлюрой, так как украинское крестьянство на него и надеется. Нужно быть осторожным. Только дурак или провокатор без разбору везде и всюду будет твердить, что мы воюем с Петлюрой. Иногда, пока совершенно не разбит Деникин, выгоднее распускать слухи, что советская власть — в союзе с Петлюрой.

7. Если будут случаи грабежей в Красной Армии, то их необходимо сваливать на повстанцев и петлюровцев, которые влились в Красную Армию. Советская власть постепенно расстреляет всех петлюровцев, махновцев и повстанцев потому, что они вредный элемент, и это будет явным доказательством не только строгой революционной дисциплины, но и суровой карой за грабежи.

8. Так как правительство России вынуждено вывозить хлеб из Украины, то на вашей обязанности, товарищи, объяснить крестьянам, что хлеб возьмут с кулаков и не для России, а для бедных украинских крестьян, для рабочих и Красной Армии, которая изгнала Деникина из Украины.

9. Старайтесь, чтобы в Советы и Исполкомы вошло большинство коммунистов и сочувствующих.

10. Принять все меры к тому, чтобы на Всеукраинский Съезд Советов не попали такие представители от волости, которые могут примкнуть на съезде к нашим врагам, и таким образом избрать правительство Украины не из коммунистов-большевиков.

Отправляясь ныне на работу в Украину, помните, что Вам здесь передавалось, не забудьте эти мои десять заповедей: они во многом Вам помогут, кроме того, знайте, что для достижения намеченной цели все средства оди-

наково хороши. Ни на одну минуту не забывайте, что Украйна должна быть нашей, и нашей она будет только тогда, когда будет советской, а Петлюра вышиблен из памяти народа навсегда.

Желаю Вам полного успеха и счастливого пути» [1].

Як бачимо, комуністи сповідували імперську ідеологію російських чорносотенців. Будь-які засоби і заходи вважали моральними аби лише **«возвратить** Украину России. Без Украины нет России. Без украинского угля, железа, руды, хлеба, соли, Черного моря Россия существовать не может, она задохнется...» * Такої точки зору дотримувався Ленін, його соратники, які вважали Україну тільки півднем Росії. Про таке розуміння ролі України російськими більшовиками свідчать також спогади Н. Махна, уривки з яких процитуємо: «Там, куда меня направила барышня по особому пропуску, помещался секретарь ВЦИКа Советов... Он переспросил меня:

— Так вы, товарищ, с юга России?

— Да, я из Украины,— ответил я ему.

...Секретарь замолк на минуту, а затем принялся расспрашивать меня о настроении крестьян на «юге России», о том, как крестьяне отнеслись к немецким армиям и отрядам Центральной Рады, каково отношение их к советской власти и т. п.

Затем он позвонил куда-то по телефону и тут же предложил мне пройтись в кабинет председателя ВЦИКа товарища Свердлова.

Мне показалось, что Свердлов глубже заинтересовался тем, что в действительности происходило на Украине за последние два-три месяца. Он сразу выпалил мне:

— Товарищ, вы с нашего бурного юга: вы чем там занимались?» [2]

Нестор Махно зазначав, що Ленін також під час розмови з ним «избегал слова Украина и называл ее «югом России» [3].

[1] *Доценко О.* Зимовий похід армії Української Народної Республіки (6. XII. 1919 — 6. VI. 1920). — Варшава, 1932.— С. 149—151.

* Україна до першої світової війни займала перше місце в світі щодо експорту пшениці і ячменю, а її участь в експорті цих культур з Росії в 1909—1913 рр. становила 98 % *. У 1913 р. Україна продукувала кам'яного вугілля 25,3 млн. тонн, а Росія без України — 3,8 млн. тонн. У тому ж році Україна видобула залізної руди 7 млн. тонн, а Росія без України — 2,2 млн. тонн (Кубійович В. Географія українських і суміжних земель.— Краків; Львів, 1943.— С. 399, 457, 467, 502).

[2] *Махно Н.* Воспоминания. Кн. 2—3.— Париж, 1936—1937.— С. 121—122.

[3] Там же.— С. 132, 135.

Щоправда,можна навести чимало висловлювань вождя пролетаріату, в яких він постає нібито другом українського народу, борцем за волю та самостійність України, якому, мовляв, тільки обстановка та оточення завадили подарувати їй незалежність. Наприклад, виступаючи на VII Всеросійській конференції РСДРП(б) 29 квітня (12 травня) 1917 р., Ленін говорив про право націй на самовизначення: «Чому ми, великороси, що пригноблюють більшу кількість націй, ніж який-небудь інший народ, повинні відмовитись від визнання права на відокремлення Польщі, України, Фінляндії?... Якщо Фінляндія, якщо Польща, Україна відокремляться від Росії, в цьому нічого поганого нема. Що тут поганого? Хто це скаже, той шовініст. Треба збожеволіти, щоб продовжувати політику царя Миколи» [1].

У статті «Україна», надрукованій у газеті «Правда» 28 (15) червня 1917 р., Ленін підтримав Перший Універсал Центральної Ради і зазначав: «Ні один демократ, не кажучи вже про соціаліста, не зважиться заперечувати цілковиту законність українських вимог. Ні один демократ не може також заперечувати **права** України на вільне відокремлення від Росії; якраз беззастережне визнання цього права одно тільки й дає можливість агітувати за вільний союз українців і великоросів, за **добровільне** з'єднання в одну державу двох народів... Проклятий царизм робив з великоросів катів українського народу, всіляко прищеплював йому ненависть до тих, хто забороняв навіть українським дітям говорити і вчитися рідною мовою.

Революційна демократія Росії, якщо вона хоче бути справді революційною, справді демократією, повинна порвати з цим минулим, повинна повернути собі, робітникам і селянам Росії, братерське довір'я робітників і селян України. Цього не можна зробити без повного визнання прав України, в тому числі **права** на вільне відокремлення.

Ми не прихильники дрібних держав. Ми за найтісніший союз робітників усіх країн проти капіталістів і «своїх» і всіх взагалі країн. Але саме для того, щоб цей союз був добровільним, російський робітник, не довіряючи ні в чому і ні на хвилину ні буржуазії російській, ні буржуазії українській, стоїть зараз за право відокремлення україн-

[1] *Ленін В. І.* Промова в національному питанні 29 квітня (12 травня) // Повне зібр. творів. — Т. 31.— С. 415, 417.

ців, **не нав'язуючи** їм своєї дружби, а **завойовуючи** її ставлення як до рівного, як до союзника і брата в боротьбі за соціалізм»[1].

Однак слід підкреслити, що ці рядки, по-перше, було написано, коли більшовики ще **не прийшли** (?!) до влади і, отже, аби знайти союзників, могли обіцяти все, що завгодно. По-друге, тонко, майже непомітно поняття «український та російський народи» підмінюється поняттям «українські та російські робітники і селяни», та ще й союзники у боротьбі за соціалізм. Навіть до захоплення влади Ленін бачив Україну пролетарською, яка повинна була слухняно допомагати насаджувати по всіх усюдах соціалізм. Це було своєрідним розвитком тези, висловленої раніше: «При єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна **можлива**, без такої єдності про неї не може бути й мови»[2]. Звідси випливало, що український національно-визвольний рух входив у суперечність з «інтересами класової боротьби пролетаріату», російськими імперіалістичними інтересами. Тому більшовики-ленінці вдавалися до найрізноманітніших ошуканських способів, аби приховати свою хижацько-імперську подобу. Наприклад, у телеграмі Орджонікідзе від 14 березня 1918 р. Ленін писав:

«...Зважаючи на війну, фактичну війну німців з Україною, допомога Криму, який (Крим) німці можуть мимохідь зжерти, є не тільки актом сусідського обов'язку, а й вимогою самооборони та самозбереження. Можливо, що Слуцький, не зрозумівши всієї складності виниклої ситуації, гне яку-небудь іншу спрощену лінію — тоді його треба осадити рішуче, пославшись на мене. Негайна евакуація хліба й металів на схід, організація підривних груп, створення єдиного фронту оборони від Криму до Великоросії з залученням до справи селян, **рішуче й беззастережне перелицьовування наших частин, що є на Україні, на український лад — отаке тепер завдання. Треба заборонити Антонову називати себе Антоновим — Овсієнком,— він повинен називатись просто Овсієнком. Те саме треба сказати про Муравйова (якщо він залишиться на посту) та інших»**[3]. (підкр. наше.— *В. Л.*)

---

[1] *Ленін В. І.* Україна // Повне зібр. творів.— Т. 32.— С. 333—334.
[2] *Ленін В. І.* Критичні замітки з національного питання // Повне зібр. творів.— Т. 24.— С. 125.
[3] *Ленін В. І.* А. К. Орджонікідзе. Товаришу Серго! 14/I/III. 1918// Повне зібр. творів.— Т. 50.— С. 50.

Ця телеграма — яскраве свідчення того, що більшовицька Росія, проголосивши устами Леніна про право націй на самовизначення аж до відокремлення й створення окремої державності, чинила зовсім протилежне. Надавши незалежність Польщі та Фінляндії, Ленін абсолютно не думав цього зробити для України, про що згодом підтвердив Християн Раковський. Він, зокрема, розповідав, що посилаючи його на переговори з Україною, Ленін підкреслював: Росія змушена це зробити тільки з огляду на умови Брестського миру. І тому, мовляв, ці переговори не треба трактувати як щось поважне — на них треба дивитися як на справу проминаючу і перехідну. І Раковський чітко дотримувався цієї вказівки.

Отямившись від ейфорії Жовтневого перевороту, національно свідомі українські більшовики — боротьбисти й укапісти, соціал-демократи, представники інших національних партій в Україні — із запізненням зрозуміли крах своїх наївних сподівань реалізувати природні права кожного народу на своє самовизначення в умовах жорстокого диктату Москви.

Не випадково українські комуністи Сергій Мазлах і Василь Шахрай у своїй гостро полемічній книжці «До хвилі» ставили В. І. Леніну конкретні запитання:

«... ваша відповідь з приводу України матиме значення провірки інтернаціоналізму, пробою святих слів міжнародної єдності і солідарності працюючих мас (...) Докажіть не по «катеринославському» необхідність об'єднання України й Росії (...) Покажіть на прикладі України, Грузії, Латвії, Литви, Білої Русі, Естляндії переведення принципу пролетарської політики: права націй на самовизначення. Бо ми не розуміємо вашої політики, і дивлячись на неї, ми здатні схопитися за голову і скрикнути:

За що ми голови складали, дурні козачі?!

Або сісти вкупі з «недобитим запорожцем» Семеном Палієм, схилить голову і зітхати:

Для чого ж я на світ вродився.
Свою Україну любив? (...)

Поясніть нам, чим ваше «самовизначення» відрізняється від «самовизначення» Вудро Вільсона?

Т. Ленін! Погляньте круг себе: скілько політичної розпусти!

(...) А стосовно України, т. Ленін, ми скажемо: може

бути нині лише дві відповіді: 1) або самостійна Україна — тоді повинні бути і «свій» уряд, і «своя» партія; 2) або Україна — се «Південна Росія» — тоді треба прибрати до рук «хлоп'ят без штанців», щоб вони не псували справи. (...)

Т. Ленін! (...) Чи можна лишатись членом РКП і відстоювати самостійність України?

Якщо не можна, то чому: чи тому, що відстоювати самостійність України взагалі не можна, не належить — чи тому, що не можна відстоювати самостійності України так, як ми відстоюємо?

Якщо не можна відстоювати самостійність України так, як ми відстоюємо, то скажіть: як треба відстоювати самостійність України, аби можна було лишитись членом РКП?

Т. Ленін! Ми ждемо відповіді! З фактами лічаться! І ваша відповідь, як і мовчання — будуть фактами величезного значення!»[1]

Слід зазначити: керівництво радянської Росії не хотіло давати волі Україні тому, передусім, що за промисловим і сільськогосподарським потенціалом — це не Польща і Фінляндія. До 1917 р., наприклад, Україна давала третину зерна, стільки ж тваринницької продукції. Варті уваги також такі дані: протягом 1861—1891 рр. Москва щороку мала з України — 120 млн. крб. доходу, за 1903—1908 рр.— 221 млн. Квадратна верства (104 десятини) в Україні приносила російській скарбниці прибутку на 282 крб. 55 коп., а в Петербурзькій губернії — 40 крб. 61 копійку. Російська імперія на одного жителя останньої витрачала на рік 4 крб. 23 коп., а на українця — 56 копійок[2].

У 1920 р. суть «братньої допомоги російських пролетарів українським» рельєфно означив послідовний і непримиренний борець проти більшовицького імперіалізму Б. В. Савинков:

«То, что собиралось веками, в один год пошло прахом. Мы, великороссы, отброшены ко времени Ивана Калиты. И большевистские войска, воюя с Польшей и Украиной и заключая мир «для передышки» с Эстонией, Латвией, Грузией, в сущности продолжают дело русских царей,

[1] Цит. за: *Романчук О.* Зірка Давида і тризуб Володимира на тлі Кремля // Дзвін.— 1991.— № 9.— С. 83.
[2] Див.: *Сергійчук В.* Хто не хотів волі України // Молодь України.— 1992.— 2 квіт.

самодержавия российского,— вооруженной рукой пытаются собрать утраченные Москвой земли. В этой попытке их — соблазн для русских империалистов. Крайности сходятся. Почему Брусилову и Гутору не руководить вооруженным «собиранием» России, даже если собирание это проходит под знаком Интернационала? Они рассуждают так: «Интернационал пройдет, Россия останется». И как бы не презирали их те белые генералы, которые воевали с Грузией и Украиной, родственная, сокровенная связь их между собой очевидна. А те и другие не мыслят воссоздания России иначе, как мечом, завоеванием, войной. И те и другие в тайниках своего сердца не сомневаются в своем праве покорять, то есть «тащить и не пущать» всех, кто слабее их.

Им чужда идея свободы»[1].

Отже, кінцевою метою більшовицької політики, яку в основному творив органічний великодержавник-централіст Ленін, було збереження російської імперії під новими, червоними прапорами. Для цього також використовувався інтернаціональний характер комуністичної доктрини, яка нібито гарантує побудову нових взаємин між народами на принципах державної незалежності. Таким способом більшовикам вдавалося привертати на свій бік разом з народними масами і численних українських діячів, які намагалися нарешті здійснити мрію попередніх поколінь про незалежну Українську державу.

Прагнення українського народу до справжньої незалежності руйнувало московські плани щодо збереження і розбудови більшовицької імперії, яка в перспективі мала б під соціалістичними гаслами заволодіти світом. З огляду на цю далекоглядну перспективу, треба було будь-що у будь-якому статусі втримати Україну у складі Росії. Звідси й відповідна політика. М. Прокоп назвав дві найважливіші причини, які спонукали Леніна і його прибічників вести обережну і подвійну гру щодо України:

«По-перше, це був спротив українського народу, що його він ставив більшовицькій агресії, і виразно протиімперські настрої українських мас, що маніфестували в березні 1917 року на вулицях Петрограду і Києва...

По-друге, це була слабість більшовицьких впливів в Україні»[2]. За прийняття грудневого ультиматуму Ради

[1] *Савинков Б.* О «самоопределении народов» // За вільну Україну.— 1991.— 24 січ.
[2] *Прокоп М.* Україна і українська політика Москви.— Сучасність, 1981.— С. 15.

Народних Комісарів Центральній Раді голосувало на 2500 делегатів тодішнього Всеукраїнського з'їзду робітничих, селянських і солдатських рад тільки два делегати [1]. У 1918 р. до більшовицької партії належало 3,2 % членів, що признавалися до української нації [2]. «Коли зважати, що більшовицька партійна організація в Україні числила в 1918 році взагалі тільки 4 264 члени, то процент осіб, що признавались до українського роду, серед членства в абсолютних цифрах був просто зникаючий у порівнянні з тодішнім понад 30 мільйоновим населенням України,— зазначав М. Стахів.— Адже процент показує, що лиш коло 130 Українців на всю Україну признались до приналежності до большевицької партії. Ця цифра розбиває вщент твердження московської пропаганди, що нібито совєтську владу в Україні вибороли проти Української Народної Республіки самі українські комуністи-большовики. 130 українських большевиків не могли б доконати того чуда, щоб повалити українську демократичну владу. Зрештою цього не могли б були доконати також самі російські большевики в Україні, яких було всього докладно 4 364 особи. Це могло статися тільки при допомозі великої червоної армії Совєтської Росії [3].

Щоправда, з активізацією російської окупації зростала також цифра членів партійної організації, бо приставали до неї особи, які у витворених умовах комунізму хотіли прожити дещо легшою працею, а згодом полізти таки вгору по бюрократичній драбині. Приблизно після п'яти років існування партія ця мала українців (згідно з переписом 1 квітня 1922 р.) всього 11 920 або 23,3 % загалу членства. У той самий час росіян було в КП(б)У 27 490 або 53,6 %; євреїв — 6981 або 13,6 %, поляків — 1241 або 2,4 %. Все це мало місце тоді, коли українське населення в Україні становило 80 %. Ще вагоміші цифри цього перепису, коли взяти до уваги знання мови. Як свою розмовну мову подало тоді мову російську 79,4 % членів КП(б)У, а українську — тільки 11,3 % [4].

Наведені цифри свідчать, що більшовицька партія слабенько охоплювала не лише українське селянство, а й

[1] *Христюк П.* Замітки і матеріяли до української революції 1917-20 рр.— Відень, 1921.— Т. 2.— С. 74.

[2] Социальный и национальный состав ВКП(б). Итоги всесоюзной партийной переписи 1927 г.— М., 1928.— С. 158.

[3] *Стахів М.* Хто будував советську владу в Україні? // Народна газета.— 1991.— № 10.— Жовтень.

[4] Коммунистическая партия большевиков Украины. Итоги партпереписи 1922 года на Украине.— Харьков, 1922.— С. 8. 12.

українські пролетарські маси. Тому «пролетарську диктатуру на Україні треба будувати в настійній **залежності** й за проводом російського пролетаріату,— заявив на IV партійній конференції у березні 1920 р. Залуцький,— бо сам український пролетаріат залежить від дрібної буржуазії і неспроможний організувати в своїй країні ані твердої диктатури, ані твердої влади» [1]. В Україну на відповідальні посади Москва все більше надсилала росіян, зрусифікованих євреїв, які не підтримували український національний рух. На місця спалених, зруйнованих, знищених голодом українських сіл переселяли російських громадян.

Оцінюючи політичну ситуацію в Україні, аналізуючи творчі доробки окремих поетів, Б. Лепкий у листі до В. Гнатюка писав: «Поезія «залізного бетону» і т. п. нових цінностей мені не імпонує. Це чужий намул. З півночі сунуться ледняки і нівечать українську красу. Безталанні наші «творці» не бачать того й не розуміють. Їм здається, що вони бавляться в московськім болоті та ще й розчиненім на українській крові...» [2]

Щоб хоч якось в очах світової громадськості відрізнятися від царської «тюрми народів», заспокоїти розбурханий український національний спротив російському більшовизмові, показати, що «постає з мертвих вільна і незалежна Українська соціалістична радянська республіка», Ленін вдався до чергового облудного кроку. Підготував резолюцію ЦК РКП(б) про радянську владу на Україні, з якої постає великим поборником українства, лиш би трудящі українські маси не рвалися до незалежності, адже у них, мовляв, тотожні інтереси з росіянами. При цьому Ленін не втримався, щоб зайвий раз не затаврувати українські «націоналістичні тенденції», які ведуть до роз'єднаності братніх народів (треба розуміти розпаду російської імперії.— *В. Л.*). Отже, в резолюції ЦК РКП(б) зазначалося:

«Зважаючи на те, що українська культура (мова, школа і т. д.) протягом віків придушувалася царизмом і експлуататорськими класами Росії, ЦК РКП ставить в обов'язок всім членам партії всіма засобами сприяти усуненню всіх перешкод до більшого розвитку української

[1] *Попов М. М.* Нарис історії Комуністичної партії (більшовиків) України.— 1928.— С. 223.

[2] Львівська наукова бібліотека.— Фонд В. Гнатюка.— Спр. 334 / 15.— Арк. 15.

мови і культури. Оскільки на грунті багатовікового гноблення серед відсталої частини українських мас спостерігаються націоналістичні тенденції, члени РКП зобов'язані ставитися до них з найбільшою терпимістю і обережністю, протиставляючи їм слово товариського роз'яснення тотожності інтересів трудящих мас України і Росії. Члени РКП на території України повинні на ділі проводити право трудящих мас учитися і розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою, всіляко протидіючи русифікаторським спробам штучними засобами відтіснити українську мову на другий план, прагнучи, навпаки, перетворити українську мову в знаряддя комуністичної освіти трудящих мас. Негайно ж повинні бути вжиті заходи, щоб в усіх радянських установах була достатня кількість службовців, які володіють українською мовою, і щоб надалі всі службовці вміли розмовляти українською мовою» [1].

Ці фрази Леніна нерідко цитувалися, щоб показати його любов до України, засвідчити турботу про розвиток української мови і культури, не задумуючись над тим, на якій підставі «вождь однієї незалежної держави дозволяє народові іншої незалежної держави розмовляти своєю рідною мовою!» [2] Наводилася телеграма Леніна, яку він послав у Харків Сталіну 22 лютого 1920 р.: «Необхідно негайно завести перекладачів в усіх штабах і військових установах, зобов'язавши безумовно всіх приймати заяви і папери українською мовою. Це безумовно необхідно — щодо мови всі поступки і максимум рівноправності» [3]. Звичайно, як зазначав Ю. Шевельов, українське військо не потребувало перекладачів. «В завуальованій формі тут також наявні дві засади комуністичної політики, що лишатимуться незмінними довгі роки: підкреслення рівнорядності, а не панування української мови, іншими словами, визнання російської мови однією з двох мов на Україні» [4].

Не любов до українства рухала вчинками Леніна. Він змушений був іти на деякі поступки, аби за всяку ціну

[1] *Ленін В. І.* Резолюція ЦК РКП(б) про радянську владу на Україні// Повне зібр. творів. — Т. 39. — С. 313—314.

[2] *Карпов М.* Чи виступав Ленін за наш суверенітет? // Голос України.— 1991.— 4 верес.

[3] *Ленін В. І.* Телеграма Й. В. Сталіну// Повне зібр. творів. — Т. 51.— С. 141—142.

[4] *Шевельов Ю.* Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900—1941). Стан і статус.— С. 105.

зберегти єдність більшовицької російської імперії. «Самостійна Україна Ленінові не то, що не була потрібна, він не хотів не то що будувати — він її смертельно ненавидів,— писав 23 січня 1924 р. Микита Шаповал.— Після Петра І, Меншикова, Катерини II Ленін найбільш жорстокий з московських україножерів. З жорстокістю азіата він, на зразок своїх коронованих попередників, садистично нищив Україну. «Україна мусить бути без українців»,— цього старого лозунга московських царів ретельно додержувався Ленін. Ну, а коли мільйони українських людських істот, заражених своїм українством, вимагають самостійності?

Дайте її їм! Самостійну Україну найкраще збудуємо ми, москалі!

І почалась знаменита вакханалія самоозначення України. По-чаклунському крутили пальцями перед носом у жовторотих або примітивних людей і чаклували: «Оце тобі Самостійна Україна, найкраща. Ти тільки йди в наше військо, служити нам, світовій революції. І вішай, мордуй всіх інакомислячих українців. Шпіонь за ними, донось нам, лай контрреволюціонерами, білогвардійцями і т. п. Це все на користь твоїй самостійній Україні».

Жовтороте або свитокожушне українство, яке не мало поняття про техніку політичного дурисвітства захожого москаля, з баранячими очима перло за московським кудесником, вихваляло власне поневолення...» [1]

Ленін, будучи добрим майстром «політичного крутійства, дурисвітства і канібальської жорстокості» (М. Шаповал), зумів разом із своїми однодумцями зробити так, щоб зовнішній світ знав усе про поволзький голод і не знав нічого про голод український. Його ретельно замовчували, щоб виправдати вивезення українського хліба. Пізніше виникла легенда, нібито голод у Поволжі розпочався набагато раніше, ніж у південних губерніях України. Як і кожний міф радянської історіографії, ця легенда мала політичні корені. У 1919—1921 рр. українське село було охоплене могутнім антибільшовицьким повстанським рухом, який Ленін називав «куркульским бандитизмом». Цей рух послаблював диктатуру партії, й московське керівництво РКП(б) небезпідставно вважало, що голод впорається з українськими повстанцями краще, ніж каральні експедиції.

«З України — надзвичайно сумні вісти. Там голод,—

[1] *Шаповал М.* На смерть тирана// Народна газета.— 1992.— № 3. Січень.

а збіжжя забирають на північ. Офіціальні представники Совітської України нічого не роблять, щоб організувати поміч Україні,— мабуть, щоб не відтягувати акції запомогової від Росії, котру комуністи передусім хочуть урятувати як свою головну базу. Злочинна проба повстання... не тільки викликала хвилю обопільного терору, але й зробила комуністів ще більш підозріливими і упередженими против усіх українців без ріжниці; можливо, що вони просто стали дивитись на Україну, як на колонію, котру не знати чи вдасться взяти до рук твердо,— отже, треба використати для певнішої бази — Великоросії» [1],— писав М. Грушевський 8 лютого 1922 р. до В. Кузіва.

Наприкінці березня 1922 р. М. Грушевський знову написав В. Кузіву тривожного листа:

«... Поруч усяких матеріальних клопотів невимовно тяжкі вісті з України, принесені чоловіком совітським (хоч не комуністом, але їх вірним прихильником). Признав він, що голод на Україні дійсно був замовчаний (мовляв, інакше не можна було, щоб не відтягати уваги світу від Поволжя), що 1/3 України в тяжкім голоді, спустіла і мусить колонізуватись наново, лиш, значить, большовиками, російсько-жидівською партією... Се пишу по всій щирості, бо дуже тяжко на душі, а прилучати свій голос до реакційного концерту не личить мені» [2].

Отже, не посуха і невражай у Південній Україні були причиною голоду 1921—1923 років. Голод — наслідок колоніальної політики московського уряду, який і в найтяжчий час вивозив з України збіжжя та інші харчові продукти до Росії й на Захід — лицемірно прикриваючись гаслами щодо «пролетарської солідарності», «дружби народів-братів» та «історичної спільності». Не більшовики, ясна річ, викликали посуху (вона була і в Поволжі), але саме вони привели Україну до страшного голоду,— щоб зламати сили опору і зміцнити власний режим. Цей голодомор — «щаслива» знахідка російського Центру, своєрідна «модель» для трагедії 1932—1933 років.

Попри всі намагання російського більшовицького центру задушити національний рух український народ на початку ліберальних 20-х років розгорнув боротьбу за те, щоб формальній державності Української РСР надати українського змісту. «Це мала бути розбудова українських національно-політичних, соціально-економічних і культурних цінностей в рамках накиненої державної форми. Тут йшлося про українізацію, тобто дерусифікацію міст, зокрема українського робітництва, про розбудову і перевагу української національної культури, про переміну соціальної структури української нації, розвиток якої був гальмований колоніальною політикою царату, про побудову сильної селянської верстви» [1]. З цією метою уряд видавав декрети на користь української мови. 21 вересня 1920 р. Рада Народних Комісарів УРСР ухвалила:

«1. Доручити Наркомосвіти спішно розробити план широкого розвитку шкільних та освітніх установ усіх ступенів і розрядів з українською викладовою мовою.

2. Негайно ввести обов'язкове вивчення української мови по всіх шкільно-освітніх установах з неукраїнською викладовою мовою.

3. Звернути увагу на особливо серйозне вивчення української мови по всіх постійних і тимчасових установах по підготовці робітників освіти, при чому частину їх зараз же треба перевести на українську викладову мову.

4. Поставити в обов'язок Державному Видавництву потурбуватися про видання, по згоді Наркомосвітою, задовольняючої кількості підручників на українській мові, а також красного письменства та інших видань.

5. Наркомтруду і Наркомземові видавати свою пропагандистську літературу переважно українською мовою.

6. Постановити в обов'язок Виконкомам мати в кожнім губерніяльнім місті не менш одної української газети.

7. Наркомосвіті через її місцеві органи негайно організувати по всіх губерніяльних і повітових місцях вечірні школи для навчання радянських службовців української мови.

8. Постановити в обов'язок всім радянським установам потурбуватися притягти співробітників, що знають українську мову і зможуть задовольняти на ній потреби населення.

9. Поставити Робітничо-Селянській інспекції слідкувати за досконалим виконанням цього декрету» [2].

---

[1] ЦДІА України.— Фонд 1235.— Оп. 1,— Спр. 266.— Арк. 50 зв.
[2] Там же.— Арк. 72.

[1] *Прокоп М.* Україна і українська політика Москви.— Сучасність, 1981.— С. 22.
[2] Збірник декретів, наказів і розпоряджень по народному комісаріату освіти УСРР.— Харків, 1921.— Вип. 3.— С. 4—5.

У книзі декретів, виданих протягом 1919—1923 рр., йшлося про необхідність викладання української мови і українських дисциплін у школах, в учительських семінаріях і на вчительських курсах, вживання української мови в кіно, державних закладах і установах. В основу реформи в педагогічній освіті було покладено «Кодекс законів про народну освіту в УСРР», який 22 листопада 1922 р. затвердив ВУЦВК.

Однак політика українських патріотів в галузі освіти повсюдно натикалася на прихований і відвертий спротив промосковських сил, які боялися відродження і розвитку української мови, літератури, культури, утвердження національної свідомості. «Навесні 1922 р. було видано від імені ЦК обіжника, в якому всю освітню роботу, яку проводилося на селі українською мовою, почали обстрілювати» [1],— писав М. Попов. ЦК КП(б) України вів національну війну проти української культури, маскуючи її війною з «буржуазним націоналізмом» і ліквідовуючи при цьому культурну роботу на селі українською мовою.

Восени 1922 р. колишнього боротьбіста Г. Гринька було усунуто з посади наркома освіти «за занадто поквапливе проведення українізації». Якою великою була ця «поквапливість», видно з того, що в Донецькій губернії з численною українською селянською людністю майже не було навіть нижчих українських шкіл. Щоб виправдати таке становище, висунули тезу про дві культури: передову — російську, пролетарську і відсталу — українську, селянську. Автор теорії «боротьби двох культур» — другий секретар ЦК КП(б)У Д. Лебедь — писав:

«Поставити перед собою завдання активно українізувати партію, отже й робітничу клясу тепер буде для інтересів культурного поступу заходом реакційним, бо націоналізація, тобто запровадження української мови в партії і в робітничій клясі за теперішнього політичного, економічного й культурного співвідношення між містом і селом — це значить стати на погляд нижчої культури села, як рівняти з вищою культурою міста.

Ми знаємо теоретично, що неминуча боротьба двох культур. У нас на Україні через історичні обставини культура міста, це — російська культура, культура села — українська» [2]. Д. Лебедь стояв на позиції, що майбутнє —

[1] *Попов М. М.* Нарис історії Комуністичної партії (більшовиків) України.— 1928.— С. 273.

[2] Цит. за: *Попов М. М.* Нарис історії Комуністичної партії (більшовиків) України.— С. 274.

за пролетаріатом, авангардом світової революції, тобто за пролетарсько-московською міською культурою і мовою. Тому, мовляв, об'єктивно українська (сільська) культура, мова розчиняється у російській (пролетарській) культурі і мові. Звідси випливає, що інтернаціональна комуністична партія, для якої «національне питання в принципі не існує», повинна всю свою діяльність спрямовувати на неминуче досягнення перемоги міської, пролетарсько-московської культури в усьому Радянському Союзі.

Однак ситуація у зібраному червоними багнетами СРСР була досить складною. «Попри утворення національних радянських республік і позірно федералістичний устрій СРСР комуністичній партії в перші роки її правління все ще відчутно бракувало підтримки неросійських народів. Вона лишалася крихітною, переважно російською і міською організацією, яка невпевнено трималася над селянськими і неросійськими масами, що хиталися у своїх настроях і не знали, яку владу підтримувати» [1]. Бурхливе відродження України та інших поневолених Росією народів змушувало РКП(б) робити деякі поступки, щоб добитися підтримки з боку неросійських народів, завоювати їхню прихильність.

Хитрий тактичний хід більшовиків, які утверджували стратегічну царську концепцію про «единонеделимство» землі російської, знайшов яскраве вираження і в резолюції з національного питання, прийнятій XII з'їздом РКП(б) 17—25 квітня 1923 р.:

«Для правильного запровадження в життя національної програми, висунутої Жовтневою революцією, необхідно ще подолати ті перешкоди, які передані нам у спадщину пройденим періодом національного гніту і які не можуть бути подолані за короткий строк одним ударом.

Ця спадщина полягає, по-перше, в пережитках великодержавного шовінізму, який є відбитком колишнього привілейованого становища великоросів.

Ці пережитки живуть ще в головах наших радянських працівників, центральних і місцевих, вони гніздяться в наших державних установах, у центральних і місцевих, вони дістають підкріплення у вигляді «нових» зміновіхівських великорусько-шовіністичних віянь... Практично вони виявляються у чванливо-зневажальному і бездушно-бюрократичному ставленні російських радянських чиновників до нужд і потреб національних республік...

[1] *Субтельний О.* Україна: історія.— С. 337.

Становище у ряді національних республік (Україна, Білорусія, Азербайджан, Туркестан) ускладнюється тим, що значна частина робітничого класу, який є основною опорою Радянської влади, належить до великоруської національності. В цих районах змичка між містом і селом, робітничим класом і селянством натрапляє на дуже велику перешкоду в пережитках великоруського шовінізму як у партійних, так і в радянських органах. За цих умов розмови про переваги російської культури і висування положення про неминучість перемоги більш високої російської культури над культурами більш відсталих народів (українською, азербайджанською, узбецькою, киргизькою та ін.) є не що інше, як спроба закріпити панування великоруської національності. Тому рішуча боротьба з пережитками великоруського шовінізму є першочерговим завданням нашої партії.

Одним з яскравих виявів спадщини старого слід вважати той факт, шо Союз Республік розцінюється значною частиною радянських чиновників у центрі і на місцях не як союз рівноправних державних одиниць, покликаний забезпечити вільний розвиток національних республік, а як крок до ліквідації цих республік, як початок утворення так званого «єдиного-неділимого».

«З'їзд рекомендує членам партії такі практичні заходи з тим, аби добитися, щоб:

— органи національних республік і областей складалися переважно з людей місцевих, які знають мову, побут і звичаї відповідних народів;

— були видані спеціальні закони, які забезпечують вживання рідної мови в усіх державних органах і в усіх установах, що обслуговують місцеве інонаціональне населення і національні меншості,— закони, які переслідують і карають з усією революційною суворістю всіх порушників національних прав і особливо прав національних меншостей;

— була посилена виховна робота у Червоній Армії в дусі насадження ідей братерства і солідарності народів Союзу і були вжиті практичні заходи по організації національних військових частин, з дотриманням усіх заходів, необхідних для забезпечення повної обороноздатності республік» [1].

Виникла парадоксальна ситуація: український народ у «власній державі», на власній землі отримав дозвіл з

[1] КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1979.— С. 419—423.

Москви розвивати свою мову, культуру, літературу, мистецтво. У постанові Пленуму ЦК КП(б) України від 22 червня 1923 р. «Про заходи по здійсненню резолюції XII з'їзду з національного питання в галузі партійної роботи» зазначалося:

«Намітити з осені поточного року до переходу протягом піврічного строку на українську мову викладання такі радпартшколи 1-го ступеня: Уманську, в Харкові, Роменську, Новгород-Волинську та у Вінниці. Існуючі тепер школи 1-го ступеня з українською мовою викладання, частково або переважно поповнювати лекторським складом і навчальними підручниками на українській мові з тим, щоб надалі перейти повністю на українську мову.

Курси для працівників волмасштабу переводити на українську мову з початку навчального року і зі збільшенням курсів українознавства: української мови, історії, економічної географії України та українського діловодства.

Предмети українознавства в школах з російською мовою викладання, в тому числі і в Комуніверситеті, вести українською мовою, включаючи заліки і семінарські заняття.

Протягом 4-місячного строку перевидати або перекласти на українську мову підручники, найбільш придатні для української обстановки, а також вжити заходів до видання оригінальних підручників...

В частині преси перевести протягом року на українську мову селянські газети в окружних центрах з українським населенням. В губкомівських журналах матеріали, що стосуються роботи на селі як офіціальні, так і статейні, давати українською мовою.

Підготувати і підібрати протягом року апарат райпарткомів з товаришів, що володіють українською мовою, а також інструкторський апарат окрпарткомів, що провадить сільську роботу в губкомах.

Включити до плану видання серії популярних брошур українською мовою для селянок.

Добитись у Москві дотації на здешевлення видань української літератури, згідно з виробленим планом.

Одночасно з проведенням цих заходів повинні бути додержані інтереси нацменшостей» [1].

[1] Культурне будівництво в Українській РСР. Важливі рішення Комуністичної партії і Радянського уряду 1917—1959 рр. Збірник документів.— К., 1959.— Т. 1.— С. 229—232.

У декреті РНК УРСР від 27 липня 1923 р. «Про заходи у справі українізації шкільно-виховних і культурно-освітніх установ» підкреслювалось, що Рада Народних Комісарів в додаток до постанови «Про введення української мови в школах і радянських установах» від 21 вересня 1920 р. і §§ 23—26 основних положень Кодексу законів про народну освіту УРСР постановила:

«Закінчити переведення установ соціального виховання на українську мову протягом двох найближчих шкільних років і встановити планомірний перехід до викладання українською мовою в школах професійної освіти і до дальшого введення української мови в політосвітніх установах.

Доручити Наркомосові провести облік педагогічного персоналу, що не володіє українською мовою, і вжити негайних заходів до підготовлення нових кадрів педагогічного персоналу, що володіли б українською мовою, для забезпечення як початкової, так і вищої школи українськими викладачами.

Ввести з початку цього шкільного року викладання української мови і українознавства в неукраїнських школах як обов'язкові предмети для навчання.

Вжити негайних заходів до забезпечення всіх установ соціального виховання потрібним числом підручників, шкільних порадників і дитячої літератури українською мовою.

Ввести в школах Профосу, де викладання проводиться російською мовою, викладання окремих циклів українською мовою, в залежності від наявного числа кваліфікованого педагогічного складу, не допускаючи, проте, заснування паралельних курсів і кафедр і зниження рівня викладання.

З наступного шкільного року в усіх, без винятку, школах професійної освіти ввести обов'язково навчання української мови і спеціальні курси українознавства» [1].

Принципово важливою була постанова ВУЦВК і РНК УРСР від 1 серпня 1923 р. «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвиткові української мови», у якій наголошувалось:

«Робітничо-селянський уряд України визнає за потрібне все ж таки протягом найближчого часу зосередити увагу держави на поширенні знання української мови. Формальна відмінність, що визнавалася до цього часу між

[1] Культурне будівництво в Українській РСР... — Т. 1.— С. 239—240.

двома найбільш поширеними на Україні мовами — українською та російською,— недостатня. Внаслідок відносно слабкого розвитку української школи і української культури взагалі, внаслідок відсутності потрібних підручників для навчання, відсутності підготовленого до певної міри персоналу — життя, як ми бачимо на досвіді, приводить до фактичної переваги російської мови.

Щоб усунути таку нерівність, робітничо-селянський уряд вживає низку практичних заходів, які, додержуючи рівноправність мов усіх національностей, що є на території України, мусять забезпечити українській мові місце, відповідне числу на питомій вазі українського народу на території УСРР.

Щоб досягти зазначеної мети, Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет і рада Народних Комісарів постановили:

Мови всіх національностей, що є на території України, оголошуються рівноправними.

Кожному громадянинові будь-якої національності забезпечується можливість в його зносинах з державними органами і в зносинах державних органів з ним користуватися рідною мовою.

Відповідно до переважного числа населення, що говорить українською мовою, вибрати, як переважаючу для офіціальних зносин, українську мову.

Діловодство в губерніальних і окружних органах провадиться переважно українською мовою, за винятком тих місцевостей, де абсолютна або відносна більшість населення належить до іншої національності.

З наданням чинності цьому декретові ніхто з тих громадян, хто не володіє обома найбільш поширеними мовами, не може бути прийнятий на службу в державну установу» [1].

У доповіді, виголошеній на другій Всеукраїнській конференції з педагогічної освіти, зокрема, зазначалось:

«Наряду с вереницей задач, стоящих перед педагогическими учебными заведениями, перед институтом народного образования и трехлетними педкурсами, стоит категорическая задача — **переход на украинский язык преподавания.** Задача эта должна разрешаться в соответствии с изменением социально-национального состава учащихся в учебных заведениях Украины.

За три года школа соцвоса значительно украинизиро-

[1] Культурне будівництво в Українській РСР...— С. 243—246.

валась. Например, Полтавская губерния из 2 200 с лишним школ имеет 2 160 украинских и только 55 русских и 15 еврейских. Не менее 80 % украинских школ мы имеем в губерниях Подольской, Волынской, Киевской и Черниговской. Стало быть, для этой массовой школы нужны кадры украинских учителей.

Позднее это же юношество поступит в школы профобра, в высшую школу. И здесь должно быть введено преподавание на украинском языке.

Уже в настоящее время мы имеем студентов — украинцев в институтах в среднем 25,2 %, в техникумах — 46,2 %, на рабфаках — 50,8 %.

Если же взять отдельные отрасли, то необходимость преподавания на украинском языке здесь еще более назрела. Так, по сельскохозяйственным институтам мы имеем украинцев 49 %, по техникумам — 81 %, по педагогическим институтам — 32 %, по высшим трехлетним педагогическим курсам — 75,2 %.

...Одновременно требуется изучение и знание также русского языка. Не должно быть на территории УРСР педагога, который не знал бы языка и культуры обоих народов — украинского и русского»[1].

З метою українізації навчальних закладів і освітянського апарату як у центрі, так і на місцях, колегія Наркомосу ухвалила:

«1) доручити Головпрофосові розробити положення про утворення курсів української мови при радянських установах; 2) доручити фінансово-економічному управлінню скласти обрахунок на відповідні кошти, потрібні для переведення постанови ВУЦВКу про українізацію радянського апарату; 3) запропонувати Раднацмену розробити план підготовки робітників нацменшостей; 4) запропонувати секретареві колегії розробити інструкцію про переведення в життя декрету ВУЦВКу від 01. 08. всім ГубВНО; 5) доручити Головсоцвихові розробити окремий план українізації шкіл на Донеччині, Харківщині, Катеринославщині та Одещині; 6) доручити Головпрофосові розробити окремий план заходів щодо викладання українською мовою в педагогічних, сільськогосподарських школах, в медінституті та на факпрофосі в Києві; 7) розробити план заходів щодо транспортної освіти; 8) наміти окремі заходи українізації радпартшкіл Київщини, Поділля, Волині та Полтавщини; 9) подати план заходів щодо українізації навчально-виховних та культурно-освітніх установ, вжити окремих заходів щодо видання підручників, словників та книжок з українознавства.

Планомірний перехід як самого НКО, так і його місцевих органів на українське діловодство установлюється в певному календарному порядкові. Співробітники, що знають українську мову, повинні провадити діловодство українською мовою негайно. Всі друковані й офіційні видання НКО видаються українською мовою через шість місяців після затвердження цього плану»[1].

На підставі постанови ВУЦВК і РНК УСРР про рівноправність мов Головсоцвих розробив і колегія Наркомосу затвердила календарний план українізації установ соціального виховання. В основному цей план зводився до таких пунктів:

«1. Приймаючи на увагу рідну мову виховання, в першу чергу передбачається провести перегрупування дитячих установ з певним національним підбором і виділити дітей в дитячі установи з однаковим національним складом.

2. В дитячих установах, скомплектованих дітьми української національності, де частина предметів викладається українською мовою, а частина російською мовою, передбачається в цьому році ввести викладання всіх предметів українською мовою, і залишити російську мову як предмет навчання.

3. З метою укомплектування шкіл з викладовою українською мовою і педперсоналом, що знає цю мову, намічено провести губерніальне перегрупування педперсоналу після відповідного обліку.

4. Українізувати в біжучому році стільки шкіл, скільки можливо буде при дійсній кількості педперсоналу, який володіє українською мовою.

5. Зобов'язати всіх учителів, які не володіють українською, але побажають працювати в українських школах, вивчити українську мову протягом шести місяців.

6. Взагалі закінчити справу українізації шкіл Соцвиху протягом двох років»[2].

Однак українізація, точніше дерусифікація, дуже повільно зрушувалася з мертвої точки. Прийняті декрети,

[1] *Ряппо Я.* Новый этап реформы педагогического образования (Доклад, прочитанный на второй Всеукраинской конференции по педобразованию) // Путь просвещения.— 1923.— № 7—8.— С. 31—32.

[1] В колегії Наркомосу // Путь просвещения.— 1923.— № 7—8.— С. 265.

[2] Українізація установ Соцвиху // Путь просвещения.— 1923.— № 7—8.— С. 283.

резолюції, постанови часто-густо залишалися на папері, бо активній українській меншості важко було перебороти агресивну проросійську більшість у центральних і місцевих органах партії й уряду. Це було пов'язано з тим, що на чолі ЦК КП(б)У стояли «катеринославці» — відомі вороги українського відродження. Першим секретарем ЦК був Е. Квірінг, другим — Д. Лебедь. На місцях партією керували такі ж противники українізації. Відбувалась прихована боротьба між українцями і русифікаторами.

У листі до Є. Фариняка від 25 серпня 1923 р. М. Грушевський писав:

«Ще повертаюсь до ситуації на Україні. Два тижні тому я надрукував в «Громад[ському] Голосі» витяги з листа одного члена Центрального Комітету Укр[аїнських] Соціалістів-революціонерів, чоловіка не дуже приятного большевикам, котрий дуже не оптимістично оцінює їх українізацію і весь їх режим. Одначе з його листа ясно видно, що ні селянство, ні інтелігенція не хочуть ні повстань, ні заграничного наступу на більшовиків. Вони найбільше бажали б, щоб большевики прийшли до розуму, пошукали справді зв'язку «смички» з українським селом, з українським народом, з українською інтелігенцією, соціалістами. Яка там не паршива нинішня українізація, як бачу з ріжних листів, що приходять відти, там з неї не сміються, там — таки треба правду сказати — констатують якусь користь від неї, накреслюють деякі, хоч невеликі поліпшення і сподіваються більших»[1].

Дуже слушну думку висловив Михайло Лозинський: «Щоб українізація була не механічна, а органічна, для сього треба, щоб до виконування державної влади став український національний елемент»[2]. Однак у 1922 р. на одного члена Компартії України, який постійно користувався українською мовою, припадало семеро тих, хто розмовляв лише російською, в уряді ж це співвідношення було один до трьох[3].

Українізація ще не розгорнулась як слід, а Квірінг на XIII конференції КП(б)У (12—16 травня 1924 р.) говорив, що в партії ідуть розмови ніби «українізація є перебільшена». Квірінг також висловився за припинення «українізації національних меншин на Україні», а також міського пролетаріату[1].

[1] Український історик.— 1977.— № 1—2.— С. 127.
[2] *Лозинський М.* З новим роком 1924: Теперішній стан будови української держави і задачі західно-українських земель.— Женева, 1924.— С. 68.
[3] Див.: *Субтельний О.* Україна: історія.— С. 338.

Належно розгорнулася українізація з половини 1925 р.— після того, як Квірінга усунули з поста першого секретаря ЦК КП(б)У у зв'язку з тим, що він підтримував опозицію Зінов'єва — Каменєва проти Сталіна.

І. Майстренко так характеризував ситуацію, що склалася на той час: українізація фактично стала можливою у зв'язку з призначенням на пост першого секретаря ЦК КП(б)У Лазаря Кагановича. Заходи до посилення українізації робилися й до Кагановича. Наприклад, у 1924 р. усунуто з поста наркома освіти бездіяльного щодо українізації В. Затонського і на його місце призначено колишнього боротьбіста О. Шумського. Затонський перейшов на політичну роботу в червоній армії. Проте до усунення Квірінга Шумський не зміг добитися потрібного зрушення. Це стало можливим після «знаку» з Москви — призначення Кагановича.

Політику українізації визначали тоді такі чинники. Рішення XII з'їзду РКП(б) і червневої (1923 р.) партійної наради при ЦК РКП(б) з національного питання. Далі — особа Сталіна і особа Кагановича. Нарешті ті сили в КП(б)У, які домагалися прискорення українізації.

Призначаючи Лазаря Кагановича першим секретарем ЦК КП(б)У, Сталін мав на увазі такі цілі: насамперед, поставити над Україною слухняну людину, на яку можна було спертися передовсім у боротьбі з троцькістською опозицією; далі, поставити над Україною людину, яка беззастережно, не зважаючи на особи, виконала б певні завдання щодо українізації, приборкала б у цій справі партійне дрібноміщанство. Сам Каганович був виходцем з українського містечка і користувався досить добрим авторитетом серед містечкового елементу в партії. І, треба сказати, розрахунки Сталіна значною мірою виправдалися. Каганович притягнув на бік українізації велику частину досі активних її противників. Нарешті, Сталін мав на меті — у жодному випадку не допустити на пост керівника КП(б)У українця, який здійснював би українізацію з переконання, від серця, як син свого народу. Сталінові потрібен був керівник КП(б)У, який був би тільки від нього залежний, але мало зв'язаний з українським народом.

[1] Див.: *Майстренко І.* Історія Комуністичної партії України.— Сучасність, 1979.— С. 99.

Рішення XII з'їзду РКП(б) здійснював апарат ЦК РКП(б) на чолі із Сталіном. А Сталін трактував рішення партійного з'їзду відповідно до потреб посилення влади партійного апарату. В той час у партії зростала ліва троцькістсько-зінов'євська опозиція. Троцький і його найпалкіший прихильник з України Х. Раковський намагались нав'язати контакт з українськими комуністами, зокрема з колишніми боротьбістами (наприклад, через особисті зв'язки В. Блакитного з Раковським), а Зінов'єв орієнтувався на ті кадри в КП(б)У, які опиралися українізації — на Квірінга, Лебедя та інших. Ця частина опозиції настроювала партію проти українізації на Україні та подібної політики в інших республіках.

У таких обставинах Сталінові доводилося лавірувати. Сам він підтримував українізацію тільки при умові, що вона посилюватиме владу партії, сталінського апарату через зближення його з корінним населенням України. Але антиукраїнські елементи під різними претекстами намагалися представити українізацію як чуже комунізмові явище. А таких елементів у КП(б)У була переважаюча більшість. Тому від самого початку українізації Сталін намагався задовольнити ці антиукраїнські елементи вишукуванням різних «націоналістичних ухилів» — як на Україні, так і в інших республіках [1].

Характерним у цьому контексті є лист Сталіна до Кагановича і всіх членів ЦК КП(б)У від 26 квітня 1926 р., в якому він, зокрема, писав:

«...Цілком правильно підкреслюючи позитивний характер нового руху на Україні за українську культуру, тов. Шумський не бачить, однак, тіневих сторін цього руху. Тов. Шумський не бачить, що при слабості корінних комуністичних кадрів на Україні цей рух, очолюваний частогусто некомуністичною інтелігенцією, може набрати місцями характеру боротьби за відчуженість української культури і української громадськості від культури і громадськості загальнорадянської, характеру боротьби проти «Москви» взагалі, проти росіян взагалі, проти російської культури і її найвищого досягнення — ленінізму. Я не буду доводити, що така небезпека стає все більш і більш реальною на Україні. Я хотів би тільки сказати, що від таких дефектів не вільні навіть деякі українські комуністи. Я маю на увазі такий, усім відомий факт, як статтю відомого комуніста Хвильового в українській пресі. Вимоги

[1] Див.: *Майстренко І.* Історія Комуністичної партії України.— С. 100.

*Хвильового про **«негайну** дерусифікацію пролетаріату» на Україні, його думка про те, що «від руської літератури, від її стилю українська поезія повинна тікати якомога швидше», його заява про те, що «ідеї пролетаріату нам відомі і без московського мистецтва», його захоплення якоюсь месіанською роллю української «молодої» інтелігенції, його смішна і немарксистська спроба відірвати культуру від політики — все це і багато що подібне в устах українського комуніста звучить тепер (не може не звучати) більш ніж дивно. В той час, як західно-європейські пролетарі і їх комуністичні партії сповнені симпатій до «Москви», до цієї цитаделі міжнародного революційного руху і ленінізму, в той час, як західно-європейські пролетарі з захопленням дивляться на прапор, що майорить у Москві, український комуніст Хвильовий не має сказати на користь «Москви» нічого іншого, крім як закликати українських діячів тікати від «Москви» «якомога швидше». І це називається інтернаціоналізмом! Що сказати про інших українських інтелігентів некомуністичного табору, коли комуністи починають говорити, і не тільки говорити, але й писати в нашій радянській пресі мовою тов. Хвильового? Тов. Шумський не розуміє, що оволодіти новим рухом на Україні за українську культуру можливо лише борючись з крайностями тов. Хвильового в лавах комуністів. Тов. Шумський не розуміє, що тільки в боротьбі з такими крайностями можна перетворити українську культуру, яка піднімається, і українську громадськість в культуру і громадськість р а д я н с ь к у»* [1].

Цей лист Сталіна тоді не був надрукований, але він став директивою для КП(б)У, керівництво якої організувало на партійних зборах, у комуністичній пресі шалене цькування М. Хвильового за «націоналістичний ухил». Сталін і його поплічники відступили від рішень XII з'їзду РКП(б), оскільки здійснення (боротьба з російським великодержавним шовінізмом) означало б іти супроти централізації влади у московському партійному апараті. Тому треба було бити по Хвильовому, Шумському, які боролися з великодержавним націоналізмом в Україні у дусі рішень XII з'їзду. З листа Сталіна до Кагановича стає зрозумілим, що вже тоді Сталін мав план — звуження, а згодом припинення українізації, не допущення передачі державного й культурного будівництва в Україні корінним національним кадрам, принаймні до того часу, доки не буде виплe-

[1] *Сталін Й.* Статті і промови про Україну. 1936.— С. 197—198.

кана партійна порода малоросійських яничарів — «послідовних інтернаціоналістів». Розгромивши «хвильовізм» і «шумськізм», Сталін, Каганович та їх вірні послідовники генералізували цей розгром у постійну боротьбу з українським «національним ухилом», «українським буржуазним націоналізмом».

Правда, українізація ще й не розгорталася. Каганович навіть наполягав на українізації неукраїнців, однак висунення на керівні посади українців було недостатнє. Важливою подією у процесі українізації був червневий (1926 р.) пленум ЦК КП(б)У, який ухвалив резолюцію «Про підсумки українізації»:

«За останній рік, з часу як поставили питання про українізацію на квітневому пленумі 1925 року, ми маємо величезні досягнення в галузі українізації. В державному апараті процент діловодства, що провадиться українською мовою, доходить 65 % тоді як на початку того року він становив 20. Держапарат у районах та округах працює вже переважно українською мовою. Початкову школу українізовано на 80 % (решта обслуговує нацменшості). Систематично йде вперед українізація середньої та вищої школи. Незважаючи на всі труднощі, пресу українізовано на 60 %. Процент українців у партії з 37 підвищився до 47, а в комсомолі — з 50 до 61.

Було б неправильно, однак, і переоцінювати досягнення, бо така переоцінка може загальмувати дальше проведення та поглиблення українізації. Вимагається вмілого підходу до справи проведення українізації серед робітників. Розрізнення між русифікованими робітниками, що вживають мішано-українську мову, та між корінними російськими робітниками, уважне ставлення до нацменшостей та суворе забезпечення їхніх інтересів.

XII з'їзд нашої партії у квітні 1923 року визначив, що грунтовною перешкодою до розв'язання національного питання та ліквідації національної нерівності є пережитки російського шовінізму, що мають сталі коріння в минулому.

Соціальне коріння російського шовінізму на Україні залягає у товщі російського міського міщанства (буржуазії) та в інтелігентсько-спецівському прошарку. При цьому треба підкреслити, що російський шовінізм на Україні мав міцну підтримку в масах російського міщанства поза Україною. За його спиною старі, далеко ще невижиті забобони щодо «українського діалекту», щодо переваги російської культури і т. ін.

Поряд з впливом російської міщанської, наскрізь великодержавної стихії на робітників та навіть членів партії, ми маємо до цього часу досить широко розповсюджений і серед пролетаріату, і серед партійців російського походження своєрідний національний нігілізм, байдуже, а іноді й зневажливе ставлення до національного питання, що прикривається балачками про інтернаціоналізм.

Аж ніяк не стоїть питання про те, щоб примусити російські робітничі маси зректися російської мови і російської культури та визнати своєю культурою і своєю мовою — українську» [1].

У постанові «Про підсумки українізації» від 19 квітня 1927 р. ЦК КП(б)У звертав «особливу увагу на дуже млявий темп українізації партійного активу в промислових організаціях, що української мови не засвоїла значна частина сільського активу, перекинутого з міст та промислових районів, та деякі групи радянських працівників, центральних і окружних.

ЦК КП(б)У підкреслює, що основною перешкодою до правильного вирішення національного питання на Україні лишаються пережитки русотяпства хоча б і не свідомого, хоча й такого, що перейшов від теорії переваги та пролетарської первородності російської культури до пасивного опору визнаної на словах потреби розвитку української культури.

ЦК КП(б)У вважає, що основним знаряддям у боротьбі з шовінізмом буде дальше, рішуче і тверде проведення українізації, із забезпеченням інтересів національних меншостей.

Тверде та рішуче переведення українізації (в розумінні переведення роботи на українську мову всіх установ (державних, господарських та ін.) на території України, за винятком районів нацменшостей населення, вимагає обов'язкового знання української мови (як мови більшості населення) всіма службовцями установ» [2].

Третього липня 1927 р. ЦК КП(б)У ухвалив постанову «Про комуністичний університет ім. Артема». У ній зазначалося, що «деякі успіхи в галузі українізації навчальної роботи в університеті хоч і є, але директива ЦК в питаннях українізації університету, залишається ще й досі не виконаною. Самий темп українізації університету загальмований.

---

[1] Культурне будівництво в Українській РСР...— Т. І.— С. 312—315.
[2] Там же.— С. 347—348.

Прискорити темп українізації університету. На першому курсі заняття російською мовою залишити тільки для однієї групи. Російські групи, що за планом залишаються на 2-му та 3-му курсі, повинні протягом цього року цілком опанувати мову; з 28—29 р. 2-й і 3-й курси повинні перевести свою роботу цілком на українську мову. 27—28 р. є останнім строком українізації лекторського складу Комуністичного університету» [1].

Українізація не була рухом українців проти росіян чи народів інших національностей, які жили на українській землі. Йшлося про руйнування духовних кайданів, в які століттями заковували український народ московські імперіалісти-русифікатори. Закладаючи основи відродження української мови, культури, в Україні водночас створювалися умови для духовного розвитку національних меншин. Такою ідеєю пронизана, наприклад, постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого комітету та Ради Народних Комісарів УСРР «Про забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвиткові української культури» від 6 липня 1927 р.:

«Касуючи постанову Тимчасового Робітничо-Селянського Уряду України з 9-го березня 1919 року «Про обов'язкове студіювання в школах місцевої мови, а також історії та географії України», постанову ВУЦВКу з 21-го лютого 1920 року «Про вживання по всіх установах української мови нарівні з великоруською», декрет РНК УСРР з 21-го вересня 1921 р. «Про заведення української мови у школах та радянських установах», постанову РНК УСРР з 27 червня 1923 р. «Про заходи в справі українізації шкільно-виховавчих та культурно-освітніх установ», декрет ВУЦВК та РНК УСРР з 1 серпня 1923 р. «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови», постанову ВУЦВКу та РНК УСРР з 30 квітня 1925 р. «Про заходи термінового переведення повної українізації радянського апарату», постанову РНК УСРР з 16 червня 1925 р. «Про практичні заходи до українізації радянського апарату», а також на зміну всіх інших законів, що суперечать цьому Положенню, Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет та Рада Народних Комісарів УСРР п о с т а н о в и л и: затвердити наведене нижче положення «Про забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвиткові української культури».

[1] Культурне будівництво в Українській РСР...— Т. 1.— С. 358—359.

Мови всіх національностей, що залюднюють територію УСРР, є рівноправні.

Кожний громадянин будь-якої національності має право в своїх зносинах з державними органами користуватися рідною мовою, державні органи повинні на бажання кожного громадянина свої зносини з ним проводити його рідною мовою.

Кожний громадянин на всіляких прилюдних виступах, а також у цілому громадському житті має право вільно користуватися рідною мовою.

Потреби національних меншостей на території УСРР забезпечуються загалом шляхом відокремлення їх в національно-територіальні адміністративні одиниці.

Декрети, постанови та накази ВУЦВКу, РНК, УЕН, центральних урядництв та установ УСРР, а також округжних виконавчих комітетів та міських рад, оголошувані до загального відому, належить публікувати обов'язково українською, та, крім того, російською мовою.

Найважливіші урядові акти з числа зазначених вище належить оголошувати також окремо, так українською мовою, як і мовами національних меншостей в УСРР.

Всі акти публічно-правового характеру, як особові посвідки, свідоцтва про освіту, виписки з актів громадського стану й т. ін. належить укладати українською мовою з тим, що на бажання одержувачів цих актів, до них припускається включати паралельний текст кожною іншою мовою.

Всілякі вивіски, штампи, печатки, а також всілякі оголошення, подавані до загального відому, а також плакати, афіші, оповістки тощо належить укладати українською мовою з тим, що припускається вживати паралельного тексту кожною іншою мовою.

Усілякі етикети на виробах промислових закладів, на території УСРР, фабричні знаки, марки, умовні скорочені назви або фірменні назви й т. ін. належить укладати українською мовою з тим, що пропускається паралельний текст іншою мовою.

В усіх державних установах, підприємствах та організаціях як республіканського і місцевого, так і загальносоюзного значення, на території УСРР, за винятком тих, що обслуговують виключно потреби національних меншостей, внутрішнє діловодство та рахівництво належить провадити українською мовою.

Державні організації, розташовані на території УСРР, повинні провадити зносини з державними організаціями

інших союзних республік, розташованих поза межами УСРР, мовами, вживаними в тих республіках, або російською мовою.

Судочинство у всіх справах судові установи в УСРР повинні провадити українською мовою. На бажання заінтересованої сторони всі постанови, документи та інші матеріали в судовій справі належить укладати й оголошувати заінтересованій особі, крім мови судової установи, також її рідною мовою.

Мережу освітніх установ належить будувати так, щоби людність кожної національності мала змогу дістати початкову освіту своєю рідною мовою.

Українську мову та українознавство в усіх школах і дитячих будинках національних меншостей і російську мову в усіх школах і дитячих будинках з неросійським населенням належить викладати, як обов'язкову дисципліну, відповідно до встановленого учбового плану.

В школах фабзавучу, робітничих курсах викладання належить провадити рідною мовою учнів. В профшколах викладання належить провадити українською мовою, за винятком призначених для обслуговування потреб національних меншостей.

На посади професорів, викладачів вищих шкільних закладів належить призначати лише осіб, що можуть провадити викладання українською мовою.

Всі службовці державних органів в національно-територіальних адміністративних одиницях повинні конче володіти мовою місцевої національної більшості, а також українською мовою.

Державні організації повинні при проведенні своєї роботи українською мовою чи мовою місцевої більшості в національно-територіальних адміністративних одиницях обов'язково забезпечувати можливість для кожного громадянина звертатися до них і одержувати відповіді рідною мовою громадянина.

При народних комісаріатах УСРР як об'єднаних, так і не об'єднаних, управліннях уповноважених народних комісаріатів Союзу РСР в УСРР та в центральних установах УСРР належить організувати урядничі комісії українізації в складі: голови — керівника установи або його заступника, представника місцевкому, а також осіб, окремо призначених від керівника установи, що можуть сприяти проведенню українізації» [1].

[1] Збірник постанов, інструкцій та матеріалів в справі українізації.— 1928.— С. 18—25.

Провідну роль в українізації відігравав освітній апарат на чолі з Наркомом освіти. Перехід на українську мову в освітніх установах розпочався ще на початку 1920 р., коли Наркомом освіти було призначено колишнього боротьбіста Г. Гринька. Багато зусиль доклав до українізації освітнього апарату О. Шумський під час перебування на посту Наркома освіти (1924—1927 рр.). М. Скрипник, який став Наркомом освіти з 1927 р., перетворив цей Наркомат на могутній штаб українізації, куди залучили найкращі українські освітні та культурні кадри. Усі царини життя в Україні були охоплені українізацією. Очевидні зрушення в галузі освіти давали підставу М. Скрипникові на X з'їзді КП(б)У підкреслити, що у царській Росії система народної освіти була спрямована на те, щоб затемнити мозок робітника і селянина і зробити з нього слухняного раба поміщиків і капіталістів, на те, щоб з тією ж метою їх денаціоналізувати, русифікувати, а це ще більше утруднювало українському робітникові і селянинові доступ до знання. Заборонялися українська школа, українська книжка і взагалі українське слово; українську культуру заковували в тяжкі кайдани.

Відзначивши заходи і досягнення у розвитку української культури, X з'їзд КП(б)У у резолюції на доповідь М. Скрипника «Про завдання культурного будівництва на Україні» констатував, що спостерігається «кволість підвищення відсотку української книжки в загальній кількості бібліотечного фонду. Зокрема, треба зазначити невелике просування української книжки на робітничі райони, де по деяких профспілкових бібліотеках є лише 2 % українських книжок. Помітне й затримання переходу на українське слово в масовій культосвітній роботі профспілок, в тому числі і в самодіяльно-гуртковій роботі в профспілкових клубах. Зокрема, напружено стає це питання в великих індустріальних профспілках.

...Треба зазначити потребу посилити процес переходу поточної партійної роботи і особливо керівних кадрів на українську мову.

Ще більше зусиль треба вжити на переведення дійсного перелому в цьому відношенні серед ЛКСМУ і зокрема в комсомольському активі» [1].

П'ятнадцятого травня 1929 р. XI Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських

[1] Збірник постанов, інструкцій та матеріалів в справі українізації.— С. 8—9.

13 2922

депутатів ухвалив постанову «Про стан та перспективи культурного будівництва», в якій зазначалось:

«Останні роки дали буйний зріст діяльності українських видавництв і їх продукції. Уже з 1928 р. щодо загальної кількості книжкової продукції УСРР, порівняно з капіталістичними країнами, займала 9 місце, за темпом зростання — 6 місце, а за кількістю книжок, що припадають на одну душу,— 7 місце. Поточного року продукція українських видавництв досягає 6138 назв, 34 473 друкованих аркушів і понад 300 млн. відбитків, у тому числі українська книжка займає понад 60 %, а за числом назв та кількістю друкованих аркушів — понад 50 %, при цьому в усуспільненому секторі видавничої роботи українська книжка має за кількістю відбитків 81—88 %; число українських часописів має 232 назви із загальним річним тиражем 11 752 тис. примірників та 7967 друкованих аркушів за рік і 34 970 тис. відбитків. В 1928 р. число українських газет мало 58 назв і 1068 тис. примірників. Російських часописів є 19 назв і 423 тис. примірників. Водночас зростає видання нацменлітератури з 3 до 4,8 % всієї продукції.

Трудові школи на Україні вже майже цілком переведено на рідну мову учнів. Коли взяти пересічні цифри для всієї України, минулого року шкіл соцвиху з українською мовою викладання було 81 %, а з російською — 7,1 %. Дальше поокругове і порайонове удосконалення національної політики у трудовій школі провадиться.

В справі ліквідації неписьменності проведено значну роботу. Число пунктів ліквідації неписьменності становить 7700 з українською мовою навчання, 990 з російською мовою і решта лікпунктів мовами інших національностей. Менші досягнення в цьому відношенні в профшколах, але й там за рідною мовою учнів є 51,4 % українізованих профшкіл, за мовою навчання українізовано на 55,1 %. Профшкіл з мовою навчання російською є 11,3 %, а за рідною мовою учнів — 20,2 % (решта профшкіл веде навчання мовами інших національностей).

Технікуми українізовано за мовою навчання на 54 %, за рідною мовою учнів на 58,6 % (технікумів з російською мовою навчання є 16,7 %, а за рідною мовою студентів інших національностей — 16 %).

Менше проведено українізацію по інститутах: за українською мовою навчання 30 %, за рідною мовою студентів 52,3 % *(інститутів з російською мовою навчання є 18,9 %, решта інститутів частково перейшла на українську викладову мову), є факультети і виші з викладанням мовою нацменшостей.*

Треба далі провадити глибоку роботу щодо переведення українських інститутів на рідну мову, забезпечивши виш виданням конче потрібних підручників. Щодо інститутів, переведених на утримання інших відомств, необхідно перевести їх на викладання українською мовою.*

Справа дальшої українізації вишів спирається в завдання підготовки нового українського наукового працівника з робітників та селян, з нової аспірантури наших вишів. Серед аспірантури — українців 55,6 %, росіян — 18,2, євреїв — 22,4 і інших національностей — 3,9 %» [1].

Проголосивши рівноправність мов декретом від 1 серпня 1923 р. і підтвердивши цю гуманістичну позицію постановою від 6 липня 1927 р. ВУЦВК і РНК УСРР надавали кожному громадянинові України змогу користуватися рідною мовою, розвивати свою культуру, до якої б національності він не належав.

У 1931 р. в Україні налічувалося 25 національних районів, у тому числі вісім російських, сім німецьких, три єврейські, три болгарські, три грецькі, один польський. Серед національних сільрад було 450 російських, 254 німецькі, 156 єврейських, 151 польська, 45 болгарських, 30 грецьких, 12 чеських, чотири білоруські, 3 албанські.

У 1932/33 навчальному році в Україні працювала 21971 школа, в тому числі з навчанням українською мовою — 18 905, російською — 1001, польською — 656, єврейською — 470, німецькою — 451, іншими мовами — 488. У школах національних меншостей навчалося 842 418 дітей. У вузах і втузах України навчалося більше 20 тисяч представників національних меншостей.

У 1931 р. на національних мовах функціонувало 634 бібліотеки, 96 клубів, 366 сільбудів, 314 хат-читалень. У складі Всеукраїнської Академії наук у кінці 20-х років почав роботу Інститут єврейської літератури, з 1931 р.— Інститут польської культури. Із 2454 газет, що виходили в республіці у 1935 р., 89 видавалися мовами національних меншостей (21 — німецькою, 19 — єврейською, 18 — молдавською, 17 — польською, сім — болгарською та іншими). Крім традиційних етнографічних самодіяль-

* Виш — вища школа.

[1] Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України — 1929.— № 19 — С. 156.

них колективів активно діяли єврейські, болгарські, грецькі театри [1].

Як бачимо, розвиток національних меншин був органічно пов'язаний з відродженням української мови, культури, духовності. Об'єктивно розвивалася, утверджувалася національна самосвідомість, до чого не прагнули архітектори будівництва централізованої московсько-більшовицької імперії. Їм лише потрібно було прихилити на свій бік українське населення, щоб у такий спосіб зміцнити комуністичну владу в Україні.

З цією метою вдалися навіть до українізації червоної армії в Україні. До творення українських військових частин московських більшовиків спонукала війна з армією Української Народної Республіки. «У цій війні українській національній армії протистояла російська червона армія, що надавало боротьбі не класового характеру, як того хотіла партія, а національного,— писав І. Майстренко.— Виходила війна Росії проти України, а не «внутріукраїнська класова війна», як класовою була війна в Росії з Колчаком, Денікіном, Врангелем та іншими білими генералами» [2].

Щоб приховати імперіалістичну політику більшовицької Росії щодо України Ленін у «Листі до робітників і селян України з приводу перемоги над Денікіном» писав, що членами компартії можуть бути і ті, що обстоюють цілковиту самостійність України. Нарком військових справ РСФСР Троцький видав таємний наказ «приступити до планомірної закладки фундаменту української робітничо-селянської червоної армії на перший час як кілька зразкових полків... з українським командним складом та командою в українській мові» [3]. У багатьох частинах червоної армії в Україні усю політосвітню роботу почали вести українською мовою. Організований кінний корпус червоного козацтва зі штабом у Гайсині. У 1920 р. почала працювати Харківська школа червоних старшин, де викладачами були переважно галицькі офіцери з колишньої Червоної Української Галицької Армії (перед тим — УГА). Були певні успіхи у творенні українських територіальних частин. Коли ж загострилися взаємини більшовиків з населенням і особливо з селянством, територіаль-

[1] Див.: *Бритченко С. П.* Деякі питання розвитку національних відносин на Україні.— К., 1990.— С. 12—13.

[2] *Майстренко І.* Історія Комуністичної партії України.— С. 114.

[3] *Тютюнник Ю.* Зимовий похід 1919—1920 р.р.— Коломия; Київ, 1923.— С. 84—87.

ний принцип формування червоної армії відкинули, а після заборони українізації — ліквідували українські військові частини і закрили школи червоних старшин. Відтоді мобілізованих до війська українців, як правило, спрямовували служити за межі України.

Розвиткові національного громадсько-культурного життя в Україні чинили шалений опір на всіх рівнях проросійські імперські сили. Наприклад, голова «українського уряду» Х. Раковський у 1921 р. писав, що «українські меншовики і есери жадають признання української мови в державних установах. Признання української мови по урядах, як мови урядової, могло би означати панування української буржуазії і куркульства» [1]. Активним противником українізації був також К. Кіркіж — член політбюро ЦК КП(б)У в 1925—1927 роках, старий більшовик-робітник, латиш. Антиукраїнські позиції Кіркіжа можна пояснювати впливом на нього великодержавницького апарату Харківського губкому партії, в якому до 1925 р., він був секретарем. Більш чи менш видатні діячі КП(б)У виступали проти українізації, спиралися на чисельну проросійську масу членів КП(б)У, виходців з містечкового міщанства, яке прийшло до партії заради влади і утримання України в лоні російської імперії.

Російський пролетарський письменник Ф. Гладков, перебуваючи в комуні «Авангард» на Запоріжжі, повчав козацьких нащадків: «Зачем возрождать допетровскую эпоху, зачем гальванизировать украинский язык, который покрылся уже прахом. Все это только тормозит развитие социалистического строительства... Украинские писатели хотят конкурировать с русскими писателями, а выходит только обезьяничают...» [2]

М. Горький, який у грудні 1916 р., за свідченням А. Кримського, «на вечорі журналу «Украинская жизнь» заявив, що любить «чарівні мелодії української народної пісні, хвилюючу красу української музики, прекрасну українську мову, чудову народну говірку», у листі від 7 травня 1926 р. до О. Слісаренка писав: «...Я категорически против сокращения повести «Мать». Мне кажется, что и перевод этой повести на украинское наречие тоже не нужен. Меня очень удивляет тот факт, что люди, ставя

[1] Цит. за: *Чорній С.* Історія української літературної мови XX сторіччя.— Мюнхен, 1975.— С. 23.

[2] Там же.— С. 24—25.

перед собой одну и ту же цель, не только утверждают различие наречий, стремятся сделать наречие «языком», но еще и угнетают тех великороссов, которые очутились меньшинством в области данного наречия.

При старом режиме я — посильно протестовал против таких явлений. Мне кажется, при новом режиме следовало бы стремиться к устранению всего, что мешает людям помогать друг другу. А то выходит курьезно: одни стремятся создать «всемирный язык», другие — действуют как раз наоборот»[1].

М. Хвильовий не приховував свого розчарування з приводу цього листа М. Горького. У памфлеті «Україна чи Малоросія?» він писав: «Навіть в авторові «Буревестника», навіть в цій людині, що, очевидно, хоче грати роль «совести земли русской», навіть в ньому сидить великодержавник, проповідник російського месіанізму й «собиратель земли русской...»[2]

В. Винниченко зазначав, що «на Україні ми бачимо іноді, як російські елементи, особливо із старого урядницького апарату, нізащо не хотять вивчати українську мову. Вони бачать в систематичному проведенні українізації вияв чогось такого, що підриває честь і славу Росії. Вони до цього часу в душі дивляться на Україну, як на Малоросію, що повинна постачати вареники та «малоросійське сало», танцювати гопака і т. ін. для користі справжніх росіян, Росії і т. ін. Оця барська, великодержавна ідеологія просочується і в низи»[3].

Саме про те, як у низах гальмували проведення українізації, детально описано у «Вістях» за 3 січня 1930 р.:

«По всіх 36 великих і малих шахтах Краснолуцького райкому союзу гірників на Луганщині українізація проводиться лише на папері. На конференціях і з'їздах дуже урочисто проголошуються промови про українізацію, а на практиці профсоюзні бюрократи з обуренням скаржаться: «Кого ж тут на Донбасі українізувати, коли всі робітники у нас руські»?

Профсоюзні чинуші не хотять рахуватися з тим фактом, що з 29 513 гірників району нараховується 57 % українців. Через недбайливе наплювательське відношення профсоюзних робітників до справи українізації, на шахтах панує нездорова атмосфера, розвивається шовінізм... Ще й досі можна чути, як мало свідомі робітники-росіяни українську мову звуть «собачою», українську культуру вважають кроком назад і «загибеллю» цивілізації... Шахткоми всю свою роботу провадять російською мовою. Коли робітники-українці звертаються до профсоюзних чинуш українською мовою, шахткомівці часто глузують з них і вимагають говорити російською мовою. «Поїдете до своєї Хахландії, там будете говорити своєю собачою мовою»,— часто можна чути від десятників і шахткомівців. В рудоуправліннях, в конторах робітники-українці теж часто зустрічають глузливе відношення до своєї мови. Через злочинно неуважливе відношення до українізації, в школах лікнепу, на шахтах зовсім немає українських підручників, і все навчання провадиться російською мовою. Вчителі лікнепу на вимогу українських робітників учити їх українською мовою відповідають: «Навчіться спочатку руської мови, а потім уже будете вчити свою арабську».

Різні плакати і розпорядження, писані українською мовою, систематично зриваються хуліганами-шовіністами. Ігнорують справу українізації також і культпрацівники всіх 27 робітничих клубів Краснолуцького району. Вся культробота в клубах провадиться руською (московською) мовою. Українських робітників шахтарів клуби годують виставами заїжджих російських другорядних труп і російських драматургів. Стінгазети на шахтах виходять лише російською мовою. В бібліотеках бракує українських книжок і в більшості процент українських книжок у бібліотеках становить усього 3—7 %»[1].

Ідею «единонеделимства», другосортності української і білоруської мов проповідував А. Крайський у брошурі «Что надо знать начинающему писателю» з такою завзятістю, що йому могли б позаздрити дореволюційні московські україножери. Повчаючи майбутніх «інженерів людських душ», А. Крайський писав: «Местное наречие называется **диалектом.** Наречия вмещают в себе так называемые **говоры**. Русский язык имел три основных наречия: великорусское, малорусское и белорусское. Теперь, при самостоятельности Украины и Белоруссии, эти наречия носят название **языков**.

Термин **языка**, казалось бы, имеет более политическое значение, чем научное, так как оба эти языка на-

---

[1] Літ. Україна.— 1990.— 10 трав.
[2] Цит. за: Літ. Україна.— 1990.— 10 трав.
[3] Там же.

[1] Цит. за: *Смаль-Стоцький Р.* Українська мова в Совєтській Україні.— С. 49—50.

столько нам родственны, что мы понимаем их без переводчика. Но при фактической самостоятельности языка этот термин должна будет признать и наука, так как признала она, скажем, польский, болгарский и др. языки. Все они происходят от общего славянского, но в силу исторических, политических и других условий развились в самостоятельные. Следовательно, **слова украинского и белорусского языков** мы вскоре **должны отнести к варваризмам** нежели к провинциализмам»[1].

Проаналізувавши брошуру А. Крайського, М. Скрипник сказав так: «Ось рельєфний вираз великодержавної мудрості в мовній теорії. На цій теорії мають виховуватися ті, які завтра мають стати письменниками та встановлювати тісні взаємини з літературою різних національностей нашого Союзу, на підставі братерського співробітництва і т. д. Чи допоможуть цьому погляди т. Крайського? Погляди старого російського войовничого націоналізму перефарбовані під «наукову теорію» — на новий лад? Але, на жаль, на сторінках російської преси не було належної відсічі таким націоналістичним проявам»[2].

М. Скрипник і його однодумці в політиці українізації враховували масовий національний рух до відродження, яким керувала українська інтелігенція. Програвши війну за самостійну державу, український народ намагався у радянських умовах здійснити віковічну мрію про свій національно-культурний розквіт. Заходами Скрипника українське населення поза межами України також було забезпечене рідною школою. Було створено кілька педагогічних технікумів, український відділ при педагогічному інституті в Краснодарі. Там же виходила українська газета «Червоний стяг». При всіх губкомах партії, де жила українська людність, були створені українські секції. Значна кількість української літератури, підручники для шкіл ішли у ці райони з України. З розгромом українізації після 1933 р. всі українські школи та культурні заклади за межами УРСР ліквідовано; сім мільйонів українців підпали під прес тотальної русифікації.

Розглядаючи процес українського національного розвитку у 20-х роках, Я. Дашкевич висловив думку, що розквіт громадсько-культурного життя не був результатом національної політики партії, відомої під назвою

[1] Цит. за: *Скрипник М.* Національні перетинки.— Харків, 1930.— С. 94.
[2] Там же.

українізації. Цей розквіт мав своє коріння у 1917—1919 рр.— у період недовготривалої української державності, який, незважаючи на часті пароксизми червоного, білого, чорного і зеленого терору, розкував творчі можливості української нації. Динаміка процесу була настільки сильною, що він розвивався далі, незважаючи на великі втрати в рядах інтелігенції під час так званої громадянської війни, на велику міграцію творчих сил за межі Радянської України. Процес розвивався далі по висхідній без жодного впливу на нього КП(б)У (тільки у 30-х роках партійний апарат взяв під свій контроль усі школи, позашкільну освіту й дошкільне виховання, усі театри, музеї, музику, естраду, кіно, малярство, всі творчі організації, газети й видавництва.— *В. Л.)*. Не громадсько-культурний розквіт був наслідком українізації, а навпаки — натиск української національної стихії на партію був настільки сильним, що вона змушена була піти на національну реформу під дезорієнтуючою назвою українізації.

Ярослав Дашкевич підкреслив: «українізація ж як політика партії могла в тогочасних умовах зводитися лише до дерусифікації, по суті, маргінальних явищ життя: до дерусифікації партійно-адміністративної бюрократії, усіх зовнішніх проявів суспільно-політичної і культурної діяльності, до припинення русифікації тих ділянок життя, які активно русифікували, подекуди вже два з половиною сторіччя, до повернення в лоно рідної нації частково або повністю русифікованих прошарків українського населення»[1].

Іван Майстренко вважає, що найважливішим у добі українського ренесансу «було злиття в один потік масового національного відродження з партійною політикою українізації, яка хоч і була обережною, стриманою, а часом і саботованою партійним апаратом, проте сприятливою національному відродженню українського народу»[2].

Проаналізувавши історичний досвід українського державотворення, С. Білокінь зазначив, що культурне відродження двадцятих років виросло з того революційного горіння, тих мрій про волю, якими були, попри все, перейняті діячі Центральної Ради. Бо морально-етичну спадщину Центральної Ради назагал можна оцінити досить оптимістично. Після війни на еміграції віднайшлося

[1] *Дашкевич Я.* Крах українізації // Ратуша.— 1990.— 2 жовт.
[2] *Майстренко І.* Історія Комуністичної партії України.— С. 111.

12 колишніх її членів — Володимир Кедровський, Левко Чикаленко, Корній Ніщеменко, Андрій Ліхнякевич, Тиміш Олексіюк, Антін Постоловський, Віктор Приходько, Кость Туркало, Панас Феденко, Соломон Гольдельман та Яків Зозуля. У листопаді 1953 року вони підписали «Декларацію» (склав її професор Никифор Григоріїв-Наш, але в часі її підписування помер), у якій підсумували свою державотворчу діяльність із 35-літньої дистанції та з позицій набутого життєвого досвіду. Вони писали: «Кожна українська і неукраїнська громадська, політична, культурна чи економічна організація в Україні мала змогу послати до того представництва своїх заступників. Тому Українська Центральна Рада виявляла волю всього населення України, усіх її народів. Не були в ній заступлені тільки ті групи, що не визнавали демократії (...).

Українська Центральна Рада своїми чотирма універсалами розгорнула державну самоуправу українського народу від автономії до самостійности. Вона скинула з українського народу страшні московські кайдани, які довгі роки сковували його політичний і культурний розвиток.

Буйний розвиток українського шкільництва, від нижчого до найвищого, зорганізовання української наукової і мистецької праці, розквіт красного письменства і преси, визволення української православної церкви з московської неволі — всі ці яскраві ознаки чуда воскресіння українського Лазаря були спричинені творчою дією Української Центральної Ради»... [1]

Досить критично оцінює українізацію Юрій Шевельов: «З одного боку, більше, ніж будь-коли, людей опанували українську мову, ознайомилися до певної міри з українською літературою й культурою, дехто навіть почав розмовляти по-українському. На вулицях великих міст українська мова лунала частіше, ніж перед тим, хоч і не заступила російську як засіб щоденного спілкування. З другого боку, притаманний політиці елемент примусовости й штучности збуджував почуття ворожості до української мови... Російська меншість — а по великих містах і промислових центрах вона часто-густо становила більшість — за невеликим винятком, де тільки могла, намагалася ігнорувати чи бойкотувати українізацію.

[1] Цит. за: *Білокінь С.* Останній шанс? // Літ. Україна.— 1993.— 4 лют.

Міцної соціальної основи українізація під собою не мала. Фактично вона спиралася тільки на українську інтелігенцію комуністичної орієнтації, дуже тонкий прошарок суспільства. Робітництво й середній клас були в кращому випадку байдужі. Не збереглося жодних відомостей про який-небудь ентузіязм селянства... Відірвана від своєї єдиної потенційної суспільної основи, насаджувана неукраїнською партією й державним апаратом, позбавлена щирости й безпосередности, постійно врівноважувана антиукраїнськими заходами — українізація в очах пересічного російського чи проросійського міщуха виглядала на комедію, вряди-годи з драматичними нотками, але все таки комедію. Міщанин вивчив, коли і в яких межах треба зважати на офіційну лінію, він також довідався, що межі ті досить тісні і що краще ніколи їх не переступати. Він знав, що закон вимагає звільнити з праці службовця, який не опанував української мови, і що дійсно час від часу звільняли друкарку, кур'єра чи секретаря, але ніколи — високого урядовця або спеца, до них українізація на ділі не стосувалася. Для нього не було таємницею, що за українськими вивісками на фасадах установ по-старому крутиться російська бюрократична машина... Та слід застерегтися. На ділянках вільних від партійного впливу, українізація проходила скоро і бурхливо» [1].

Різні судження про генезу українізації, її суть, мету, способи, результати, на наш погляд, зводяться до того, що український національно-культурний рух 20-х років збігався з ідеологічною концепцією внутрішньої і зовнішньої політики більшовиків. Тобто, треба було «притягти на свій бік українську інтелігенцію, а через неї і українське селянство, й тим самим зміцнити своє положення» [2]. «Щоб слугувати зразком нового ладу, радянське суспільство мало бути освіченим; більше того, освічене населення збільшувало виробничий потенціал і міць держави; освіта надавала чудові можливості прищеплювати новим поколінням радянські цінності» [3]. Зусилля більшовицької політики були спрямовані на те, щоб переконати трудящі маси капіталістичних країн у перевазі радянського ладу, підживлювати ідею світової революції. Потужна про-

[1] *Шевельов Ю.* Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900—1941). Стан і статус.— С. 148—154.
[2] *Сірополко С.* Народня освіта на совєтській Україні.— Варшава, 1934.— С. 199.
[3] *Субтельний О.* Україна: історія.— С. 338.

пагандистська машина безупину трубила про найдемократичніший, найсправедливіший, найгуманніший соціалістичний устрій, вихваляла мудру партійну політику індустріалізації, колективізації, культурної революції, безкорисливу дружбу народів під сонцесяйними зорями Кремля.

Однак архітектори створення могутньої централізованої московсько-більшовицької імперії постійно були на чатах, щоб не допустити глибокого утвердження національної самосвідомості українського народу, бо це могло призвести «до ступеневого усамостійнювання, а в дальшому і до відриву України від Росії. Імперіяльні аспірації правителів Кремля мусіли стати цьому на перешкоді» [1].

З 1927—1928 років починаються атаки на непартійну українську інтелігенцію. Добре підготувавши з допомогою преси ідеологічний грунт, партія більшовиків на початку 1929 р. посилює кампанію терору проти Української Автокефальної Православної Церкви, яка активно займалася дерусифікацією. Були репресовані цілі парафії, заарештовані єпископи, духовенство, активні віруючі, зруйновано багато церков. 1930 р. в Харкові відбувся відомий політичний процес над так званою «Спілкою Визволення України», яка, мовляв, готувала збройне повстання з тим, щоб реставрувати капіталістичний лад з військово-фашистською диктатурою. Однією із секцій цієї міфічної націоналістичної організації, за сценарієм ДПУ, була УАПЦ. Цей політичний фарс М. Астаф'єва і О. Астаф'єв вважають вершиною юродства партії комуністів [2]. Справа «СВУ» налічувала 250 томів. 45 провідних українських учених, письменників та інших представників світської інтелігенції було ув'язнено, запроторено у табори. Під час цієї кампанії знищено 32 єпископи і близько 10 тисяч священиків УАПЦ [3].

Результатом патологічної ненависті московсько-більшовицького режиму до української культури було знищення протягом 1917—1939 рр. 8 тисяч пам'яток церковної архітектури, що становило 65 відсотків усіх храмів України. Серед зруйнованих — чимало шедеврів доби Київської Русі — України [4].

---

[1] *Прокоп М.* Україна і українська політика Москви.— С. 26.
[2] Див. Літ. Україна.— 1992.— 16 лип.
[3] *Астаф'єва М., Астаф'єв О.* Юродивий з партквитком у кишені...// Літ. Україна.— 1992.— 16 лип.
[4] *Чобіт Д.* Наздоганяючи віки// Голос України.— 1992.— 2 жовт.

Організатори процесу над «СВУ» мали на меті штучно розпалити боротьбу проти національно-патріотичних настроїв, усунути від активного життя людей, діячів культури, які свого часу належали до Української соціал-демократичної робітничої партії, соціалістів-революціонерів, соціалістів-федералістів, членів колишнього Братства української державності (БУД), посилити почуття страху і непевності, пригнітити вільний вияв думок і суджень, у кінцевому рахунку створити суспільство, де все одностайно схвалюється, приймається як керівництво до дії...

Інспірований суд над так званою Спілкою Визволення України був, по суті, першим очевидним зашморгом на українізацію великодержавницьких сил, сигналом до погрому українського народу, його мови, культури, духовності.

Щоб хоч якось приховати жорстокість цього нового тактичного ходу в політиці щодо України «другий сокіл Сталін» вдається на XVI з'їзді ВКП(б) 27 червня 1930 р. до фарисейського тлумачення лженаукової теорії про «злиття націй» «першого сокола Леніна»:

«Може здатися дивним, що ми прихильники злиття в майбутньому національних культур в одну спільну (і формою і змістом) культуру, з однією спільною мовою, є разом з тим прихильники розквіту національних культур в даний момент, в період диктатури пролетаріату. Але в цьому немає нічого дивного. Треба дати національним культурам розвинутись і розгорнутися, виявивши всі свої потенції, щоб створити умови для злиття їх в одну спільну культуру з однією спільною мовою. Розквіт національних формою і соціалістичних змістом культур в умовах диктатури пролетаріату в одній країні для злиття їх в одну спільну соціалістичну (і формою і змістом) культуру з однією спільною мовою, коли пролетаріат переможе в усьому світі і соціалізм увійде в побут,— в цьому саме й полягає діалектичність ленінської постави питання про національну культуру» [1].

Для реалізації ленінсько-сталінської «науково обгрунтованої теорії добровільного злиття націй», створення єдиної мови за «комунізму», якою мала стати російська, створювалися відповідні економічні передумови, наслідки яких в Україні гостро відчуваємо і тепер. Йдеться,

---

[1] *Сталін Й.* Статті і промови про Україну.— С. 204.

наприклад, про виробництво паперу і книговидавничу справу на початку 30-х років:

«1. УРСР не має свого паперу; РРФСР має свій папір і дає УРСР удвічі меншу пайку. 2. У видавництвах УРСР панує хаос і вони видають великий відсоток і найповажнішої літератури московською мовою; у РРФСР відносний лад і нічого не видають українською мовою. 3. В УРСР існує багато чисто московських видавництв; у РРФСР українських видавництв не існує. 4. В УРСР українські книжки дорожчі за московські і їх навмисне мало друкують, а крім того, друкують московські, збагачуючи їхню культуру; В РРФСР московські книжки дешевші і друкують не лише для себе, а і для збуту в колоніях. 5. В УРСР книгарні так звані «місцеві» — зле поставлені і переповнені московськими книжками; В РРФСР поставлені добре і мають в колоніях добре розвинуту сітку агентур. У себе українських книжок не поширюють. 6. В УРСР існують у великій кількості московські книгарні; В РРФСР українських книгарень цілком не існує. В УРСР «місцеві» книгарні зобов'язалися поширювати певну, все зростаючу кількість московських книжок; В РРФСР жодного зобов'язання не давали не лише поширювати українські книжки, а навіть і тримати їх і не продають» [1].

Починаючи з 30-х років, політика національного відродження, що здійснювалася в ході українізації, була істотно загальмована, а згодом зведена нанівець. Зародження культу особи Сталіна, надмірна централізація суспільного й економічного життя в СРСР, посилення командно-бюрократичного стилю в управлінні національно-культурним будівництвом були несумісні з розширенням прав союзних республік, зростанням національної самосвідомості їх народів. Справдилися побоювання С. Петлюри, який у листі до М. Шумицького 3 листопада 1923 р. писав, що «справа українізації справляє враження певного тактичного ходу з боку большевиків» [2]. Червона Москва, зміцнивши російсько-більшовицьку імперію під назвою «СРСР», перервала, зупинила, знищила «дозволену» українізацію.

[1] ЛНВ.— 1931.— Т. 105. Кн. 2.— С. 185.
[2] Цит. за: *Шевельов Ю.* Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900—1941). Стан і статус.— С. 137.

«КАТИ ЗНУЩАЮТЬСЯ НАД НАМИ, А ПРАВДА НАША П'ЯНА СПИТЬ»

Здійснення широкомасштабної індустріалізації і колективізації вимагало силових централізованих і уніфікованих заходів, що сприяло дедалі більшому зосередженню влади в Москві. Цій меті була підпорядкована так звана більшовицька культурна революція, яка базувалася на русифікаторській політиці царського режиму. Групи опору українізації * протягом короткого часу перетворилися в організовану злочинну армію наступу на відродження української нації зі завданням фізично ліквідувати не лише представників українського громадсько-культурного життя, а й етнічне ядро української нації (винищення українського селянства голодомором 1932—1933 рр.), українську інтелігенцію, усіх свідомих носіїв українства. Керували безприкладним голокостом української нації кремлівські вожді.

Постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західних областях від 14 грудня 1932 р. зобов'язувала з метою виконання плану хлібозаготівель застосовувати надзвичайно суворі репресивні заходи. Окрім цього ЦК і РНК відзначали, що

«6.... Вместо правильного большевистского проведения национальной политики в ряде районов Украины украинизация проводилась механически, без учета конкретных особенностей каждого района, без тщательного подбора большевистских украинских кадров, что облегчило буржуазно-националистическим элементам, петлюровцам и пр. создание своих легальных прикрытий, своих контрреволюционных ячеек и организаций.

7. В особенности ЦК и СНК указывает Северо-Кавказскому крайкому и крайисполкому, что легкомысленная, не вытекающая из культурных интересов населения,

* Детально про це можна прочитати: *Дашкевич Я.* Політичне ошуканство чи провокація?.. // Літ. Україна.— 1990.— 4 жовт.

не большевистская «украинизация» почти половины районов Севкавказа при полном отсутствии контроля за украинизацией школы и печати со стороны краевых органов, дала легальную форму врагам Советской власти для организации сопротивления мероприятиям и заданиям Советской власти со стороны кулаков, офицерства, реэмигрантов-казаков, участников Кубанской рады и т. д.

В целях разгрома сопротивления хлебозаготовкам кулацких элементов и их «партийных» и беспартийных прислужников ЦК и СНК Советского Союза постановляют:

Предложить ЦК КП(б)У и СНК Украины обратить серьезное внимание на правильное проведение украинизации, устранить механическое проведение ее, изгнать петлюровские и другие буржуазно-националистические элементы из партийных и советских организаций, тщательно подбирать и воспитывать украинские большевистские кадры, обеспечить систематическое партийное руководство и контроль за проведением украинизации.

Немедленно перевести на Северном Кавказе делопроизводство советских и кооперативных органов «украинизированных» районов, а также все издающиеся газеты и журналы с украинского языка на русский язык как более понятный для кубанцев, а также подготовить и к осени перевести преподавание в школах на русский язык. ЦК и СНК обязывает крайком и крайисполком срочно проверить и улучшить состав работников школ в «украинизированных» районах» [1].

Цю імперсько-шовіністичну постанову ЦК ВКП(б) і РНК СРСР продублювали 15 грудня 1932 р. Сталін і Молотов у телеграмі до ЦК республіканських компартій, крайкомів і обкомів, головам Раднаркомів, край- та облвиконкомів, у якій вони вимагали терміново припинити «українізацію» в районах РРФСР, Середньої Азії та Казахстану, де компактно проживають українці:

«ЦК ВКП(б) і РНК СРСР рішуче засуджують виступи і пропозиції, що виходять від окремих українських товаришів, обов'язкової українізації цілого ряду районів СРСР (наприклад, в ДСК, Казахстані, Середній Азії, ЦЧО і т. д.)

Такі виступи можуть тільки грати на руку тим буржуазно-націоналістичним елементам, яких було вигнано з

[1] Цит. за: Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів.— К., 1990.— С. 292—293.

України як шкідливі елементи і які проникають у щойно українізовані райони і ведуть там розкладницьку роботу.

Доручити крайкому та крайвиконкому ДСК, обкому та облвиконкому ЦЧО, Казахстанському крайкому і РНК негайно припинити подальшу українізацію в районах, перевести всі українізовані газети, друк і видання на російську мову і до осені 1933 року підготувати перехід шкіл і викладання на російську мову» [1].

Ці документи переконливо доводять, що Сталін і його «соколи» вирішили покінчити з політикою «українізації» не тільки в Україні, а й в інших районах СРСР, де компактно проживали українці. До цих районів належали Кубань (2 млн.), Курська область (1,3 млн.), Воронезька область (1 млн.), Далекий Схід, Сибір, Туркестан (по 600 тис. українців). Над ними Україна здійснювала своєрідне шефство, скеровуючи туди кадри, забезпечуючи необхідною літературою.

Закриття українських шкіл у деяких околицях відбувалося раптово й безцеремонно. На Кубані, наприклад, що була заселена переважно українськими козаками у XVIII та селянами з Полтавщини й Чернігівщини у XIX століттях, антиукраїнськими акціями керували Молотов і Каганович. «Всі українські школи, культурно-освітні установи на Кубані зліквідовано. В багатьох станицях виносили з клубів і хат-читалень українську літературу і палили її вдень на дорозі, на подобу гітлерівців у тогочасній Німеччині *,— підкреслив Ярослав Савка.— Всі українці, котрі відігравали будь-яку ролю в культурно-національному житті Кубані, були знищені фізично або заслані на каторжну працю до концентраційних таборів. Серед них 1500 учителів українських станичних шкіл заплатили своїм життям або ж були заслані на каторжну роботу в сибірську тайгу» [2].

Велику Полтавську Станицю оточили відділи НКВД, усіх 30 тис. мешканців — чоловіків, жінок, дітей — зігнали докупи і лише з деякими власними речами вислали на Сибір. На їх місце привезли селян із Росії. Наступного

[1] Цит. за: *Шаповал Ю. І.* Сталінізм і Україна // Український історичний журнал.— 1991.— № 8.— С. 33.

* Погроми національних меншин почалися в Петрограді, де наприкінці 1917 року червоногвардійці за наказом із Смольного влаштовували багаття з українських книжок. А на портреті Т. Шевченка пензля Трутовського повиколювали багнетами очі. (Див.: *Сергійчук В.* «Ущипните меня»... // Молодь України.— 1993.— 1 жовт.).

[2] *Савка Я.* Російщення Кубані — південно-східного бастіону України //Російщення України...— С. 214

дня Краснодарська обласна газета проголосила: «Українське націоналістично-петлюрівське гніздо на Кубані зліквідовано [1].

Формальною причиною погрому в Україні, який вчинила Москва, був спротив селянства насильницькій колективізації, незадовільне виконання завищених планів хлібозаготівель. Комуністична преса, зокрема московська, ополчилася проти українського селянства за нібито плановий саботаж, зумисне занедбування обробітку землі, розкрадання колгоспного майна, знищення корів і коней і т. ін.

Водночас підкреслювалось, що місцеві комуністичні кадри поблажливо ставляться до цього, а ЦК КП(б)У не дає переліченим фактам належної оцінки.

Перед III конференцією КП(б)У, яка відбулася в липні 1932 р., керівники КП(б)У Г. Петровський, В. Чубар, С. Косіор, члени політбюро ЦК КП(б)У об'їздили голодуючі райони України і зібрали багатющий матеріял про стан сільського господарства, про насильство в колективізації, зловживання при хлібозаготівлях. Усе це було викладено на конференції КП(б)У. Та представники Політбюро ЦК ВКП(б) В. Молотов і Л. Каганович, що були присутні на конференції, усю вину за невиконання планів хлібозаготівель переклали на ЦК КП(б)У. Вони категорично вимагали виконання плану. Тоді ЦК КП(б)У, в свою чергу, почав перекладати вину на керівників районів.

У 1931 р. і в першій половині 1932 р. змінили 80 % секретарів райкомів КП(б)У [2]. Під кінець 1932 і на початку 1933 р. тиск на сільські райони посилився. ЦК КП(б)У почав оголошувати списки керівників колгоспів, директорів радгоспів, уповноважених хлібозаготівель, яких виключали з партії та віддавали до суду. Потім почалися процеси над цілим керівництвом районів.

Принагідно зазначимо, що ЦК ВКП(б) не довіряв керівництву КП(б)У. 24 січня 1933 р. ухвалено таємну постанову ЦК ВКП(б) про Україну, за якою в Україну послано секретаря ЦК ВКП(б) Павла Постишева. Формально його призначили секретарем Харківського обкому і другим секретарем ЦК КП(б)У та членом політбюро, але фактично — намісником Сталіна в Україні. Генеральний секретар ЦК КП(б)У Косіор виконував вказівки Постишева, який привіз із собою керівника ГПУ В. Балицького з цілим штабом чекістів. Балицький підпорядковувався тільки Постишеву. Постишев обсадив привезеними людьми апарат Харківського обкому. У новостворені політвідділи машинно-тракторних станцій та радгоспів він призначив присланих з Москви три тисячі керівних працівників. На роботу в райони України спрямував 1340 осіб. За десять місяців змінив 237 секретарів райпарткомів із 525 усіх тодішніх районів УРСР. У своїй роботі Постишев звітував тільки перед Сталіном [1].

Керуючись постановами ЦК ВКП(б) від 14 грудня 1932 р. і від 24 січня 1933 р., Постишев і його московсько-більшовицька команда громила українського «куркуля» (насправді — українське селянство, щоб підірвати голодомором біологічну силу українського народу) і український «буржуазний націоналізм». Фактично це означало «нищення української культури та її діячів і перетворення її в сліпе знаряддя російського володіння в Україні; централізація і русифікація всього державного і партійного апарату порядком імпортування в Україну нових кадрів з Росії на місце нищених місцевих діячів; організація планового голоду через тотальне ограбування села; розправа з усіма «націоналістами», в тому числі і з апаратом КП(б)У, який обвинувачувано в тому, що він сприяв прагненню України відірватися від Росії і шукати підтримки на Заході» [2]. У листі від 13 січня 1933 р. Євген Маланюк писав до Євгена Пеленського: «Політика Росії виразно закреслилася на фізичне винищення інтелігенції, як перед тим «куркулів» [3].

Цікавий факт наводить у спогадах І. Майстренко: «Організований опір росіян українізації загніздився в Харківському обкомі КП(б)У. Очолював цей обком Павло Постишев. Можливо, суб'єктивно він не був спочатку україножером. Адже він одружився з Постоловською, українського (і то свідомого) роду. Але вийшло так, що керівником агітпропу коло Постишева опинився син священика з Курщини Дмитро Марченко. Цей войовничий великодержавник знайшов можливість посварити Постишева зі Скрипником на питанні українізації Хар-

---

[1] Цит. за: *Коляска І. В.* Освіта в Радянській Україні.— Торонто,— 1970.— С. 17.

[2] Див.: *Майстренко І.* Історія Комуністичної партії України.— Сучасність.— 1979.— С. 147.

[1] Див. *Майстренко І.* Історія Комуністичної партії України.— С. 148.

[2] *Прокоп М.* Україна і українська політика Москви.— С. 35.

[3] ЛНБ.— Ф. 232.— Од. зб. 75.— Папка 2.— Арк. 23.

кова. Постишев став смертельним ворогом Скрипника і українізації»[1].

Четвертого березня 1933 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило документ під назвою «Про проект резолюції про підсумки українізації», в якому, зокрема, відзначалося: «Вважати політично недоцільним випускати брошуру тов. Скрипника «Нариси підсумків» (стенограма промови на засіданні Колегії народного комісаріату освіти 14. II. 33 р.)[2]. Таке рішення, по суті, було початком спланованого удару по народному комісаріату освіти УРСР. Усунено наркома освіти Миколу Скрипника і замість нього призначено Володимира Затонського.

Двадцять четвертого квітня 1933 р. А. А. Хвиля направив у Політбюро ЦК КП(б)У доповідну записку з питань мовознавства. Документ цей ніколи не друкувався, хоча саме у ньому чи не вперше М. О. Скрипника без зайвої дипломатії звинувачено у тому, що він «не тільки не вів боротьбу проти... буржуазно-націоналістичної лінії у питаннях створення української наукової термінології, а й сприяв цьому викривленню партійної лінії на фронті мовознавства»[3]. Через деякий час журнал «Більшовик України» вмістив статтю А. А. Хвилі «Викорінити, знищити націоналістичне коріння на мовному фронті».

У цій відверто погромницькій публікації Хвиля стверджував, що «в питаннях української мови, її творення останніми роками від народного комісаріату освіти не було дійсно більшовицького керівництва... На мовному фронті українська контрреволюція, прикриваючись національною формою, проводила по суті велику шкідницьку роботу. Вона виявилася в тому, що останніми роками в питаннях творення української термінології, в питаннях української синтакси,— українську мову спрямовували на націоналістичні шляхи»[4].

Вірний ленінець-сталінець Хвиля зробив такі висновки:

«1. На мовному фронті ми маємо проведену націоналістичними українськими елементами шкідницьку роботу.

[1] *Майстренко І.* Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні.— Едмонтон, 1985.— С. 207.

[2] *Пиріг Р., Шаповал Ю.* Микола Скрипник: хроніка загибелі // Політика і час.— 1991.— № 4.— С. 81.

[3] Цит. за *Шаповал Ю. І.* Сталінізм і Україна // Український історичний журнал.— 1991.— № 8.— С. 37.

[4] *Хвиля А.* Викорінити, знищити націоналістичне коріння на мовному фронті // Більшовик України.— 1933.— № 7—8.— С. 43.

2. Ця робота йшла по лінії відгороджування української мови від російської мови, відгороджування української мови від інтернаціональної наукової термінології, спрямування української мови та термінології на буржуазно-націоналістичні шляхи.

3. В Українському правописі, особливо 3-й розділ, це відгороджування української мови, термінології від російської мови продовжено вже в правописній формі та при запозиченні чужоземних слів.

4. Проти цієї роботи Наркомос України не вів будь-якої боротьби, а, навпаки, сприяв цьому.

5. Отже, потрібно:

а) припинити негайно видання всіх словників,

б) переглянути словники і всю термінологію,

в) провести уніфікацію технічної термінології з тою термінологією, що є в Радянському Союзі і вживана й на Україні,

г) переглянути кадри на мовному фронті і вигнати з цього фронту буржуазно-націоналістичні елементи,

д) переглянути український правопис,

е) змінити настанову щодо мовного оформлення УРЕ,

є) видати спеціального документа, який би всі ці питання всебічно охопив і забезпечив цілковитий дальший розвиток української радянської культури на мовному фронті дійсно більшовицькими шляхами, так як цьому вчив нас Ленін, як цьому вчить нас тов. Сталін»[1].

Завершуючи статтю, А. Хвиля фарисейськи підкреслював, що «зараз під керівництвом ЦК КП(б)У, що його зміцнено ухвалою ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 р.,— розгортається велика робота на фронті боротьби за дійсно більшовицькі шляхи розвитку української культури.

Під геніальним керівництвом тов. Сталіна ми в усіх ділянках соціалістичного будівництва досягли велетенських перемог. Під керівництвом тов. Сталіна, ми на фронті будівництва української пролетарської культури в нещадній боротьбі проти українських націоналістів — дійдемо всесвітніх історичних досягнень»[2].

Фактично ця стаття А. Хвилі відбивала зміст його виступу на квітневій (1933 р.) нараді в ЦК КП(б)У з питань національної політики, у якому він критикував М. Скрипника. На цій нараді М. Попов стверджував, що

[1] *Хвиля А.* Викорінити, знищити націоналістичне коріння на мовному фронті // Більшовик України.— 1933.— № 7—8.— С. 54.

[2] Там же.— С. 56.

«ворожі, чужі, петлюрівські елементи пролізли навіть на керівні посади в окремих районах і на відповідальні дільниці національно-культурного будівництва» [1]. В унісон М. М. Попову виступив і В. Затонський, який, зокрема, підкреслив, що «падіння числа шкіл російської нацменшості є наслідок перекручення лінії партії». Звертаючи увагу на «засміченість» працівників освіти «націоналістичними, класово-ворожими елементами», Затонський прямо назвав відповідальних: «...Ці націоналістичні елементи могли так широко провадити свою діяльність тому, що їм допомагали деякі вказівки самого Наркомосу» [2].

Боротьба з «націоналістичною небезпекою на мовному фронті» розгорталася. На нарадах приймаються резолюції А. Хвилі, ухвалені Комісією Народного Комісаріату Освіти:

«I. Мовна ділянка ідеологічного фронту, як частина цілого процесу нацкультбудівництва, вимагає особливо більшовицької пильності, бо вірне спрямування шляху розвитку мови у великій мірі визначає вірний розвиток цілої української радянської культури, пролетарської, соціалістичної змістом, національної формою.

II. На перешкоді величезному мовному будівництву, що його провадить партія, намагались і намагаються ставати контрреволюційні націоналістичні елементи. Процес СВУ в повній мірі виявив намагання класового ворога — контрреволюційних петлюрівських елементів запроваджувати шкідництво на цій саме ділянці ідеологічного фронту. Куркульсько-петлюрівська агентура в наукових інституціях намагалася спрямувати розвиток української літературної мови буржуазно-націоналістичним шляхом, з метою відірвати розвиток української культури від цілого розвитку соціалістичної культури братерських республік СРСР. Конкретно це виявилося:

а) На теоретичній ділянці — в націоналістичній теорії самобутності розвитку української мови, в пропаганді відриву її від загального процесу мовного будівництва в СРСР, а насамперед — відриву від мови російського пролетаріату; у відкиданні інтернаціональних термінів у мові, що прикривалося націоналістичною теорією «народності»;

[1] Нарада з питань національної політики партії // Вісті ВУЦВК.— 1933.— 1 трав.
[2] Там же.

б) На практиці — в шкідництві, що запроваджувалося в загальних і термінологічних словниках; у відкиданні спільних з російською мовою лексичних і синтаксичних засобів, особливо тих, що зумовлюються спільним характером соцбудівництва; у спрощуванні, вульгаризації і звужуванні мовних засобів з метою знизити культурний рівень мас.

Ш. Процес СВУ показав, яку велику небезпеку становить шкідницька робота куркульсько-петлюрівської агентури; уже після цього процесу СВУ НКО не подбав про посилення проводу мовним фронтом, не виявив більшовицької пильності в боротьбі з націоналістичними виявами на мовному фронті.

IV. Нарада вважає, що:

1. Треба розгорнути широку роботу щодо остаточного викриття і викорінення націоналістичних викривлень на мовній дільниці, а саме — скритикувати і вилучити шкідливу продукцію, мобілізувати широку пролетарську громадськість на боротьбу з націоналістичними виявами, здискредитувати саму ідею і практику нацкультбудівництва та досягнення в галузі українізації.

2. Переглянути словники і виправити в дальших виданнях припущені в них хиби, спрямувавши розвиток термінології відповідно до інтересів соціалістичного, господарського і культурного розвитку та інтернаціонального виховання мас.

3. Переглянути наукову і учбову підручникову літературу, викривши націоналістичні прояви, та надалі спрямувати висвітлення мовних питань з марксистсько-ленінських методологічних позицій.

4. В зв'язку з тим, що в державному українському правописі, зокрема в 3-й частині його, є пункти, що їх застосування, як виявилося, дає політично шкідливі наслідки, скоригувати український правопис в частині правопису іншомовних слів в напрямку більшої конкретизації пунктів про вживання «г», «ль», «л» з метою забезпечити якнайлегше засвоєння правопису масами.

5. Посилити партійний провід роботою мовознавчих інститутів, переглянути плани науково-дослідної роботи, перебудувавши їх в напрямку максимального наближення тематики до практичних проблем на базі глибокого опрацювання і усвідомлення їх в світлі марксистсько-ленінської методології; переглянути склад науково-дослідних інститутів, курсів українізаторів, перекладачів, літредакторів і іншого мовно-літературного персоналу

видавництв та очистити його від націоналістичних класово-ворожих елементів; посилити політичне виховання мовних робітників; покласти край практиці відриву загальнополітичної редактури від мовної, запровадивши в принципі єдиноосібну авторську і редакторську відповідальність за єдність змісту і форми літературного твору» [1].

Періодичні видання зарясніли «поетичними» творами, які характеризуються саме отією більшовицькою «єдністю змісту і форми». Процитуємо, наприклад, «вірш» Євгена Фоміна «Більшовицька лірика»:

Тебе нарекли. Прекрасне ім'я,
Примушує в себе вірити.
Лийся, хвилюйся, шуми, буяй
Грими, більшовицька ліріко!
Щоб наша країна квітла тобою,
Як день в колі соняшних рис,
Щоб класовою боротьбою
Класовий дихав ліризм [2].

У доповіді на зборах Харківського партактиву 9 липня 1933 р. «Про націоналістичні ухили в лавах української партійної організації і про завдання боротьби з ними» секретар ЦК КП(б)У М. Попов критикував Шумського за те, що він вимагав «підміни більшовицької українізації буржуазно-націоналістичною»; Скрипника звинувачував у тому, що той «докотився до прямих закликів розвивати національну свідомість». «Особливо великого значення в боротьбі з буржуазним націоналізмом і українським націоналістичним ухилом набирає питання про мову й правопис,— підкреслював М. Попов.— Цьому питанню ЦК КП(б)У надає винятково великого значення. Буржуазні націоналісти переважно з числа західноукраїнських емігрантів, особливо широку роботу розгорнули над засміченням української мови й термінології, щоб максимально відірвати українську культуру від російської і в цьому важливішому питанні, як уже відзначала наша преса,— тов. Скрипник пішов на поводі у цих елементів, став знаряддям проведення їх політики відриву української культури від центра міжнародної пролетарської революції — Москви» [3].

---

[1] Цит. за: *Смаль-Стоцький Р.* Українська мова в Совєтській Україні.— Варшава, 1936.— С. 186—188.
[2] Червоний шлях.— 1933.— № 8—9.— С. 123.
[3] *Попов М. М.* Про націоналістичні ухили в лавах української партійної організації і про завдання боротьби з ними // Червоний шлях.— 1933.— № 7.— С. 123.

Посівши посаду наркома освіти, В. Затонський у програмній промові висунув таку основну тезу: «В конкретних умовах Радянської України ізоляція від російської культури є виразне націоналістичне перекручення». У згоді з цією тезою В. Затонський вирішив не лише підсилити вивчення російської мови в українських школах в такій мірі, щоб учні могли читати твори російських письменників в оригіналі, але й завести в українських початкових і середніх школах вже з 1933/34 навчального року стабільні підручники, що їх взявся виготовляти Народний Комісаріат Освіти Радянської Росії на замовлення Народного Комісаріату Освіти Радянської України. Так В. Затонський виправляв «прояв найзоологічнішого націоналізму», який мав на меті «штучно відрізати пуповину, що зв'язує літературу російську з літературою українською та всі історичні процеси культурного розвитку обох народів» [1].

Подолання «українських буржуазно-націоналістичних ухилів», перехід на рейки «більшовицької українізації» супроводжувався переведенням українських шкіл на викладання російською мовою, створенням в українських школах російських класів, відкриттям у великих містах російських газет і т. ін. Якщо в 1932/33 навчальному році з українською викладовою мовою було 17 573 школи, то у 1933/34 навчальному році їх стало 17 303. Кількість російських шкіл збільшилася у 1933/34 навчальному році до 1172 проти 974 шкіл в 1932/33 навчальному році [2].

У цей же час московські «брати» з допомогою українських перевертнів вживають рішучих заходів, щоб наблизити українську мову до російської. «З цією метою 1933-го року гостро засуджується український правопис 1928 року, затверджений комісаром народньої освіти М. Скрипником, як правопис «націоналістичний», спрямований на відрив української мови від російської. Цькування М. Скрипника і скасування затвердженого ним правопису, що разом спричинилося до самогубства цього більшовицького комісара, тягнуть за собою видання нового правопису, зредагованого головою правописної комісії А. Хвилею й затвердженого народнім комісаром освіти В. Затонським. Та хоч у цей правопис 1933-го року і вноситься силу новин, які відверто ведуть до русифікації та штучного наближення української мови до російської,

---

[1] *Сірополко С.* Народня освіта на Совєтській Україні.— С. 222.
[2] Там же.

все ж і цей правопис не задовольняє совєтських русифікаторів.

Починається цькування й переслідування вже Затонського і Хвилі, обвинувачених так само в націоналізмі, як вони обвинувачували в цьому Скрипника, і замість виданого ними правопису складається проект ще одного, який так і не побачив світу, бо остаточному його оформленню перешкодила війна з Німеччиною» [1].

Важка і жорстока русифікаторська машина, яка після деякого сповільнення у 20-ті роки, знову набирала швидкості в Україні, згубно впливала на людські долі. Газета «Діло» надрукувала передсмертний лист 52-річного урядовця радянського консульства у Львові Миколи Стронського і коротку розповідь про нього:

«Микола Стронський — син селянина Дрогобицької землі. Вже у ранній молодості, як студент, цікавився суспільним рухом. Захоплений творами Івана Франка, Стронський віддався цілковито на услуги робітництва, що його давить чужий капітал.

Покінчивши студії, Стронський довгі роки працював на дрогобицько-бориславському терені, де визиск українського робітництва та селянства напливовими елементами був страшний.

З початком світової війни Стронський вступив до Українських Січових Стрільців і в їх рядах боровся за визволення України з-під московської царської неволі. Брав він також чинну участь у польсько-українській війні, як сотник Української Армії.

Політичні невдачі знеохотили і прибили Стронського, як зрештою, і багатьох інших його товаришів. Він почав прихилюватись до комунізму, а вкінці явно й одверто перейшов до його табору, вважаючи, що там може найти рятунок для українського народу, що Україна буде справді вільна й незалежна та що працююча кляса буде вповні користати з овочів своєї праці.

Стронський швидко пізнав свій фальшивий крок. Бо пізнав він наскрізь людей, що, проповідуючи теорію комунізму, у життєвій практиці показалися звичайними обманцями ідеї. І почалася у Стронського важка внутрішня боротьба.

Політика вигублювання українців та протиукраїнський курс, проголошений московським центром, страшні

[1] І. Ж. Заходи совєтів русифікувати українську мову // Львівські вісті.— 1943.— 4 верес.

вістки з Великої України, гниль провідників і керманичів московського большевизму, вкінці трагічна смерть Хвильового та Скрипника — все те вплинуло на чутливу, ідейну людину, що все своє життя шукала правди і думала, що найде її... у большевиків.

Не маючи змоги вертатись назад і не маючи сил до дальшої боротьби, Стронський найшов для себе вихід — у револьверній кулі» [1].

«Передсмертний лист Миколи Стронського.

Товариші!

Маю певну підставу твердити, що я є посуджуваний. Не знаю тільки, чи лиш в національній опозиції, чи в зраді взагалі. Це друге також можливе. Таке маю враження. Тому зі страшним болем, але спокійно заявляю, що партійна совість у мене чиста.

Щодо національної опозиції, то я не укриваюся з нею. Я не міг і не вільно було мені перед товаришами укривати, що я не розумію того, як могла ленінська партія дозволити на теперішній русотяпський курс на Рад. Україні, який є запереченням національно-визвольної політики.

Факти: І. Нарком освіти Затонський на похороні т. Скрипника у надгробній промові («Комуніст». 9. VII. 1933) між іншим сказав таке:

«Нам звичайно потрібна не «національна свідомість», а свідомість клясова, а саме це вимагає зросту культури соціалістичної не змістом національної, а формою».

Ясно, що кожному партійцеві мусить бути відомо, що в соціальній революції першу й найголовнішу ролю відіграє соціальна справа. Але мене вчили, що соціальна революція вирішує і то повнотою вирішує друге питання — національне.

І як без клясової свідомости нема соціальної революції, так без національної свідомости нема національного вирішення.

Тому питаю, як розуміти те, що говорив нарком освіти? Чи це якийсь націоналізм, чи звичайне собі русотяпство?

ІІ. Заступник наркома освіти А. Хвиля пише («Комсомолець України» 15. VII. 1933) між іншим таке:

«В питанні правопису тов. Скрипник,... стояв на позиціях відрубности української мови від російської...»

Сказано ясно і недвозначно. І ясно з того виходить, що зайшла засаднича зміна політики в українському національному питанні. Ведеться боротьба за наставлення освітнього апарату на русифікацію.

[1] Діло.— 1935.— 3 серп.

Чи тут можна мовчати?

Приходжу до переконня, що великодержавний ухил, російський шовінізм і русотяпство є в партії такі сильні, що треба мати на боротьбу з ними дуже сильні нерви.

А в мене їх нема.

Прощайте

Липень 1933 *Микола Стронський»* [1].

На листопадовому (1933 р.) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У П. Постишев говорив, що «помилки і промахи, припущені КП(б)У у здійсненні національної політики партії (треба розуміти — українізації.— *В. Л.*), були однією з головних причин прориву 1931—32 років у сільському господарстві». І далі з пафосом стверджував: «За безпосереднім проводом і за прямими вказівками ЦК ВКП(б) і особисто тов. Сталіна ми розгромили українську націоналістичну контрреволюцію... І в цьому величезний успіх КП(б)У поряд і в щільному зв'язку з її господарськими успіхами протягом останніх 10 місяців» [2].

У резолюції об'єднаного пленуму на доповідь «Підсумки і найближчі завдання національної політики на Україні», з якою виступив С. В. Косіор, записано:

«Якщо для партії національна політика була й залишається знаряддям інтернаціоналізму, що кінцева мета її є встановлення комунізму та злиття всіх національностей, то Скрипник, прямо відходячи в національному питанні від ленінізму, в останні роки почав скочуватися на позицію українських націоналістів... Звідси систематична лінія Скрипника і очолюваного ним націоналістичного руху... за максимальний відрив української мови від російської, на зміну схожих з російськими слів в українській мові польськими, чеськими, німецькими, тенденції до проведення насильницької українізації в школі.

Пленум схвалює вжиті Політбюро ЦК КП(б)У заходи до виправлення перегинів і перекручень національної політики в школі, припущених попереднім керівництвом Наркомосу.

Пленум схвалює постанову Політбюро і Оргбюро ЦК КП(б)У про правопис, про зміцнення Академії наук, Сільськогосподарської академії, інституту Шевченкознавства і про очищення їх від чужих, ворожих елементів.

[1] Діло.— 1935.— 3 серп.

[2] *Постишев П. П.* Радянська Україна — непохитний форпост великого СРСР // Червоний шлях.— 1933.— № 8—9.— С. 252.

Пленум констатує послаблення більшовицької пильності партійних організацій в роботі серед національних меншостей, особливо серед польської та німецької людності. Пленум вважає за потрібне вжити заходів до очищення цих організацій від ворожих елементів, до зміцнення їх більшовицькими кадрами.

Розгром українського націоналізму, викриття націоналістичних дворушників, що пролізли до партії, є найдоконечніша умова й складова частина більшовицької українізації» [1].

Під гаслом «виправлення націоналістичних відхилень при проведенні політики українізації» розгорнулась боротьба з українською школою в педагогіці взагалі. Журнал «Радянська школа» писав у 1934 р.: «... так звана харківська чи українська школа в педагогіці... на чолі з Соколянським, Залужним, Поповим та ін., як школа войовничого буржуазного націоналізму, як школа фашистська взагалі, ... наносила величезної шкоди справі інтернаціонального виховання молодих поколінь... тим більше, що постанови цієї школи, по суті пропагувалися М. Скрипником».

Ідеологічне обгрунтування тотального етноциду, лінгвоциду і геноциду в Україні зробив на XVII з'їзді ВКП(б) Сталін. До 1934 р. точилася суперечка, яка небезпека для будівництва СРСР є більшою: великодержавний російський шовінізм чи місцевий український націоналізм. Принаймні формально називали великодержавний шовінізм. На XVII з'їзді ВКП(б) акценти змінилися. Сталін сказав:

«На Україні ще зовсім недавно ухил до українського націоналізму не становив головної небезпеки, але коли перестали з ним боротися і дали йому розростися до того, що він зімкнувся з інтервенціоналістами, цей ухил став головною небезпекою» [2].

Це був глум над реальною дійсністю. Великодержавний російський шовінізм перемагав в усіх сферах суспільно-політичного, духовно-культурного життя. Проголошена в 20-х роках рівноправність української і російської мов фактично зводилася до переваги російської мови; багатомовність ставала одномовністю. Здійснювалися «передбачення» класиків марксизму-ленінізму: «Національна відособленість і протилежність народів все більше

[1] *Косіор С. В.* Підсумки і найближчі завдання національної політики на Україні // Червоний шлях.— 1933.— № 8—9.— С. 266—272.

[2] *Сталін Й.* Статті і промови про Україну.— С. 211.

й більше зникають... Панування пролетаріату ще більше прискорить їх зникнення» [1]. «Метою соціалізму є не тільки знищення роздробленості людства на малі держави і всякої відособленості, не тільки зближення, але й злиття їх» [2].

Хоч XIII з'їзд КП(б)У (травень-червень 1937 р.) констатував: «В роботі ряду організацій КП(б)У за останній час позначилось ослаблення уваги до питання національної політики партії, що «виявилось, головним чином, у недостатній ще українізації партійних, радянських і особливо профспілкових і комсомольських організацій» [3], в Україні вже підступно розгорнувся комуністичний наступ на природні етнопсихологічні засади. Русифікація здійснювалася всіма засобами, які має в своєму арсеналі тоталітарна система: негайно припинили видання всіх українських словників; «переглянули» словники й всю українську термінологію, яка базувалася на термінології західно-європейських країн; вилучили ряд українських підручників і наукових видань; провели уніфікацію навчального процесу і української термінології з російською; словом, було «забезпечено цілковитий дальший розвиток української мови і культури дійсно більшовицькими шляхами».

Опрацьований червоними мовознавцями від партійно-московської політики «Російсько-український словник», видання Інституту мовознавства Академії Наук УРСР (праця тривала в 1934—1937 рр.), академік Агатангел Кримський, який володів кількома десятками мов, назвав не російсько-українським, а «російсько-російським словником» [4], бо до нього було введено масу слів з російської мови і названо їх українськими. У такий спосіб дуже обмежувалися потенційні можливості функціонування української мови.

Активне насаджування надмірного калькування *, на-

[1] *Маркс К., Енгельс Ф.* Маніфест Комуністичної партії // *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори.— Т. 4.— С. 428.

[2] *Ленін В. І.* Соціалістична революція і право націй на самовизначення // Повне зібрання творів.— Т. 27.— С. 240.

[3] Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1976.— Т. І.— С. 874—875.

[4] Цит. за: *Гурин І.* Формування норм української мови і російщення // Російщення України...— С. 72.

* Маргарита Жуйкова розглядає чотири типи кальок: перший — словотворчі (лексичні) кальки; другий — семантичний; третій — синтаксичні кальки, поєднання слів у сполучення та речення за моделями російської мови; четвертий — кальки із фразеологічних зворотів, буквальний переклад ідіоми за частинами.

самперед, з російської мови не припинилося й досі. При цьому слід зазначити, що велике число носіїв української мови через неуважність до неї, відсутність необхідних знань, низьку мовну культуру не сприймає кальки як щось чужорідне. Тому створюється ілюзія того (особливо це явище помітне на Сході і Півдні України), що в мові небагато запозичень, іншомовних слів, передусім, русизмів. Механізм калькування підступний, бо непомітно спотворює національну свідомість людей, їхнє історичне світобачення.

Безперечно, шляхом калькування можуть утворюватися нові слова, що цілком гармонійно входять у мову й усувають зайві запозичення. «Однак необмежене, неконтрольоване калькування може принести більше шкоди, ніж користі, бо порушує самобутність мови, руйнує образну і логічну її систему, що створювалася століттями, приносить іззовні конструкції, не притаманні цій мові й узагалі ментальності. При калькуванні запозичується не саме слово, а його мотивація, внутрішня форма, яка відображає погляд на світ одного народу й переноситься на грунт світосприймання іншого. Окрім того, новоутворені кальки іноді витісняють з ужитку давні питомі слова. Значна частина багатющого українського лексикону зараз гине без уживання» [1].

Основа вельми загроженого стану, в якому нині знаходиться українська мова, цілеспрямовано закладалася політикою КПРС в 40-х роках. Місце «українських буржуазних спеціалістів», які гинули в тюрмах і концтаборах, займали «висуванці» з робітничого класу й селянства. Вони переважно не справлялися належним чином з покладеними на них функціями. З початку 30-х років зросли масштаби підготовки фахівців за скороченою програмою через робітфаки, вузи і технікуми. За першу й другу п'ятирічки українські навчальні заклади підготували майже таку саму їх кількість, яка була в усій дореволюційній Росії. Цим вузьким спеціалістам не вистачало загальної освіченості й культури, достатньої теоретичної підготовки та практичного досвіду. Натомість більшість з них була активним провідником партійної політики, спрямованої на уніфікацію мови шляхом злиття інших мов в СРСР з російською мовою. На здійснення цієї мети була спрямована робота апарату комуністичної партії, держави, вій-

[1] *Жуйкова М.* Як говоритимуть наші нащадки: українською мовою чи «малороссийским наречием»? // Сучасність.— 1993.— № 10.— С. 124.

ська, школи, вузу, засобів масової інформації, літератури, мистецтва, науки, передусім мовознавства, яке базувалось на теорії Н. Я. Марра.

Академік Р. Смаль-Стоцький глибоко проаналізував тісний зв'язок Маррової науки про те, що людська мова йде від «многоязычия к единству языка», з марксистсько-ленінською теорією про єдину інтернаціональну культуру майбутнього після перемоги соціалізму у світі. Одним із могутніх засобів прискорення цього процесу повинно бути, на думку Марра, саме комуністичне мовознавство. «Теорія Марра — це найкращий доказ на те, що московські комуністи зробили мовознавство зброєю московщення цілого СРСР. Мовознавство має продовжувати помосковлення поневолених народів, защіплюючи їм, через теорії Марра, повну байдужість до рідної мови, вмовляючи в них, що йде одна спільна мова людства, що рідні мови не мають жадної вартости, і що залишається одне: відразу заговорити «на общепонятном пролетарском русском языке»[1].

Спроби відстоювати самостійний — «відрубний», «самобутній» — шлях розвитку української мови викликали заперечення, гнів у великодержавників, бо вони вважали російську мову за «вищу мовну форму», в яку повинні влитися насамперед українська і білоруська мови, а згодом і всі мови народів СРСР. Заперечення цієї чорносотенної концепції вважалось підривом єдності першої у світі соціалістичної держави, яка проторює шлях до перемоги комуністичної революції у світі. «Тому кожний, хто намагається зруйнувати цю єдність соціалістичної держави, хто прагне до відокремлення від неї її частини і національності, він ворог, заклятий ворог держави, народів Союзу РСР,— говорив Сталін, виголошуючи тост у квартирі Ворошилова з нагоди святкування 20-річчя Жовтневого перевороту.— І ми будемо знищувати кожного такого ворога, ми будемо знищувати увесь його рід, його сім'ю. Кожного, хто своїми діями і думками, так, і думками, заміряється на єдність соціалістичної держави нещадно будемо знищувати»[2].

Тотальне «полювання на українську інтелігенцію»[3], фізичне винищення національно свідомих кадрів усіх

---

[1] *Смаль-Стоцький Р.* Українська мова в Совєтській Україні.— С. 259.
[2] Радіопрограма «Політична студія» Української телерадіокомпанії.— 1992.— 5 груд.
[3] *Кульчицький С. В.* Між двома війнами (1921—1941 рр.) // Український історичний журнал.— 1991.— № 9.— С. 11.

рівнів, згортання і припинення українізації супроводжувалось посиленням впливу московських колонізаторів на життя і суспільний розвиток в Україні, розширенням і поглибленням русифікаційних заходів. Слухняно виконуючи рішення РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Об обязательном изучении русского языка в школах национальных республик и областей», РНК УРСР і ЦК КП(б)У 20 квітня цього ж таки 1938 р. ухвалили постанову «Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України». Постанова зобов'язувала:

З 1 вересня 1938 р. ввести викладання російської мови як предмет по всіх неросійських школах України.

Вивчення російської мови почати по всіх початкових школах з II класу, а по всіх неповніх середніх школах — з III класу.

Внести зміни в діючі навчальні плани початкових неповних середніх і середніх неросійських шкіл. Відвести в цих планах на вивчення російської мови на протязі навчального тижня таку кількість годин:

а) в початкових школах: II клас — 2 год.; III клас — 4 год.; IV клас — 4 год.

б) в неповних середніх і середніх школах: III клас — 4 год.; IV — 4 год.; V — 5 год.; VI — 5 год.; VII — 5 год.; VIII — 4 год.; IX — 4 год.; X клас — 4 год.

Зобов'язати Народний комісаріат освіти УРСР до 1 травня 1938 р., відповідно з завданням вивчення російської мови і новим навчальним планом, подати Раді Народних Комісарів УРСР на затвердження проект навчальних планів з російської мови для початкових, неповних середніх і середніх неросійських шкіл на 1938/39 навчальний рік.

Передбачити в програмах з російської мови для V—VII класів вивчення в порядку літературного читання кращих зразків художньої російської літератури з тим, щоб починаючи з VIII класу приступити до вивчення систематичного курсу російської літератури.

Для забезпечення належного вивчення російської мови в неросійських школах запропонувати Народному комісаріату освіти до початку 1938/39 навчального року:

а) видати буквар, книжки для читання, підручники з граматики, урахувавши при цьому особливості вивчення російської мови в школах з неросійською мовою викладання;

б) видати необхідну методичну літературу, наочні приладдя (орфографічні таблиці, картини по розвитку

мови), видати серію дитячої художньої літератури російською мовою для класного і позакласного читання учнями.

Доручити Академії наук УРСР до 1 грудня 1938 р. видати масовим тиражем російсько-український словник.

Народному комісаріатові освіти УРСР до 13 травня 1938 р. переглянути і подати на затвердження Ради Народних Комісарів УРСР і Комітету в справах вищої школи при Раді Народних Комісарів Союзу РСР навчальні плани педагогічних шкіл, педагогічних інститутів і державних університетів, ввести по всіх відділах і факультетах викладання російської мови з тим, щоб студенти, які закінчують педагогічні учбові заклади, добре володіли російською мовою.

Ввести викладання російської мови як предмета вивчення в бібліотечних, політосвітніх школах і школах освіти дорослих.

Запропонувати Народному комісаріатові освіти УРСР з осені 1938 р. при вчительських, педагогічних інститутах і університетах організувати аспірантуру для підготовки кадрів наукових працівників в галузі російської мови; в учительських інститутах — Київському, Полтавському, Ворошиловградському, Одеському, Запорізькому, Лубенському, Вінницькому, Харківському і Чернігівському організувати дворічні відділи з російської мови; в педагогічних інститутах — Київському, Харківському, Сталінському, Полтавському, Ворошиловградському, Одеському, Запорізькому, Ніжинському і Тираспольському організувати чотирирічні відділи російської мови, а при університетах — Київському, Харківському, Одеському і Дніпропетровському — трирічні відділи російської мови і літератури»[1].

У ході «боротьби з націоналізмом» було знищено всі національно-культурні заклади. У квітні 1938 р. РНК УРСР і ЦК КП(б)У прийняли також постанову «Про реорганізацію шкіл на Україні». Створені навчальні заклади з викладанням мовами національних меншин **кваліфікувалися у постанові як «насадження» особливих національних шкіл, які стали осередками «буржуазно-націоналістичного впливу на дітей», а їх функціонування визнавалося «недоцільним і шкідливим»**[2]. Значно збільшилась кількість російських шкіл: з 1933 у 1930 р. до 2362 у 1941 р[1].

[1] Збірник законів УРСР.— 1938.— № 27.— С. 105—106.
[2] *Бритченко С. П.* Деякі питання національних відносин на Україні.— К., 1990.— С. 14.

У лютому 1939 р. було ліквідовано або реорганізовано національні райони. Таким способом зміцнювався русифікаторсько-централістський курс супроти всіх неросійських народів. На жаль, російська громадськість не стала на захист духовно-освітніх інтересів українців та народів інших національностей. Чимало росіян, не усвідомивши загрози в тому числі і для своєї культури (агресивність щодо інших ніколи не була чеснотою культури), активно допомагали більшовицькій ідеологічній службі топтати, нівечити, фальшувати українську історію, знищувати національні надбання під гаслом розвінчування «буржуазно-націоналістичної теорії про самобутність розвитку українського народу, його мови, культури, духовності».

Московський режим намагався дискредитувати ідею і практику національного культурного будівництва і досягнення дерусифікації. Новий погромник українства М. С. Хрущов на XXIV з'їзді КП(б)У (червень 1938 р.) проголосив, що «російські робітники в першу чергу піднесли прапор повстання» і тому «усі народи вивчають російську мову». Ця думка була поштовхом для визнання за росіянами ролі «старшого брата», «обгрунтування» тези, що Україна існує тільки завдяки «постійній братерській допомозі великого російського народу». Створювалася концепція, що поневолювачами України постійно були польські королі і магнати, турецькі султани, кримські хани, а визволителями — російський народ, за що, мовляв, йому треба безмежно дякувати. Та цього не усвідомлювали «люті вороги народу — українські буржуазні націоналісти», які намагалися «посварити і розлучити щасливих рідних сестер — Росію і Україну», «хотіли зробити українських робітників і селян рабами фашизму».

Розвінчуючи «буржуазних націоналістів», Хрущов зазначав, що вони знали силу і вплив російської мови, російської культури, бо це вплив більшовизму, вплив вчення Леніна — Сталіна на уми українського народу, українських робітників, тому вони викорінювали зі шкіл російську мову, а натомість у багатьох українських школах вивчали німецьку, французьку, польську та інші мови — тільки не російську. XXIV з'їзд КП(б)У у спеціаль-

[1] Див.: *Тригубенко В.* Світанок перед сутінками // Старожитності.— 1993.— Ч. 2.— С. 24.

ній резолюції особливо підкреслив, що необхідно «ліквідувати наслідки ворожого шкідництва у викладанні російської мови в неповніх середніх і середніх школах, а також у вузах. Буржуазні націоналісти, троцькісти і бухарінці ішли на всякі мерзоти й підлості, щоб вигнати велику російську мову з наших шкіл і вузів. Зусилля троцькістів, бухарінців і буржуазних націоналістів були спрямовані на відрив українського народу від братерської дружби з великим російським народом, на відрив Радянської України від Союзу Радянських Соціалістичних Республік і відновлення капіталістичного рабства»[1].

Під гаслами боротьби проти «троцькістів», «бухарінців», «буржуазних націоналістів», безнастанного повторення, що «Україна є невід'ємною частиною Радянського Союзу», «вірним форпостом СРСР на Заході», що «велика російська культура благотворно впливає на українську», Москва лицемірно насаджувала в Україні все російське: мову, культуру, літературу, мистецтво, витісняючи місцеве, українське — все, що стояло на заваді до уніфікації імперії. Почала мусуватися теза, що «українські культура й мова не мають глибокого історичного коріння, що вони виникли випадково як наслідок татарської навали і що вони приречені на загин»[2].

Наслідки великодержавницької політики ставали очевидними: якщо у 1930 р. українською мовою видано 6 394 назви книг, то у 1933 р.— 3 472; у 1936 р.— 3232; у 1937 р.— 2566; 1938 р.— 2159, у 1939 р. лише 1895 назв[3]. Це становило відповідно 79, 69, 59, 52 і 43 відсотки до загального числа назв книжок, виданими всіма мовами. До того ж російські книжки, які друковані в Росії, довозилися в Україну в необмеженій кількості.

В усіх областях поряд з українськими стали виходити російські газети, але наклад російських газет зростав швидше, бо у цьому були зацікавлені партійні органи. Засідання і пленуми в ЦК КП(б)У й Раднаркомі УРСР стали проводити російською мовою. Російську мову вводили в діловодство, бо, мовляв, спеціалісти з інших республік, які прибували на Україну, не знають української. Тим часом українських фахівців відсилали на роботу в Росію,

[1] Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів.— К., 1976.— Т. 1.— С. 893—894.

[2] *Шевельов Ю.* Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900—1941). Стан і статус.—С. 182.

[3] Див.: Енциклопедія українознавства: В 2-х т.— Мюнхен; Нью-Йорк, 1949.— Т. 1.— С. 997.

Середню Азію, на Кавказ і, зрозуміло, від них вимагали доброго знання російської мови. Створювалися ніби об'єктивні причини переведення українських вузів на викладання російською мовою. Насправді головну роль відігравали суб'єктивні причини, про які уже йшлося вище, а тут додамо, що процес деукраїнізації прискорився після створення союзно-республіканського комітету в справах вищої освіти (з 1946 р.— Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти), якому підлягали відповідні освітні установи. Вони тишком-нишком проводили антиукраїнську політику, формуючи послушних російськомовних «совдеповцев». Ось свідчення Григора Тютюнника:

«1938 року віддали мене дядя і тьотя до школи в український перший клас, який нараховував сім учнів... Через два тижні цей клас було ліквідовано за малим контингентом, і я опинився в російському першому класі. З того часу і до 1962 року я розмовляв, писав листи (іноді оповідання) виключно російською мовою»...[1] Про морально-психологічну ситуацію, яка передувала відродженню національної самосвідомості, Григір Тютюнник написав так: «Прочитав словник Грінченка і ледве не танцював на радощах — так багато відкрив мені цей блискучий твір. Негайно переклав свої «Сумерки» на рідну мову і тепер уже не розлучаюся з нею, слава Богу, і не розлучуся до самої смерті». За цими словами відчувається і гіркота пізнього прозріння, і радість від духовної чистоти, яка вселилася в чутливу душу Григора Тютюнника, бо виконав заповіт совісті українського народу — Т. Г. Шевченка:

Не дуріте самі себе,
Учітесь, читайте,
І чужому научайтесь,
Й свого не цурайтесь.

На жаль, чимало українців, одурених ленінсько-сталінською пропагандою, ставало збільшовиченими малоросами «без дома и без улицы», які фанатично служили російській імперії під назвою «Советский Союз». Вони чужому як слід не навчились, зате свого відцурались і допомагали ворогам знищувати його. Після відомого пакту Молотова-Рібентропа, коли Москва «подала руку допомоги однокровним братам» і над західноукраїнськими землями «засяяла кремлівська зоря свободи і щастя»,

[1] *Тютюнник Григір.* Автобіографія // Літ. Україна.— 1987.— 16 лип.

недовго довелося чекати, щоб побачити облудність комуністичної пропаганди, жорстокість радянського устрою. Хоч бурхливими потоками лилися промови про визволення і нове життя, соборність України і майбутній розквіт української мови і культури, хоч появилися замість польських українські вивіски і нова влада вважалася українською, насправді випробуваними московсько-більшовицькими методами здійснювалися антиукраїнські уніфікаційні заходи.

Мирослав Прокоп описує зустріч української делегації під проводом д-ра Костя Левицького, до якої входили проф. К. Студинський, д-р Р. Перфецький, адвокат Лев Петрушевич, Семен Магаляс, Зенон Пеленський, д-р С. Барон, інженер Ган, з комендантом Львова генералом Івановим і уповноваженим Міщенком. Це було 24 вересня 1939 р. Кость Левицький, який понад піввіку був оборонцем українських інтересів перед чужими режимами в Західній Україні, виголосив промову, в якій, між іншим, сказав, що західні українці не знають нової влади, але просять, щоб не було репресій за минуле, щоб дозволялось і далі організоване культурне і економічне життя, щоб було збережено газету «Діло», щоб не переслідувано духовенство тощо. Міщенко, який, мабуть, уперше в житті чув таку промову, виголошену до представника радянської влади, відповів по-українськи, що все, що було досі, пускається в непам'ять, що радянська влада вимагає від своїх громадян тільки лояльності, що разом з визволенням вона приносить західним українцям багато благ.

Але вже найближчі дні, ба навіть години, показали, що справи виглядають зовсім не так, як про них говорив Міщенко. Про дальшу появу «Діла» не було й мови, бо його приміщення зайняли прибулі зі сходу редактори якраз, тоді, коли Міщенко складав свої запевнення. Там, де було «Діло», розташувалася редакція нової щоденної газети — «Вільна Україна».

Наступного дня, тобто 25 вересня, з місцевими журналістами зустрілися редактор газети «Комуніст» Чеканюк і письменник Корнійчук. Чеканюк гостро заатакував УНДО і «Діло» за угодовську політику супроти Польщі, а також ворожу акцію проти СРСР. В усіх гріхах звинуватив редактора «Діла» д-ра І. Німчука. Наприкінці наради Чеканюк розповів про плановий бурхливий розвиток української преси.

Через шість днів після того, як д-р Кость Левицький дістав від Іванова, Міщенка, Чеканюка запевнення про

те, що все минуле забувається, він був арештований і повезений до Москви на Луб'янку. Були також арештовані: посол УНДО, селянин Григорій Тершаківець, д-р І. Німчук, посол В. Целевич, д-р Дмитро Левицький, сенатор Остап Луцький, посол В. Кузьмович та ін.

Вересень 1939 р. приніс жителям Західної України трагічні випробування. Лише з осені 1939-го до осені 1940 р. було репресовано за політичними ознаками, головним чином депортовано без суду і слідства і навіть без письмового звинувачення, близько 10 відсотків населення Західної України і Західної Білорусії. За архівними даними на листопад 1940 р. з цього регіону вислано 312000 сімей, або 1 мільйон 173 тисячі 170 чоловік[1].

Була зліквідована вся українська, польська і єврейська преса, яка існувала до 1939 р. Те саме сталося з товариством «Просвіта», яке проіснувало понад 70 років і мало великі заслуги в національно-культурному відродженню Західної України. Перестали існувати «Рідна Школа», виховно-спортивні організації «Соколи», «Луги, «Орли», професійні, робітничі, господарські, жіночі, студентські, молодіжні організації. У січні 1940 р. зліквідовано Наукове Товариство ім. Шевченка, що мало за собою майже 70 років наукової діяльності. Щоб переконати західних українців у добрих намірах більшовицької влади, в інститутах громадського життя віддавали перевагу українській мові. Українським став Львівський університет. Побіч нього українізовано або зорганізовано політехнічний інститут, медичний інститут, педагогічний інститут, високу торговельну школу, ветеринарний інститут, консерваторію, високу школу образотворчого мистецтва, а також десятки технікумів, фахових шкіл, десятирічок[2].

Однак усі заходи, які зовнішньо були спрямовані на розвиток освіти, науки, культури, мистецтва, здійснювалися в атмосфері шаленого «розвінчування українських буржуазних націоналістів». «Народ... роздушить, як слизьких гадюк, панських холуїв — контрреволюційних націоналістів» — стверджувала газета «Комуніст» 11 серпня 1940 р. Громадсько-політична, культурно-пропагандистська робота була спрямована на інтернаціональне виховання населення, прищеплення йому вдячності, поваги і любові до «старшого брата-визволителя». Цьому

[1] Див.: *Шаповал Ю.* Сказати всю правду // Літ. Україна.— 1992.— 1 жовт.

[2] Див.: *Прокоп М.* Україна і українська політика Москви.— Сучасність.— 1981.— С. 101—107.

мало сприяти також вивчення російської мови. «В школах з неукраїнською мовою навчання запровадити обов'язкове вивчення української і російської мов, а в школах з українською мовою — вивчення російської мови», — зазначалося у постанові РНК УРСР від 4 березня 1940 р. «Про реорганізацію початкових і середніх шкіл на території західних областей України».

Використавши гуманістичне гасло про соборність України, Москва до осені 1940 р. підпорядкувала собі всі українські землі, за винятком Закарпаття. Але на перешкоді кінцевої стратегічної мети — повністю зрусифікувати український народ, вселити у його свідомість віру про те, що він є відгалуженням росіян, а мова українська — це діалект російської — стали національно свідомі західні українці, яких підтримували патріоти зі Східної України. Чергуючи тактичні поступки з репресіями, терором, більшовицькі колонізатори намагалися зробити в Галичині те, що не вдалося царським сатрапам під час першої світової війни, тобто «задушити український рух, рух багатомільйонного народу до свободи і до рідної мови» [1]. З цією метою використовували випробуваний жупел «буржуазного націоналізму». Найменший прояв національної свідомості потрактовували як «підрив віковічної дружби трьох братніх слов'янських народів — білоруського, російського і українського», як відхід від пролетарських, класових позицій на ворожі, націоналістично-буржуазні.

Характерним у спектрі антиукраїнських чинників є виступ Сталіна на Політбюро ЦК ВКП(б) 31 січня 1944 р., де йшлося про кіноповість О. Довженка «Україна в огні». Подаємо уривки з промови:

«У цій кіноповісті, м'яко кажучи, ревізується ленінізм, ревізується політика нашої партії з основних, корінних питань. Кіноповість Довженка, що містить дуже грубі помилки антиленінського характеру,— це відвертий випад проти політики партії.

Насамперед дуже дивно те, що в кіноповісті Довженка «Україна в огні», яка мала б показати повне торжество ленінізму, під прапором якого Червона Армія успішно визволяє нині Україну від німецьких загарбників, нема жодного слова про нашого вчителя великого Леніна.

Кому-кому, а Довженкові мали б бути відомі факти

[1] Див.: *Ленін В. І.* Про сепаратний мир // Повне зібр. творів.— Т. 30.— С. 180.

виступів петлюрівців та інших українських націоналістів на боці німецьких загарбників проти українського і всього радянського народу. Ці зрадники радянського народу не відстають від гітлерівців, убиваючи наших дітей, жінок, стариків, розоряючи наші міста і села. Вони цілком перейшли на бік німецьких лиходіїв, стали катами українського народу й активно борються проти Радянської влади, проти нашої Червоної Армії. Якби Довженко поставив собі за мету написати правдивий твір — він повинен був би у своїй кіноповісті затаврувати цих зрадників. Та Довженко, очевидно, не в ладах з правдою. Інакше як зрозуміти, що Довженко в своїй кіноповісті не викрив цих мерзенних зрадників українського народу? Вони відсутні в кіноповісті Довженка, ніби не існують. У Довженка не вистачило духу, не знайшлося слів, щоб приставити їх до ганебного стовпа.

Кіноповість Довженка «Україна в огні» — платформа вузького, обмеженого українського націоналізму, ворожого ленінізмові, ворожого політиці нашої партії та інтересам українського і всього радянського народу» [1].

Через рік О. П. Довженко скаже про цю інквізиторську акцію на сторінках щоденника:

«Сьогодні роковини моєї смерті. Тридцять першого січня 1944 року мене було привезено в Кремль. Там мене було порубано на шмаття і окривавлені частини моєї душі було розкидано на ганьбу й поталу на всіх зборищах. Все, що було злого, недоброго, мстивого, все топтало й поганило мене. Я тримався рік і впав. Моє серце не витримало тягаря неправди й зла. Я народився і жив для добра і любові. Мене вбила ненависть великих якраз у момент їхньої малості» [2].

Лицемірству великодержавних «благодійників» на чолі зі Сталіном не було меж. Свідченням цього є лиховісний наказ Берії і Жукова № 0078/42 від 22 червня 1944 р., який, на щастя, не був реалізований.

[1] *Сталін И. В.* Про антиленінські помилки й націоналістичні перекручення в кіноповісті Довженка «Україна в огні»// Літ. Україна.— 1990.— 5 лип.

[2] Див.: Літ. Україна.— 1990.— 5 лип.

«Совершенно секретно»
Приказ № 0078/42
22 июня 1944 года *г. Москва*

ПО НАРОДНОМУ КОМИССАРИАТУ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ СОЮЗА ССР И НАРОДНОМУ КОМИССАРИАТУ ОБОРОНЫ СОЮЗА ССР:

Содержание: О ликвидации саботажа на Украине и о контроле над командирами и красноармейцами, мобилизованными из освобожденных областей Украины.

§ 1.

Агентурной разведкой установлено:

За последнее время на Украине, особенно в Киевской, Полтавской, Винницкой, Ровенской и других областях, наблюдается явно враждебное настроение украинского населения против Красной Армии и местных органов Советской власти. В отдельных районах и областях украинское население враждебно сопротивляется выполнять мероприятия партии и правительства по восстановлению колхозов и сдаче хлеба для нужд Красной Армии. Оно для того, чтобы сорвать колхозное строительство, хищнически убивает скот. Чтобы сорвать снабжение продовольствием Красной Армии, хлеб закапывают в ямы. Во многих районах враждебные украинские элементы, преимущественно из лиц, укрывающихся от мобилизации в Красную Армию, организовали в лесах «зеленые» банды, которые не только взрывают воинские эшелоны, но и нападают на небольшие воинские части, а также убивают местных представителей власти. Отдельные красноармейцы и командиры, попав под влияние полуфашистского украинского населения и мобилизованных красноармейцев из освобожденных областей Украины, стали разлагаться и переходить на сторону врага. Из вышеизложенного видно, что украинское население стало на путь явного саботажа Красной Армии и Советской власти и стремится к возврату немецких оккупантов. Поэтому, в целях ликвидации и контроля над мобилизованными красноармейцами и командирами освобожденных областей Украины,

ПРИКАЗЫВАЮ:

1. Выслать в отдельные края Союза ССР всех украинцев, проживавших под властью немецких оккупантов.

2. Выселение производить:

а) В первую очередь украинцев, которые работали и служили у немцев.

б) Во вторую очередь выслать всех остальных украинцев, которые знакомы с жизнью во время немецкой оккупации.

в) Выселение начать после того, как будет собран урожай и сдан государству для нужд Красной Армии.

г) Выселение производить только ночью и внезапно, чтобы не дать скрыться другим и не дать знать членам его семьи, которые находятся в Красной Армии.

3. Над красноармейцами и командирами из оккупированных областей установить следующий контроль:

а) Завести в особых отделах специальные дела на каждого.

б) Все письма проверять не через цензуру, а через особый отдел.

в) Прикрепить одного секретного сотрудника на 5 человек командиров и красноармейцев.

4. Для борьбы с антисоветскими бандами перебросить 12 и 25 карательные дивизии НКВД.

Приказ объявить до командира полка включительно.

Народный Комиссар Внутренних Дел Союза ССР БЕРИЯ.
Зам. Народного Комиссара Обороны Союза ССР, Маршал Советского Союза ЖУКОВ.
Верно: начальник 4-го отделения полковник ФЕОДОРОВ»[1].

Антиукраїнська політика кремлівських деспотів і їх васалів в Україні провадилися у контексті боротьби з УПА

---

[1] Літ. Україна.— 1992.— 27 лют. Після опублікування в газеті документа директор Центрального державного архіву громадських об'єднань України Р. Пиріг зазначив у листі до редакції «Літературної України», що «у нашому архіві немає такого наказу чи його копії. Є німецька листівка, в якій викладено текст згаданого наказу». У примітці «Від редакції» до листа Р. Пирога підкреслено, що Василь Марочкін, який підготував публікацію, не вказав, що «текст наказу міститься не в автентичному, тобто справжньому документі, а листівці. Архівна справа, в якій виявлено текст, має тематичну назву «Листовки, журнал «Вісник» немецко-фашистского и украинско-националистического Харькова» і містить ще десятки інших листівок, а саме — в кінці тексту чітко надруковано: «Украинцы! Этот приказ находится в руках Германского Верховного Командования». Наявність такого наказу може потвердити лише автентичний документ, існування якого, зважаючи на сталінський геноцид цілих народів, не виключено». (Див.: Літературна Україна.— 1992.— 5 берез.).

і спрямовувалась на подолання її ідеології, яка пробуджувала національну свідомість мас. Листопадовий (1944 р.) пленум ЦК КП(б)У розглядав проблеми суспільно-політичного життя в Західній Україні і ухвалив негайно посилити боротьбу проти націоналістичного підпілля і УПА.

Для того, щоб глибше зрозуміти причину всеімперського гніву в післявоєнний період, наведемо лише один документ, який розкриває основні ідейно-програмні положення революційного українського підпілля,— постанову «За що бореться Українська Повстанча Армія (УПА)», прийняту на III Надзвичайному Великому Зборі ОУН у серпні 1943 р.:

«Українська Повстанча Армія бореться за Українську Самостійну Соборну Державу і за те, щоб кожна нація жила вільним життям у своїй власній, самостійній державі. Знищення національного поневолення та експлуатації нації нацією, система вільних народів у власних самостійних державах — це єдиний лад, який дасть справедливу розв'язку національного і соціального питання в цілому світі.

УПА бореться проти імперіалістів і імперій, бо в них один пануючий народ поневолює культурно і політично та визискує економічно інші народи. Тому УПА бореться проти СРСР і проти німецької «нової Європи».

УПА з усією рішучістю бореться проти інтернаціоналістичних і фашистсько-націонал-соціалістичних програм та політичних концепцій, бо вони є знаряддям завойовницької політики імперіалістів. Тому ми проти російського комунобільшовизму і проти німецького націонал-соціалізму.

УПА проти того, щоб один народ, здійснюючи імперіалістичні цілі, «визволяв», «брав під охорону», «під опіку» інші народи, бо за цими лукавими словами криється огидний зміст — поневолення, насильство, грабунок. Тому УПА бореться проти російсько-більшовицьких і німецьких загарбників, поки не очистить Україну від усіх «опікунів» і «визволителів», поки не здобуде Української Самостійної Соборної Держави (УССД), в якій селянин, робітник і інтелігент могтиме вільно, заможно і культурно жити та розвиватися.

УПА за повне визволення українського народу з-під московсько-більшовицького ярма, за побудову УССД без поміщиків, капіталістів та без більшовицьких комісарів, енкаведистів і партійних паразитів.

В українській державі влада вважатиме за найвищий обов'язок інтереси народу. Не маючи загарбницьких цілей та поневолених країн і пригноблених народів у своїй державі, народна влада України не витрачатиме часу, енергії та коштів на творення апарату гноблення. Українська народна влада всі економічні ресурси та всю людську енергію спрямує на побудову нового державного порядку, справедливого соціального ладу, на економічне будівництво країни та культурне піднесення народу.

В лавах УПА борються українські селяни, робітники та інтелігенти проти гнобителів, за УССД, за національне і соціальне визволення, за новий державний порядок та новий суспільний лад:

1. а) За знищення більшовицької експлуататорсько-кріпацької системи в організації сільського господарства. Виходячи з того, що земля є власністю народу, українська народна влада не накидуватиме селянам однієї форми користування землею. Тому в українській державі допускатиметься індивідуальне та колективне користування землею, в залежності від волі селян.

б) За безплатну передачу селянам західних українських областей всіх поміщицьких, монастирських та церковних земель.

2. а) За те, щоб велика промисловість була національно-державною власністю, а дрібна — кооперативно-громадською.

б) За участь робітників у керівництві заводами, за фаховий, а не комісарсько-партійний принцип у керівництві.

3. а) За загальний 8-годинний робочий день. Понаднормова праця може бути тільки вільною, як і кожна праця взагалі, і робітник отримуватиме за неї окрему зарплату.

б) За справедливу оплату праці, за участь робітників у прибутках підприємства. Робітник отримуватиме таку зарплату, яка потрібна для забезпечення матеріальних і духовних потреб цілої його сім'ї. При річних підсумках господарського стану підприємств кожний робітник одержуватиме у громадсько-кооперативних підприємствах дивіденд, а в національно-державних — премію.

в) За вільну працю, вільний вибір професії, вільний вибір місця праці.

г) За свободу профспілок. За знищення стахановщини, соцзмагань, підвищування норм та інших способів експлуатації працюючих.

4. За вільне ремесло, за добровільне об'єднання ре-

місників у артілі, за право ремісника вийти з артілі та індивідуально виконувати працю і вільно розпоряджатися своїм заробітком.

5. За національно-державну організацію великої торгівлі, за громадсько-кооперативну дрібну торгівлю та за дрібну приватну торгівлю, за вільні базари.

6. За повну рівність жінки з чоловіком у всіх громадських правах і обов'язках, за вільний доступ жінки до всіх шкіл, до всіх професій, за першочергове право жінки на фізично легшу працю, щоб жінка не шукала заробітку в шахтах, руднях та на інших важких промислах і внаслідок цього не руйнувала свого здоров'я. За державну охорону материнства. Батько сім'ї одержуватиме, крім плати за свою працю, додаткову платню на утримання жінки і неповнолітніх дітей.

7. а) За обов'язкове середнє навчання. За піднесення освіти і культури широкої народної маси шляхом поширення мережі шкіл, видавництв, бібліотек, музеїв, кіно, театрів тощо.

б) За поширення вищого і фахового шкільництва, за невпинне зростання висококваліфікованих кадрів фахівців на всіх ділянках життя.

в) За вільний доступ молоді до всіх вищих навчальних закладів. За забезпечення студентства стипендіями, харчами, помешканнями та навчальними приладдями.

г) За всебічний гармонійний розвиток молодого покоління — моральний, розумовий та фізичний. За вільний доступ до всіх наукових і культурних надбань людства.

8. За пошану до праці інтелігенції. За створення таких матеріальних основ праці, щоб інтелігент, будучи цілком спокійним про завтрашній день та про долю сім'ї, міг віддатися культурно-творчій праці: мав потрібні умови до праці над собою, постійно збагачував свої знання та підвищував свій розумово-культурний рівень.

9. а) За повне забезпечення всіх працюючих на старість та на випадок хвороби чи каліцтва.

б) За широке запровадження охорони народного здоров'я, за поширення мережі лікарень, санаторіїв, курортів та будинків відпочинку. За збільшення лікарських кадрів. За право працюючих на безплатне користування всіма закладами охорони здоров'я.

в) За особливу державну опіку над дітьми і молоддю, за поширення мережі дитячих ясел та садків, санаторіїв, таборів відпочинку, за охоплення всієї дітвори та молоді державними закладами опіки та виховання.

10. а) За свободу друку, слова, думки, переконань, віри і світогляду. Проти офіційного накидування суспільності світоглядних доктрин і догм.

б) За вільне визнавання і виконування культів, які не суперечать громадській моралі.

в) За відокремлення церковних організацій від держави.

г) За культурні взаємини з другими народами, за право виїзду громадян за кордон для навчання, лікування та пізнавання життя і культурних надбань інших народів.

11. За повне право національних меншостей плекати свою власну по формі і змісту національну культуру.

12. За рівність усіх громадян України, незалежно від їх національності, в державних та громадських правах і обов'язках, за рівне право на заробіток і відпочинок.

13. За вільну українську по формі і по змісту культуру, за героїчну духовність, високу мораль, за громадську солідарність, дружбу та дисципліну» [1].

В одній із листівок, яку було розповсюджено на терені Коломийського окружного проводу ОУН, українські партизани зверталися до робітників й інтелігентів східних областей: «Скрізь у світі кожен народ на власній землі говорить тільки рідною мовою! Це ганьба говорити в Україні російською мовою — мовою московсько-большевицьких окупантів! Чому ми маємо бути гірші від інших? Говорім в Україні тільки українською мовою!»

Двадцять четвертого травня 1945 р. Сталін виголосив тост на честь російського народу:

«Я хотел бы поднять тост за здоровье нашего Советского народа и, прежде всего, русского народа.

Я пью, прежде всего, за здоровье русского народа потому, что он является наиболее выдающейся нацией из всех наций, входящих в состав Советского Союза.

Я поднимаю тост за здоровье русского народа потому, что он заслужил в этой войне общее признание, как руководящей силы Советского Союза среди всех народов нашей страны.

Я поднимаю тост за здоровье русского народа не только потому, что он — руководящий народ, но и потому, что у него имеется ясный ум, стойкий характер и терпение» [2].

Проголосивши цей тост за вищість російської нації, Сталін дав новий поштовх до скріплення російського на-

---

[1] Голос України.— 1992.— 18 лип.

[2] *Панкратова А.* Великий русский народ.— М., 1948.— С. 4.

ціоналізму, вихваляння московського месіанізму, формування у молодого покоління росіян імперіалістичної психології, яка спрямовувалася на те, щоб «втримати та закріпити поневолення, пограбування і нищення України й інших народів,— писав Степан Бандера.— Кожна московська держава як царська, так демократична і більшевицька, завжди послуговувались підступом і віроломністю супроти України й інших народів, і кожну форму союзу перетворювала в найжахливіше поневолення» [1].

Як про велике досягнення тривалий час говорилося про те, що «до середини 1946 р. тільки в західні області зі східних областей УРСР та з інших братніх республік прибуло понад 86 тисяч партійних, радянських працівників, спеціалістів промисловості, сільського господарства, системи народної освіти, охорони здоров'я, культурно-освітніх закладів» [2]. Безперечно, допомога була значною. До того ж чимало прийшлих спеціалістів під впливом суспільно-політичних процесів у західному регіоні стало свідомими патріотами України. Наприклад, мої однокласники з вдячністю згадують вчительку історії СРСР Євдокію Андріївну Чичибабу, яка приїхала на Коломийщину із Сумщини. Євдокія Андріївна, незважаючи на небезпеку, вміло відкривала перед учнями вікно в героїчно-трагічну історію українського народу, допомагала нам розвивати високі гуманістичні основи національної самосвідомості.

Трагічна ситуація у західних областях України по суті, складалася за випробуваним у свій час сценарієм на теренах східної України. Оцінюючи політику більшовиків на початку 20-х років, М. Грушевський писав до Є. Фариняка 1 січня 1923 р., що розгорнулись «нові нагінки на все українське», «більшовики паралізують всяку самодіяльність», громадськість «зтерирозували розстрілами, арештами, засланнями... Інтелігенція мусить шукати у большевиків служби, бо громадських організацій нема; а щоб дістати якусь платню, мусять «доказувати свою лояльність». Здихай або записуй свою душу!» [3]. Тому чимало українських патріотів вимушені були десятиліттями «демонструвати свою відданість» радянському режимові, служити йому, нагромаджуючи інтелектуальне багатство, щоб у зручний час разом з тими, хто вистояв, вижив

---

[1] *Бандера С.* З москалями нема спільної мови // За незалежність.— 1991.— 1 листоп.
[2] Історія Української РСР.— К., 1979.— Т. 8.— С. 69—70.
[3] Цит. за: Український історик.— 1977.— № 1—2.— С. 118.

у більшовицьких ГУЛАГах, піднести прапор національного відродження.

Багаторічний в'язень Є. Сверстюк на зустрічі з львів'янами у театрі ім. Заньковецької, роздумуючи над складними суспільно-політичними процесами в Україні, над поведінкою, вчинками, діяльністю людей, сказав, що не кожен здатний був щодня йти на амбразуру. Та й чи була потреба, щоб усі патріоти загинули?! Добре, що в умовах жорстокого тоталітарного режиму, тотальної комуністичної ідеології хоч частково збереглися старі, виросли, зміцніли молоді національно свідомі сили! Адже неймовірно складно було протистояти лицемірній, облудній політиці московських «добродійників», які підступно домагалися здійснення далекосяжної мети: змінюючи структуру економіки, створюючи єдиний народногосподарський комплекс, змішуючи народи, шовіністично-імперські сили у такий спосіб розмивали, розхитували національну єдність «західняків». Для «дружніх» багатотисячних представників Росії, інших республік і зросійщених українців створювалися російськомовні навчальні заклади, що сприяло асиміляції і русифікації частини обдуреного корінного населення західних областей України. Партійні органи створювали передумови для поглиблення русифікаційних процесів по всій Україні.

Схваливши постанову ЦК ВКП(б) «Про підготовку, підбір і розподіл керівних партійних і радянських кадрів в Українській партійній організації» від 26 липня 1946 р., пленум ЦК КП(б)У 15—17 серпня 1946 р. ухвалив свою постанову «Про рішення ЦК ВКП(б) по звіту ЦК КП(б)У «Про підготовку, добір та розподіл керівних партійних і радянських кадрів в Українській парторганізації», у якій, зокрема, наголосив:

«Пленум ЦК КП(б)У вимагає від Політбюро і Оргбюро ЦК КП(б)У, обкомів, міськкомів, райкомів і всіх первинних партійних організацій посилити боротьбу на ідеологічному фронті за чистоту марксистсько-ленінської теорії проти всяких проявів ворожої нам буржуазно-націоналістичної ідеології, викривати у пресі і усних виступах прояви буржуазного націоналізму, піддати критиці буржуазно-націоналістичні перекручення історії України Грушевським та його «школою». Публікувати в газетах і журналах статті, що показують наукову неспроможність і політичну шкідливість історичних концепцій Грушевського. Організувати роботу по написанню справді наукової історії України і української літератури і вжити заходів до

корінного поліпшення роботи інститутів суспільних наук Академії наук УРСР» [1].

Розгорнулося нове, цілеспрямоване, довготривале ідеологічне насаджування тези, що українська мова, культура є лише частиною, обласною різновидністю єдиної загальноросійської мови і культури, які постійно розвиваються, збагачуються, демонструють все нові і нові можливості. Вірнопіддані прислужники московсько-більшовицької імперської політики нищівно скритикували, заборонили і заховали у спецфонди «Нарис історії української літератури» за редакцією члена-кореспондента Академії наук УРСР С. І. Маслова і Є. П. Кирилюка, який вийшов друком у 1945 році. Книгу написали у важких умовах евакуації, в Уфі. Авторів звинувачували у перекручуванні марксистсько-ленінського розуміння історії української літератури, у буржуазному націоналізмі, який виявився в тому, що вони, згідно зі схемою М. Грушевського та його теорією виключності українського народу, зігнорували московську теорію про спільність походження, єдність і братерське старшинство російського народу над українським і білоруським, над їх мовами і культурами.

У «Нарисі історії української літератури», зокрема, зазначалося, що «київська доба позначилася, по-перше, широким засвоєнням важливих жанрів сучасної візантійської і почасти болгарської літератури. Далі в цей час утворюється своя оригінальна література, яка набуває значного розвитку і швидко позначається такими високохудожніми творами, як «Слово» митрополита Іларіона, проповіді Кирила Туровського, окремі оповідання «Повести временных лет» і, особливо, «Слово о полку Игореве». Загальне спрямування літератури київської доби — релігійно-повчальне, але і публіцистичні тенденції, намагання пов'язати писане слово з злободенними подіями досить міцно в ній виявлені. Ці тенденції сприяли розвитку національної свідомості в процесі утворення на Сході слов'янського світу молодої Руської держави» [2]. Саме таке трактування культури й літератури Київської Русі, тобто як духовно-національне джерело, надбання українського народу гостро осуджували московсько-більшовицькі ідеологи.

[1] Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1977.— Т. 2.— С. 162—163.

[2] Нарис історії української літератури (За ред. члена-кореспондента С. І. Маслова і Є. П. Кирилюка — К., 1945.— С. 53.

Російський центр продовжував зводити українську культуру на рівень провінційного відгалуження російської і асимілювати першу у другій. Цій меті був підпорядкований новий український правопис, який запроваджено на території УРСР з 1 грудня 1946 р. У передмові до цього правопису зазначено: «У тих моментах, які за їх природою є спільні з іншими мовами (розділові знаки, правопис великих і малих літер, написання разом і окремо), забезпечити єдність з правописами братніх народів Радянського Союзу, особливо — російського, орієнтуючись на останній проект Державної комісії» [1] (союзної.— *В. Л.*). Отже, Український правопис 1945—1946 рр. започаткував ще одну новітню традицію — відчуження від попередньої історії української орфографії. Політика русифікації призвела до того, що по війні в Україні було лише 65 % шкіл з українською мовою викладання. У 1928 р. таких шкіл було 85 %.

Відгомін «знаменної» промови А. Жданова, яка була спрямована на перебудову культур народів СРСР у бік посилення у них російського духу та цілковитого підпорядкування їх партійному апаратові, в Україні виявився у постановах ЦК КП(б)У «Про перекручення і хиби в «Нарисі історії української літератури», «Про журнали «Перець» і «Вітчизна», «Про репертуар художньої самодіяльності культурно-освітніх установ», «Про репертуар драматичних і оперних театрів УРСР і заходи до його поліпшення».

За партійною вказівкою була підготовлена й опублікована 17 серпня 1946 р. в газеті «Радянська Україна» стаття М. Бережного «Про журнал «Україна». Головного редактора часопису Ю. Яновського звільнили з роботи, призначивши на це місце за сумісництвом заступника начальника Управління пропаганди ЦК КП(б)У Д. Копицю. Розгорнулася критика журналів «Радянський Львів», «Дніпро», «Барвінок», «Перець».

У 1947 р. для службового користування було видано «Зведений алфавітний список книжок, що ввійшли до наказів Головліту Української РСР на вилучення та списання в макулатуру з бібліотек громадського користування за період з 1937 до 1 липня 1947 р. включно». На першій сторінці цієї книги, яка нараховувала 157 сторінок (на кожній сторінці 20-23 назви книг) опубліковано «Наказ начальника Головного управління в справах літератури та

[1] Український правопис.— К., 1946.— С. 3.

видавництв при Раді Міністрів Української РСР» від 15 вересня 1947 р. № 26, параграф V якого застерігав: «Особи, що загублять даний зведений список, підлягають притягненню до судової відповідальності». З бібліотек вилучили 3600 книжок, автори яких були названі українськими буржуазними націоналістами, ворогами народу.

У резолюції XVI з'їзду КП(б)У від 28 січня 1949 р. підкреслювалось, що «окремі письменники, художники, композитори та інші працівники культури в своїй творчості відходили від методу соціалістичного реалізму, не відображали в своїх творах величезних перетворень, що відбулися в нашій країні, інколи опинялися в полоні антинародного формалістичного напряму в літературі і мистецтві, створювали безідейні, порочні твори. У творчості деяких працівників науки, літератури та мистецтва не зжиті до кінця пережитки українського буржуазного націоналізму, безрідного космополітизму та низькопоклонства перед гнилою культурою буржуазного Заходу. Причина цих помилок полягає у забутті окремими творчими працівниками ленінського принципу партійності науки, літератури й мистецтва, в недостатньому оволодінні ними марксистсько-ленінською теорією»[1]

Засудивши «низькопоклонство перед гнилою культурою буржуазного Заходу», більшовицькі ідеологи запропонували народові «привабливішу» альтернативу — оспівування російської культури та наукових досягнень. «Для кожного західного винаходу радянські пропагандисти знаходили росіянина, який розвинув цю ідею раніше, для кожного видатного західного автора був кращий за нього російський автор, а для кожного славетного державного діяча Заходу знаходився російський із ще похвальнішими досягненнями»[2].

Особливо старалися уславлювати «старшого брата» українські підлабузники. Подякувавши Сталінові за «неоціненну допомогу», яку він подав українському народові «в боротьбі за встановлення Радянської влади в період громадянської війни, організувавши розгром інтервентів, білогвардійців і націоналістичних банд, за створення Української Радянської держави, в боротьбі проти всіх ворогів нашої Батьківщини, особливо у розгромі іноземних загарбників та їх презренної агентури — українських бур-

[1] Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1977.— Т. 2.— С. 251.
[2] *Субтельний О.* Україна: історія.— С. 428.

жуазних націоналістів», Рада Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У закінчили привітання «товаришеві Й. В. Сталіну» з нагоди його 70-річчя словами: «Завдяки Вам, під всеперемагаючим прапором партії Леніна — Сталіна зміцніла і розквітла Українська соціалістична нація в дружній сім'ї всіх народів нашої багатонаціональної Радянської держави на чолі з великим і славним російським народом»[1].

У тому ж таки 1949 р. з'явився ще один документ. Правда, він не був опублікований. Понад 40 років зберігався за сімома замками. Цінність його полягає в тому, що він розкриває один із цинічних, жорстоких способів, завдяки якому «розцвітала» Україна «в дружній сім'ї всіх народів нашої багатонаціональної Радянської держави на чолі з великим і славним російським народом». Цей вражаючий документ запропонував газеті «Літературна Україна» кандидат історичних наук Ю. І. Шаповал.

«Совершенно Секретно
Секретарю Центрального комитета КП(б) Украины
товарищу Н. С. Хрущеву
ДОКЛАДНАЯ ЗАПИСКА

о фактах грубого нарушения советской законности в деятельности т. н. спецгрупп МГБ.

Министерством Госбезопасности Украинской ССР и его Управлениями в Западных областях Украины, в целях выявления вражеского, украинско-националистического подполья, широко применяются т. н. спецгруппы, действующие под видом бандитов «УПА».

Этот весьма острый метод оперативной работы, если бы он применялся умно, по-настоящему конспиративно и чекистски подготовленными людьми, несомненно, способствовал бы скорейшему выкорчевыванию остатков бандитского подполья.

Однако, как показывают факты, грубо-провокационная и не умная работа ряда спецгрупп и допускаемые их участниками насилия над местным населением, не только не облегчают борьбу с бандитизмом, но наоборот, усложняют ее, подрывают авторитет советской законности и бесспорно наносят вред делу социалистического строительства в Западных областях Украины.

[1] Привітання товаришеві Й. В. Сталіну від Ради Міністрів Української РСР і ЦК КП(б) України// Більшовик України.— 1950.— № 2.— С. 6—7.

Например:

1. В марте 1943 года спецгруппа, возглавляемая агентом МГБ «Крылатым», дважды посещала дом жителя с. Грицки, Дубровицкого р-на, Ровенской области — Паламарчука Гордея Сергеевича, 62 лет, и, выдавая себя за бандитов «УПА», жестоко истязала Паламарчука Г. С. и его дочерей Паламарчук А. Г. и Паламарчук З. Г., обвиняя их в том, что, якобы, они «выдавали органам МГБ украинских людей».

«Крылатый» и участники его группы подвергали пыткам Паламарчук А. Г. и Паламарчук З. Г., подвешивали, вливали им в нос воду, и, тяжко избивая, заставили Паламарчук З. Г. и Паламарчук А. Г. дать показания, что они с органами МГБ связаны не были, а наоборот, были связаны с участниками украинского националистического подполья.

Участники спецбоевки предупредили членов семьи Паламарчука о том, что если они посмеют заявить органам советской власти о посещении их дома бандитами, то над ними будет учинена расправа.

На основании полученных таким провокационным путем «материалов», 18 июля 1948 года Дубровицким РО МГБ Паламарчук З. Г. и Паламарчук А. Г. были арестованы, причем, как заявили арестованные, сотрудники райотдела МГБ, во время допросов, их так же избивали, заставляли продолжительное время стоять на ногах и требовали, чтобы они дали показания о связи с бандитами.

В результате вмешательства Военной Прокуратуры провокационный характер обвинения Паламарчук З. Г. и Паламарчук А. Г. был установлен и постановлением УМГБ от 24 сентября 1948 г. дело по обвинению указанных лиц было прекращено.

2. В ночь на 22 июля 1948 г. спецгруппой МГБ из с. Подвысоцкое, Козинского р-на, Ровенской области был уведен в лес местный житель Котловский Федор Леонтьевич, которого участники спецгруппы подвергали пыткам, обвиняя его в том, что у него в доме часто останавливаются работники из числа совпартактива и в том, что якобы он выдавал органам советской власти бандитов.

Эти провокационные действия преследовали цель, путем истязаний и угрозы лишения жизни, заставить Котловского дать показания, что он является врагом советской власти.

В результате истязаний Котловский находился на излечении в больнице с 27 июля по 27 августа 1948 г.

По заключению больницы Котловскому Ф. Л. были нанесены тяжелые телесные повреждения, с явлениями сотрясения мозга и омертвлением мягких тканей тела.

3. В ночь на 22 июля 1948 г., той же спецгруппой, был уведен в лес житель с. Ридкив, Михальчук С. В.— инвалид Отечественной войны.

В лесу Михальчук был подвергнут допросу, во время которого его связывали, подвешивали и тяжко избивали, добиваясь таким путем показаний о связи с бандитами.

Продержав Михальчука в течение 2 суток в лесу, участники спецгруппы его отпустили, причем, в результате избиений он в течение 7 дней находился на стационарном излечении в больнице...

Из приведенных выше примеров видно, что действия т. н. спецгруппы МГБ носят ярко выраженный бандитский, антисоветский характер, и, разумеется, не могут быть оправданы никакими оперативными соображениями.

Не располагая достаточными материалами, т. н. спецгруппы МГБ действуют вслепую, в результате чего жертвой их произвола часто являются лица, не причастные к украинско-бандитскому националистическому подполью.

Наряду с этим следует указать, что этот метод работы органов МГБ хорошо известен ОУНовскому подполью, которое о нем предупреждало и предупреждает своих участников. В частности, об этом свидетельствуют факт обнаружения у убитого бандита «Гонты» полного отчета о провокационных действиях спецгруппы МГБ в отношении гр-на Котловского.

Не являются так же секретом подобные «оперативные комбинации» и для тех лиц, над которыми участники спецгрупп чинили насилия, например:

В августе 1948 года Военной Прокуратурой было прекращено дело арестованных Львовским областным Управлением МГБ Стоцкого Степана Петровича и Дмитрук Екатерины Григорьевны.

Указанные лица в сентябре 1947 года были незаконно арестованы и поскольку никаких материалов об их антисоветской деятельности не было, они были пропущены через спецбоевку МГБ, где в результате применения незаконных методов допроса вынуждены были оговорить себя.

Насколько жестокими были пытки, которым подвергались указанные выше граждане, свидетельствует тот факт, что Стоцкий с 22 сентября 1947 года по январь 1948 года находился на излечении в Лопатинской боль-

нице и в стационаре внутренней тюрьмы УМГБ по поводу глубоких и обширных язв, образовавшихся в результате физического воздействия на мягкие ткани тела.

В процессе следствия выяснилось, что Стоцкому стало известно, что его избивали не бандиты, а лица, имеющие отношение к органам МГБ.

В связи с отсутствием материалов для передания суду, Стоцкий и Дмитрук, почти спустя год после их ареста, из-под стражи были освобождены.

В апреле 1948 года Львовским Облуправлением МГБ была освобождена из-под стражи Зацерковная Мария, рожд. 1927 года, арестованная Заболотецким РО МГБ Львовской области.

В процессе расследования дела было установлено, что Зацерковная была пропущена через спецбоевку, где, будучи избитой и под угрозой повешения, вынуждена была оговорить себя, что состоит в «ОУН» и является станичной;

10 октября 1948 года Здолбуновским райотделом МГБ, Ровенской области, был арестован за пособничество бандитам житель хутора Загребля, Здолбуновского района — Дембицкий Петр Устинович.

Дембицкий обвинялся в том, что по заданию бандитов «ОУН» собирал для них зерно.

Расследованием установлено, что в сентябре 1948 года к нему в дом явились вооруженные бандиты и требовали, чтобы он среди жителей хутора собрал для них 30 центнеров хлеба. Боясь репрессии за невыполнение этих требований, Дембицкий обратился к некоторым жителям хутора с просьбой собрать зерно, но в этом ему граждане отказали.

Спустя несколько дней к Дембицкому вновь явилось несколько человек вооруженных и дав ему времени один час, приказали собрать у жителей хутора зерно и доставить в указанное место.

Боясь неизвестных, Дембицкий запряг свою лошадь, погрузил на повозку 3 мешка лично ему принадлежащего зерна и повез это зерно в указанное неизвестными место. Однако, неизвестные, как оказалось, участники спецгруппы МГБ, доставили Дембицкого в райотдел МГБ, где был составлен акт о задержании Дембицкого с поличным.

После ареста Дембицкого, в Военную Прокуратуру явилась его жена, которая среди посетителей вела разговоры о том, что под видом бандитов действовали сотрудники МГБ, запугавшие и спровоцировавшие ее мужа.

Подобные факты из деятельности спецгрупп МГБ, к сожалению, далеко не единичны и, как показывает следственная практика, если в отдельных случаях спецгруппам, путем насилия и запугивания все же удается получить «признательные показания» от отдельных лиц о связи их с бандитским подпольем, то добросовестное и проведенное в соответствии с требованиями закона расследование, неизбежно вскрывает провокационную природу этих «признательных показаний», а освобождение из тюрьмы арестованных по материалам спецгрупп влечет за собой дискредитацию советской законности, органов МГБ и возможность использования каждого такого случая во вражеских, антисоветских целях украинскими националистами.

Выступая в роли бандитов «УПА», участники спецбоевок МГБ, занимаются антисоветской пропагандой и агитацией.

Однако, серьезная опасность подобной деятельности заключается не только в этом.

Выступая в роли украинских националистов, участники спецбоевок идут дальше по линии искусственного, провокационного создания антисоветского националистического подполья.

Как показало расследование, проведенное Управлением Охраны МГБ Ковельской ж. д. по делу Ногачевского Ф. И. и других, спецгруппа Ровенского Областного Управления МГБ в составе «Степового», «Верхового» и других, действуя провокационным путем, проводила среди граждан Козинского района, Ровенской области антисоветскую агитацию, обрабатывала граждан в националистическом духе, создала из местного населения антисоветскую националистическую группу в составе 9 человек, через которую проводила сбор денежных средств и продуктов питания, якобы для нужд «УПА».

Не говоря уже о том, что подобная «деятельность», которую кое-кто пытается оправдать соображениями оперативного характера, прямо направлена против мероприятий партии и правительства, проводимых в Западных областях Украины,— кто может поручиться за то, что «обработанные» таким провокационным путем лица не уйдут из-под контроля органов МГБ и не совершат террористический акт, диверсию или иное злодеяние.

Ведь имеют же место факты, когда в результате беспечности и притупления бдительности со стороны отдельных работников МГБ, даже агентура МГБ выходила из-под

контроля органов государственной безопасности и занималась антисоветской деятельностью.

Например. В ночь на 13 сентября 1943 года в с. Ставки, Ровенского района, Ровенской области, участниками антисоветской националистической организации был разоружен боец самоохраны Ковалишин и совершен террористический акт над жительницей с. Ставки Кучинец Лидией Фадеевной, являющейся секретным сотрудником органов МГБ.

Как установлено предварительным и судебным следствием, организаторами данной националистической группы и инициаторами убийства гр-ки Кучинец Л. Ф. являлись секретные сотрудники Ровенского РО МГБ — Парфенюк Н. В. и Грицай С. И., которые в результате преступного делячества и притупления бдительности со стороны нач-ка РО МГБ майора Егорова к уголовной ответственности привлечены не были.

Получив данные о причастности Парфенюка и Грицай к националистической организации, разоружению бойца группы самоохраны и убийству гр-ки Кучинец Л. Ф., нач-к РО МГБ майор Егоров вызвал Парфенюка и Грицай в РО МГБ и, установив в беседе с ними, что они являются организаторами и участниками перечисленных выше преступлений, тем не менее не арестовал их, а по «оперативным соображениям» отпустил. Воспользовавшись этим, Парфенюк и Грицай, предупредив о возможных арестах других участников террористической группы, скрылись.

Участники спецбоевок МГБ совершают ограбления местных граждан. По сообщению козинского райпрокурора Ровенской области, в июле 1948 года на территории района ими были ограблены граждане Швейда Иосиф, Грабовский Иван и другие. Подобные факты имели место и в других областях и районах.

Эти грабежи, как и другие нарушения советской законности, оправдываются так же оперативными соображениями и не только рядовыми работниками МГБ, но и самим Министром тов. Савченко, который в беседе со мной заявил:

«Нельзя боевки посылать в лес с консервами. Их сразу же расшифруют».

Таким образом, грабежи местного населения спецбоевиками рассматриваются, как неизбежное зло и политические последствия подобных эксцессов явно недооцениваются.

Насилия и грабежи, даже самый факт появления в населенном пункте спецбоевок, действующих под видом банды, как и любое бандитское проявление, действует на жителей устрашающе и несомненно мешает делу социалистического строительства в Западных областях УССР, создают у некоторой части населения ложное мнение о том, что бандитское подполье еще сильно, что его следует бояться и т. п.

ОУНовские бандиты терроризируют граждан, желающих вступить в колхозы, но если в селе появляется не ОУНовская банда, а действующая под видом банды спецбоевка, от этого положение не меняется. В этом отношении характерен следующий случай:

28 сентября 1948 года в Каменец-Подольский горотдел МГБ колхозники с. Завалье по телефону сообщили, что в селе появилась вооруженная банда, в составе 12 человек, которая подошла к кооперативу и колхозному амбару, проверила замки, а затем проследовала в направлении с. Слободка-Рихтецкая.

Фактически это была не ОУНовская банда, а спецбоевка Тернопольского Областного Управления МГБ. Характерно, что эту спецбоевку приняли за банду не только колхозники, но и работники Каменец-Подольского горотдела МГБ, откуда для ликвидации «банды» на грузовой автомашине была направлена группа сотрудников и офицеров Каменец-Подольского военного училища МВД.

Эта «операция» закончилась тем, что в результате аварии автомашины, были убиты офицеры — ст. лейтенант Харченко И. П. и лейтенант Кирпачев В. М., а 16 офицеров и шофер — солдат Кондрацкий получили телесные повреждения.

Примеры из деятельности спецгрупп, повлекшие преступные результаты, можно было бы продолжать, но материалы, которыми располагает Военная Прокуратура, конечно, не исчерпывают всех случаев нарушения советской законности, допускаемых спецгруппами. Факты, о которых я докладываю Вам, были вскрыты в процессе расследования конкретных следственных дел, однако, не каждый случай нарушения советской законности находит свое отражение в следственных делах и расследуется. Мне кажется, что большинство фактов именно не расследуются.

Больше того, если Военная Прокуратура и ставит перед МГБ УССР вопросы о наказании преступников, грубо попирающих советские законы, то со стороны МГБ УССР это не находит должного и быстрого реагирования:

выискиваются не столько доказательства преступной деятельности лиц, грубо нарушивших закон, сколько различные поводы для того, чтобы «опровергнуть» факты, сообщенные Военной Прокуратурой и заволокитить расследование.

Например, о фактах грубейшего нарушения законности спецбоевиками УМГБ Ровенской области Военная Прокуратура сообщила в МГБ УССР еще в начале октября 1948 года, но тем не менее, преступники были арестованы только в феврале с. г., причем, до ареста их начальник Управления МГБ по Ровенской области тов. Шевченко пытался «опровергнуть» факты, вскрытые Военной Прокуратурой, и убедить Секретаря Ровенского обкома КП(б)У тов. Бегма, что эти факты, якобы, расследовались и не нашли подтверждения.

Органы МГБ, под руководством партии, проводят огромную работу по выкорчевыванию остатков украинско-националистического, бандитского подполья, в борьбе с которым хороши все средства и нужны хитрость и изворотливость.

Но несмотря на сложность обстановки и коварность врага, недопустимы нарушения партийных и советских законов, недопустимы нарушения постановления СНК СССР и ЦК КВП(б) от 17 ноября 1933 года и постановления ЦК КП(б)У от 28 января 1943 года на что Вы, Никита Сергеевич, неоднократно указывали.

Поэтому, как коммунист, для которого партийные решения являются незыблемым законом жизни, я считаю своим долгом о приведенных выше фактах доложить Вам.

Военный прокурор войск МВД Украинского округа
полковник юстиции Кошарский» [1].

Використовуючи у боротьбі проти «остатков украинско-националистического, бандитского подполья» всі «хороші» засоби, радянський режим водночас приділяв велику увагу молоді, насаджував у її середовищі «комуністичну, класову мораль». У постанові пленуму ЦК КП(б)У «Про стан і заходи поліпшення політичної і виховної роботи комсомольських організацій серед міської і сільської молоді УРСР» від 28 червня 1950 р. висловлена стурбованість, що «у школах західних областей ще недостатньо роз'яснюється учням величезне піклування Комуністичної партії і Радянського уряду про соціалістичну перебудову цих областей, про поліпшення життя трудящих. Партійні і комсомольські організації не провадять необхідної роботи серед батьків з питань комуністичного виховання дітей, мало залучаються вчителі, лікарі до читання лекцій, проведення бесід з батьками. В багатьох школах досі не створені комсомольські і піонерські організації».

Пленум ЦК КП(б)У зобов'язав «посилити лекційну пропаганду серед молоді західних областей, зробити її гострішою і дійовою в боротьбі проти окремих проявів буржуазної ідеології, проти залишків українських буржуазних націоналістів.

Підвищувати почуття відповідальності у кожного студента за оволодіння знаннями, виховувати майбутніх спеціалістів у дусі безмежної відданості великим ідеям партії Леніна — Сталіна, радянського патріотизму. Вести рішучу боротьбу проти окремих проявів аполітичності, безідейності і раболіпства перед іноземщиною, проти українського буржуазного націоналізму і космополітизму» [1].

Як блюзнірство сприймаються нині людьми із здоровим глуздом цілорічні урочистості з нагоди 300-річчя «возз'єднання» України з Росією. У партійних «Тезах», привітанні ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР до українського народу з приводу «возз'єднання» лицемірно говорилося, що «об'єднання двох великих слов'янських народів умножило їх сили у спільній боротьбі проти зовнішніх ворогів..., проти капіталістичного рабства». Зазначалося, що «у цій боротьбі розвивалась і міцніла непорушна дружба російського і українського народів». Трьохсотлітню асиміляцію, русифікацію, фізичне винищення мільйонів національно свідомих українців Москва трактувала як «зміцнення дружби двох слов'янських народів».

Зміцнивши свою владу після усунення так званої «антипартійної групи», Хрущов і його оточення розгорнули русифікаційний рух. Лунали заклики не лише «посилювати боротьбу з буржуазним націоналізмом», але й «поглиблювати» інтернаціональне виховання трудящих, «розкривати суть теорії про зближення і злиття націй». У періодичних виданнях з'явився ряд теоретико-пропагандистських статей, у яких автори розвінчували «націоналістичні пережитки минулого», підкреслювали «зростаючу роль російської мови», яка стала «другою рідною мовою» для

[1] Літ. Україна.— 1992.— 1 жовт.

[1] Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1977.— Т. 2.— С. 339, 346.

неросіян. Б. Гафуров «доводив», що «на высших стадиях коммунистического общества неизбежно исчезновение национальных различий и слияние наций. Будущее слияние наций предполагает образование единого языка для всех народов» [1].

Найшвидшими, «стахановскими темпами» здійснювалося «злиття націй і мов» в Україні. У 1958 р. в містах України в українських школах навчався тільки 21 % дітей (в 1926 р.— 97 %). Навіть в столиці Києві того самого 1958 р. тільки 22 000 учнів було в українських школах і 61 000 — в російських. В ряді великих міст (Харкові, Донецьку, Одесі та ін.) українські школи обраховувалися одиницями. «....Стан шкільної освіти в містах України настільки скандальний, що відповідна статистика давно вже не публікується, а дані про кількість українських та неукраїнських шкіл ледве чи не відносяться до найбільших державних таємниць,— підкреслював І. Дзюба.— Але і ті школи, які називаються українськими, по суті ними не є. Досить побувати в будь-якій «українській» школі в Києві, наприклад, щоб пересвідчитися в тому, що поза викладанням усе внутрішнє життя ведеться в них російською мовою і навіть самі вчителі по-українському «соромляться» говорити, не кажучи вже про учнів. Отже, здебільшого це — «показуха» і непотрібна театральність для цифри і «для іноземців».

Але найгірше те, що «українські» школи — і це вже стосується і міських, і сільських шкіл — зовсім не виховують національну гідність і національне почуття, не дають елементарного усвідомлення своєї національної приналежності та зв'язаних з цим обов'язків, не забезпечують наймінімальнішого знання рідної історії та рідної культури. Бо в більшості з них панує все той самий дух вищості і «предпочтительности» російської культури та другорядності української як «довеска» до російської. Тож і не доводиться дивуватися з того, що випускники шкіл України в масі своїй — цілковиті невігласи щодо української культури» [2].

У листопаді 1958 р. проголошено тези ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в країні».

[1] *Гафуров Б.* Успехи национальной политики КПСС и некоторые вопросы интернационального воспитания // Коммунист.— 1958.— № 11.— С. 17.

[2] *Дзюба І.* Інтернаціоналізм чи русифікація? — Сучасність.— 1968.— С. 195.

У 19-й статті цього класичного документа обману і лицемірства відзначалося:

«В радянській школі здійснено навчання рідною мовою. Разом з тим у школах союзних і автономних республік серйозно вивчається і російська мова, яка є могутнім засобом міжнаціонального спілкування, зміцнення дружби народів СРСР і прилучення їх до багатств російської культури.

Проте не можна не зважати на те, що по лінії вивчення мов у школах союзних і автономних республік існує велике перевантаження дітей. Справді, в національних школах діти вивчають три мови — рідну, російську і одну з іноземних.

Слід вивчити питання про те, щоб надати право батькам вирішувати, в школу з якою мовою навчання віддати своїх дітей. Така постановка питання — надати батькам право вирішувати, яку мову в обов'язковому порядку вивчатиме дитина,— буде найбільш демократичною, усуне будь-яке адміністрування в цій важливій справі і дасть змогу ліквідувати надмірне перевантаження школярів вивченням мов» [1].

Ухвалений сесією Верховної Ради СРСР 24 грудня 1958 р. закон про «зв'язок школи з життям», який позбавив українську мову (в інших союзних республіках — їхні мови) права бути обов'язковою в школі, дістав підтвердження в Україні в законі «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР» від 17 квітня 1959 р. В ньому зокрема, підкреслювалося:

«Стаття 9. Навчання в школах Української РСР здійснюється рідною мовою учнів. В школу з якою мовою навчання віддавати своїх дітей вирішують батьки. Вивчення однієї з мов народів СРСР, якою не провадиться викладання в даній школі, здійснюється за бажанням батьків і учнів при наявності відповідних контингентів.

Доручити Раді Міністрів Української РСР розробити заходи, які б забезпечували всі необхідні умови для вивчення і поліпшення якості викладання в школах з українською або іншою мовою навчання російської мови, яка є могутнім засобом міжнаціонального спілкування, зміцнення дружби народів СРСР і прилучення їх до скарбів російської і світової культури, а також української мови в школах з російською або іншою мовою навчання всіма

[1] Рад. Україна.— 1958.— 16 листоп.

учнями, батьки яких і самі учні обрали цю мову для вивчення» [1].

Проголосивши велику роль і важливість російської мови у будівництві «світлого майбутнього — комуністичного суспільства», дозволивши батькам вирішувати, яку мову вивчати дитині (російську чи українську), в яку школу ходити (українську чи російську), ЦК КПРС і РМ СРСР створили всі передумови на користь російської мови, по суті узаконили поглиблення русифікації.

Незважаючи на обурення національно свідомої української інтелігенції, Компартія України розгорнула тотальну русифікацію. Постанова пленуму ЦК Компартії України «Завдання партійних організацій України по посиленню масово-політичної роботи серед трудящих» від 22 травня 1959 р. зобов'язувала:

«Особливу увагу звернути на посилення виховання трудящих в дусі колективізму і працьовитості, усвідомлення свого високого громадянського обов'язку, в дусі додержання принципів моралі радянського суспільства, в дусі дружби народів, соціалістичного інтернаціоналізму і патріотизму, непримиренності до пережитків націоналізму. В умовах розгорнутого комуністичного будівництва, коли зближення і взаємодопомога соціалістичних націй і народностей набирають винятково широкого розмаху, робота по інтернаціональному вихованню трудящих, по вихованню в них безмежної любові до великого російського народу і всіх народів нашої Батьківщини, повинна стояти в центрі уваги всіх партійних організацій республіки» [2].

Кожний партійний документ, який стосувався розвитку марксистсько-ленінської ідеології, формування комуністичної свідомості трудящих, закликав боротися проти буржуазного націоналізму, виховувати трудящих у дусі соціалістичного інтернаціоналізму. Набором подібних фраз-догм прикривалася основна мета — стандартизація освіти, культури, життя, русифікація.

«В деяких партійних організаціях не надається належного значення питанням виховання трудящих у дусі соціалістичного інтернаціоналізму, нерушимої, постійно міцніючої дружби народів, непримиренності до пережитків буржуазного націоналізму, до відновлення і штучного

[1] Культурне будівництво в Українській РСР. Важливі рішення Комуністичної партії і Радянського Союзу.— К., 1961.— Т. 2.— С. 517.
[2] Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1977.— Т. 2.— С. 539—540.

насадження під маркою «національних традицій» відсталих, реакційних звичаїв і нравів, до найменших спроб протистояння хибно сприйнятих місцевих «інтересів» загальним інтересам боротьби радянського народу за комунізм»,— зазначалося у постанові ЦК КПРС «Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах» від 9 січня 1960 р. Далі визначалися завдання:

«Партійні організації і комітети повинні строго враховувати в пропагандистській роботі **національні особливості** різних верств населення нашої країни, зробивши головний упор на інтернаціональне виховання трудящих, на дальше зміцнення дружби народів, на неухильне зближення і всебічне взаємне збагачення соціалістичних націй. Необхідно вести непримиренну боротьбу проти проявів буржуазного націоналізму, тенденцій до ідеалізації і затушовування соціальних суперечностей минулого, до перекручування справжньої історії тієї або іншої нації та її взаємовідносин з іншими народами СРСР, проти окремих проявів національної замкненості і винятковості» [1].

Незабаром пленум ЦК Компартії України ухвалив постанову «Про стан ідеологічної роботи на Україні та заходи до її поліпшення» (27 квітня 1960 р.):

«Одним з найважливіших завдань партійних організацій є інтернаціональне виховання трудящих України, виховання їх в дусі любові і глибокої поваги до великого російського народу і всіх братніх народів Радянського Союзу. Вся ідеологічна робота повинна сприяти дальшому зміцненню дружби народів, зближенню соціалістичних націй. Необхідно вести непримиренну боротьбу проти аполітичності, націоналізму і космополітизму, проти розтлінної буржуазної ідеології, особливо українського буржуазного націоналізму...

Партійним комітетам встановити постійний контроль за діяльністю видавництв і книготорговельних організацій, за ідейним і художнім рівнем друкованої продукції...» [2].

За офіційними даними в 1960 р. видано загальним накладом: наукової літератури російською мовою 88,5 %, іншими мовами народів СРСР — 9,6 %, виробничої та інструктивної відповідно — 94 % і 5,9 %, підручників

[1] Культурне будівництво в Українській РСР. Важливі рішення Комуністичної партії і Радянського Союзу.— К., 1961.— Т. 2.— С. 558, 566.
[2] Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1977. Т. 2. С. 668—669.

для початкових шкіл — 64,3 % і 27,3 %, підручників для вищих навчальних закладів — 83,3 % і 8,9 %, белетристики — 87,1 % і 12 %, дитячої літератури — 87,6 % і 12 %. Решта — мовами не радянських народів [1].

У передньому слові до «Українського правопису 1960—1961 рр.» підкреслювалось, що «від часу попереднього видання «Українського правопису» у ряді правописних моментів, спільних для української і російської мов, виникла певна неузгодженість, яку тепер, після опублікування «Правил русской орфографии и пунктуации», можна усунути» [2]. Отже, ця настанова поглиблювала методологічні засади, спрямовані на дальшу русифікацію українського правопису.

XXII з'їзд КПРС, який прийняв нову програму КПРС, схвалив результати тотальної русифікації. За ідеологічним постулатом, розрахованим на осліплених комуністичною пропагандою людей, про те, що в СРСР «немає ніяких гальм для розвитку національних мов», приховувалась справжня лінія КПРС, яка полягала в тому, що «розвиток» національних мов «повинен вести не до посилення національних перегородок, а до зближення націй». Хрущов хвалився зростаючим прагненням «неросійських народів до оволодіння російською мовою, яка стала фактично другою рідною мовою для народів СРСР, засобом їх міжнаціональних відносин, прилучення кожної нації і народності до культурних досягнень усіх народів СРСР і до світової культури. Це веде до взаємозбагачення культур народів СРСР, до зміцнення їх інтернаціональної основи, до формуваня майбутньої єдиної загальнолюдської культури комуністичного суспільства.

В нашій країні йде процес зближення націй, посилюється їх соціальна однорідність. В ході розгорнутого будівництва комунізму буде досягнута цілковита єдність націй. Трапляються, звичайно, і такі люди, які нарікають на те, що стираються національні відмінності. Ми їм відповідаємо: комуністи не будуть консервувати і увічнювати національні відмінності. Слід з усією більшовицькою непримиренністю викорінювати навіть найменші прояви націоналістичних пережитків» [3].

З більшовицьким пафосом Хрущов відзначав, що найбільшим успіхом «мудрої ленінської національної політики КПРС» було те, що «в СРСР склалася нова історична спільність людей різних національностей, які мають спільні характерні риси,— **радянський народ.** Вони мають спільну соціалістичну Батьківщину — СРСР, спільну економічну базу — соціалістичне господарство, спільну соціально-класову структуру, спільний світогляд — марксизм-ленінізм, спільну мету — побудову комунізму, багато спільних рис у духовному обличчі, в психології» [1]

---

[1] Див.: *Давиденко В.* Злиття націй в СРСР // Російщення України...— С. 60.

[2] Український правопис. — К., 1961.— С. 3.

[3] XXII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. 17—31 жовтня 1961 року. Стенографічний звіт.— К., 1962.— Ч. 1.— С. 205—206.

Журнал «Вопросы языкознания» у передовій статті «XXII съезд КПСС и задачи изучения закономерностей развития современных национальных языков Советского Союза» також оспівував «велике досягнення»: «Русский язык становится вторым родным языком. Значительная часть государственной и общественно-политической деятельности в республиканском (областном), а нередко и районном масштабах осуществляется на русском языке. Это значит, что различного рода съезды, конференции, собрания проводятся главным образом на русском языке. На нем же чаще всего ведется официальная документация и деловая переписка» [2].

Все ширшим ставав розмах русифікаційних крил, який призводив на «вимогу батьків і дітей» до зменшення кількості шкіл з українською мовою викладання, ігнорування вивчення української мови і літератури в російських школах, скорочення кількості годин для української літератури і мови у середніх спеціальних навчальних закладах. Для прикладу наводимо роз'яснювальний лист Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР від 10 липня 1962 р. № 33—858, якого підписав заступник міністра І. Дзюбко:

«В зв'язку з запитаннями директорів середніх спеціальних учбових закладів про введення нових учбових планів і викладання української літератури Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти Української РСР роз'яснює:

1. Учбові плани на базі неповної середньої (8-річної) та середньої (11-річної) школи вводяться на денному, вечірньому та заочному відділах всіх середніх спеціальних учбових закладів Української РСР, починаючи з набору 1962 року (учні, які закінчили семирічну або деся-

---

[1] XXII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. 17—31 жовтня 1961 року. Стенографічний звіт.— К., 1962.— Ч. 1.

[2] Вопросы языкознания.— 1962.— № 1.— С. 5.

тирічну школу, навчаються відповідно за планами для восьмирічної або одинадцятирічної школи).

2. На денних відділах середніх спеціальних учбових закладів на вивчення літератури відводиться 225 годин, з них на російську літературу в учбових закладах Української РСР виділяється 135 годин.

На вивчення української літератури відводиться 120 годин (90 годин за рахунок предмету «Література» і 30 з додаткового учбового матеріалу).

Українська література вивчається на I і II курсах за програмою, затвердженою Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти Української РСР, з проведенням екзамену в IV семестрі — письмово — твір (крім педагогічних і культосвітніх училищ, які працюють за окремою програмою).

3. У вечірніх середніх спеціальних учбових закладах і відділах на вивчення літератури відводиться 210 годин, з них на російську літературу — 120 і українську — 90 годин. Українська література вивчається на I і II курсах без проведення екзаменів.

4. У заочних середніх спеціальних учбових закладах і відділах вивчається російська і українська література.

З російської літератури виконуються дві контрольні роботи і проводяться екзамени на першому і другому курсах.

З української літератури виконуються дві контрольні роботи (на I і II курсі) і проводиться екзамен на другому курсі.

5. Учням денних, вечірніх та заочних відділів, які не вивчали української мови та літератури в загальноосвітній школі, рекомендується самостійно вивчати додаткові розділи російської літератури в обсязі 90 годин, тобто в повному об'ємі годин, відведених відповідно учбовим планам на вивчення літератури».

Українофоби з кожним роком «удосконалювали» навчальний процес. Наприклад, в Олександрійському культосвітньому училищі, що на Кіровоградщині, навчалися, як і в інших училищах цього профілю, за планами, розробленими Міністерством культури РРФСР (!?). До училища найчастіше приходили випускники шкіл з українською мовою навчання, яким згодом належало працювати саме в Кіровоградському регіоні.

Що ж пропонували міністерські плани? Для учнів культосвітнього відділення, які навчалися на базі 10 класів, на російську літературу виділялось 128 годин, на українську — 38; на російську мову — 94 години, українська ж вивчалася у межах 38 годин факультативно. Такого предмета навіть у розкладі занять не було. Для учнів, які навчалися на базі 8 класів, на російську літературу виділялося 270 годин, на українську — 120; на російську мову — 96 годин, на українську — 40. Причому, з української мови й літератури не було передбачено жодних заліків чи іспитів. Так собі, любительський предмет. Щось на зразок гуртка авіамоделістів. Аналогічна ситуація була і на бібліотечному відділенні. До того ж саме викладання в училищі — за невеликим винятком — велося російською мовою. Діловодство — теж [1]. Так виховувалися кадри, чимало з яких сьогодні залишається глухими й байдужими до долі Української держави.

Проводячи в життя російсько-шовіністичну програму КПРС з національного питання, пленум ЦК Компартії України ухвалив 11 серпня 1962 р. постанову «Про завдання партійних організацій України по дальшому посиленню ідеологічної роботи в світлі рішень XXII з'їзду КПРС», у якій вимагав, що «при проведенні ідеологічної роботи необхідно всіма засобами підкреслювати новий етап у розвитку національних відносин в СРСР, який характеризується дальшим зближенням націй і досягненням їх повної єдності. Партійні організації повинні рішуче виступати проти тенденцій до національної обмеженості і винятковості, проти консервативних традицій і звичаїв, проти будь-яких пережитків українського буржуазного націоналізму» [2].

Створювалася морально-психологічна атмосфера, у якій заохочувалось легковажність до вивчення української мови, заохочувалось плекання інтернаціональної мови. «Таким языком фактически стал русский язык. Это язык народа, составляющего большинство — 54,7 процента — населения СССР. Он близок к другим восточнославянским языкам, то есть является родным или близкородственным языком по меньшей мере для 3/4 населения страны. В богатейшем словарном составе русского языка отразились традиции общения с другими народами. Большое значение имеет также однородность русского языка, близость его территориальных диалектов. «...Мы, разумеется, стоим

---

[1] Див.: *Панченко В.* Не забути б про корінь проблеми // Літ. Україна.— 1988.— 16 верес.

[2] Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1977.— Т. 2.— С. 727.

за то, чтобы каждый житель России имел возможность научиться великому русскому языку»,— писал В. И. Ленин еще в 1914 году (Полн. собр. соч. т. 24. с. 294). Теперь, с победой социализма, созданы все материальные и духовные предпосылки для этого»[1].

На російську культуру, на російське друковане слово працювала вся колосальна потуга центральних, всесоюзних продуцентів. Крім того із порівняно мізерних можливостей республіканських їй відводиться в одних випадках значна, в інших випадках левина частка. Наприклад, «у 1950 р. в СРСР було видано 43 100 назв книжок тиражем. 821 мільйон примірників, з них російською мовою 30 482 назви тиражем 640 391 000 примірників, тобто 71 % назв і 78 % тиражу. А мовами неросійських націй, що становлять трохи менше 50 % всього населення СРСР, було видано лише 29 % назв і 22 % тиражу виданих в СРСР книжок! Хіба це не красномовні цифри? — запитував І. Дзюба і продовжував обурюватися.— Але найнеподобніше те, що в наступні роки ця диспропорція зростала, і в 1963 році друк російською мовою становив уже 75 % назв і 81,4 % тиражу, а мовами всіх неросійських народів — лише 25 % назв і 18,6 % тиражу.

В тиражах українських видавництв відсоток української книжки впав з 80 в 1950 році до 66 у 1963 році. Українськомовна книжкова продукція в СРСР становила в 1963 р. 3321 назву, біля 4,3 % при 17 % українського населення,— тобто фактичне відставання в 4 рази.

Ще гірша картина з періодичними виданнями. У 1950 р. з загальної кількості їх 1508 річним тиражем 181 282 000 у республіках національними мовами виходило лише 274 (19 %) річним тиражем 18 277 000 (10,7 %). У 1963 році — вже тільки 17,5 % назв (679 з 3912), хоч частка тиражу збільшилася (до 13 %).

Частка України по назвах у процентному відношенні до всесоюзної кількості знизилася з 11,4 % у 1950 році (160 з 1408) до 6,5 % (254 з 3912) у 1963 році. Але й серед цих видань, здійснюваних на Україні, лише біля половини (у 1963 році — 130) виходили українською мовою. При чому характерно, що коли в 1950 році в Україні виходило всього 1192 газети, з них українською мовою 972, тобто більшість, то в 1963 році з загальної кількості газет

[1] *Рогачев П., Свердлин М.* Советский народ — новая историческая общность людей // Коммунист.— 1963.— № 9.— С.19.

на Україні 2366 українською мовою виходило тільки 765, тобто менше третини»[1].

Тотальна ігнорація національних духовних вартостей, моторошна люмпенізація духа виливається у злочинні акти вандалізму. «24 травня 1964 р. агент КДБ Погружальський спалив Українську національну бібліотеку. Я сам бачив, як вона горіла,— згадує Р. Іваничук.— Старанно пересипані червоним фосфором стародавні фоліанти — наша історія і наша слава — палали, мов солома, і вмисно запізнілі пожежники не могли вогонь загасити водою, бо ж вода підтримує горіння червоного фосфору... Люд мовчки стояв і спостерігав нечувану національну катастрофу. Востаннє найзаклятіші наші вороги спалювали тризуб і впевнені у своїй остаточній перемозі над українським народом більшовицькі опричники, цинічно регочучи, відганяли від палаючої бібліотеки людей...»[2] Тоді згоріло понад 600 000 томів першої ваги архівних українських документів, у тому числі й найдавнішої історії, спопеліли кілька рукописних книг з середньовічних часів, багато букіністичних раритетів українською мовою, перші примірники українських часописів тощо. Українофоба Погружальського оголосив режим «сумашедшим», і його кудись перевели з України...

Зусібіч — по телебаченню і радіо, зі сторінок журналів і газет, з лекторських трибун, на науково-практичних конференціях — отруйно лунало міфічне: «...объективно усиливается стремление народов к всестороннему сближению на основе развивающихся коммунистических отношений. Развитие этой тенденции происходит в условиях дальнейшего укрепления новой интернациональной общности людей — советского народа. Сложившись исторически в результате построения в нашей стране социалистического общества, эта общность людей различной национальной принадлежности является переходной формой на путях к будущему полному слиянию наций»[3].

Ситуацію з українською мовою у так званий перехідний період до майбутнього злиття націй чітко охарактеризував Іван Литвиненко: «Поскольку во всех учреждениях, предприятиях, научных организациях, учебных заведе-

[1] *Дзюба І.* Інтернаціоналізм чи русифікація? — Сучасність.— 1968.— С. 150—151.
[2] *Іваничук Р.* Благослови, душе моя, Господа...— Львів, 1993.— С. 115.
[3] *Гиндин А. М., Маркин С. Г.* О некоторых особенностях нового этапа в развитии дружбы народов СССР // Вопросы истории КПСС.— 1965.— № 2.— С. 15.

ниях, партийных и государственных органах в переписке, технической, нормативной, правовой и научной документации применяется почти исключительно русский язык, знание именно этого языка является необходимым для любой карьеры и в повседневной жизни. Кроме того, власть смотрит с подозрением на тех, кто употребляет украинский язык, считая их «буржуазными националистами». Все это приводит к чрезвычайному сужению пределов употребления украинского языка. Такая политика уничтожения языка оказалась даже более действенной, чем его официальный запрет в царские времена. А вывески, названия улиц и местные газеты на украинском языке служат лишь прикрытием политики фактического уничтожения древнего и богатого языка украинского народа» [1].

Та у темному царстві створення стандартизованої, уніфікованої інтернаціональної спільності зблискували яскраві промені національного духу, які нагадували віщі слова: «Не пора, не пора, не пора москалеві й ляхові служить!» Для України жити закликав також А. С. Малишко на похороні В. М. Сосюри 11 січня 1965 р.:

«Хай же смерть українського поета шикує нас в одні ряди, щоб ми не були безбатченками і людьми, непомнящими родства, щоб із наших сердець і наших думань виростали Шевченки і Франки ...

Холодно тобі зараз, поете, і сніг над тобою іде дуже холодний. Над твоєю труною у цей холодний зимовий день ми клянемося, що будемо любити свою мову, свій кароокий народ, як ти заповів у своєму вірші «Любіть Україну»:

Любіть Україну у сні й наяву,
Вишневу свою Україну,
Красу її, вічно живу і нову,
І мову її солов'їну.

І хай дурість кретинів і невігласів, прелатів і єзуїтів, яка вкоротила твоє життя після написання цього вірша, зів'яне над могилою великого українського поета.

Пробач, що ми не покрили тебе славною козацькою китайкою по нашому звичаю і не поклали на твоє серце червоної калини — ти ж так те любив. Та червона калина твоєї України червонітиме в твоєму серці і в твоєму слові.

[1] *Литвиненко И.* Украинская проблема и Россия.— Сучасність.— 1979.— С. 12—13.

Комусь, може, набридли ці символи нашої вічної свободи і гіркоти, для нас вони зацвітатимуть вічно — від молодих до старших, з покоління в покоління.

Ми хотіли поховати тебе так, як годиться великому співцю, і пронести тебе на своїх плечах по всьому Хрещатику, по всій нашій рідній землі. Що ж, кажуть — не можна *. А як жаль, що і в цьому ми схиляємось до циркулярів, а не до вікових традицій нашого народу...» [1]

Захищаючи національні традиції, звичаї, рідну мову, культуру, мистецтво, українські патріоти часто-густо апелювали до розуму, гуманності, законності комуністичної влади. У листі до Шелеста і Щербицького, якого Іван Дзюба передав їм із книгою «Інтернаціоналізм чи русифікація?» у грудні 1965 р., він писав:

«Звертаюся до Вас з листом у справі, яка схвилювала значну частину громадськості України. У справі політичних арештів, проведених у ряді міст України — Києві, Львові, Івано-Франківську, Тернополі, Луцьку...

Усе це посилює зрозумілу тривогу, а подекуди викликає і панічні чутки. У всякому разі створилася зовсім ненормальна і недостойна обставина, яка ображає елементарне громадське почуття і викликає цілком природне побоювання: чи сумісне це з нормами соціалістичної законності і чи ця законність можлива за таких обставин. Адже минає четвертий місяць, як арештовано кілька десятків людей. Люди ці — не якісь гендлярі, казнокради чи хулігани. Це — люди компетентні, авторитетні і шановані...» [2]

Іван Дзюба сподівався, що «вожді» України — вірні марксисти-ленінці, послідовні інтернаціоналісти — захистять українських патріотів. З позиції так званого ленінізму, словесним принципом якого було самовизначення націй і розвиток національних культур, І. Дзюба написав книгу «Інтернаціоналізм чи русифікація?». І. Литвиненко так її оцінив:

«В книге резкой критике подвергнута политика русификации нерусских народов СССР и подавление украинской национальной культуры. Эту политику автор расце-

* Заборона надійшла від секретаря ЦК Компартії України Скаби, який був на похороні і якому Малишко дивився прямо у вічі, коли говорив ці слова.

[1] Цит. за: *Коляска І. В.* Освіта в Радянській Україні.— Торонто, 1970.— С. 199—200.

[2] *Дзюба І.* Інтернаціоналізм чи русифікація?.— Сучасність.— 1968.— С. 21—22.

нивает как отход от ленинизма и возвращение к российской колониальной традиции, что, по мнению И. Дзюбы, грубо извращает и отрицает принципы интернационализма. Книга чрезвычайно подробно и тщательно аргументирована ссылками на произведения видных коммунистических руководителей, в первую очередь — Ленина, а также на материалы съездов и конференций советской компартии. Приведен также очень широкий и научно обобщенный материал относительно русификации на Украине и современного состояния украинской культуры и просвещения» [1].

Проаналізувавши високу гуманну мету, до якої прагнуть мислячі українці, І. Дзюба закінчив книгу полум'яним закликом до людськості, законності, прогресу: «Тоді Радянська Україна справді стане неповторною перлиною багатоликого соціалістичного світу, тоді вона справді дасть людству те, на що вона здатна.

Тоді не треба буде стежити за кожним українським словом, кожною українською душею, не треба буде витрачати колосальні суми й кошти на пильнування, «пресечения», «искоренения»...

І не доведеться запаковувати в кадебістські «ізолятори» людей, вся «вина» яких у тім, що вони люблять Україну синівською любов'ю і тривожаться її долею, людей, які мають право сказати про себе словами Шевченка:

Ми просто йшли; у нас нема
Зерна неправди за собою» [2].

Однак цей палкий, гуманістичний заклик викликав лише роздратування, гнів, посилення репресій з боку московсько-комуністичного режиму та його захисників в Україні. Хоч Шелест виступав за чистоту української мови, сподівався повернути компартію до українізації, але наміри його розбивалися об імперсько-русифікаторські мури, якими з особливою настирливістю обгороджували Україну чорносотенні посадники.

«Часто вночі я лежав безсонно, шарпаний сумнівами, суперечностями і неспокоєм. Як я не старався переконати себе, що тут не було примусу, що це природний і неминучий процес, з яким треба буде вкінці погодитися,— роздумував канадський українець Іван Коляска.— Але вранці я був знов на вулиці, де зударявся з гіркою дійсністю. Всюди були росіяни з їхньою нахабністю, зухвалістю та презирством до української мови, часом прихованим, а часто явним; з їхнім відвертим виявом почуття російської зверхності. Мене теж бентежило, чому росіяни займали так багато становищ у Києві.

Вирішивши вивчити цю проблему докладно, я почав проводити багато вільного часу в бібліотеках, де старанно досліджував всякі матеріали, що заторкали цю справу. Я старався знайти потвердження на кожну заяву, провірити кожний документ і оцінити кожне джерело.

Мої розслідування виявили планову дискримінацію проти України та українців і заговір проти української мови.

...Стало ясним, що де в чому становище не змінилося від царських часів. Майже 50 років після повалення царизму людей ще далі переслідували за щирий вияв переконань, і майже 120 років після засуду Шевченка члени української інтелігенції і діячі культури ще далі мандрували протоптаними сибірськими шляхами на заслання» [1].

Московський режим широко використовував таку форму русифікації, як «обмін спеціалістами». Заохочував переселятися в Україну передусім росіян, а українців спонукав виїжджати в Росію та інші союзні республіки. Міграційні процеси дали результати. Якщо у 1923 р. в Україні налічувалося 3 млн. росіян, до 1959 р. їхнє число зросло до 7 млн., то у 1970 р.— до 10 млн. Росіяни становлять близько 21 відсотка мешканців України.

Асиміляції сприяють змішані шлюби. Якщо на початку XX ст. лише 3 % українців вступали у змішані шлюби, то в 1970 р.— близько 20 %, з них 30 % у містах і 8 % у селах [2].

Широкомасштабна міграція, змішані шлюби мали за мету сприяти витворенню «общечеловека» комуністичної формації з російською душею. Цьому протигуманному процесові сприяла також перевага російських видань в Україні. «Кількість виданих в УРСР книжок і брошур українською мовою зменшилася з 4041 у 1961 році до 2981 в 1973 році. Кількість українських книжок в бібліотеках УРСР становила всього 10—20 % (в усіх переважали російські книжки), кількість музеїв зменшилась з 174 у 1940 році до 147 у 1972 році (в РРФСР збільшилася з 522

---

[1] *Литвиненко И.* Украинская проблема и Россия.—Сучасність.— 1979.— С. 24—25.
[2] *Дзюба І.* Інтернаціоналізм чи русифікація?.— Сучасність.— 1979.— С. 261—262.

[1] *Коляска І. В.* Освіта в Радянській Україні.— С. XV—XVI.
[2] Див.: *Субтельний О.* Україна: історія.— С. 453.

до 610), театрів — з 140 до 72. Така ж ситуація в радіомовленнях і телевізійних програмах. Українці в СРСР поза межами України взагалі позбавлені рідного шкільництва і навіть преси українською мовою, а таких є понад 5 мільйонів, головно в Сибіру, на Зеленому Клині, у Казахстані»[1].

XXIV з'їзд КПРС, схваливши «ленінську національну політику партії на сучасному етапі», одверто запровадив русифікацію в СРСР. В Україні охоче підтримало антинародну, злочинну, жорстоку політику «інтернаціональне вороння, яке каркає російську шовіністичну пісню і спирається на підтримку нового експлуататорського класу, ім'я якому — партійно-бюрократичний апарат, озброєний хижацькими зубами КДБ»[2].

Пленум ЦК Компартії України (16—17 травня 1974 р.), який розглядав питання про завдання партійних організацій республіки щодо дальшого поліпшення ідеологічної роботи у світлі рішень XXIV з'їзду КПРС, зобов'язав надалі «зміцнювати в трудящих велике почуття загальнонаціональної гордості радянської людини. Виховувати непримиренність до будь-яких проявів українського буржуазного націоналізму і сіонізму, національної обмеженості і місництва»[3].

У матеріалах XXV з'їзду Компартії України (10—13 лютого 1976 р.) підкреслювалось, що «одне з центральних місць у діяльності партійних організацій і надалі повинно займати виховання трудящих у дусі радянського патріотизму, дружби народів СРСР, пролетарського інтернаціоналізму, зміцнення почуття загальнонаціональної гордості радянських людей.

Необхідно з ще більшою цілеспрямованістю пропагувати соціалістичний, радянський спосіб життя, досягнення реального соціалізму нашої країни з розвитку економіки, науки й культури, в підвищенні матеріального добробуту народу, переваги соціалістичної демократії. Яскраво показувати розквіт Радянської України в єдиній сім'ї братніх республік»[4].

Не бачив також жодної національної проблеми академік І. К. Білодід. Він вважав великим досягненням, що «на

[1] *Полтава Л.* До історії російщення України від 1720-го року // Російщення України...— С. 27.
[2] Український вісник.— 1975.— № 7—8.— С. 68.
[3] Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1977.— Т. 2.— С. 960.
[4] Там же.— С. 1006.

Украине сложилось естественное украинско-русское двуязычие: свободное, равноправное и многогранное употребление украинского и русского языков во всех сферах общественной и бытовой жизни. Это двуязычие — украинско-русское, русско-украинское — является той разновидностью билингвизма, при которой оба языка, находясь на высоком уровне развития всех своих функциональных стилей, с одинаковой широтой, в равной степени функционируют в жизни населения Украинской ССР, тем более, что русский язык выполняет функции языка межнационального общения, добровольно выбранного народами СССР на эту роль.

Украинско-русское двуязычие проявляется на Украине в параллельном обучении этим языкам в школе (с украинским и с русским языками преподавания); в работе государственных, научных, культурных, общественных учреждений, в частности Академии наук, в передачах радиовещания, телевидения, в выступлениях на собраниях, на научных форумах, в бытовой речи. Выбор языка обучения, делопроизводства, бытового и служебного общения обусловливается желанием советских граждан, проживающих в УССР, независимо от национальности, характером функций учреждения (республиканское, всесоюзное), конкретной ситуацией речи»[1].

Юхим Лазебник згадав про інформацію І. К. Білодіда на Політбюро ЦК КП України, у якій останній сказав, що російська як мова міжнаціонального спілкування є обов'язковою у школах республіки, а українська може вивчатись у тому випадку, як цього забажають батьки[2]. Сам принцип добровільності звучав нібито демократично. Але, коли крок за кроком звужувалася сфера застосування української мови, то поступово все більше батьків орієнтувалися «на перспективу» й намагалися звільняти своїх дітей від вивчення рідної мови, нав'язуючи їм російську.

Оцінюючи освітню ситуацію в Україні, вчений Українського Вільного Університету в Мюнхені Григорій Васькович у 1976 р. писав: «Накинено ще більше як за цар-

[1] *Белодед И. К.* Взаимодействие русского и украинского языков в процессе обучения // Русский язык — язык межнационального общения и единения народов СССР.— К., 1976.— С. 180—181.
[2] *Лазебник Ю.* Світло й тіні у мовній історії України // Літ. Україна.— 1989.— 31 серп.

ських часів чужий, ворожий Україні зміст навчання, виховання. Стосовно мови.., далі існує постійна та щораз більша загроза русифікації»[1]. Як бачимо, Г. Васькович досить обережно писав про систематичне розширення вживання російської мови на Україні та обмеження української, яке здійснювалося не об'єктивно, а за велінням Кремля. Можливо, не мав даних, щоб охарактеризувати з їх допомогою результати хваленої І. Білодідом двомовності, яка, по суті, була одномовністю, передусім — російською. Між 1959 і 1979 рр. чисельність українців, що вважали українську мову рідною, впала з 93,4 до 89,1 %. Тоді понад 2 млн. українців вважали російську мову рідною. Водночас лише один із кожних трьох росіян, що мешкали в Україні, потрудився вивчити українську мову. Найцікавіші й найважливіші публікації в Україні виходили російською мовою. Авторові книги, наприклад, довелося у 1976 р. перекладати кандидатську дисертацію з української мови на російську, бо ВАК перестав приймати наукові дослідження національними мовами республік. Між 1969 і 1980 рр. частина журналів, що виходили українською мовою, знизилася з 46 % до 19 %. Між 1958 та 1980 рр. відсоток книжок, що публікувалися українською мовою, впав з 64 до 24 %[2].

«Розвинутий соціалізм» створював усі матеріальні, соціальні, політичні, ідеологічні передумови для російщення. У серпні 1978 р. ЦК КПРС видав таємну постанову «Про дальше вдосконалення вивчення і викладання російської мови в союзних республіках». ЦК Компартії України схвалив московський документ і розробив свої таємні «Заходи по організації виконання постанови ЦК КПРС від 31 серпня 1978 р. «Про дальше вдосконалення вивчення і викладання російської мови в союзних республіках».*

Рада Міністрів УРСР у відповідь на постанову Ради Міністрів СРСР від 13 жовтня 1978 р. № 835 «Про заходи по дальшому удосконаленню вивчення і викладання російської мови в союзних республіках» ухвалила 2 листопада 1978 р. свою постанову «Про заходи по дальшому вдосконаленню вивчення і викладання російської мови з загальноосвітній школі УРСР». Колегія Міністерства

[1] *Васькович Г.* Емський указ і боротьба за українську школу.— Мюнхен, 1976.— С. 19.
[2] *Субтельний О.* Україна: історія.— С. 452.
* Постанова ЦК КП України і Заходи ЦК КП України подані у кінці книжки.

освіти УРСР, виконуючи постанови партії і уряду, накази Мінвузу СРСР, розглянула питання про вивчення і викладання російської мови в загальноосвітніх школах і педагогічних навчальних закладах республіки і відзначила:

«У республіці планомірно здійснюється підготовка і перепідготовка викладацьких кадрів з російської мови. Розроблено й видано ряд навчально-методичних посібників, нормативних документів з російської мови. На допомогу вчителям видається науково-методичний журнал «Русский язык и литература в школах УССР».

Днями колегія Міністерства освіти УРСР затвердила заходи щодо дальшого удосконалення вивчення і викладання російської мови та літератури в школах, педагогічних навчальних закладах, дошкільних і позашкільних установах республіки.

Протягом 1979—1985 років на Україні здійснюватиметься широкий комплекс заходів, спрямованих на грунтовне оволодіння підростаючим поколінням російської мови.

Враховуючи позитивний результат експерименту, що здійснювався у республіці, передбачено з другого півріччя 1980—1981 навчального року ввести вивчення російської мови у перших класах загальноосвітніх шкіл з українською мовою навчання. Буде переглянуто мережу шкіл і класів із поглибленим вивченням російської мови та літератури. Поступово поширюватиметься на 1—3 класи всіх національних шкіл і 4—10 класи міських шкіл з українською, молдавською, угорською та польською мовами навчання поділ класів з кількістю учнів понад 25 чоловік — при вивченні російської мови на дві підгрупи. Ділитимуться на підгрупи також навчальні групи у педагогічних інститутах і педучилищах.

Вживатимуться конкретні заходи щодо поліпшення змісту, підвищення ідейно-теоретичного й наукового рівня навчальної, методичної, довідкової літератури, посібників для викладачів-словесників, студентів і учнів середніх педагогічних закладів республіки. До перспективних планів видавництва «Радянська школа» має бути включено також передплатну бібліотечку вчителя російської мови й літератури шкіл і профтехучилищ УРСР, збірник з досвіду роботи філологів, словники та книжки для читання російською мовою.

Визначені строки обладнання кабінетів російської мови та літератури в усіх середніх і восьмирічних школах, педінститутах і педучилищах республіки. Забезпечення

шкіл з українською, молдавською, угорською та польською мовами навчання, середніх і вищих педагогічних закладів лінгафонною апаратурою, аудіовізуальними посібниками, фонохрестоматіями.

Передбачено зміцнення філологічних кафедр педінститутів, організацію опорних кафедр російської мови, розширення підготовки аспірантів, створення належних умов для підготовки науковців вищої кваліфікації»[1].

У рекомендаціях підсекції російської мови і літератури республіканської науково-практичної конференції на тему «Научные основы повышения эффективности и качества работы общеобразовательной школы», яка відбулася в Чернігові у грудні 1978 р., записано:

«В школах с украинским языком обучения уделять внимание приемам сопоставления русского и украинского языков с целью преодоления интерферирующего влияния родного языка;

Увеличить число школ и классов с углубленным изучением русского языка и литературы. Активизировать работу кружков, факультетов, научных школьных обществ по этим предметам;

Систематически обсуждать вопросы состояния изучения русского языка и литературы на заседаниях педагогических советов школ, советов институтов усовершенствования учителей. Больше уделять внимания повышению культуры русской речи учителей всех предметов»[2].

Перший заступник міністра освіти УРСР В. Фоменко писав у статті «Совершенствовать изучение и преподавание русского языка и литературы», що «министерство просвещения УССР, органы народного образования постоянно уделяют внимание совершенствованию преподавания русского языка и литературы в школах республики. Завершается проводимый в ряде областей эксперимент по изучению русского языка в первых классах школ с украинским языком обучения. Предварительные результаты эксперимента подтверждают: изучение русского языка целесообразно начинать в первых классах. Повсеместно осуществить это предусматривается с 1980/81 учебного года»[3].

Розгорнуті рекомендації ухвалила Всесоюзна науково-теоретична конференція «Русский язык — язык дружбы и сотрудничества народов СССР», яка відбулася 22—24 травня 1979 р. у Ташкенті:

«Министерствам просвещения союзных республик по мере создания необходимых условий на местах организовывать изучение русского языка в старших группах дошкольных учреждений. Осуществить для этого меры по подготовке воспитателей и учителей, разработке программно-методических и других учебных материалов.

Организовать при Управлении по дошкольному воспитанию Министерства просвещения СССР научно-методический совет по проблемам обучения русскому языку в национальных дошкольных учреждениях.

Всемерно повышать образовательно-воспитательную эффективность и качество уроков русского языка в национальной школе, создавая условия для активной речевой практики учащимся, обеспечивая комплексное обучение учащихся всем видам речевой деятельности — слушанию, говорению, чтению, письму. Прививать учащимся интерес к самостоятельному чтению литературы на русском языке. При наличии необходимых условий и по желанию учащихся практиковать в старших классах национальных школ использование русского языка на уроках по другим учебным предметам.

Органам народного образования содействовать организации школ и классов с углубленным изучением русского языка, совершенствованию факультетов по русскому языку и литературе, привлекая к их проведению лучших учителей, работников высшей школы и науки.

Совместно с пионерскими и комсомольскими организациями шире развивать внеклассную и внешкольную работу на русском языке, обращая особое внимание на привитие учащимся навыков общения на русском языке как эффективному средству развития речевой практики.

Руководителям, преподавателям учебных заведений профтехобразования, осуществляющим обучение будущих рабочих на национальном языке, создать необходимые условия для углубленного изучения учащимися русского языка. Всемерно способствовать развитию навыков устной и письменной русской речи учащихся, усвоению технической терминологии на русском языке.

В этих целях государственным комитетам по профтехобразованию союзных республик разработать предложения о частичном перераспределении часов в учебных

[1] Рад. освіта.— 1978.— 11 листоп.
[2] Русский язык и литература в школах УССР.— 1979.— № 2.— С. 20—21.
[3] Там же.— № 3.— С. 4.

планах средних профтехучилищ, увеличив время на изучение русского языка.

Повысить роль внеклассной работы в изучении учащимися русского языка, чаще практиковать проведение читательских конференций, вечеров, викторин, коллективных прослушиваний радиопередач, просмотров телепередач и кинофильмов, издание стенных газет, бюллетеней на русском языке, организацию кружков русского языка.

Систематически пополнять библиотечные фонды учебниками, учебными пособиями, книгами, журналами, газетами для учащихся, а также научно-педагогической и методической литературой для преподавателей русского языка.

Распространять опыт высших учебных заведений Киргизской, Узбекской, Молдавской и других союзных республик по преподаванию на русском языке общественных, общеобразовательных и специальных дисциплин, начиная со 2—3 курсов.

В планы идейно-воспитательной работы высших и средних специальных учебных заведений включать мероприятия по проведению со студентами и учащимися внеаудиторной работы на русском языке.

Способствовать написанию студентами высших и учащимися средних специальных учебных заведений курсовых и дипломных проектов (работ), докладов и рефератов по специальности и отчетов по производственной и педагогической практике на русском языке.

Практиковать издание сборников научных трудов в высших учебных заведениях союзных республик на русском языке.

Просить Госкомиздат СССР, Министерство культуры СССР, Государственный комитет СССР по кинематографии увеличить выпуск произведений классиков русской, советской и зарубежной литературы, грампластинок, магнитофонных записей, киноэкранизаций на русском языке.

Создавать необходимые условия для работы студентов и учащихся по овладению русским языком во внеучебное время. В этих целях практиковать проведение встреч молодежи разных национальностей, олимпиад, читательских конференций, литературных вечеров, «дней» и «недель» русского языка. Расширить издание студенческих газет на русском языке, создавать в учебных заведениях и общежитиях стенды и витрины на русском языке.

Академии наук СССР, Академии педагогических наук СССР, академиям наук союзных республик, научно-исследовательским институтам школ (педагогики) союзных республик в ближайшие годы создать серии трудов по актуальным проблемам преподавания русского языка в средних учебных заведениях союзных республик, о роли русского языка и литературы в формировании коммунистического мировоззрения учащихся. Академии педагогических наук СССР выпускать в ближайшие годы труды по методике обучения русскому языку и литературе в национальной школе, а также методические разработки по начальному обучению русскому языку.

Принять меры по дальнейшему повышению роли печати, информационных агентств, телевидения и радио как пропагандистов русского языка...

Шире освещать роль русского языка как цементирующей силы в многонациональных трудовых коллективах, особенно на новостройках, в формировании новых отрядов рабочего класса. Ярко и глубоко раскрывать значение русского языка как средства общения между людьми в колхозах, совхозах, на предприятиях, в учреждениях науки и культуры, школах и семье.

Повысить требования к авторам, редакторам, корреспондентам, обозревателям, дикторам за соблюдением норм русского языка, являющегося ярким средством коммунистического воспитания и формирования марксистско-ленинского мировоззрения»[1].

За матеріалами конференції у Москві в 1981 р. вийшла книга «Русский язык — язык дружбы и сотрудничества народов СССР». Кандидат у члени Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії Узбекистану Ш. Р. Рашидов підкреслював, що «основным средством общения новой исторической общности является русский язык. Он — важнейший фактор коммуникации всех наций и народностей, ускорение их сближения.

Интернационализация всех сторон жизни своеобразно преломляется в области языка: она усиливает и ускоряет распространение межнационального русского языка среди наций и народностей СССР.

Интернационализация — закономерный процесс, и ее масштабы будут неуклонно возрастать. В. И. Ленин подчеркивал, что социализму предстоит целиком интернационализировать всю хозяйственную, политическую и ду-

[1] Русский язык и литература в школах УССР.— 1979.— № 6.— С. 8—15.

ховную жизнь народов. С построением развитого социализма и под воздействием научно-технической революции осуществляется дальнейшее углубление этой интернационализации... Вырабатывается языковая общность, в частности общность языковых стандартов, терминологических интернационализмов, которые входят в словари многих языков и которые отражают изменения, происходящие в важнейших сферах общественной жизни — науке, технике, культуре»[1].

Член ЦК КПРС, голова державного комітету СРСР з професійно-технічної освіти хвалився, що «в учебных заведениях государственной системы профессионально-технического образования обучение ведется на 14 языках народов Советского Союза, в том числе на русском языке обучается около 81 % учащихся. Расширяется обучение будущих рабочих на русском языке во всех союзных республиках. Изучение русского языка окружено особым вниманием»[2].

Про так зване «особое внимание» до функціонування російської мови в Україні, насправді широкомасштабну русифікацію, свідчить заява «До всіх голів і членів урядів» політичних в'язнів СРСР, яку підписали 1979 р. Б. Гаяускас, О. Гінзбург, Р. Заграб'ян, М. Козачков, о. В. Романюк, М. Руденко, І. Сеник, Ю. Шухевич-Березинський, А. Щаранський: «...Про те, що уряд УРСР є антиукраїнським урядом, свідчить той факт, що члени уряду в своїй діяльності ігнорують українську мову і користуються російською. Так, призначений Сталіним «президент» Коротченко і в житті, і на праці в «державному» апараті користувався виключно російською мовою і ділове листування колоніальної адміністрації вів також російською мовою. Цю російщенневу українофобську традицію продовжують і наші «українські» діячі, наприклад, Щербицький, який користується лише російською мовою. Виникає питання, чи може захищати національні інтереси українців «уряд», очолений запеклими москалізаторами-українофобами? Звісно, що не може. У Східній Україні практично немає шкіл (ні дитячих садків, ні ясел) з українською мовою викладання. Людей, які розмовляють рідною мовою, переслідують як «націоналістів». Так, на суді, що відбувся в 1977 році над членом Української групи сприяння ви-

[1] Русский язык — язык дружбы и сотрудничества народов СССР.— М., 1981.— С. 35, 39.
[2] Там само.— С. 77.

конанню Гельсінських угод Олексою Тихим, свідок обвинувачення показав, що Тихий розмовляв тільки українською мовою. І цей факт фігурує в обвинувальному висновку.

Коли «уряд» і судова машина «держави» переслідують громадян за любов до рідної мови, то як же тоді тлумачити такий «уряд», і таку «державу»? Ми розглядаємо цей уряд як антиукраїнську колоніальну адміністрацію, нав'язану російсько-сов'єтською окупацією України...»[1]

Тішився русифікаційними здобутками міністр освіти УРСР А. М. Маринич: «На Украине, как и в других союзных республиках, проводится значительная работа по совершенствованию содержания, форм и методов преподавания русского языка.

ЦК Компартии Украины и Совет Министров республики постоянно уделяют большое внимание улучшению изучения русского языка и литературы. В школах увеличивается количество часов, отведенных на его изучение, совершенствуются школьные программы и учебники, издаются библиотека учителя-словесника, учебно-методические комплексы, серии художественных произведений «Школьная библиотека».

Методические рекомендации по обучению детей дошкольного возраста, разработанные в помощь воспитателям, предусматривают практическое усвоение языка в процессе игровой деятельности и специальных занятий по подготовке к школе.

В школах с украинским языком обучения русский язык изучается со II класса, сейчас мы вводим его изучение с I класса»[2].

На ташкентській конференції схвально поставилися до досвіду засобів масової інформації України, які знаходили «яркий путь к усилению массовой информации для повышения уровня изучения русского языка. Каждый третий театральный спектакль, показанный по Украинскому телевидению, построен на русском репертуаре. В телепоказах активно участвуют 8 русских театров Украины, лучшие гастролирующие коллективы Москвы, Ленинграда, а также столиц союзных республик. В 1978 г. показано 25 спектаклей на русском языке. На экране регулярно представлены произведения Л. Толстого, А. Чехова,

[1] Уряд Української РСР — це окупаційна адміністрація // Російщення України...— С. 216.
[2] Русский язык — язык дружбы и сотрудничества народов СССР.— М., 1981.— С. 109—110.

А. Островского, М. Горького, современных известных русских советских драматургов» [1].

У листі на ім'я Брежнєва учасники конференції писали, що доцільно, аби «по мере создания необходимых условий изучение русского языка начиналось в старших группах дошкольных учреждений и в семьях, чтобы всемерно повышалась образовательно-воспитательная эффективность и качество уроков русского языка в национальной школе.

В ряде высших и средних учебных заведений практикуется добровольное изучение отдельных курсов на русском языке» [2].

Про «добровільність» переходу до вивчення спеціальних дисциплін російською мовою, щоб «русское слово мира, дружбы и светлых надежд связывало воедино судьбы и чаяния великой Страны Советов», свідчать циркуляри, які надходили з Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР ректорам вищих і директорам середніх спеціальних навчальних закладів. Ось якого листа від 12.01.79 р. № 210/19—1818 за підписом першого заступника міністра Ю. І. Бутенка отримав ректор Львівського університету ім. І. Франка:

«Приказом Минвуза СССР № 1116 от 06. 12. 78 г. «О мерах по дальнейшему совершенствованию изучения и преподавания русского языка в союзных республиках» предусмотрен ряд мер по улучшению постановки и организации работы по совершенствованию изучения и преподавания русского языка. К этому времени вузам уже был направлен аналогичный приказ Минвуза УССР № 416 от 24. II. 78 г. В связи с выходом приказа Минвуза СССР № 416 от 24. II. 78 г. в дополнение к приказу Минвуза УССР № 416 от 24. II. 78 г. предлагаю принять к выполнению следующее:

1. Ежегодно устанавливать перечень специальных дисциплин, которые целесообразно преподавать на русском языке.

2. Организовать с 1979/80 учебного года для лиц нерусской национальности изучение русского языка по углубленной программе за счет времени, выделенного на факультативы и дисциплины, вводимых в соответствии с особенностями республик и вузов.

[1] Русский язык — язык дружбы и сотрудничества народов СССР.— М., 1981.— С. 289.
[2] Там же.— С. 227, 228.

Практиковать создание на факультетах общественных профессий отделений перевода с русского языка на родной и с родного языка на русский».

Двадцятого серпня 1979 р. ректорат Львівського університету ім. І. Франка надіслав на ім'я начальника навчально-методичного управління з вищої освіти Мінвузу УРСР В. М. Краснікова перелік спеціальних дисциплін, які викладаються російською мовою.

Перечень специальных дисциплин, которые преподаются на русском языке

№ п/п	Факультеты	Название дисциплин
1	2	3
1.	Биологический	Биохимия Введение в специальность Современные методы биохимических исследований Структура и обмен нуклеиновых кислот Методы изучения структуры макромолекул Структура и обмен белков Основы научных исследований Научные семинары Радиоционная биохимия Молекулярная энзимелогия Молекулярные основы эволюции Молекулярная генетика Гидробиология Фауна морей и пресных вод, ее хозяйственное значение и реконструкция Санитарная гидробиология Биологическая продуктивность водоемов Охрана природы Экология и биогеоценология Териология Зоогеография Физиология растений Вегетационный метод Минеральное питание с основами агрохимии

1	2	3
		Физиологическая устойчивость
		Генетика
		Биология индивидуального развития
		Биохимическая генетика
		Цитогенетика
		Генетический анализ
		Реализация генетической информации
		Функциональная цитология микроорганизмов
2.	Геологический	Общая геология
		Геокартирование
		Методы изучения металлических пород
		Геотектоника
		Геология зарубежных стран
		Аэрометоды в геологии
		Основы научных исследований
		Петрография
		Литология
		Физико-химические основы петрографии
		Метаморфозм
		Геология алмазных ископаемых
		Петрохимия
		Рентгенометрия
		Структурная петрология
		Основы космической минералогии
		Минераграфия
		Геохимия рудообразований
		Физика минералов
		Кристаллохимия
		Гениометрия
		Палеонтология с основами исторической геологии
		Историческая геология
		История СССР
		Геофизика
		Методы поисков
		Полезные ископаемые
		Основы термобарогеохимии
		Интепретация геофизических данных

1	2	3
3.	Географический	Физическая география материков и океанов
		Экономическая география зарубежных стран
		География населения
		Методика преподавания географии
4.	Экономический	Основы управления
		Дискретный анализ
		Финансы и кредит
		Экономическая статистика
		Планирование народного хозяйства
		Планирование местного хозяйства
		Научные основы труда
5.	Журналистики	Современный русский язык
		История русской литературы
		Актуальные проблемы современной многонациональной советской литературы
		История русской журналистики
		Мастерство публицистики В. И. Ленина
		История зарубежной литературы
6.	Иностранных языков	История античной литературы
		История зарубежной литературы, средних веков и Возрождения
		История зарубежной литературы XVII—XVIII вв.
		История зарубежной литературы XIX в.
		История зарубежной литературы XX в.
		Введение в литературоведение
		История литературной критики
7.	Исторический	Новая история стран Европы и Америки
		Международные отношения
		Научные семинары
		Рабочее движение 1871—1914 гг.
		История средних веков
		Основы этнографии
		Генезис капитализма в Западной Европе
		Историческая география Западной Европы
8.	Математический	Функциональный анализ
		Топология
		Математическая логика
		Алгебра

1	2	3
		Научные семинары
		Математический анализ
9.	Прикладной математики	Операционные системы
		Методы инвариантного погружения
		Задачи на собственное значение
		Методы приблизительных исчислений
10.	Физический	Основы преобразования солнечной энергии
		Физика полупроводниковых приборов
		Квантовая радиофизика
		Физика диэлектриков
		Теория колебаний
		Теория волновых процессов
		Введение в кибернетику
		Теоретическая астрономия
		Основы научно-технического прогнозирования
11.	Филологический	Общее языкознание
		Старославянский язык
		Основы культуры речи
		Теория литературы
		Современная советская литература
		Введение в языкознание
		Введение в литературоведение
		История русской литературной критики
		История зарубежной литературы
		Литература народов СССР
		Современный славянский язык
12.	Химический	Физическая химия
		Теоретические основы органической химии
		Избранные актуальные проблемы органической химии
		Органическая химия
		Стереохимия
		Общая химия
13.	Юридический	Теория государства и права
		Проблемы теории государства и права
		Финансовое право, административное право
		Международное право
		Международно-правовая защита прав человека

1	2	3
		Основы советского права
		Гражданский процесс
		Криминалистика
		Суд и правосудие
		Организация работы народных судов
		Использование технических средств при расследовании
		Уголовное право
		Уголовно-правовая охрана личности
		Осмотр местопроисшествия
		Проблемы профилактики правонарушений
		История КПСС
		Диалектический материализм
		Исторический материализм
		Политэкономия
		Научный коммунизм
		Научный атеизм
		Логика
		Педагогика

Начальник навчально-методичного управління з вищої освіти Мінвузу УРСР В. М. Красніков 30. 03. 79 р. послав циркуляр ректорам вузів за № 210/19—503 «О мероприятиях по дальнейшему улучшению изучения и преподавания русского языка в вузах УССР»:

«Во исполнение постановления Совета Министров СССР от 13. 10. 1978 г. № 835 «О мерах по дальнейшему совершенствованию изучения и преподавания русского языка в союзных республиках» и соответствующего постановления Совета Министров Украинской ССР № 578 от 02. 11. 1978 г. приказом Минвуза УССР от 24 ноября 1978 г. № 416, ректора высших учебных заведений были обязаны разработать конкретные мероприятия по улучшению преподавания русского языка и литературы. До 15 апреля 1979 г. обсудить вопрос на заседаниях советов, кафедр и предметных комиссиях.

Просим до 1 мая с. г. направить учебно-методическому управлению по высшему образованию информацию о проведенной работе и разработанные Вами вышеупомянутые мероприятия».

Зліталися до Міністерства пакети. Ректор Львівського університету ім. І. Франка підписував 27 квітня 1979 р. такого супроводжуючого листа:

«Ректорат Львовского госуниверситета им. И. Франко

направляет материалы о выполнении постановления Совета Министров СССР от 13. 10. 78 г. № 835 «О мерах по дальнейшему совершенствованию изучения и преподавания русского языка в союзных республиках» и соответствующего постановления Совета Министров УССР № 578 от 02. 11. 78 г., приказа Минвуза УССР от 24 ноября 1978 г. № 416.

Приложение. 1. *Мероприятия Львовского госуниверситета*
2. *Мероприятия кафедры русского языка и общего языкознания.*
3. *Информация кафедры русского языка и общего языкознания.*
4. *Информация кафедры русской литературы.*
5. *Издательский план кафедры русского языка и общего языкознания.*
6. *Рекомендации кафедр русского языка Львовского региона.*
7. *Календарный план объединенных заседаний опорной кафедры русского языка и общего языкознания».*

Однак В. М. Красніков не вгавав. У листі за № 210/19—350 від 03. 12. 1979 р. «Об организации кабинета русского языка и литературы» персонально нагадував ректорові Львівського університету:

«В приказе Минвуза УССР от 24 ноября 1978 г. № 416 «О дальнейшем совершенствовании изучения и преподавания русского языка в учебных заведениях Минвуза УССР» предусмотрено создание в 1979—1980 гг. во всех университетах, вузах и техникумах, где читаются курсы «Русский язык» и «Русская литература», кабинетов русского языка и литературы, оборудованных современным оборудованием, справочной литературой, лингафонной аппаратурой и другими средствами ТСО, а также обеспечены учебно-вспомогательным персоналом.

Просим проинформировать учебно-методическое управление по высшему образованию, что сделано или делается по выполнению данного пункта приказа».

Прохання» було виконано 25 грудня 1979 р.

210/19-350 от 03. 12. 79 г.

Министерство высшего и среднего специального образования УССР
Начальнику учебно-методического управления тов. Красникову В. М.

Ректорат Львовского ордена Ленина государственного университета им. Ив. Франко сообщает, что на выполнение приказа Минвуза УССР от 24 ноября 1978 года № 416 «О дальнейшем совершенствовании изучения и преподавания русского языка в учебных заведениях Минвуза УССР» на филологическом факультете создается кабинет русского языка и литературы и лингафонный класс на 16 рабочих мест. В настоящее время по организации кабинета русского языка и литературы проведена следующая работа:

— кабинет укомплектован учебно-вспомагательным персоналом (зав. кабинетом и два ст. лаборанта);

— разработано и утверждено «Положение о кабинете русского языка и литературы»;

— кабинет приспособлен для проведения занятий: установлена классная доска, имеется 17 аудиторных столов на 34 посадочных места, стол преподавателя, кафедра с пультом дистанционного управления ТСО (диапроектор, проигрыватель, магнитофон);

— в кабинете размещены 4 подвесные витрины, предназначенные для различных материалов, и 3 подвесных шкафа для хранения фондовых материалов;

— в кабинете оборудовано шесть стендов, на которых будут размещены планшеты, разрабатываемой экспозиции, по следующей тематике: «Язык межнационального общения», «Русский язык на Украине», «Русский язык в современном мире», «Вершина мировой гуманистической мысли» (о мировом значении русской литературы), «Вечно живое наследие» (русская классическая литература), «Русская советская литература».

В соответствии с планом до конца мая 1980 года будут осуществлены следующие работы:

— художественное оформление экспозиции кабинета (февраль-март 1980 г.) и лингафонного класса (март 1980 г.);

— комплектация кабинета справочной литературой (апрель 1980 г.);

— приобретение и установка кодоскопа и двух видеомагнитофонов (в течение 1980 г.).

Ректор

Москва також вимагала інформації про те, як у Львівському університеті удосконалюють вивчення «русского языка — языка нашего единства, способствующего интернационализации (чит. русифікації.— *В. Л.*) всей нашей жизни, духовному росту советских людей различных национальностей» (В. Щербицкий). У листі за № 96—082—244/11 від 10. 03. 80 р. начальник навчально-методичного управління з вищої освіти Мінвузу СРСР А. В. Крупін писав: «Учебно-методическое управление по высшему образованию просит Вас представить к 25 марта 1980 года информацию о ходе выполнения приказа Министерства высшего и среднего специального образования СССР от 6 декабря 1978 года № 1116 «О мерах по дальнейшему совершенствованию изучения и преподавания русского языка в союзных республиках».

Через кілька днів київський начальник, відомий уже Красніков, у листі за № 210/19—81 від 14. 03. 80 р. «О ходе выполнения приказа Минвуза УССР № 416 от 24. II. 1978 г.» нагадував ректорам вузів:

«Во исполнение постановления Совета Министров СССР от 13. 10. 1978 г. № 835 «О мерах по дальнейшему совершенствованию изучения и преподавания русского языка в союзных республиках» Минвузом УССР издан приказ № 416 от 24 ноября 1978 г. «О дальнейшем совершенствовании изучения и преподавания русского языка в учебных заведениях Минвуза УССР» и в дополнение к приказу письмо от 12. 01. 1979 г. № 210/19—1818, в котором предлагалось принять к исполнению следующее:

1. Ежегодно устанавливать перечень специальных дисциплин, которые целесообразно преподавать на русском языке.

2. Организовать с 1979/80 учебного года для лиц нерусской национальности изучение русского языка по углубленной программе за счет времени, выделенного на факультативы, и дисциплин, вводимых в соответствии с особенностями республики, вузов. Практиковать создание на факультетах общественных профессий отделений перевода с русского языка на родной и с родного языка на русский.

Просим к 1 апреля с. г. информировать Минвуз УССР о выполнении вышеупомянутых указаний».

На вимогу вищих партійних органів про удосконалення вивчення і викладання російської мови невтомно турбувалися парткоми і партбюро вищих і середніх навчальних закладів України. Для унаочнення наводимо одну з постанов.

ТАЄМНО

ПОСТАНОВА

парткому Львівського ордена Леніна державного університету ім. Ів. Франка

від 20 червня 1980 р.

«Про виконання постанови парткому від 26 жовтня 1979 р. «Про ідейно-теоретичний рівень викладання російської мови на філологічному факультеті»

Заслухавши інформацію зав. кафедрою російської мови та загального мовознавства філологічного факультету тов. Петровського В. І., партійний комітет відзначає, що дана постанова парткому була обговорена на засіданні кафедри, де були прийняті відповідні заходи на її виконання. Протягом цього часу кафедра поповнилась 5 новими висококваліфікованими викладачами.

При кафедрі створено кабінет російської мови і літератури, на базі якого організовано науково-методичний семінар, обладнано новий лінгафонний клас, створюється нова спеціалізована аудиторія. Пожвавилась робота кафедри російської мови як опорної, методична робота викладачів, переглянута тематика спецкурсів та спецсемінарів, кафедра посилила увагу до організації самостійної та науково-дослідної роботи студентів, аналізу підсумків поточної атестації.

Разом з тим, партійний комітет вважає, що наказ Мінвузу УРСР від 24 листопада 1978 р. № 416 «Про дальше вдосконалення вивчення і викладання російської мови в навчальних закладах Мінвузу УРСР» виконується ще не в повній мірі. Методична рада кафедри не розгорнула ще належної роботи з питань розробки методики читання вузівської лекції, проведення практичних і лабораторних занять.

Як показала перевірка комісії Мінвузу УРСР у травні ц. р., на IV курсі російського відділення вкрай низькою залишається рівень грамотності студентів — (59 % студентів по орфографії та пунктуації отримали незадовільні оцінки). Не показали необхідних навиків студенти і в граматичному розборі текстів. Все це є результатом недостатньої уваги при проведенні практичних занять з російської мови, відсутності читання орфографічного практикуму. З боку викладачів кафедри проявляється лібералізм при виставленні атестаційних оцінок з поточної успішності.

Партійний комітет П О С Т А Н О В Л Я Є:

1. Пункти 2, 5, 6, 7 постанови парткому від 26 жовтня 1979 р. «Про ідейно-теоретичний рівень викладання російської мови на філологічному факультеті» вважати виконаними.

2. Пункти 1, 3, 4 даної постанови залишити на контролі, продовживши термін виконання постанови по даних пунктах до 15 березня 1981 р.

Дев'ятого жовтня 1980 р. колегія Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР ухвалила постанову «О результатах контрольных работ по русскому языку, проведенных по единым заданиям в подведомственных университетах в 1979/80 учебном году»:

«Заслушав и обсудив информацию Учебно-методического кабинета по высшему образованию «О результатах контрольных работ по русскому языку, проведенных по единым заданиям в подведомственных университетах в 1979/80 учебном году», коллегия отмечает, что в ряде университетов проведена определенная работа, направленная на совершенствование подготовки специалистов по русскому языку.

Однако в ряде вузов изучение и преподавание русского языка проводятся на уровне, не отвечающем требованиям постановления Совета Министров СССР от 13. 10. 1978 г. № 835 «О мерах по дальнейшему совершенствованию изучения и преподавания русского языка в союзных республиках», постановления Совета Министров Украинской ССР от 02. 11. 1978 г. № 518, приказов Минвуза СССР от 06. 12. 1978 г. № 1116 и Минвуза УССР от 24. 11. 1978 г. № 416.

Во Львовском и Ужгородском госуниверситетах не устранены недостатки в комплектовании профессорско-преподавательского состава кафедр русского языка.

В целях дальнейшего совершенствования изучения и преподавания русского языка в университетах

К о л л е г и я п о с т а н о в л я е т:

Уделить серьезное внимание комплектованию кафедр русского языка и литературы высококвалифицированными специалистами, имеющими глубокие знания по русскому языку и владеющими методикой его преподавания.

Усилить профориентационную работу по привлечению на отделения русского языка и литературы наиболее грамотной и подготовленной молодежи.

Учебно-методическому управлению по высшему образованию (тов. Красников В. М.) совместно с Планово-финансовым управлением (тов. Чугаев А. А.) до 1 декабря 1980 г. подготовить предложения по внутриреспубликанскому обмену студентами отделений русского языка с целью существенного улучшения подготовки специалистов русского языка в западных областях республики.

В целях изучения и распространения положительного опыта изучения и преподавания русского языка в университетах республики организовать в феврале 1980 г. совещание-семинар заведующих кафедрами русского языка на базе Симферопольского госуниверситета.

До 1 декабря 1980 г. организовать и направить в Ужгородский, Львовский и Черновицкий госуниверситеты группы наиболее квалифицированных преподавателей для изучения учебно-методической и воспитательной работы кафедр русского языка и оказания им практической помощи.

Используя опыт университетов, к 1 ноября 1980 г. совместно с Научно-методической комиссией по русскому языку разработать перечень учебно-методических пособий, необходимых для полного обеспечения изучения и преподавания русского языка в университетах, и принять меры по изданию этих пособий.

Регулярно проводить контрольные работы по русскому языку в университетах Минвуза УССР, осуществляя проверку орфографической и грамматической подготовки студентов всех курсов отделений русского языка» [1].

Згадані документи (навіть та незначна частина, яку вдалося розшукати) незаперечно підтверджують, що Мінвуз УРСР, виконуючи волю ЦК КПРС, Мінвузу СРСР і ЦК Компартії України, відверто займався русифікацією навчального процесу. Російщенням були охоплені усі ті вузи, технікуми, училища, в яких викладання велось частково українською мовою. Заходи, скеровані на вилучення української мови з навчального процесу, набували широкого розмаху і стали вельми популярними серед українофобів та їхніх прислужників. Це вони із спеціальних кафедр процес русифікації поширили на загальнотехнічні, природничі, загальноосвітні кафедри. «Викладачів, котрі продовжували читати українською мовою, викликали в навчальну частину для неприємних розмов,— згадує доцент Львівського лісотехнічного інсти-

[1] Сборник приказов, инструкций и других нормативных актов Минвуза УССР.— 1980.— № 4.— С. 198—201.

туту В. Попович.— На них робили тиск через деканати та завідуючих кафедр і навіть вдавались до відкритих погроз звільнення з роботи»[1]. Ставали порожнім звуком державна, громадсько-політична, індустріально-виробнича, культурно-освітня функції української мови. Цього досягали так: 1946 року в УРСР вийшло 106 назв навчальної літератури для вузів, 90 — українською, 16 — російською мовою. 1980 року відповідно видано 38 — українською і 422 — російською»[2].

У роки «бурхливого соціалістичного і комуністичного будівництва» партійні вожді і вождики в усіх кутках «неосяжної Батьківщини» розширювали і поглиблювали ленінську мовну політику серед неросійського населення. Тому для значної частини нацменшостей, як стверджувала комуністична статистика, російська мова добровільно стала рідною мовою, тобто мовою мислення і повсякденного спілкування. Якщо у 1926 р. 6,6 мільйона чоловік, або 9,6 % всіх неросіян у нашій країні, визнали російську мову своєю рідною мовою, то у 1959 р.— відповідно 10,2 мільйона чоловік, або 10,8 %, у 1970 р.— 13 мільйонів чоловік, або 11,5 %, а в 1979 р.— 16,3 мільйона чоловік, або 13 %. Про цей же процес свідчать і дані, які говорять про зростання, особливо за останні десятиріччя, числа неросіян, які визнають російську мову другою мовою, якою вони вільно володіють. Так, у 1970 р. 41,9 мільйона чоловік, або 37 % всіх представників неросійської національності, визнали, що вільно володіють російською як другою мовою, а у 1979 р.— уже 61,3 мільйона чоловік, або 49 %. Таким чином, уже у 1979 р., за даними соціальної статистики, 215 мільйонів чоловік з 262 мільйонів, або 82 % усього населення СРСР, визнали російську мову, якою вони вільно володіють, або, як рідною (137,4 мільйона росіян і 16,3 мільйона неросіян), або як другою рідною мовою (61,3 мільйона неросіян)[3].

Росіянка Людмила Алексеєва — одна із засновниць Московської Гельсінської групи,— яка емігрувала в Америку 1977 р., писала в «Українській думці» 18 листопада 1982 року: «Основний прояв російщення — це витіснення української мови російською в усіх сферах суспільного

[1] *Попович В.* Як нас вчили російської // Молода Галичина.— 1990.— 15 листоп.
[2] Преса Української РСР. 1918—1980.— Харків, 1981.— С. 87.
[3] Див.: Актуальные проблемы развития национальных отношений, интернационального и патриотического воспитания. Учебное пособие.— М., 1988.— С. 220—221.

життя. Згідно з всесоюзним переписом населення 1970 року 3 мільйони українців, що проживають на Україні, тобто 8,5 % її населення, вважають російську мову рідною. В 1959 році такі люди становили тільки 6 % населення України, або на 1 мільйон менше, ніж 11 років пізніше. Для порівняння наведу, що з 9 мільйонів росіян, що проживають на Україні, лише 135 тисяч чоловік або 0,2 % російського населення України назвали українську мову рідною, і тільки 2,5 % російського населення України вільно опанувало українську мову. А між переписами населення в 1970 і 1979 роках на Україні збільшилось число людей, які заявили, що їх рідною мовою є російська, з 13,3 мільйона до 15,5 мільйона. У той же час число україномовних мешканців України зросло з 32,7 мільйона до 39,9 мільйона. Таким чином, за тих 9 років кількість мешканців України, які визнали рідною російську мову, збільшилась на 2,3 мільйона, і тільки на 200 тисяч більше громадян заявили, що їх рідною мовою є українська мова.

Витіснення української мови відбувається не стихійно, а вживанням цілого комплексу державних заходів, які скеровують демографічні процеси в бажаний для влади бік.

Переселення українців на східні, рідко заселені землі Совєтського Союзу — в Казахстан, на Сибір, на Урал, на Далекий Схід — заохочується економічними методами. В той же час заохочується переселення росіян на Україну. Внаслідок цього з 1959 по 1970 роки чисельність українського населення на Україні збільшувалась лише на 3 мільйони чоловік, тобто менше, ніж на 10 %, а російського — на 2 мільйони чоловік, тобто майже на 30 %. А між 1970 і 1979 роками число українців в Українській РСР зросло з 35,2 мільйона до 36,4 мільйона, тобто на 1,2 мільйона або менше ніж на 4 %. У той же час число росіян на Україні зросло на 1,3 мільйона, тобто більше ніж на 14 % — з 9,1 мільйона до 10,4 мільйона. Звичайно, це трапилось не внаслідок природнього занепаду українського населення та приросту російського, а в результаті переселень, які регулюються державою. В 1970 році російське населення України мало більше 9 мільйонів чоловік проти 35 мільйонів українців. А в 1979 році, як щойно сказано, жило в Україні вже 10,4 мільйона росіян. При тому майже 8,5 % росіян мешкає в містах і промислових центрах. Вони там складають 70 % населення, що залишає для українців лише 30 %.

Впровадження російської мови починається з дошкільних дитячих установ. На Україні переважають росій-

ськомовні дитячі ясла та дитячі садки. Але і ті, що вважаються українськими, сильно зросійщені, бо під час підбору кадрів вихователів перевага віддається росіянам і зросійщеним українцям.

Більшу частину вищих навчальних закладів на Україні зросійщено: приймальні іспити та початкова стадія навчання в них ведуться російською мовою. В столиці України Києві викладання провадиться українською мовою лише в університеті та і то не на всіх кафедрах. Більша ж частина вищих навчальних закладів України, за винятком деяких у західних областях, провадять навчання російською мовою. В 1970 році з півтора мільйона спеціалістів з вищою освітою, що працювали на Україні, 600 тисяч були росіянами, тобто більше, ніж третина. При тому в РРФСР кількість фахівців з вищою освітою складає 73 чоловіки на кожну тисячу українського населення проти 43 на тисячу російського населення.

Організація системи вищої освіти впливає на мову викладання в шкільній системі. Знання російської мови дає безумовну перевагу під час вступу до вищого навчального закладу. Внаслідок цього створюється атмосфера потягу з українських шкіл до російських, що дозволяє розширити мережу російських шкіл за рахунок українських — «за бажанням батьків».

Всіляко заохочується вивчення російської мови в українських школах, у той час як українська мова в російських школах викладається лише за проханням батьків учнів. При цьому наполегливість батьків і учнів у відстоюванні україномовності переслідується як «прояв буржуазного націоналізму». Про це повідомляється на працю батьків, яких «проробляють» на зборах і з якими «ведуть розмову» керівники.

У містах Донбасу та Криму українських шкіл немає зовсім. У таких великих містах як Запоріжжя, Харків, Миколаїв, Херсон, Дніпропетровськ, Одеса та багатьох інших є лише поодинокі українські школи та і ті хіба що на околицях. У Києві кількість українських шкіл постійно зменшується, і в них вводяться класи з російською мовою викладання. Поступово ці школи з мішаних також стають повністю російськими.

Українська мова, що формально вважається державною мовою УРСР, фактично збереглась лише в селах, а також серед невеличкої частини української інтелігенції, переважно гуманітарної. Неінтелігентні громадяни вживають у розмові суміш вульгаризованих російської та української мов.

Я називаю цей процес російщенням, а не совєтизацією, як це роблять деякі росіяни, бо яким би неприємним цей факт для нас не був, російська мова є знаряддям знищення багатої та своєрідної української культури. І кожний росіянин, що заплющує на це очі чи перекладає відповідальність за це зі свого сумління на когось іншого, об'єктивно полегшує цей процес. На мій погляд, для росіян не достатньо не приймати участі у цій ганебній акції. Ми повинні разом з українцями активно втручатись в неї, рятуючи від нашого правлячого класу їх культуру, їх національну гідність, ясно та беззастережно підтримувати їх безумовне право на незалежність» [1].

Не самопливом, а під «мудрим» керівництвом і «науковим» спрямуванням КПРС «розвивався» словниковий склад національних мов. За роки існування московсько-більшовицької імперії частка інтернаціональних слів у більшості національних мов зросла майже у 10 разів. До 70—80 % науково-технічних, суспільно-політичних, навчально-педагогічних та інших термінів цих мов становлять запозичення із російської мови [2]. Розвиток національних мов свідомо гальмували, уніфікували під російську. Цитуючи якутського поета Семена Данілова, видавали трагічний занепад національних культур за велике досягнення брежнєвсько-сусловської інтернаціональної політики:

Я ко всем наукам ключ имею,
Я со всей Вселенною знаком —
Это потому, что я владею
Русским величавым языком.

У той же час відомий російський дисидент Володимир Буковський писав із Владимирської тюрми:

«Я — русский. И мне больно за свою страну, где официальные лица откровенно проповедуют шовинизм, где русификация возведена в ранг государственной политики. За что любить меня, русского, студентам Чехословакии и Польши, крестьянам Литвы и Украины?... Мне больно, что Россия является тюрьмой народов в большем масштабе, чем это было 60 лет назад, а в тюрьме добровольных жителей не бывает.

---

[1] Цит. за: *Левадний І.* Українська література в боротьбі і жертви цієї боротьби // Російщення України...— С. 389—391.

[2] Див.: Актуальные проблемы развития национальных отношений, интернационального и патриотического воспитания. Учебное пособие.— М., 1988.— С. 225.

Я, русский по национальности, культуре, языку, заявляю: в СССР существует национальная дискриминация и принудительная русификация, в этом меня убедили годы лагерей и тюрьмы...

Насильственная русификация проводится не только самим фактом вывоза украинцев, армян, литовцев и др. на «исправление» в Россию, но и осознанным «перевоспитанием в мелочах» — в задержке писем на национальных языках, в запрете иных, кроме русского, языков во время свиданий и т. п. Принцип «разделяй и властвуй» — основа практики «перевоспитания» политзаключенных в СССР. Регулярны попытки натравливать русских на украинцев, армян и т. д., всех — на русских, евреев — на украинцев.

И все же интернационализм существует. Именно здесь, в среде так называемых «буржуазных националистов», которых среди политзаключенных большинство. И если националисты Будагян, Альтман, Калиниченко, Шахвердян, Лукьяненко, Глузман, Антонюк — то и я националист. Украинский, армянский, еврейский, литовский, чешский, польский, новозеландский, перуанский, ибо демократия — это свобода и личности, и отдельных народов» [1].

Зросійщені і збільшовичені українці, прихильники так званого «естественного слияния родственных и близких между собой славян», відкриті й замасковані вороги українства «натхненно і організовано» під керівництвом В. В. Щербицького і його «підручних» виконували постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 26 травня 1983 р. № 473 «Про додаткові заходи по поліпшенню вивчення російської мови в загальноосвітніх школах та інших навчальних закладах союзних республік.» Через кільканадцять днів відповідну постанову ухвалили ЦК Компартії України і Рада Міністрів УРСР. * Додаткові заходи щодо поліпшення вивчення російської мови (треба читати — русифікації, денаціоналізації.— *В. Л.*) розробила колегія Міністерства освіти УРСР (29. 06. 1983 р. № 7/77).

Перший заступник голови Державного комітету УРСР з професійно-технічної освіти В. С. Плохий ділився русифікаторським досвідом:

«Совершенствованию методического мастерства преподавателей русского языка и литературы профтехучилищ Украины, повышению результативности их труда способствовало принятое в 1983 году постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР о дополнительных мерах по улучшению изучения русского языка в общеобразовательных школах и других учебных заведениях союзных республик. Госкомитет УССР, местные органы, учебные заведения профтехобразования работают над реализацией требований партии и правительства. В средних профтехучилищах с украинским языком обучения увеличено количество часов на изучение русского языка с 35 до 105 часов. Введено его изучение в технических училищах. На уроках осуществляется деление на подгруппы. Значительно укреплена материальная база, учебные кабинеты русского языка и литературы оснащены всеми необходимыми техническими средствами, наглядными пособиями.

В значительной части училищ по желанию учащихся преподавание специальных предметов ведется на русском языке» [1].

Спираючись на партійні рішення, академік АПН СРСР М. М. Шанський «науково обгрунтовував» «неуклонный рост числа учащихся нерусской национальности, стремящихся к глубокому и полному овладению русским языком. Это сопряжено с необходимостью лучшей подготовки учащихся к жизни...

Такая естественная тенденция, ведущая к расширению национально-русского билингвизма, полностью соответствует установкам, касающимся русского языка как добровольно принятого советскими людьми средства межнационального общения, которые сформулированы в Основных направлениях реформы общеобразовательной и профессиональной школы: «Свободное владение русским языком должно стать нормой для молодежи, оканчивающей среднее учебное заведение» [2].

Після березневого (1985 р.) і квітневого (1985 р.) пленумів ЦК КПРС стрімко змінювалося суспільно-політичне життя в СРСР. Вже була оголошена М. С. Горбачовим «перебудова», зароджувалося «нове мислення», ядром якого було визнано загальнолюдські цінності, але у наукових збірниках ще повторювали стандартну тезу: «Решение в нашей стране национально-языковой проблемы — поистине героический подвиг Коммунистической партии и советского народа, открывающий народам мира единст-

[1] Цит. за.: *Литвиненко И.* Украинская проблема и Россия.— С. 30—31.

* Постанова ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР подана у кінці книжки.

[1] *Плохий В. С.* Мастерство начинается со знаний // Русский язык и литература в средних учебных заведениях УССР.— 1984.— № 2.— С. 4—5.

[2] *Шанский Н. М.* Углубленное изучение русского языка // Русский язык и литература в средних учебных заведениях УССР.— 1984.— № 9.— С. 44.

венно правильный путь к решению сложнейших национальных проблем»[1].

Стереотипне шовіністично-імперське мислення, яке базувалось на попередній царсько-генсеківській політиці централізації, уніфікації, стандартизації, русифікації, ввібрала в себе нова редакція Програми КПРС, яка проголосила:

«Видатне завоювання соціалізму — розв'язання національного питання. На базі спільних інтересів робітничого класу, колгоспного селянства, народної інтелігенції, трудящих усіх національностей склалася соціально-політична та ідейна єдність радянського суспільства.

Зміцніли соціалістичні суспільні відносини. Сформувалася нова соціальна та інтернаціональна спільність людей — радянський народ.

Підсумки пройденого шляху переконливо свідчать: **національне питання, яке залишилося від минулого, в Радянському Союзі успішно розв'язано...** Цей розвиток несе з собою у віддаленій історичній перспективі повну єдність націй»[2].

Так звану марксистсько-ленінську теорію про «злиття націй», яка наполегливо здійснювалася в СРСР русифікацією, одягали в оновлені словесно-лицемірні викрутаси. «Даже самому малому народу нельзя отказать в языке. Ведь это человеческая культура во всем своем многообразии, в каком она дошла до нас, во всем этом многоязычии, в одежде, обрядах, внешнем облике. Это наше общее богатство. Разве можно проявлять к нему невнимание, допускать его умаления? — бідкався М. С. Горбачов. І тут же продовжував захищати генеральну імперську лінію.— Но в то же время, живя в нашей огромной многонациональной стране, не обойдешься без средства общения, каким, естественно, стал русский язык. Всем нужен этот язык... Тем более, что русский народ доказал всей своей историей, что у него огромный потенциал интернационализма, уважительности, доброжелательности ко всем народам. Жизнь показала — надо изучать два языка (помимо иностранного): родной и для общения — русский.

...Но здоровый интерес ко всему ценному, что есть в каждой национальной культуре, не должен вырождаться в

[1] *Кобко Г. Л.* Решение национально-языковой проблемы в СССР и несостоятельность ее буржуазных фальсификаций. // Вопросы научного коммунизма. Республиканский межведомственный научный сборник.— К., 1986. Вып. 3.— С. 115.

[2] Програма КПРС: нова редакція.— К., 1986.— С. 8, 9, 42.

попытки отгородиться от объективного процесса взаимодействия и сближения национальных культур,— підтверджував М. С. Горбачов свою відданість виробленим методам національної політики в СРСР і наголошував.— Национальные чувства людей должны уважаться, их нельзя игнорировать, но спекулировать на них — политическая безответственность, если не преступление. В традициях нашей партии — принципиальная борьба против любых проявлений национальной ограниченности и шовинизма, местничества, сионизма и антисемитизма, в каких бы сферах они ни выступали. Мы верны этим традициям. Весь наш опыт показывает: националистическим поветриям может быть успешно противопоставлен только последовательный интернационализм, интернационалистское воспитание»[1].

Закликавши постійно приділяти увагу розвиткові національно-російської двомовності, лютневий (1988 р.) пленум ЦК КПРС недвозначно заявив:

«У питаннях про мову неприпустимі ніякі привілеї або обмеження, а тим більше примус. Відмова від добровільності при виборі батьками мови навчання дітей призвела б до порушення демократичних принципів у національному питанні. Не можна також допускати, щоб законна любов до рідної мови перетворювалася на мовний шовінізм. Частіше згадувати ленінський заповіт про те, що справі інтернаціоналізму, братству народів служить практика навчання російською і рідною мовами не в різних, а в одній загальній школі. Тому ж сприяє і спільне виховання дітей різних національностей в дитячих дошкільних закладах»[2].

XIX Всесоюзна конференція КПРС (28 червня — 1 липня 1988 р.) у резолюції «Про міжнаціональні відносини» проголосила: «Надзвичайно важливий принцип нашої багатонаціональної держави — вільний розвиток і рівноправне використання всіма громадянами СРСР рідних мов, оволодіння російською мовою, добровільно прийнятою радянськими людьми як засіб міжнаціонального спілкування. Слід створювати всі умови, щоб національно-російська двомовність розвивалася гармонійно і природно, з урахуванням особливостей кожного регіону, була вільною від формалізму»[3].

[1] *Горбачов М. С.* Перестройка и новое мышление для нашей страны и для всего мира.— М., 1987.— С. 120—122.

[2] Матеріали пленуму Центрального Комітету КПРС.— К., 1988.— С. 46.

[3] Матеріали XIX Всесоюзної конференції Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1988.— С. 136.

Майже в кожному офіційному документі ЦК КПРС, який стосувався національної політики, стверджувалось, що «стала реальністю нова історична спільність — радянський народ». Тривалий час наукова література про етнічні процеси в СРСР не виявляла, на жаль, ніякої стурбованості з приводу інтенсивного процесу «стирання граней» між національностями. Цей процес обгрунтовували консолідацією соціалістичних націй на основі економічного, соціального і культурного зближення народностей в умовах соціалізму, що призводив до об'єднання, злиття етнічних груп, існування яких припинялося. «Всесоюзная перепись 1926 г. зарегистрировала в СССР 194 национальности (не всегда, правда, национальных языков); по данным переписи 1939 года, их насчитывалось 99, переписью 1959 года учтено 109 этнонимов, 1970 — 106, 1979 года — 101. Размах пугающий: исчезли, перестали существовать десятки этнических групп. Как это объяснить? — запитував Е. Зеймаль і роздумував.— Царское министерство просвещения свою «национальную политику» в отношении так называемых «инородцев» формулировало примерно так: «обрусение и слияние с русским народом». Под запретом оказались печатные издания на многих языках, распространение грамотности у бесписьменных народностей считалось не только ненужным, но и вредным. Перепись 1897 года официально признавала существование в России 146 «языков и наречий» (в 1926, как мы знаем, их оказалось почти двести)» [1].

Причину зникнення багатьох етнічних груп в СРСР автор пояснив так: «В плане теоретическом выдвигались на первый план представления об отмирании — по пути к коммунизму — многообразия, в том числе и национально-языкового.

Концепция консолидации социалистических наций разрабатывалась при пренебрежении одним из основных этнических признаков, одним из основных проявлений национальной культуры (и ее носителем) — языком. На деле осуществлялось ограничение прав народностей СССР, сужались возможности развития их национальной культуры» [2].

Наслідки ленінської національної політики, виконання його «заповіту» і результати хваленої національно-російської двомовності оцінив Я. З. Гаріпов:

[1] *Зеймаль Е.* Народности и их языки при социализме // Коммунист.— 1988.— № 15.— С. 67.
[2] Там же.— С. 68, 69.

«В городах национальных автономий РСФСР к середине 60-х годов, а в городах Украины, Белоруссии, Киргизии, Латвии и некоторых других республик за последние 15 лет резко сократилось число школ с национальным языком обучения. Преподавание же родного языка детям коренных национальностей, обучающихся в русских школах, ведется по существу формально. Из-за практического отсутствия в городах ряда республик национальных детских садов, подавляющее большинство детей, принимаемых в школу, не знает родного языка. Например, более чем в миллионной столице Татарии всего одна национальная школа и один детский сад на 120—150 мест.

Формирующееся у населения чисто прагматическое отношение к языковому развитию, ориентированное только на получение профессионального, в частности, высшего образования, способствует как бы отчуждению личности от родного языка, а значит и от национальной культуры» [1]

Часто-густо прагматична, зденаціоналізована психологія батьків була вирішальною у виборі школи (російської чи національної), у звільненні дітей від вивчення рідної мови. «Відлучення дитини від мови Тараса Шевченка і Лесі Українки серед якоїсь частини батьків стало навіть престижним заняттям,— з біллю писав Володимир Панченко.— Але ж і некорінне населення має знати, вивчати, шанувати мову, культуру, історію, звичаї тієї землі, з якою пов'язало своє життя. Цього вимагає елементарна етика. Навіть якщо людина проживе на Україні чи в Грузії два або три роки — невже вона може залишитися глухою й байдужою до того народу, який віками жив, трудився, страждав і творив на землі своїх предків?!» [2].

Внаслідок дослідження, проведеного групою соціологів Інституту філософії АН УРСР у серпні-вересні 1988 р. в м. Києві, отримано такі дані: «При відносно високому показнику володіння українською мовою вона є переважним засобом спілкування лише у 16,5 % опитаних сімей. Водночас дві третини (67,1 %) сімей послуговуються головним чином російською мовою, (16,4 %) сімей — обома мовами однаковою мірою.

Ще рідше користуються респонденти українською мовою у побутовому спілкуванні — в магазині, транспорті та ін. (всього 4,7 %), на роботі (8,3 %), в колі друзів

[1] *Гарипов Я. З.* Тенденции национально-языкового развития // Социологические исследования.— 1989.— № 2.— С. 5.
[2] Літ. Україна.— 1988.— 16 верес.

(10,3 %). Лише в одній сфері — у спілкуванні із старшим поколінням (батьками, іншими родичами) — значна частина опитаних переходить на українську мову (37,3 %). Ці дані заперечують досить поширену думку, що українську мову витіснено до сфери побуту і вона стала мовою «домашнього вжитку». Ситуація значно складніша, бо з'ясовується, що і в побуті люди послуговуються переважно тією мовою, якою вони спілкуються у сфері професійної діяльності.

Якщо ж врахувати, що лише 2,5 % нинішніх першокласників, тобто один із сорока (!), виховувались у дитячих садках, де побутувала українська мова (ще 14,5 % — мішаною), а також те, що всього 3,6 % респондентів забезпечують своїх дітей книгами переважно українською мовою, то прогноз стосовно рівня оволодіння молодшим поколінням українською мовою навряд чи може бути оптимістичним.

Обрання мови навчання не зумовлене (у всякому випадку, вирішальним чином) відсутністю шкіл чи класів з українською мовою навчання, а пов'язане, передусім, з культурно-мовними орієнтаціями батьків, зі сформованим у них ставленням до української мови взагалі.

У свідомості батьків, які обирають для своїх дітей мову навчання, їхнє майбутнє успішне навчання у школі і вузі, широкі контакти з іншими людьми, майбутній успіх у професійній діяльності асоціюється з російською мовою»[1].

У проекті «Програми Народного Руху України за перебудову» підкреслювалося: *«...Нині стоїмо перед необхідністю радикальних державних заходів, спрямованих на реальне утвердження національної справедливості, відродження духовних багатств народу, забезпечення широкого функціонування та всебічного розвитку української мови — визначального чинника існування народу як етносу.*

Мова кожного народу — це фундамент його національного буття, це загальнолюдська цінність. «Добровільне» відмирання мов за соціалізму — найдошкульніше звинувачення адміністративно-бюрократичній системі.

Рух вважає, що першим і невідкладним кроком у розв'язанні назрілих питань національно-культурного відродження повинно бути надання українській мові статусу державної мови в УРСР. Домагаючись цього конституційного акту, Рух пропонує законодавчо забезпечити на практиці відновлення і утвердження української мови у сферах партійної, державної, громадської діяльності, науки і культури, виробництва і діловодства, середньої і вищої школи, дошкільних закладів.

Закон про державний статус української мови в жодному разі не обмежуватиме функціонування російської мови як засобу міжнаціонального спілкування в СРСР та вільного розвитку мов національних меншостей і груп, які проживають на території України. Кожен громадянин вільно користується правом рідної мови.

Народний Рух України за перебудову вважає:

— українська мова і література повинні бути обов'язковими предметами для вивчення в усіх школах, училищах і технікумах на території Української РСР;

— необхідно запровадити для всіх випускників шкіл УРСР вступні екзамени з української мови до вузів республіки, незалежно від їхнього підпорядкування; здійснити поступовий перехід на викладання в усіх середніх спеціальних та вищих навчальних закладах УРСР українською мовою; слід дотримуватися принципу кількісної відповідності виховних та загальноосвітніх закладів кількісному національному складу населення того чи того регіону; практика вільного вибору батьками мови навчання, яка в умовах, що склалися в нашій республіці, веде до національного нігілізму, поширення обивательських поглядів, виховання безбатченків, потребує перегляду з боку правових і моральних норм;

— українське кіно, театри, радіо й телебачення, інші засоби масової інформації, естрада тощо мають розвиватися з урахуванням пріоритету української мови на території республіки;

— загальнореспубліканські форуми, сесії, пленуми, урочисті збори мають проводитися українською мовою;

— створити розгалужену мережу курсів, гуртків, факультативів для вивчення української мови всіма, хто цього бажає;

— всіляко сприяти діяльності Товариства української мови імені Тараса Шевченка, інших національно-культурних товариств республіки.

Рух розцінює виховання національної гідності, історичної пам'яті, прищеплення любові до рідної мови, дбайливого ставлення до культурної національної спадщини, охорону пам'яток, широке та об'єктивне висвітлення та вивчення всіх сторінок історії українського народу як

[1] *Войтович С. А., Мартинюк І. О.* Перспективи «неперспективної» мови // Філософська і соціологічна думка.— 1989.— № 5.— С. 23—24.

одне з головних завдань відповідних державних установ, закладів культури, творчих і молодіжних організацій.

Рух сприятиме відродженню народної медицини і педагогіки, агрономії і садівництва, народноприкладного мистецтва, народних обрядів, звичаїв.

Рух, дбаючи про цілісність національно-культурного розвитку українського народу, водночас виступає проти ігнорування національних інтересів росіян та представників інших національностей, які компактно (болгари, молдавани, угорці, поляки, кримські татари, гагаузи, греки та ін.) чи розселено (євреї, білоруси, цигани та ін.) живуть на території республіки. Їхнє право відкривати школи чи класи рідною мовою, створювати товариства й земляцтва, мати театр, пресу, пропагувати духовні цінності свого народу має бути реальним.

Рух вважає, що таке ж право має поширюватись і на українців, які проживають за межами республіки — на Кубані, в Сибіру, Казахстані, на Далекому Сході, в Москві, Ленінграді та інших містах і регіонах. Забезпечення їхніх духовних потреб повинне стати державною турботою уряду республіки, Міністерства культури, громадських творчих організацій, а також союзних інституцій та урядів інших республік.

Рух висловлюється за найтісніші контакти з українцями, які живуть поза межами Радянського Союзу, співробітничатиме в цьому напрямку з товариством «Україна», сприяючи нерозривності українського народу та його культури.

Рух переконаний, що справжньої дружби між народами можна досягти тільки на грунті взаємної поваги до мови, культури, історії, традицій кожного народу. Знати рідну мову, користуватися нею, творити рідну культуру — справа совісті, патріотичного обов'язку, ознака інтелігентності кожного українця. Знати цю мову, шанувати її — ознака інтернаціональної вихованості кожної людини, яка живе серед українського народу» [1].

Академік В. М. Русанівський в одній із лекцій послуговувався результатами опитування: «Відповідаючи на питання, яку мову респондент вважає своєю рідною, 55,9 відсотка назвали українську, 40,2 відсотка — російську, 1,3 відсотка — іншу мову. Зіставимо тепер ці дані з волевиявленням батьків про мову навчання своїх дітей. 73 відсотка воліють навчати своїх дітей російською мовою і лише 19,4 відсотка — українською. Чому виникла така ситуація? Це, насамперед, майже повне витіснення української мови з вузівської і середньої освіти» [1].

[1] Літературна Україна.— 1989.— 16 лютого.

Катастрофічне зубожіння національного духу, примітивність мислення багатьох людей, які нехтували рідною мовою, культурою, духовністю,— це наслідки колоніальної політики в Україні. «Важко, мабуть, у Франції знайти француза, який не любить французької мови, а в Італії — італійця чи в Іспанії — іспанця, які нехтують мовою — матір'ю,— так почав лист-сповідь О. Олійників.— Я народився й виріс в Одесі. Батько працював залізничником, а родовід його починається від чорноморських козаків, які не захотіли ні переселятися на Кубань, ні тікати за Дунай, а продовжували боротися з бідою в рідному краї й голос свого серця — мову — зберегли. Материне ж коріння — від одеських рибалок. По-українськи вона майже не розмовляла (говірка була ближчою до російської мови) і, думається, в душі переживала з цього. Через те, мабуть, спонукала нас із братом вивчати історію народу, не забувати, чийого роду ми діти. Хоч і навчалися в російській школі (української в нашій частині міста не було), але, беручи участь в художній самодіяльності, співали українські пісні, декламували вірші, вчилися виконувати танці багатьох народів СРСР. І любов до театру теж прищепила нам мати: водила до оперного, до музично-драматичного імені Жовтневої революції.

Згодом брат потрапив до Одеського молодіжного українського пересувного театру імені Ленінського комсомолу, а я пішов до мореходного училища. Та під впливом матері з дитинства любив записувати народні пісні, аналізувати їх. І от після армії за рекомендацією Максима Тадейовича Рильського вступив на українське відділення філфаку нашого університету. З видатним поетом, до речі, познайомився також завдяки народній пісні. Свого часу надіслав до Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії десять «грубих» загальних зошитів із записами пісень чорноморського краю. Вони й досі там зберігаються. Першу в житті премію за це також із рук Максима Тадейовича одержав.

Давно вже немає ні батька, ні мами, а я все згадую, як вони садовили мене при гасовій лампі читати вголос Тарасового «Кобзаря». Батько дуже любив «Гайдамаків»,

[1] *Русанівський В. М.* Екологія мови й культури — реставрація совісті// Трибуна лектора.— 1989.— № 4.— С. 23.

«Тарасову ніч», «І мертвим, і живим...», а мати — «Катерину», «Наймичку». Ніколи не забуду прощання з матір'ю, із «сивою ластівкою», як пише Борис Олійник. Прийшов провідати її до лікарні, а вона вперше в житті заговорила до мене справжньою українською мовою. Серце в мене стислося: в далекому дитинстві вона таки знала, знала її. А зараз — згадала. Перед смертю. Попросила кислого молока. Коли я приніс його, мами вже не було на світі. Але встигла, таки встигла передати мені мову свого народу, своє благословіння...» [1]

Материнський дух незнищенності української мови допомагав розривати русифікаторські грати, живив національно здорові сили, облагороджував представників інших національностей, які ставали разом з українцями на боротьбу з російським шовінізмом, за надання українській мові статусу державної. «Я РОСІЯНКА, живу на Україні понад десять років. Українську мову вивчила десь років за два, хоч до цього не знала жодного слова. Таких успіхів (коли це можна так назвати) я досягла, читаючи класиків української літератури та спілкуючись зі своїми сусідами. Я відкрила для себе неоціненний скарб. З різних причин приїздили росіяни на Україну. Вона завжди приваблювала людей своїм кліматом, благодатною землею, своїми природними багатствами. На жаль, екологічна обстановка на Україні різко погіршала. Дивно мені слухати людей, що, проживши тут роки, не знають української мови. Це не тільки неповага до народу, що споконвічно живе на землі предків, а це, даруйте на слові, неподобство,— обурювалася Л. Федорова з Конотопу Сумської області.— Я підтримую проект Закону УРСР «Про мови в Українській РСР» і хочу, щоб він став Законом, щоб мова багатостраждального, мужнього, працелюбного і талановитого народу була на чільному місці у кожній оселі. Я закликаю всіх людей неукраїнського походження (а для українців, то це кровна справа) підтримати мовний Закон. Це наш обов'язок перед споконвічно багатою на історію землею, це наше вшанування тих жертв, що наклали головами за національну гідність українського народу, це наш обов'язок перед майбутнім України. Реалізувати Закон за п'ять років — не більше, за справу треба взятися вже сьогодні» [2].

---

[1] *Олійників О.* Прощання з матір'ю// Культура і життя.— 1988.— 29 трав.

[2] Літ. Україна.— 1989.— 28 верес.

Учасників дискусії, яка точилася навколо проекту закону «Про мови в Українській РСР», найбільше непокоїла школа, національне оздоровлення свідомості майбутніх поколінь, інакше ні духовності піднести, ні моральних засад суспільства зміцнити не вдасться: відрив через мовний дефіцит від історії та від культури буде прогресивно знижувати потенціал національного історичного мислення, а значить, і державного, примітизуватиме людську суть, ставитиме українців у залежність від більш цивілізованих народів у всіх сферах життєдіяльності.

Тривожним, хвилюючим був виступ Олеся Гончара на сесії Верховної Ради УРСР у 1989 р. «І ось тепер — в часи перебудови, нового мислення, коли відкрились можливості усунути жахливі деформації суспільства, повернути народові його природне, цілком природне право на мову, тобто на суверенітет, на почуття гідності дехто знов лицемірно запитує: навіщо нам цей закон? Навіщо школи? В Донецьку єдину українську школу, щойно укомплектовану, не змогли відкрити до 1 вересня — для неї у славній шахтарській столиці не знайшлося приміщення! Такі діячі, такі братолюби!.. Ми знаємо, що дрімучо тупе, зденаціоналізоване міщанство, озлоблена бюрократія, найагресивніші антиперебудовні сили в деяких регіонах виступали й виступають проти Закону, підбурюють проти нього людей. Не зупиняються перед тим, щоб звести наклепи на цей колективно вистражданий широкою українською громадськістю, депутатами й комісіями Верховної Ради, такий необхідний державний акт, намагаються витлумачити його в той спосіб, ніби б то він спрямований проти когось (самі розумієте — проти кого). Яка спекуляція, яка аморальність! Ми ж бо знаємо, що все чесне в Росії з розумінням ставилось і ставиться до наших українських проблем. Ясно й сьогодні, що Закон, який тут пропонується, це Закон **захисту** національної мови, і ні проти кого він не спрямований: перед нами законодавчий вияв гуманізму й природної справедливості — і тільки, і тільки! Весь цей Закон пройнятий духом дружби, братерської поваги до кожної з національностей, до навіть найменших етнічних груп, що проживають на Україні. Треба бути засліпленим ненавистю, щоб не бачити цього» [1].

---

[1] Літ. Україна.— 1989.— 2 листоп.

«...ВСТАНЕ УКРАЇНА І РОЗВІЄ ТЬМУ НЕВОЛІ»

Двадцять восьмого жовтня 1989 р. почався новий відлік часу в довгому і страдницькому житті української мови. Верховна Рада УРСР ухвалила закон «Про мови в Українській РСР», надавши українській мові статус державної.

Про мову українську віддавна по-синівськи дбали письменники — дожовтневі подвижники-титани, яскраве і трагічне покоління «розстріляного відродження», їхні наступники шістдесятники, нарешті, сьогоднішні славні витязі перебудови й гласності... Тяжкої післячорнобильської пори світла зоря української мови взяла дітей своїх під крило віри й надії, дала твердість духу, незбориму волю до оновлення й демократії. Лицарськи ставши за повернення прав рідному слову, письменники України вкотре довели свій патріотизм, вірність рідному народові й загальнолюдським чеснотам.

Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки

ПРО МОВИ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР

Українська РСР визнає життєдайність та суспільну цінність усіх національних мов і беззастережно гарантує своїм громадянам національно-культурні та мовні права, виходячи з того, що тільки вільний розвиток і рівноправність національних мов, висока мовна культура є основою духовного взаєморозуміння, культурного взаємозбагачення та зміцнення дружби народів.

Українська РСР забезпечує українській мові статус державної з метою сприяння всебічному розвиткові духовних творчих сил українського народу, гарантування його суверенної національно-державної майбутності.

Виховувати у громадян, незалежно від їхньої національної належності, розуміння соціального призначення української мови як державної в Українській РСР, а російської мови як мови міжнаціонального спілкування народів Союзу РСР — обов'язок державних, партійних, громадських органів та засобів масової інформації республіки. Вибір мови міжособового спілкування громадян Української РСР є невід'ємним правом самих громадян.

І. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 1. Завдання законодавства про мови в Українській РСР.

Законодавство Української РСР про мови має своїм завданням регулювання суспільних відносин у сфері всебічного розвитку і вживання української та інших мов, якими користується населення республіки, в державному, економічному, політичному і громадському житті, охорону конституційних прав громадян у цій сфері, виховання шанобливого ставлення до національної гідності людини, її культури і мови, дальшого зміцнення дружби і співробітництва народів Союзу РСР.

Стаття 2. Державна мова Української РСР.

Відповідно до Конституції Української РСР державною мовою Української Радянської Соціалістичної Республіки є українська мова.

Українська РСР забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя.

Республіканські і місцеві державні, партійні, громадські органи, підприємства, установи і організації створюють всім громадянам необхідні умови для вивчення української мови та поглибленого оволодіння нею.

Стаття 3. Мови інших національностей в Українській РСР.

Українська РСР створює необхідні умови для розвитку і використання мов інших національностей в республіці.

В роботі державних, партійних, громадських органів, підприємств, установ і організацій, розташованих у місцях проживання більшості громадян інших національностей (міста, райони, сільські і селищні Ради, сільські населені пункти, їх сукупність) можуть використовуватись поряд з українською і їхні національні мови.

У разі, коли громадяни іншої національності, що становлять більшість населення зазначених адміністративно-територіальних одиниць, населених пунктів, не володіють в належному обсязі національною мовою або коли в межах цих адміністративно-територіальних одиниць, населених пунктів компактно проживає кілька національностей, жодна з яких не становить більшості населення даної місцевості, в роботі названих органів і організацій може використовуватись українська мова або мова, прийнятна для всього населення.

Стаття 4. Мови міжнаціонального спілкування.

Мовами міжнаціонального спілкування в Українській РСР є українська, російська та інші мови.

Українська РСР забезпечує вільне користування російською мовою як мовою міжнаціонального спілкування народів Союзу РСР.

Стаття 5. Право громадян користуватися будь-якою мовою.

Громадянам Української РСР гарантується право користуватися своєю національною мовою або будь-якою іншою мовою.

Громадянин вправі звертатися до державних, партійних, громадських органів, підприємств, установ і організацій українською чи іншою мовою їх роботи, російською мовою або мовою, прийнятною для сторін.

Відмова службової особи прийняти і розглянути звернення громадянина з посиланням на незнання мови його звернення тягне за собою відповідальність за чинним законодавством.

Рішення по суті звернення оформляється українською мовою чи іншою мовою роботи органу, або організації, до якої звернувся громадянин. За бажанням громадянина таке рішення може бути видане йому в перекладі російською мовою.

Стаття 6. Обов'язок службових осіб володіти мовами роботи органів і організацій.

Службові особи державних, партійних, громадських органів, установ і організацій повинні володіти українською і російською мовами, а в разі необхідності — і іншою національною мовою в обсязі, необхідному для виконання службових обов'язків.

Незнання громадянином української або російської мови не є підставою відмови йому у прийнятті на роботу. Після прийняття на роботу службова особа повинна оволодіти мовою роботи органу чи організації в обсязі, необхідному для виконання службових обов'язків.

Стаття 7. Охорона фондів і пам'яток мов.

Українська РСР забезпечує примноження і збереження фондів і пам'яток української мови, інших національних мов в науково-дослідних установах, архівах, бібліотеках, музеях, а також їхню охорону та використання.

Стаття 8. Захист мов.

Будь-які привілеї чи обмеження прав особи за мовною ознакою, мовна дискримінація неприпустимі.

Публічне приниження чи зневажання, навмисне спотворення української або інших мов в офіційних докумен-

тах і текстах, створення перешкод і обмежень у користуванні ними, проповідь ворожнечі на мовному грунті тягнуть відповідальність, встановлену законом.

Стаття 9. Організація і контроль за виконанням Закону про мови в Українській РСР.

Організація виконання Закону Української РСР про мови в Українській РСР покладається на Раду Міністрів Української РСР.

Контроль за виконанням цього Закону покладається на Ради народних депутатів Української РСР.

II. МОВА ДЕРЖАВНИХ, ПАРТІЙНИХ, ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІВ, ПІДПРИЄМСТВ, УСТАНОВ І ОРГАНІЗАЦІЙ

Стаття 10. Мова актів органів державної влади та управління.

Акти найвищих органів державної влади та управління Української РСР приймаються українською мовою і публікуються українською і російською мовами.

Акти республіканських міністерств і відомств, місцевих органів державної влади та управління Української РСР приймаються і публікуються українською мовою, а в разі необхідності — публікуються і іншою національною мовою.

Написи на печатках, штампах, штемпелях, офіційних бланках державних, партійних, громадських органів, підприємств, установ і організацій в Українській РСР виконуються українською мовою або українською і російською мовами.

Стаття 11. Мова роботи, діловодства і документації.

В Українській РСР мовою роботи, діловодства і документації, а також взаємовідносин державних, партійних, громадських органів, підприємств, установ і організацій є українська мова.

У випадках, передбачених в частині другій статті 3 цього Закону, мовою роботи, діловодства і документації поряд з українською мовою може бути і національна мова більшості населення тієї чи іншої місцевості, а у випадках, передбачених у частині третій цієї ж статті,— мова, прийнятна для населення даної місцевості.

Стаття 12. Мова взаємовідносин республіканських і місцевих органів з союзними органами та органами інших республік.

Мовою взаємовідносин республіканських і місцевих державних, партійних, громадських органів, підприємств, установ і організацій з союзними органами є російська мова.

Мовою взаємовідносин зазначених органів, підприємств, установ і організацій з органами, підприємствами, установами і організаціями інших союзних республік є російська мова або мова, прийнятна для сторін.

Стаття 13. Мова технічної і проектної документації.

Технічна і проектна документація в Українській РСР виготовляється українською або російською мовами.

Стаття 14. Мова документів, які посвідчують статус громадянина Української РСР.

Офіційні документи, які посвідчують статус громадянина,— паспорт, трудова книжка, документи про освіту, свідоцтво про народження, про одруження, а також документи про смерть особи виконуються українською і російською мовами.

Стаття 15. Мова з'їздів, конференцій та інших форумів.

Мовою з'їздів, сесій, конференцій, пленумів, засідань, зборів, нарад, інших зібрань державних, партійних, громадських органів, підприємств, установ і організацій в Українській РСР є українська мова.

У випадках, передбачених в частині другій статті 3 цього Закону, мовою сесій, конференцій, пленумів, засідань, зборів, нарад, інших зібрань органів і організацій поряд з українською мовою може бути і національна мова більшості населення тієї чи іншої місцевості, а у випадках, передбачених в частині третій цієї ж статті,— мова, прийнятна для населення даної місцевості.

Мовою міжреспубліканських, всесоюзних та міжнародних форумів, що відбуваються на території Української РСР, є мова, визначена учасниками форуму.

Учасникам місцевих, республіканських, міжреспубліканських, всесоюзних з'їздів, конференцій, нарад, інших зібрань органів і організацій гарантується право вибору мови виступу із забезпеченням перекладу на мову роботи відповідного форуму.

Стаття 16. Мова документів про вибори народних депутатів.

Документація про вибори народних депутатів місцевих, республіканських і союзних органів державної влади оформляється українською мовою.

Документація про вибори народних депутатів СРСР

подається до Центральної виборчої комісії російською мовою.

Виборчі бюлетені друкуються українською мовою або іншою мовою, прийнятою в діловодстві відповідної Ради народних депутатів.

Стаття 17. Мова у сфері обслуговування.

В Українській РСР у всіх сферах обслуговування громадян вживається українська або інша мова, прийнятна для сторін.

Стаття 18. Мова судочинства.

Судочинство в Українській РСР здійснюється українською мовою.

У випадках, передбачених в частині другій статті 3 цього Закону, судочинство може здійснюватись національною мовою більшості населення тієї чи іншої місцевості, а у випадках, передбачених в частині третій цієї ж статті,— мовою, прийнятною для населення даної місцевості.

При розгляді в судах кримінальних і цивільних справ особам, які беруть участь у справі і не володіють мовою судочинства, забезпечується право ознайомлення з матеріалами справи, участь у судових діях через перекладача, право виступати в суді рідною мовою.

Слідчі і судові документи вручаються особам, які беруть участь у справі, на їхню вимогу, в перекладі рідною мовою або іншою мовою, якою вони володіють.

Стаття 19. Мова провадження у справах про адміністративні правопорушення.

Провадження у справах про адміністративні правопорушення в Українській РСР здійснюється українською мовою.

У випадках, передбачених в частині другій статті 3 цього Закону, провадження у справах про адміністративні правопорушення здійснюється національною мовою більшості населення тієї чи іншої місцевості, а у випадках, передбачених у частині третій цієї ж статті,— мовою, прийнятною для населення даної місцевості.

Якщо особа, що притягається до адміністративної відповідальності, не володіє мовою, якою здійснюється провадження, вона може виступати рідною мовою і користуватись допомогою перекладача.

Стаття 20. Мова нотаріального діловодства.

Нотаріальне діловодство в державних нотаріальних конторах і виконавчих комітетах міських, селищних і сільських Рад народних депутатів ведеться тією мовою, якою в даній місцевості здійснюється судочинство.

Коли особа, що звернулася за вчиненням нотаріальної дії, не знає мови, якою ведеться діловодство, тексти оформлюваних документів мають бути складені також в перекладі (переклад здійснюється в установленому законом порядку) російською чи іншою мовою.

Стаття 21. Мова арбітражного провадження.

Арбітражне провадження у справах з участю сторін, які знаходяться на території Української РСР, здійснюється українською мовою.

Стаття 22. Мова прокурорського нагляду.

Акти прокурорського нагляду Української РСР складаються українською мовою. Цією ж мовою у зв'язку із здійсненням прокурорського нагляду ведеться листування з державними, кооперативними та громадськими підприємствами, установами і організаціями, розташованими на території Української РСР.

Мовою зносин органів Прокуратури Української РСР з Прокуратурою СРСР та іншими союзними органами, з органами прокурорського нагляду інших союзних республік є російська мова.

Стаття 23. Мова юридичної допомоги.

Юридична допомога громадянам і організаціям подається українською мовою або мовою, прийнятною для сторін.

Стаття 24. Мова міжнародних договорів та угод.

Мовами двосторонніх міжнародних договорів Української РСР, а також угод громадських органів, підприємств, установ і організацій Української РСР з громадськими органами, підприємствами, установами та організаціями інших держав є українська мова та мова іншої сторони договору чи угоди.

III. МОВА ОСВІТИ, НАУКИ, ІНФОРМАТИКИ І КУЛЬТУРИ

Стаття 25. Мова виховання та одержання освіти.

Вільний вибір мови навчання дітей є невід'ємним правом громадян Української РСР.

Українська РСР гарантує кожній дитині право на виховання і одержання освіти національною мовою.

Це право забезпечується створенням мережі дошкільних установ та шкіл з вихованням і навчанням українською та іншими національними мовами.

Стаття 26. Мова виховання в дитячих дошкільних установах.

В Українській РСР виховання в дитячих дошкільних

установах, в тому числі в дитячих будинках, провадиться українською мовою.

У місцях компактного проживання громадян інших національностей можуть створюватись дитячі дошкільні установи, де виховання дітей провадиться їхньою національною або іншою мовою.

В дитячих дошкільних установах в разі необхідності можуть створюватись окремі групи, в яких виховання провадиться іншою мовою, ніж в установах в цілому.

Стаття 27. Мова навчання і виховання в загальноосвітніх школах.

В Українській РСР навчальна і виховна робота в загальноосвітніх школах провадиться українською мовою.

В місцях компактного проживання громадян інших національностей можуть створюватись загальноосвітні школи, навчальна і виховна робота в яких провадиться їхньою національною або іншою мовою.

У випадках, передбачених в частині третій статті 3 цього Закону, можуть створюватись загальноосвітні школи, в яких навчальна і виховна робота провадиться мовою, спільно визначеною батьками школярів.

У загальноосвітніх школах можуть створюватись окремі класи, в яких навчальна і виховна робота провадиться відповідно українською мовою або мовою населення іншої національності.

Вивчення в усіх загальноосвітніх школах української і російської мов є обов'язковим.

Порядок вивчення української мови особами, які прибули з інших союзних республік, або їх звільнення від її вивчення визначається Міністерством народної освіти Української РСР.

Стаття 28. Мова навчання в професійно-технічних училищах, середніх спеціальних і вищих навчальних закладах.

В Українській РСР навчальна і виховна робота в професійно-технічних училищах, середніх спеціальних і вищих навчальних закладах провадитья українською мовою, а у випадках, передбачених частинами другою і третьою статті 3 цього Закону, поряд з українською — і національною мовою більшості населення.

Для підготовки національних кадрів в цих закладах можуть створюватись групи з навчанням в них відповідною національною мовою.

В цих навчальних закладах можуть створюватись групи і з російською мовою навчання для громадян Української РСР, які поряд з українською і російською мовами вивчали в загальноосвітніх школах і національну мову, для громадян з інших союзних республік та іноземних громадян, а також у випадках, визначених відповідними органами державного управління. Цими ж органами визначаються й навчальні заклади з російською мовою навчання.

В усіх групах з російською мовою навчання та неукраїномовних навчальних закладах, незалежно від їхнього відомчого підпорядкування, забезпечується вивчення української мови.

Стаття 29. Вступні екзамени з мови.

Абітурієнти, які вступають до вищих і середніх спеціальних навчальних закладів республіки, складають конкурсний вступний екзамен з української мови.

Абітурієнти — громадяни Української РСР, які поряд з українською і російською мовами вивчали в загальноосвітніх школах і національну мову, а також абітурієнти з інших союзних республік при вступі до навчальних закладів в групи з українською мовою навчання складають заліковий вступний екзамен з української мови, а в групи з російською мовою навчання — конкурсний вступний екзамен з російської мови.

Абітурієнти, що вступають до вищих і середніх спеціальних навчальних закладів, в яких здійснюється підготовка національних кадрів, складають конкурсний вступний екзамен з своєї національної мови.

Порядок складання вступних екзаменів в окремих вузах та порядок їх складання особами, які не атестовані з української мови, визначається Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти Української РСР.

Стаття 30. Мова у сфері науки.

В Українській РСР результати науково-дослідних робіт оформляються українською або російською мовою.

Виконавці науково-дослідних робіт можуть вибирати мову публікацій наукових результатів.

В періодичних наукових виданнях, які публікуються українською мовою, виклад основних положень наукових результатів подається російською та іншими мовами. В періодичних наукових виданнях, які публікуються російською або іншою мовою, виклад основних положень наукових результатів подається українською мовою.

Стаття 31. Мова інформатики.

В Українській РСР інформатика здійснюється на основі української та російської мови.

Комп'ютери, які використовуються в роботі державних, партійних, громадських органів, науково-дослідних, конструкторських установ, засобів зв'язку, у сфері торгівлі, обліку, постачання, в закладах освіти, культури, повинні забезпечувати можливість працювати україномовними і російськомовними текстами.

Стаття 32. Мова у сфері культури.

Українська РСР гарантує функціонування української мови, а також інших національних мов у сфері культурного життя республіки.

З метою широкого ознайомлення громадян республіки з досягненнями культури інших народів СРСР, а також світової культури Українська РСР забезпечує переклади українською мовою та іншими національними мовами і видання художньої, політичної, наукової та іншої літератури, а також переклади українською мовою і публічну демонстрацію фільмів та інших аудіовізуальних творів.

Українська РСР забезпечує розвиток україномовного кіно і театрального мистецтва.

IV. МОВА ІНФОРМАЦІЇ ТА ЗВ'ЯЗКУ

Стаття 33. Мова засобів масової інформації.

В Українській РСР мовою офіційних засобів масової інформації є українська мова.

Мовою офіційних засобів масової інформації можуть також бути мови інших національностей.

Стаття 34. Мова роботи пошти і телеграфу.

Поштово-телеграфна кореспонденція від громадян, державних, партійних, громадських органів, підприємств, установ і організацій для пересилання в межах республіки приймається українською або російською мовою.

Пошта і телеграф забезпечуються конвертами, листівками, бланками і т. ін., написи на яких виконані українською та російською мовами.

Стаття 35. Мова оголошень і повідомлень.

Тексти офіційних оголошень, повідомлень, плакатів, афіш реклами і т. ін. виконуються українською мовою. Поряд з текстом, викладеним українською мовою, може бути вміщено його переклад іншою мовою.

Стаття 36. Мова маркування товарів.

Маркування товарів, етикетки на товарах, інструкції щодо користування товарами, виробленими в Українській РСР, виконуються українською мовою.

Маркування товарів для вивозу за межі Української РСР здійснюється українською або російською мовою.

Назви у товарних знаках подаються українською мовою і іншими мовами не перекладаються.

V. МОВА НАЗВ

Стаття 37. Мова назв державних, партійних і громадських органів і організацій.

Офіційні назви державних, партійних, громадських органів, підприємств, установ і організацій утворюються і подаються українською мовою. З правого боку (або внизу) ці назви можуть подаватися в перекладі іншою мовою.

Стаття 38. Мова топонімів і картографічних видань.

В Українській РСР топоніми (назви населених пунктів, адміністративно-територіальних одиниць, вулиць, майданів, річок і т. ін.) утворюються і подаються українською мовою. Топоніми можуть передаватись також національною мовою більшості населення тієї чи іншої місцевості.

Відтворення українських топонімів іншими мовами здійснюється у транскрипції.

Топоніми з-поза меж Української РСР подаються українською мовою у транскрипції з мови оригіналу.

Картографічні видання, призначені для використання в Українській РСР, готуються і публікуються українською мовою.

Стаття 39. Мова власних імен.

Громадяни Української РСР користуються правом іменуватись згідно з національними традиціями. Їхні імена передаються з національної мови українською мовою у транскрипції.

VI. СПРИЯННЯ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОМУ РОЗВИТКОВІ УКРАЇНЦІВ, ЯКІ ПРОЖИВАЮТЬ ЗА МЕЖАМИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Стаття 40. Сприяння національно-культурному розвиткові українців, які проживають за межами Української РСР.

На основі угод з іншими союзними республіками Українська РСР сприяє національно-культурному розвиткові українців, які проживають в цих республіках.

Українська РСР подає згідно з нормами міжнародного права всебічну допомогу, за їх бажанням, освітнім школам, науковим установам, національно-культурним това-

риствам українців, громадянам українського походження, які проживають в зарубіжних країнах, у вивченні української мови та проведенні наукових досліджень з українознавства, сприяє навчанню громадян українського походження в навчальних закладах Української РСР.

Голова Президії Верховної Ради Української РСР
В. ШЕВЧЕНКО
Секретар Президії Верховної Ради Української РСР
М. ХОМЕНКО

м. Київ, 28 жовтня 1989 року

Постанова Верховної Ради Української РСР

ПРО ПОРЯДОК ВВЕДЕННЯ В ДІЮ ЗАКОНУ УКРАЇНСЬКОЇ РСР «ПРО МОВИ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР»

Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки постановляє:

1. Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки «Про мови в Українській РСР» ввести в дію з 1 січня 1990 року.

2. Для поступового впровадження у всі сфери суспільного життя окремих положень Закону встановити такі строки:

протягом трьох-п'яти років з моменту надання Закону чинності вводяться в дію стаття 6, частини друга і третя статті 10, частина перша статті 11, частина перша статті 15, частини перша, третя і четверта статті 18, частини перша і третя статті 19, статті 20, 21, 22, 23, 36 і частина четверта статті 38;

протягом п'яти-десяти років з моменту надання Закону чинності вводяться в дію частина перша статті 13, статті 25, 26, 27, 28 і 29.

3. Доручити Раді Міністрів Української РСР розробити і до 1 липня 1990 року прийняти «Державну програму розвитку української мови та інших національних мов в Українській РСР на період до 2000 року», в якій, зокрема, конкретизувати строки впровадження статей Закону, передбачених пунктом 2 цієї постанови по окремих регіонах республіки.

Голова Президії Верховної Ради Української РСР
В. ШЕВЧЕНКО
Секретар Президії Верховної Ради Української РСР
М. ХОМЕНКО

м. Київ, 28 жовтня 1989 року.

Однак з прийняттям Закону про мови українофобія не припинилася. Вона набирала нових відтінків, спираючись на платформу ЦК КПРС «Національна політика партії в сучасних умовах», у якій ішлося про надання російській мові статусу загальнодержавної мови в Союзі РСР. Правове закріплення цього статусу зводило нанівець законне право кожного народу на свою мову й культуру, перетворювало Закон про державність української мови в офіційний папірець для прикриття подальшої русифікаторської політики. До того ж московські прислужники в Україні зробили все можливе, щоб «проект закону, який і так був суперечливим і недосконалим, зазнав значного погіршення в ході прийняття, через що Закон виявляє виразну тенденцію до утвердження горезвісної теорії двомовності, що не гарантує республіці національно-культурного суверенітету і не забезпечує українській мові повноцінного функціонування в усіх сферах суспільного життя на Україні,— заявило правління Товариства української мови ім. Тараса Шевченка з приводу прийнятого Верховною Радою республіки Закону про мови в Українській РСР.— Обговорення проекту Закону про мови у пресі та на сесії Верховної Ради УРСР показало, що в українському суспільстві є сили, які упереджено ставляться до законних національних прав та потреб українського народу і прагнуть зберегти теперішнє несправедливе становище чи навіть погіршити його. У виступах на сесії деяких депутатів виразно виявився імперський великодержавний погляд на сучасне та майбутнє української нації. Дехто з таких промовців на сесії вдавався до погрозливих натяків. Під тиском цієї частини Верховної Ради УРСР у Закон про мови внесено чимало обмежень для відродження, розвитку та повноцінного суспільного функціонування української мови, зокрема, у сфері вищої освіти, науки й техніки.

Принцип державного статусу мови, як зазначали в своїй заяві про проект Закону відповідні комісії Верховної Ради УРСР, означає, що «українська мова має стати офіційною мовою роботи, діловодства і документації державних, партійних і громадських органів, підприємств, установ і організацій республіки, а також мовою їх взаємовідносин». Закон про мови, допускаючи паралельне вживання в цих сферах російської чи інших мов, порушує згаданий принцип.

Значну частину функцій державної мови законодавчо передано мові некорінній. Цілий ряд статей передбачає можливість заміни в офіційному спілкуванні держав-

ної мови на російську або їх паралельне використання, що на практиці означатиме нерівноправне суперництво між ними, узаконення теперішнього становища і подальше витіснення української мови «на другий план», зведення її до провінційної говірки і втрати нею етнотворчої та державотворчої функції.

Товариство виступає за утвердження української мови як мови міжнаціонального спілкування в УРСР. У суспільстві, в якому національний суверенітет корінного народу є реальністю, державна мова автоматично бере на себе функцію мови міжнаціонального порозуміння на своїй споконвічній території, інакше ця мова перестає бути державною. Однак перша частина статті 4 Закону про мови в УРСР фактично суперечить прийнятій статті 73 Конституції УРСР.

Товариство української мови імені Тараса Шевченка висловлює подяку народним депутатам СРСР, депутатам Верховної Ради УРСР, громадянам і політичним діячам, які на сесії Верховної Ради УРСР захищали права і майбутнє української мови.

Товариство сподівається, що Верховна Рада Української РСР наступного скликання перегляне ті положення Закону, які суперечать утвердженню української мови як державної у повному обсязі» [1].

Відновлення й утвердження історичної правди у галузі міжнаціональних мовних стосунків натикалося як на агресивні перепони великодержавного шовінізму, так і на флюгерство, фарисейство, нігілізм українських «послідовних інтернаціоналістів». Заскорузлість тенденцій імперського мислення зденаціоналізовані можновладці використовували для того, щоб посіяти недовір'я між націями, які живуть на Україні. Невміння говорити українською, незнання елементарних фактів з історії України, відсутність серйозної аргументації зрусифіковані захисники уніфікованої велетенської більшовицької «тюрми народів» нерідко компенсували лайкою, навішуванням уже відомих ярликів, які з болем відтворив у вірші «Самогубці» український поет Василь Голобородько. На рідній Луганщині він не раз чув на свою адресу шипіння: «тубілець-малорос, хохол з обвислими вусами, лінюх і боягуз, куркуль і підкуркульник, бандит і зрадник, мазепинець, петлюрівець, бандерівець...»

Цинізм історичної національно-інтелектуальної обмеженості підживлювали окремі люди з науковими ступенями. Кандидат історичних наук з Києва В. Шлєєв у газеті «Правда України» опублікував 17 грудня 1989 р. «унікально глибоке наукове відкриття» про те, що в українській нації відсутнє глибоке історичне самобутнє коріння. Вона, мовляв, сформувалася лише у XIX—XX ст. як відгалуження російської нації.

[1] Літ. Україна.— 1989.— 23 листоп.

Про хворобу на історичне безпам'ятство, національний нігілізм, замішаний на великоруському шовінізмі, йшлося у відкритому листі Правління Товариства української мови ім. Т. Шевченка голові виконкому Дніпропетровської обласної Ради народних депутатів С. А. Стежку: «Змушені констатувати, що, незважаючи на... прийняття Закону про мови в Українській РСР, на Дніпропетровщині нічого практично не робиться для його виконання.

За кілька років в обласному центрі не відкрито жодної української школи, не відновлено історичну справедливість у назвах вулиць, площ, парків, не розширюється сфера вживання українського слова в середніх і вищих навчальних закладах, у багатьох установах не запроваджено діловодство українською мовою, не повернено статус українським газетам «Днепр вечерний» і «Никопольская правда», театру юного глядача тощо.

Органи правопорядку належно не реагують на факти вандалізму: щоночі хтось розбиває вітрину «Літературної України», на клапті ріже україномовні вивіски на кінотеатрі «Україна», по місту розклеюють провокаційні листівки з ярликами на членів Товариства.

Складається враження, що на Дніпропетровщині штучно гальмують виконання офіційних рішень, потурають міжнаціональним ускладненням.

Колись ви з високої трибуни зауважили: «Національне питання в нас посідає дев'ятнадцяте місце»... Ви добре знаєте українську мову, але не користуєтесь нею під час виступів, на прийомах, зустрічах, навіть із селянами. Ігнорування пропозицій Товариства, штучні перепони національному відродженню — безпосередня протидія Закону про мови» [1].

Двадцять четвертого квітня 1990 р. Верховна Рада СРСР ухвалила Закон «О языках народов СССР», у четвертій статті якого записано, що *«с учетом исторически сложившихся условий и в целях обеспечения общесоюзных задач русский язык признается на территории СССР*

[1] Культура і життя.— 1990.— 8 квіт.

официальным языком СССР и используется как средство межнационального общения» [1]

У цьому Законі під позолоченою обгорткою словес про національну справедливість захована стара концепція однієї урядової мови для всього Союзу. Адже стаття 7 Закону у частині другій закріплює обов'язковість вивчення російської мови, а в частині четвертій припускає звільнення від вивчення мови республіки. З приводу прийняття цього Закону Головна Рада Товариства української мови ім. Т. Шевченка звернулася 12 травня 1990 р. до Верховної Ради УРСР, Верховної Ради РРФСР та до всіх громадян України:

«Ми добре знаємо, як валуєвські укази та циркуляри радянських союзних міністрів творили умови, які принижували українську мову і витісняли її з усіх найважливіших сфер життя українського народу. Знаємо, якою була історія, що привела мільйони українців до втрати найдорожчого — рідної мови, а з нею і національної гідності. Це історія тотальної русифікації багатьох національних груп, що проживають в Україні. Це історія лицемірного сусловського інтернаціоналізму, який проголошував рівність і братерство мов, а насправді робив усе, щоб за допомогою фальшивої антигуманної теорії й практики «двоязичія» народів створити єдиний народ — моноліт унітарної держави, імперії з одною мовою і культурою, звичайно ж, російською.

А як маємо трактувати слово «офіційний»? Що, власне, означає «офіційна мова»? Яка різниця між «офіційною» та «державною» мовами? В українській і в російській лексиці «офіційний» означає «урядовий», «службовий». Отже, Закон утверджує урядовий, службовий статус російської мови на території СРСР. Цей статус неможливо тлумачити інакше, як тільки статус мови державної, адже поняття «урядовий» чи «службовий» означає саме «державний»»

Незважаючи на те, що республіки надали своїм національним мовам статусу державних і що Закон «Про мови народів СРСР», заднім числом визнає цей статус, він впроваджує дві державні мови і стає юридичною основою для політики денаціоналізації.

Зауваження в Законі про те, що російська мова використовується як засіб міжнаціонального спілкування, нічого не означає, бо Закон не повинен регулювати міжнаціонального, тобто міжособового спілкування. Закон може бути тільки регулятором міжреспубліканських урядових контактів, але саме цю природну, прийнятну для республік міждержавну функцію російської мови творці Закону не захотіли визнати. Зрозуміло, мета їхня була в тому, щоб зміцнити, юридично закріпити мовну ситуацію, яка склалася в СРСР на початок перебудови.

Закон «Про мови народів СРСР» антиконституційний і антинародний, він суперечить Конституції УРСР та Законові «Про мови в Українській РСР». Він викликатиме великодержавницькі, шовіністичні настрої і як реакцію на них — спалах національної ворожнечі між народами, розхитуватиме довір'я до лідерів перебудови.

Саме такі закони змушують нас порушувати питання про вихід України зі складу СРСР, де українську мову, а отже, націю чекає загибель.

Товариство української мови імені Тараса Шевченка закликає Верховну Раду УРСР не надавати чинності цьому Законові на території України, обговорити його на своїй сесії та домогтися від Верховної Ради СРСР такої його редакції, яка б узгоджувалась із Законом «Про мови в Українській РСР».

Товариство української мови імені Тараса Шевченка закликає Верховну Раду РРФСР виступити проти впровадження російської мови як офіційної в СРСР оскільки такий акт спрямований проти російської мови та російського народу.

Товариство української мови імені Тараса Шевченка звертається до місцевих Рад, до всіх українців, до всіх громадян України, до совісті кожної людини, для якої наша мова стала рідною і дорогою: виявіть активність, мужність і благородство, підтримайте це Звернення листами і телеграмами на адресу Верховної Ради УРСР. Якщо парламент України не оборонить свій народ, не захистить одну — українську — державну мову на території республіки, ми будемо відкинуті назад у темні й криваві часи, а парламентські дискусії про суверенітет України та про «оновлену федерацію» будуть зневагою до національних почуттів. Державність мови — необхідна складова частина суверенітету кожного народу.

Хочемо жити в братерстві з усіма народами і віримо, що справедливість переможе. Мова — не тільки наша душа, а й свобода, майбуття і правда наша» [1].

[1] Известия.— 1990.— 5 трав.

[1] Літ. Україна.— 1990.— 17 трав.

У резолюції Головної Ради Товариства української мови ім. Т. Шевченка зазначалося, що впровадження Закону УРСР про мови, який формально почав діяти з 1 січня 1990 р., в більшій частині областей і не починалося. *«Як і раніше, до прийняття Закону, для української мови на сході, півдні і в центрі республіки не знаходиться місця у вищій та середній спеціальній школі, у дошкільному вихованні, в державному й господарському управлінні, на транспорті, в органах правопорядку, у спорті, у видавничій діяльності та в російській православній церкві.*

Переважна більшість обласних виконавчих комітетів, Рад народних депутатів не відповіла на лист Голови Товариства української мови, заступника Голови урядової комісії, народного депутата СРСР Дмитра Васильовича Павличка про першочергові заходи для реалізації Закону.

Вкрай непослідовні, а найчастіше й просто гальмівні позиції щодо утвердження повноправності української мови займають уряд УРСР та ЦК КПУ, що нерідко провокує й підтримує брутальне ставлення більшості радянських і партійних органів на місцях до української мови. Потурання шовіністичним настроям, пряме чи замасковане протидіяння «Законові про мови в Українській РСР», зволікання з його впровадженням у життя,— все це масові щоденні факти нашої дійсності.

У деяких областях (Одеській, Миколаївській та ін.) місцеві об'єднання та осередки Товариства не тільки не дістають підтримки з боку місцевих державних і партійних органів, а й зазнають несправедливих звинувачень, позбавляються приміщень, у газетах, які перебувають під контролем партапарату, проти них час від часу ведуться пропагандистські кампанії. Несправедливе, упереджене ставлення держпартапарату яскраво проявилося під час минулої виборчої кампанії, коли безпідставно були позбавлені права балотуватися десятки кандидатів від Товариства української мови.

Особливу тривогу викликає організована міграція в Україну населення з інших республік. Товариство української мови звертається до Верховної Ради УРСР з вимогою якнайскоріше прийняти Закон про громадянство Української республіки і створити Державний комітет України з питань міграції. Головна Рада вважає справедливим, щоб будинки, споруджені й проектовані для переселенців з інших республік, були передані жертвам чорнобильської катастрофи, які досі перебувають у забруднених зонах Київської, Житомирської, Чернігівської та інших областей» [1].

Проблема міграції в СРСР була прямим наслідком втілення в життя злочинної теорії та практики сталінської «автономізації», ленінсько-сусловсько-брежнєвського «злиття націй», «перемішування» народів. Усе це не що інше, як ідеологія й політика великодержавницького націонал-більшовизму — прямого нащадка хворобливої шовіністично-великоруської, зрозуміло, хибної «ідеї» — «единая и неделимая Россия». Імперську державну політику СРСР підтримував Наркомзем України, який наприкінці 20-х років переселив на Волгу майже 20 тисяч українців, 35 тисяч — на Далекий Схід. Планувалося перевезти з України 66 тисяч осіб у Казахстан, 30 тисяч — до Сибіру, а всього мали переселити з України 900 тисяч чоловік [2]. Як правило, на українські землі переселяли росіян, багато з яких охоче йшли на обмін «Отечества». «Деревни и земли России пустуют, тогда как русских людей занесло то в Казахстан, то в Киргизию, а то в Прибалтику. Не они ли, эти русские, больше всех трубят о родине, о преданности земле. А сами побросали родные места и скитаются по союзным республикам,— гранично відверто писав М. Сердюков з Коврова Владимирської області.— Мне кажется нужно подать клич, чтобы русские вернулись в свои родные места возрождать заброшенную Родину» [3].

Однак в російське Нечорнозем'я та в інші «заброшенные родные места» росіяни не поверталися. Піднімати російське сільське господарство спонукали представників інших націй. Московська політика передусім була спрямована на еміграцію українців за межі України, переважно до РРФСР, де вони «розчинялися в російському морі», асимілювалися. Кількість російських мігрантів в Україні зростала. Йде до того, що «українці у власному домі, як уже тепер латвійці, мордва та інші народи, перестануть бути навіть номінальним господарем, залишаться національною меншістю під владою мігрантів та союзних відомств» [4]. Висловивши цю думку, Марко Миценко взявся до цифрових даних.

З 1979 по 1989 р. у Радянському Союзі кількість українців зросла з 42,3 до 44,1 мільйона чоловік, росіян —

---

[1] Літ. Україна.— 1990.— 17 трав.
[2] Літ. Україна.— 1991.— 7 лют.
[3] Правда.— 1989.— 2 верес.
[4] *Миценко М.* Припливи і відпливи// Літ. Україна.— 1991.— 1 серп.

з 137 до 145 мільйонів і білорусів — з 9,4 до 10 мільйонів.

1989 року серед 51,44 мільйона чоловік населення України найбільш представницьким з п'яти народів були українці — 37,37 мільйона (72,7 відсотка), росіяни — 11,34 мільйона (22,4), євреї — 485 тисяч (0,9), білоруси —439 тисяч (0,8) та молдавани — 324 тисячі (0,6 відсотка).

Порівняно з 1979 р. населення України зросло на 3,7 відсотка, при цьому його приріст серед росіян становив 8,3 відсотка, білорусів — 8,1, молдаван — 10,6, а українців — лише 2,4 відсотка.

Зрозуміло, цифри приросту неукраїнського населення на Україні відображають його зміни не тільки за рахунок народжуваності, а й міграції. Зрозуміло й те, що друга половина загальносоюзного приросту українців (900 тисяч) опинилися за межами України, що вказує на величезний рівень їх еміграції — по 100 тисяч щорічно. Більшість українців-емігрантів осіла в Російській Федерації і вже досягла там 4,36 мільйона чоловік. Всього ж у СРСР українська діаспора становить 6,7 мільйона, а за його межами по всьому світу — ще близько 4 мільйонів чоловік.

Зростаюча міграція росіян на територію України за останні десятиліття набула характеру справжньої експансії. Якщо 1959 року процент російських мігрантів в Україні становив 17 відсотків, то 1989 року — вже 22,4 відсотка. «Саме через російськомовних мігрантів, через їхні шовіністично-великодержавницькі та космополітичні елементи унітаристська влада, союзні відомства та органи насильства здійснювали й тепер здійснюють «имперское владычество по отношению к другим народам» [1],— зробив висновок Марко Миценко.

Надання російській мові статусу «офіційної» в СРСР створювало правові основи для подальшої русифікації суспільного життя в Україні. Письменник Володимир Дрозд у листі до редакції газети «Літературна Україна» зазначив, що «термін «офіційна мова» є політично недалекоглядним, прийнятим Верховною Радою СРСР під тиском тих сил, які прагнуть не до кардинального і принципового оновлення ідеї співжиття рівних і вільних народів у складі Союзу, а до легкого підретушовування фасаду давнього імперського дому. Сили ці консолідуються. Хай поки що і на узбіччі політичного життя, але активно формуються монархічні партії, реальною загрозою завтра може стати реставрація, в цій чи іншій формі, «единой и неделимой». Ми усі сьогодні — за плюралізм, за багатопартійність. Але історична пам'ять тривожно нагадує нам і про Валуєвський циркуляр, і про березень чотирнадцятого року, коли «патріоти» на Хрещатику топталися по портретах Тараса Шевченка.

Я також вважаю, що Закон «Про мови народів СРСР» у нинішній його редакції не повинен набути чинності на території України. За умов сучасної мовної ситуації в республіці концепція «офіційної мови» литиме воду на млин тих «інтернаціоналістів», які учора ще кидали в обличчя нам і нашим дітям: «Говорите со мной на человеческом языке!»... Така, на жаль, дійсність, і заплющувати на неї очі було б неприпустимо» [1].

Консервативно настроєна, зденаціоналізована партійна еліта усіх рівнів агресивно захищала «исторически сложившееся единое многонациональное Отечество с единым государственным языком — русским», офіційно не заперечуючи, щоб у республіках розвивалася двомовність. Насправді утверджувалася одномовність — російська, бо національні мови опинилися в стані неприпустимої деградації, а то й вимирання. «Задумаймось, люди добрі, над тим, що з 2 мільйонів 600 тисяч дітей у дитячих дошкільних закладах України українською мовою виховуються і навчаються лише 642 тисячі, завдяки чому кожних 6—7 років у республіці додається два мільйони громадян, які не знають національної мови,— закликав Дмитро Пилипчук і наводив цифри, які служать найвагомішим доказом злочинної антиукраїнської діяльності комуністів-яничарів.— Із кожних чотирьох дітей **українців** у **російськомовних** дошкільних закладах виховується майже троє. Це не лише аморально, це не лише злочинно; з погляду прогностики це ще й трагічно: вмирає один з найбільших народів Європи» [2].

Д. Пилипчук стурбований наслідками імперсько-більшовицької політики в Україні. Далі у статті він писав, що у мільйонолюдних містах — Одесі і Харкові, де переважає корінне населення і де живуть не тільки манкурти, у 1990 р. не було жодного українського дитячого садка, а в Дніпропетровську — лишень два.

В Австралії, де мешкає близько 30 тисяч українців, у Сіднеї і Мельбурні 12 українських шкіл, а в мільйонних українських соціалістичних містах Донецьку, Дніпропетровську, Одесі, Харкові, та й у 900-тисячному Запоріж-

[1] *Миценко М.* Припливи і відпливи // Літ. Україна.— 1991.— 1 серп.

[1] *Дрозд В.* Не сприятиме довір'ю...// Літ. Україна.— 1990.— 24 тра.
[2] *Пилипчук Д.* Встаньмо з колін!// Літ. Україна.— 1990.— 14 черв.

жі — їх **зовсім** або **майже** немає. В школах столиці України лише кожен п'ятий учень навчається українською мовою (а виховується — ще менше, бо мовний статус шкільних колективів порушується — зокрема, й педагогами). Із 49 столичних профтехучилищ викладання цією мовою не ведеться в жодному. Це ж моральне виродження!

Сталінсько-сусловська ідеологія спричинилася до того, що у містах республіки виросло кілька (!) поколінь українців, настроєних щодо рідної мови не тільки нігілістично, а часом — і агресивно. Наприклад, В. Г. Іванова з Яготина Київської області у листі до редакції газети «Молодь України» написала, що російська мова — це мова революції і перебудови, мова Леніна і вона для неї дорожча, ніж українська.

Якщо протягом першого року роботи В. Щербицького на посаді першого секретаря ЦК Компартії України в республіці російською мовою вийшло 3,3 мільйона примірників видань художньої літератури, то вже наступного, 1974 року — 9,9 мільйона, тобто втричі більше. Буквально з першого ж року перебування Щербицького у вказаній ролі було форсовано русифікацію навчальної літератури для вузів (а за перших вісім років його керівництва кількість назв україномовних видань цієї літератури скоротилася у 5,7 раза), масово закривали українські школи, широким фронтом здійснювалася русифікація театрів і багатьох-багатьох галузей української культури, інших сфер суспільного життя.

З кожних десяти примірників книг і брошур, що видавалися у 80-х роках у країні мовами народів СРСР, друкувався мовою конкретного народу лише один; інші дев'ять — російською або іноземною. «Вільний» розвиток мов народів Союзу красномовно ілюструє той факт, що з окремих груп видань становище літератури мовами інших народів СРСР було **гірше** (за тиражами) від становища російськомовних видань: із зарубіжної літератури — в 13 разів, навчальної літератури для вузів — у 15, для професійно-технічної, середньої спеціальної освіти — у 22, літератури з кібернетики та інформатики — у 20 разів, з техніки, технічних наук — у 40, з будівництва — у 59, з торгівлі — у 70, з профспілкової літератури — у 74, з питань радіоелектроніки, автоматики і телемеханіки — у 112, а про промисловість в цілому — в ... 918 разів! *

* Дані Д. Пилипчук використав за 1988 рік.

1988 р. з 29,7 мільярда аркуше-відбитків книг і брошур, виданих в СРСР, у неросійських республіках друкувалося лише 6,5 мільярда, тоді як в РРФСР — 22,7 мільярда (останні практично всі — російською чи іноземними мовами). Здавалося б, справедливість вимагає, щоб та крихта паперу, що перепадає неросійським республікам, ішла здебільшого на національно-культурні потреби корінного населення. Однак насправді у зазначеному році в Україні російською мовою було видруковано 1 мільярд 200 мільйонів аркуше-відбитків книг і брошур, у Білорусії — 841 мільйон, в Узбекистані — 293, Казахстані — 273, в Молдавії — 249 мільйонів...

Якщо скласти разом усю книжкову продукцію **неросійських** союзних республік, то виявиться, що вже з 1984 року і протягом усіх років перебудови (за кількістю аркушевідбитків) сумарний обсяг **російськомовних** видань, книг і брошур **поза межами РРФСР** перевищує обсяг книжкових видань усіма іншими мовами народів Союзу, разом узятими. І хоч в республіках Прибалтики, Закавказзя та в окремих середньоазіатських республіках до такої деградації видавничої справи ще не дійшло, та завдяки особливій старанності держкомвидавів України, Білорусії, Молдавії, Казахстану, Киргизії і Таджикистану ця вкрай деструктивна зміна в національно-культурному будівництві — цей черговий тріумф русифікаторської політики став можливим.

Д. Пилипчук риторично запитував: якщо правда, що ЦК КПРС проти політики злиття націй, то чому він не спитав з керівників Держкомвидаву СРСР, винних у тому, що приріст аркушів російськомовних книг і брошур в цілому по країні склав за 1988 рік 995,9 мільйона аркуше-відбитків, видань мовами народів зарубіжних країн — 96,3 мільйона, а мовами народів Союзу (крім російської) — лише 86,3 мільйона, в чому простежується неприхований — на цілий порядок! — пріоритет російської мови, дискримінаційний, по суті своїй імперсько-колоніалістський підхід до неросійських національних культур і мов.

У Російській Федерації 1988 р. з'явилося 143 нові газети та інші періодичні видання російською мовою і лише три з них — іншими мовами народів СРСР, хоча тут проживає 23,9 мільйона чоловік неросійського населення (до речі, це більше, ніж населення висококультурних країн Чехії і Словаччини). І ніхто не здогадався спитати: а як же в Росії з правами некорінного населення, які нібито «потоптано» в Прибалтиці чи Молдавії? Водночас в

Україні за той самий 1988 р. кількість україномовних газет та інших періодичних видань скоротилася на 30, а російськомовних — збільшилася на 28 [1].

За даними, які опублікував у 1990 р. Анатолій Погрібний, близько 99 відсотків кінофільмів демонструвалося в Україні російською мовою, а у відеосалонах і на всі 100 відсотків; 70—80 відсотків художньої літератури, яку бачили на прилавках книгарень — російською мовою; на 95 відсотків по-російськи відбувалося заняття у вузах, технікумах та профтехучилищах; на 90 відсотків по-російськи видавалася наукова література. 1990 р. видавництво «Наукова думка» з 621 позиції запропонувало по-українськи лише 82 назви своїх книжок (або — супроти російськомовних видань — 13,2 відсотка), видавниче об'єднання «Вища школа» з 285 — 32 (або 11,2 відсотка), видавництво Київського університету «Либідь» з 116 — 5 (або 4,3 відсотка), видавництво Львівського університету з 73 — 15 (або 20,5 відсотка), видавництво Харківського університету з 78 — лише 2 (або 2,6 відсотка)...» [2]

Унаслідок взаємодії таких трьох чинників: багатовікова русифікація, міграція на територію України росіян, фізичне знищення, депортація і вимушена еміграція українців за межі України — створилася украй небезпечна і виняткова, суто «російська» ситуація, коли не мігранти змушені докладати зусиль проти їх асиміляції корінним народом, а, навпаки, національно свідомі українці змушені захищатися від мігрантів і доморощених збільшовичених перевертнів.

Не може бути прощення системі, яка заповзялася перемолоти, перетрощити десятки і десятки народів, кожен з яких має і мусить мати неповторне, самобутнє національне обличчя; не може бути прощення і цілій тій ідеології, теоретики якої підклали, немов смертельну міну, під долю кожного народу, висунуту й обгрунтовану ними антиприродну, антилюдяну концепцію «злиття націй», запопадливих прибічників якої, що вже довели нашу мову до катастрофічного стану, вистачало й вистачає також і сьогодні.

На довгі роки залишиться у драматичній історії України день 16 липня 1990 року. У цей день зроблено історичний крок, щоб вирватись з московської імперської

[1] Див.: *Пилипчук Д.* Встаньмо з колін!// Літ. Україна.— 1990.— 14 черв.
[2] Див.: *Погрібний А.* У біополі національної самосвідомості // Літ. Україна.— 1990.— 18 жовт.

тьми неволі на світло національного відродження. Верховна Рада Української РСР здійснила довгождану, очікувану, виплекану, вистраждану мрію — проголосила «Декларацію про державний суверенітет України». Десять розділів Декларації — десять заповідей нашому народові на життя, на працю, на щастя сьогодні та майбуття.

Проголошення Декларації — української Хартії свободи і розвитку стало можливим завдяки титанічним зусиллям багатьох поколінь українського народу. Всі вони: «і схвильований поет, який вигукнув: «Любіть Україну!»; і безвісний селянин, який покірно помирав у бур'янах у голодний 33-й рік; і наказний гетьман Павло Полуботок, який посмів нагадати російському цареві про права, обіцяні Україні і українцям, за що був замучений у Петропавловській фортеці; і студент, виключений з університету за вшанування пам'яті великого Кобзаря; і той, кого кинули в ядерний вир реактора; і той, кому вдалося уникнути «психушки» і Пермських таборів ціною еміграції, і, нарешті, мільйони тих «рабів німих», які вперше в житті свідомо зробили свій вибір на виборах... Всі вони долею своєю, кров'ю і життям, витримкою, наполегливістю, жертовністю і просто громадянським актом, можливо, востаннє повіривши в ідею національного самовизначення, наближали День — 16 липня 1990 року» [1].

Із десяти розділів Декларації цитуємо VIII — «Культурний розвиток»:

«Українська РСР самостійна у вирішенні питань науки, освіти, культурного і духовного розвитку української нації, гарантує всім національностям, що проживають на території республіки, право їх вільного національно-культурного розвитку.

Українська РСР забезпечує національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості і традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя.

Українська РСР виявляє піклування про задоволення національно-культурних, духовних і мовних потреб українців, що проживають за межами республіки.

Національні, культурні та історичні цінності на території Української РСР є виключно власністю народу республіки.

[1] *Клименко С.* І ті, хто день цей наближав... // Культура і життя.— 1990.— 22 лип.

Українська РСР має право на повернення у власність народу України національних, культурних та історичних цінностей, що знаходяться за межами Української РСР».

Незважаючи на гуманістичну спрямованість Закону «Про мови в Українській РСР» і «Декларації про державний суверенітет України», антинаціональні сили ополчились проти їх реалізації. Озброївшись доведеним до ідеологічного ідіотизму синдромом «українського буржуазного націоналізму», захисники більшовицької імперії підтримували агресивність зденаціоналізованих рабів, для яких принади «радянського способу життя» здавались вершиною щастя. Важко було ще не досить міцним українським патріотичним силам пробивати чорносотенні мури, на захисті яких стояли великодержавні сторожі — від секретаря ЦК Компартії України до директора заводу.

Научно-производственное объединение «Ротор»

П Р И К А З

от 27. 09. 90 г. Черкассы № 790

Об упорядочении политической деятельности в объединении

В последний период некоторые общественно-политические движения и партии активизировали свою деструктивную работу в советском обществе и на предприятиях. Есть отдельные, незначительные группы сотрудников и у нас в объединении, которые принимают участие в этих движениях и партиях, что является их личным делом, следствием их политической зрелости, культуры, ума и совести. Однако их личные взгляды не должны наносить ущерба трудовому процессу, психологическому климату в объединении. Вместе с тем, они призывают к митингам и забастовкам, требуют отказа от подготовки союзного договора, утверждают национализм, огульно клевещут на КПСС в целом, не принимая во внимание, что в КПСС были и есть разные люди — одни отдавали и отдают себя служению народу и за это страдали, а другие осуществляли политику издевательства над народом и прогрессивным крылом КПСС. Думающие люди понимают, что без союзного договора, без стабильности в обществе все наши социально-экономические планы обречены. Вместе с тем дело дошло до того, что на информационном стенде «Народного руху» появляются анонимные документы с грязной клеветой на общественные организации, руководство объединения, пытаясь дестабилизировать объединение,

исходя из принципа «чем хуже, тем лучше» в угоду своим жалким политическим и корыстным амбициям.

В то же время партийные организации на всех уровнях в объединении ведут себя корректно, позитивно, пытаясь утверждать согласие и производственный труд в коллективе, в обществе.

В соответствии с приказом, исходя из новой редакции статьи 6 Конституции произошло дальнейшее упорядочение информационной и организационой деятельности партийной организации. Однако этого не происходит в деятельности представителей других общественно-политических движений и организаций, которые и сегодня, 27 сентября 1990 года, призывают к митингам и забастовкам.

ПРИКАЗЫВАЮ:

1. Запретить проведение митингов, демонстраций на всей территории объединения, включая всю прилегающую площадь улицы Сумгаитской, без письменного разрешения генерального директора либо одного из его заместителей.

2. Запретить на всей территории объединения, в цехах и подразделениях размещение информационных стендов, на которых представляются анонимные материалы, материалы с призывами националистического деструктивного толка и им подобные. Контроль за выполнением данного пункта приказа возложить на начальника отдела 058 т. Федорова.

3. Заместителю генерального директора по социальным вопросам т. Петрову, главному архитектору т. Андросу ликвидировать стенды «Народного руху» на территории объединения за неоднократные размещения анонимных материалов и неучет предупреждений по данному вопросу.

4. Запретить на территории объединения несанкционированную продажу и бесплатную раздачу печатных и рукописных изданий, информационных материалов в любое время, в том числе в обеденный перерыв, так как это нарушает психологическое равновесие и трудовой настрой коллектива.

5. Заместителю генерального директора объединения по кадрам и режиму т. Бунькову, директорам фирм, начальникам подразделений обеспечить оперативное выявление нарушителей регламента, установленного данным приказом. Персонал, нарушающий данный приказ, подлежит увольнению как злостный нарушитель установленного режима и порядка в объединении.

6. Контроль за исполнением приказа возложить на заместителя генерального директора по кадрам и режиму т. Бунькова.

Генеральный директор
підпис А. И. Чабанов[1].

У Чернігові пішли далі — вдалися навіть до заборони Конституції УРСР. Ось яке рішення підписали заступники голів обласної та міської Рад народних депутатів Ковальов і Косик:

«Враховуючи напружену політичну ситуацію в Чернігівській області та м. Чернігові, йдучи назустріч багаточисленим побажанням і вимогам трудящих, президії Чернігівської обласної та міської Рад народних депутатів вирішили:

1. Тимчасово припинити на території Чернігівської обл. та м. Чернігова дію Конституції УРСР.

2. Заборонити діяльність будь-яких політизованих організацій, крім КПРС та ВЛКСМ;

3. Правоохоронним органам провести негайні арешти активістів націоналістично-фашистських організацій РУХ, ТУМ, УРП, СНУМ та ін., згідно списків, підготовлених обласним управлінням КДБ;

4. Рішення не підлягає широкому розголосу і спрямоване виключно для службового користування;

5. Рішення набирає чинності з 23 вересня 1990 року»[2].

Процитовані документи ще раз свідчать, що Комуністична партія створила машину, яка мобілізувала всю розумову продукцію країни на фальсифікацію щоденної дійсності. Партійна машина пильно слідкувала за кожним індивідом, починаючи від піонера і до члена центрального комітету своєї ж партії. Жодного слова правди не сміло вийти на люди. Партійні погоничі все і всіх загнали в концтабір «соціалізму».

Від перевороту в жовтні 1917 р. і до «перемігшого соціалізму» в 1938-му й далі — аж до кінця брежнєвського «розвинутого соціалізму» брехня неподільно «возсідала» на партійному троні. Усіх душив тоталітарний страх, руйнуючи людські душі, духовність народу.

Роздумуючи над суспільно-політичними процесами в Україні, над проблемами відродження української мови, культури, Олександр Сандул писав, що «в Донецьку і Донеччині за сімдесят років настала майже повна духовна деградація. Українцями себе визнають лише у віддалених від «цивілізації» селах, а в робітничих селищах і містах люди забули, «хто вони, чиїх батьків діти», забули, в чию вдяглися шкуру. А найгірше, понівечені настільки, що не можуть зрозуміти, чому такими стали, хто в цьому винен. Окупанти привчили людей великодержавною лженаукою зневажати свою національну гідність, приневолили «добровільно» відмовлятися від рідної мови, на всі лади вихваляти «русский язык — язык победившего социализма».

[1] За вільну Україну.— 1990.— 7 листоп.
[2] За вільну Україну.— 1991.— 29 берез.

Донецькі шахтарі страйкують, вимагаючи від уряду республіки поліпшити їх економічне становище. З одного боку, як споживачі вони вже прокинулися від багатолітньої сплячки, а в духовному відношенні ще перебувають на дні великодержавного болота. Ще не зрозуміли, що тільки тоді стануть господарями на своїй землі, коли побудують рідну, національну хату і встановлять у ній свою, українську, батьківську правду.

Шахтарі ще не до кінця збагнули просту істину, яку твердо знав наш великий Кобзар:

В своїй хаті своя й правда,
І сила і воля...

Передчасно померлий Василь Симоненко у вірші «Курдському братові» наголошував:

Вони прийшли не тільки
за добром,—
Вони прийшли забрати ім'я,
твою мову,
Пустити твого сина байстрюком.

На Донеччині почуття патріотизму настільки знівельоване, що далеко не кожен здатний відрізнити його від великодержавного холуйства. На повному серйозі можна почути дивовижні настрої, що «Донбасс — это не Украина, и мы ее не отдадим бандеровцам». І не тільки Донеччину, а всю Слобожанщину не визнають Україною. Звичайно, такі «настрої», так би мовити, не перспективні, бо не мають історико-політичного грунту, проте вони ускладнюють національне відродження. Це те сприятливе середовище, де народжуються провокаційні чутки на зразок того, що хтось збирається «бити жидів чи вирізати москалів».

У містах окупанти домоглися повної русифікації. Українську мову глузливо обзивають «телячою» і вихваляють свою «прогрессивную», «общепонятную для всех».

Більшовиків-великодержавників найбільше турбувало, як паралізувати український народ, придушити в ньому дух національного відродження, не дати йому вийти на поверхню»[1].

На сторінках «Радянської освіти», де висловлювались думки з приводу «Тез ЦК Компартії України про ставлення до деполітизації народної освіти та роботу партійних організацій навчальних закладів в умовах багатопартійності», можна було прочитати листа з Миколаївської області, у якому безапеляційно стверджувалось, що «в Західній Україні насаджується бандерівський спосіб життя та націонал-фашистська ідеологія, коли кров'ю «москалів» та «комуняків» хочуть залити землю України, аби здобути владу, коли мріють про таку державу, «... яка може диктувати...», мріють про таку націю, яка на «десять голів вище за всі нації...»; коли забороняються не лише партійні організації, а й комсомольські, піонерські, жовтенятські. І таких «коли» можна навести безліч. Ленінські ідеї, марксистсько-ленінське вчення житимуть вічно, бо вибір наш — соціалістичний. А це не до вподоби фальсифікаторам особи Леніна, Жовтневої революції і загалом Радянської влади.

Виховання повноцінного громадянина неможливе без виховання політичного. Школа у вихованні орієнтується на соціалістичний ідеал. Немає сумніву в тому, що деполітизація потрібна тому, хто хоче ліквідувати цей ідеал, тому, хто виступає проти соціалістичного вибору»[2].

Хоч зденаціоналізовані партапаратники, дотримуючись стратегічно-глобальної лінії, спрямованої на збереження імперського СРСР, активно перешкоджали реалізації Закону «Про мови в Українській РСР», «процес вимирання українськомовних шкіл зупинено,— заявив в інтерв'ю на початку січня 1991 р. заступник міністра народної освіти УРСР І. С. Хоменко.— І, навпаки, розпочато їх відродження»[3].

Що було рушійною силою? Заступник міністра вважав, що широке обговорення проекту Закону про мови в Українській РСР, прийняття його, утворення й діяльність Товариства української мови імені Тараса Шевченка, виступи

[1] *Сандул О.* «Революція», що спотворила світ// За Вільну Україну.— 1990.— 7 листоп.

[2] *Солютіна Н., Єланець С.* Викрадені ідеали// Радянська освіта.— 1990.— 28 груд.

[3] Див.: *Татаренко В.* Національна школа на Україні // Літ. Україна.— 1991.— 3 січ.

письменників, журналістів, організаторська робота органів народної освіти, педагогічних колективів навчально-виховних закладів сприяли формуванню громадської думки, пробудженню національної свідомості людей. Дедалі більше батьків виявляють бажання, аби їхні діти навчалися рідною мовою. Змінилася й картина із вивченням української мови та літератури у російськомовних школах. Потік листів про звільнення від вивчення цих предметів припинився, відпала необхідність пояснювати батькам несерйозність і надуманість їхніх прохань. Інтенсивно почала розвиватися мережа українськомовних класів у школах з російською мовою навчання, які, до речі, дозволено відкривати за мінімальної наповнюваності (8—10 учнів замість 25—30 учнів). Головним чином — це початкова школа, що відкриває надійну перспективу відродження національної школи.

Позитивні зміни відбулися у Донецькій, Дніпропетровській, Запорізькій, Миколаївській областях. Так, у 46 російськомовних школах Дніпропетровська нещодавно почали діяти 106 українськомовних класів. А загальна картина по цьому місту така: зі 147 шкіл 83 є російськомовними, 10 — українськомовними, 54 — змішаними. В Запоріжжі з 107 шкіл лише одна — українськомовна, 25 — змішаних, решта 81 — російськомовні. Нині в 23 російськомовних школах відкрито по одному класу з українською мовою навчання. У Миколаєві з 61 школи немає жодної українськомовної, російськомовних — 52, змішаних — 9. У 7 російськомовних школах нині відкрито 20 класів з українською мовою навчання. В Донецьку — 152 школи. З них одна — змішана і одна — українськомовна. На базі університету нещодавно відкрито українськомовний ліцей.

У Києві в 1985/86 навчальному році було 267 загальноосвітніх шкіл. У 35-ти з них навчання здійснювалося українською мовою, в 142 — російською, 90 шкіл були змішані (українсько-російськими). Українською мовою навчалося 67,3 тисячі учнів, що становило 22,3 відсотка. Нині в Києві працює 307 шкіл, в яких навчається 341,3 тисячі учнів. З українською мовою навчання — 49 шкіл (36,8 тисячі учнів), російською — 123 школи (145,9 тисячі учнів), з українською і російською — 135 шкіл. Всього у Києві українською мовою навчається 85,8 тисячі учнів, що становить 25,1 відсотка. Слід зважити на таку позитивну тенденцію — за роки перебудови майже у 5 разів зросла кількість перших класів (як шестирічних, так і семирічних

учнів) з українською мовою навчання. Якщо, наприклад, 1987 р. у таких класах було відповідно 0,7 і 6,1 тисячі учнів (тобто 11,7 і 18,4 відсотка), то нині — 6,1 і 14,6 тисячі учнів (тобто 57,5 і 48,2 відсотка).

Усіх шкіл в Україні — 20 819. У них навчається 6 мільйонів 850,8 тисячі учнів. 14 966 шкіл — сільські. 5 853 — міські. В 15 316 школах (3 мільйони 280,3 тисячі учнів) навчання здійснюється українською мовою. Це на 109 шкіл більше, ніж було в 1985/86 навчальному році, в перший рік перебудови. Російською мовою навчання здійснюється в 4 303 школах республіки. Змішаних російсько-українських шкіл на Україні — 981. Це на 491 школу більше, ніж було в 1985/86 навчальному році. В 93 школах України навчання здійснюється румунською мовою, в 59 — угорською, в 14 — молдавською, в 2 — польською [1].

Однак не в усіх школах подолано застарілі морально-психологічні звички, методи ідейно-виховної роботи, усталені комуністичною ідеологією уявлення і стереотипи у національно-мовному питанні. І нині актуальним є лист М. Рильського від 21 січня 1963 р., якого він написав міністрові освіти УРСР А. Г. Бондар:

«До мене звернулася група батьків, діти яких навчаються в Київській школі № 127 (Дарниця). Вони висловлюють цілком зрозуміле занепокоєння, що в цій українській школі діти чують українську мову лише на уроках. На перервах і в розмовах з учнями поза уроками вчителі говорять з ними російською мовою. До речі, тривожні сигнали з цього приводу надходять до мене і з інших міст республіки, зокрема, з Донбасу.

Отже, якщо батьки учнів Дарницької школи № 127 виявили бажання навчати своїх дітей української мови, то вони напевне хочуть, щоб їхні діти вивчали шкільні предмети саме цією мовою, щоб учителі не лише на уроках, а й у позакласний та позашкільний час вчили своїх вихованців говорити хорошою українською мовою» [2].

Для забезпечення послідовної реалізації Закону УРСР «Про мови в Українській РСР», створення необхідних умов для всебічного розвитку та функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя, розвитку й використання мов інших національностей у республіці Рада Міністрів Української РСР постановила 12 лютого 1991 року:

[1] Див.: Літ. Україна.— 1991.— 3 січ.
[2] Цит. за: *Ільєнко І.* Життя духовного основа // Літ. Україна.— 1988.— 25 листоп.

1. «Схвалити розроблену Республіканською комісією, створеною постановою Ради Міністрів УРСР від 7 грудня 1989 р. № 302, з участю Академії наук УРСР, відповідних міністерств і відомств УРСР, облвиконкомів, Київського та Севастопольського міськвиконкомів, Товариства української мови імені Тараса Шевченка й інших громадських організацій Державну програму розвитку української мови та інших національних мов в Українській РСР на період до 2000 року...» *

Рекомендувати обласним, Київській та Севастопольській міським Радам народних депутатів, міністерствам і відомствам УРСР з участю заінтересованих громадських організацій забезпечити прийняття до 1 квітня 1991 р. на основі цієї Державної програми аналогічних регіональних і галузевих програм, розробку відповідних програм або комплексних планів у містах і районах, на підприємствах, в установах та організаціях і встановити контроль за їх виконанням.

2. Державному комітетові УРСР по економіці, Міністерству фінансів УРСР, міністерствам і відомствам УРСР, облвиконкомам, Київському та Севастопольському міськвиконкомам при розробці проектів планів економічного і соціального розвитку, республіканського і місцевих бюджетів передбачити виділення коштів і матеріальних ресурсів для реалізації вказаної Державної програми та відповідних регіональних і галузевих програм.

Установити, що виплати підприємств, установ і організацій, пов'язані з переходом на державну українську мову роботи та діловодства, виготовлення реклами й маркування товарів, поданням допомоги працівникам у вивченні української чи іншої національної мови тощо, провадяться, як правило, за рахунок коштів цих підприємств, установ та організацій.

Для реалізації програм розвитку мов у республіці можуть широко залучатися на добровільній основі кошти національно-культурних товариств, творчих спілок та інших громадських організацій, а також благодійні внески громадян.

3. З метою координації роботи та контролю за виконанням Державної програми розвитку української мови та інших національних мов в Українській РСР на період

* Державна програма розвитку української мови та інших національних мов в Українській РСР на період до 2000 року надрукована у журналі «Українська мова і література в школі».— 1991.— № 6.— С. 4—17

до 2000 року створити Комісію Ради Міністрів УРСР під головуванням Заступника Голови Ради Міністрів УРСР.

4. Державному комітетові УРСР по телебаченню і радіомовленню, Українському інформаційному агентству при Раді Міністрів УРСР забезпечити через засоби масової інформації систематичне інформування населення про хід реалізації Закону УРСР «Про мови в Українській РСР» і Державної програми розвитку української мови та інших національних мов в Українській РСР на період до 2000 року» [1].

Закон «Про мови...», ухвалену «Державну програму...», згідно з якими повинна відроджуватися не лише українська мова, але й висока духовна культура, не поспішали виконувати партійні чиновники, навпаки — ставали на заваді. Характерним з цього приводу є лист директора середньої школи с. Рашівки Гадяцького району Полтавської області Олексія Басараба та вчительки української мови цієї школи Ольги Стасовської «Як нас не пускали до Львова»:

«На Різдвяні свята ми їхали у Львів на запрошення педагогічного колективу та учнів СШ № 80. У час національного відродження нам хотілося подивитись, як відзначають ці свята в Західній Україні, де ще живі народні звичаї, обряди і традиції, які за роки більшовицької влади в Східній Україні знищені майже повністю. Однак завідуючий Гадяцьким райвно товариш Грома, колишній працівник РК КПУ, заборонив поїздку, мотивуючи це тим, що Львів — центр Народного Руху, що там бандерівці, націоналісти, і туди везти дітей не можна. «Їдьте, куди хочете,— у Москву, Ленінград, куди завгодно, тільки не в Західну Україну»,— радив він. Врешті, погрожував, що в разі поїздки директором школи я вже не повернуся, вимагав офіційних туристичних путівок від екскурс-бюро. А все ж опір місцевих властей, аж до Полтавського облвиконкому, спрямований проти поїздки учнів до Львова, не увінчався успіхом навіть тоді, коли була зроблена спроба залякати батьків учнів. З нас вимагали взяти у матерів розписку, що вони погоджуються відпустити дітей до Львова, незважаючи на буцімто епідемію скарлатини. Всі ці маніпуляції властей призвели до того, що частина дітей не змогла поїхати.

Все ж основна група дітей прибула до Львова. Атмосфера, в яку потрапили наші діти, перевернула всі їхні

[1] Українська мова і література в школі.— 1991 — № 6.— С. 3.

уявлення перевершила всі сподівання. Вразила висока духовність народу, культура, щирість, доброзичливість, відкритість і теплота людських сердець, відчуття єдності, глибокий патріотизм, уміння цінувати і шанувати їх, дорожити ними. Вразила висока, свята любов до рідної землі, до України, розуміння необхідності якнайтіснішого єднання всього українського народу.

На наших очах діти ставали іншими, дружно потяглися до істинних, нефальшивих духовних цінностей, до живої душі народу. Наче з цілющого джерела, вони з усією дитячою безпосередністю, жадібно всотували оте святе і чисте духовне начало, одвічно притаманне нашому народові. Ми побували в сім'ях львів'ян на Святій вечері, де була дотримана урочиста обрядовість і святість цього дійства, де наші п'ятнадцятирічні діти вперше почули молитву і ніби освятилися високою неповторною духовністю Різдва. Все це близьке спілкування з людьми разом з колядками, численними вертепами, відвідуванням оперного театру, музеїв, концертів, пам'ятних місць залишило в наших серцях і душах невитравний слід, допомогло дітям зрозуміти істинну духовність, істинні загальнолюдські цінності, в порівнянні з якими комуністична ідеологія з її так званою системою комуністичного виховання виглядає повністю фальшивою і нікчемною.

Мені ж після повернення зі Львова завідуючий райвно Грома запропонував звільнення з роботи за сфабриковану властями нібито неявку на роботу 9 січня, хоча за його ж письмовим дозволом я по цей день включно перебував у поїздці.

Спершу було важко зрозуміти, чому наші місцеві партійні власті чинили і продовжують чинити шалений опір спілкуванню між людьми Східної й Західної України. Але після всього побаченого і пережитого ми переконалися, що основною причиною є страх партократії перед живим духом народу Західної України, перед святою правдою, яка розвінчує їх злочинну брехню про Західну Україну. Після відвідання кривавої катівні НКВД у Дрогобичі, після спілкування з десятками жителів-свідків ми зрозуміли, що новітні більшовики страшенно бояться, щоб Східна Україна не знала повної правди про страшні злочини КПРС — НКВД та повної правди про національно-визвольний рух в Західній Україні й сама не заразилася ідеями цього святого руху, який несе волю Україні й погибель фальшивій більшовицькій ідеології, а разом з нею необмеженій владі партійного апарату.

· Партократія страшенно боїться, що високий дух святої волі, притаманний розкутій демократичній Західній Україні, проникне в Східну Україну. Партократія розуміє, що коли з Західної України все більше поширюватимуться на всю Україну народні звичаї, обряди, традиції, ті самі, що витравлені комуністами, ті самі, що основані на вірі в Бога, з їх високою християнською мораллю, то їх чорній комуністичній ідеології з її закривавленим режимом і збанкрутілою системою господарювання не буде більше місця на українській землі. Щоб послабити і загальмувати процес пробудження національної самосвідомості, християнської духовності українського народу КПРС — КПУ вибрали тактику «розділяй і владарюй». Але ці потуги є не що інше, як конвульсія наскрізь прогнилого комуністичного режиму.

Правди більше не сховати. Вона, свята правда, і об'єднає Західну та Східну Україну духовно в єдиній, суверенній, самостійній, соборній, демократичній Українській державі. Бо ми є єдинокровний великий український народ»[1]

Суспільно-політичні пристрасті в Україні, які декілька місяців вирували навколо референдуму з питання збереження СРСР, також мали безпосередній вплив на проблему українського духовного відродження. Збереження СРСР, хоч і «оновленого», не віщувало українській мові всебічного функціонування. «Гармонійний» розвиток українсько-російської двомовності, який захищали комуністичні «поборники соціальної справедливості», залишив би українську мову у русифікаторських лабетах. Не дивно, що антиукраїнським духом, лицемірством, фальшуванням дійсності і брехнею пронизані різні звернення до виборців, співвітчизників.

ОНОВЛЕННОМУ СОЮЗУ — ДА!
ТОВАРИЩИ! СОГРАЖДАНЕ! ЗЕМЛЯКИ!

17 марта Вы решаете жизненный вопрос: быть или не быть Союзу?

Люди, задумаемся над человеческими судьбами, души которых кое-кто хочет разделить границами.

Как показала жизнь, красивые слова о том, что «на Украине русский должен чувствовать себя лучше, чем в Москве, еврей лучше, чем в Тель-Авиве, а армянин лучше, чем в Ереване», во Львовском оазисе национал-демократической независимости на деле оборачивается пролитой кровью, избиением за разговор на русском языке, закрытием музея Ивана Федорова и русского отдела в картинной галерее, переименованием названий 140 улиц, публикациями антирусских и антисемитских статей.

[1] *Басараб О., Стасовська О.* Як нас не пускали до Львова// За вільну Україну.— 1991.— 20 берез.

Кому будет выгодно 75-миллионное великое переселение народов, представители которых живут за пределами своих национально-территориальных образований?!

Результатом пренебрежения закономерностями общественного строительства стало всеобщее и нарастающее разрушение экономических, политических и духовных связей Союза ССР. И оправдать такое разрушение ничем нельзя: ни благородными и не очень благородными мотивами, ни стремлением обеспечить по максимуму самостоятельность наций, ни борьбой за лидерство. Желание увидеть название своей республики на политической карте мира сегодня в Прибалтике, Грузии, Западной Украине у многих сильнее соображений о том, что реальное самоуправление, обеспечивающее всестороннюю защиту своего народа, его развитие и процветание вовсе не сводится к проблеме пограничных столбов. Ибо разрушение исторической общности — это вещь ни с чем не сопоставимая, это тотальная катастрофа для общества, приводящая к его распаду, бездна, которая в одночасье поглотит и сами нации, и их политических лидеров, и всех нас.

НЕ ДАДИМ РАЗРУШИТЬ ДРУЖБУ И РАВНОПРАВИЕ
НАРОДОВ СССР!

Черниговский горком Компартии Украины
Городской Совет ветеранов войны и труда
Областная организация борцов антифашистского сопротивления
Черниговский партклуб
Черниговское отделение Союза трудящихся Украины
Городское отделение Советского фонда мира

Провокатори — захисники російської мови, якій ніхто ніколи на Україні не загрожував і ніщо не загрожує,— у Сєверодонецьку також закликали жителів міста проголосувати 17 березня «за сохранение Союза СССР». Вони не вгавали захищати імперію зла: «У нашего многочисленного Отечества богатые и славные традиции братской дружбы, бескорыстной взаимопомощи народов.

У нас не только общая история, но и единое будущее — из этого исходят и должны исходить все здравомысля-

щие люди, в какой бы республике они не проживали. На протяжении столетий страна складывалась, жила как многонациональное, целостное государство. Таким унаследовали его и мы. Сколько было жесточайших катаклизмов, но страна не распалась. Эти традиции надо сегодня возродить и использовать ради общего блага».

Хоч проімперські, прокомуністичні сили створювали атмосферу наклепів, розпалювали антиукраїнську істерію, залякували людей «петлюрівщиною», «бендерівщиною», у Львові, наприклад, розгортали діяльність російське, єврейське, польське, вірменське, угорське, білоруське та інші культурні товариства. Вони підтримували демократичні процеси, виступали проти ролі росіян як «консолідуючої нації», за рівноправність відносин культур усіх, навіть наймалочисельніших народностей, які живуть на українській землі. «Російське культурне товариство ім. академіка Сахарова стоїть на позиціях категоричного визнання єдиної державної мови на Україні — української. Це не означає, що ми виступаємо проти російської мови, ні. Ми виступаємо за збереження і дальший розвиток російської мови в умовах іншомовного середовища. Разом з тим, ми вважаємо, що кожна культурна людина зобов'язана вивчити мову народу, на території якого вона живе. Не вивчивши мови, взагалі неможливо повністю охопити національну специфіку і своєрідність культури будь-якої нації. В умовах проведення політики так званої денаціоналізації, а по суті — русифікації (треба називати речі своїми іменами), це дуже важливо. Виступаючи за відродження української мови, ми виступаємо за відродження української культури в цілому» [1].

У 1990 р. вийшов 221-й том Записок Наукового товариства ім. Т. Шевченка, яке у жовтні 1989 р. на організаційних зборах задекларувало відновлення своєї діяльності. «Доброї, щасливої дальшої дороги, Записки НТШ, — побажав у вступі Записок голова Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові Олег Романів.— Хай не буде на Вашому шляху тих трагічних буреломів минулого, що руйнували святині нашої національної науки і культури».

Двадцять третього березня 1991 р. у Львові відбулася конференція представників Івано-Франківської, Львівської і Тернопільської областей з нагоди відродження товариства «Рідна школа», діяльність якого насильно перервали «червонозоряні брати» у 1939 р.

[1] *Сергеєв М.* До національної згоди // Вільна Україна.— 1990.— 11 верес.

Товариство «Рідна школа», зазначено в програмних засадах, самодіяльна добровільна громадська організація, мета якої — всебічно сприяти відродженню української освіти та дошкілля на національно-демократичних засадах і з орієнтацією на пріоритет загальнолюдських цінностей. Воно діятиме на основі ініціативи своїх членів і буде дотримуватися принципів демократизму, самоврядування та колегіальності в управлінні. Основні завдання товариства передбачають дальший розвиток розпочатих вже процесів національного відродження школи та дошкілля, сприяння деуніфікації та роздержавленню системи освіти, зокрема, становленню гімназій та ліцеїв, утворенню приватних навчальних і дошкільних закладів. Товариство «Рідна школа» видаватиме власну газету. «Найголовніше, що мали б сьогодні взяти від колишньої «Рідної школи» — патріотизм і відданість національній справі утвердження її в реальності української держави» [1],— наголосив народний депутат України Михайло Косів.

Однак псевдопатріоти, чия свідомість була сформована і деформована «созидательным марксизмом-ленинизмом», розкидали перші цеглини з будівлі національної держави, морально травмували будівничих. Група пенсіонерів із села Шевченкове стала на захист мудрої, доброї, розумної, сміливої людини — Марії Іванівни Садової, яка «працює вчителькою, захистила кандидатську дисертацію, член КПРС. Однак для комуністів вона стала «бандерівкою», «рухівкою». Ці ярлики начепили на жінку за те, що вона у селі очолила Товариство української мови, створила в школі малу академію, фольклорний дитячий ансамбль, пропагує українську пісню (на жаль, призабуту), проводить з дітьми і дорослими уроки і свята народознавства.

За добре серце, чуйність і людяність по-своєму «віддячують» місцеві керівники. Уміють слова добирати, особливо на партзборах, на яких двічі слухалася персональна справи М. І. Садової. Прагнуть, так би мовити, створити «громадську думку», що перекреслила б зроблене Марією Іванівною. Боляче від того, що так буйно квітне бездуховність» [2].

[1] Див.: *Базелюк М.* «Рідна школа» знову живе» // За вільну Україну.— 1991.— 29 берез.
[2] Літ. Україна.— 1991.— 1 трав.

Тоталітарна система витворювала тоталітарний світогляд, у палітрі якого лише дві фарби — чорна і біла, отруювала класово-люмпенською жорстокістю духовну атмосферу суспільства, знецінювала, розмивала такі категорії, як честь, совість, гуманність; через ритуальний характер лексично вбогої, спрощеної «компартійної мови» [1] нав'язувала одноманітність, стандартизувала, уніфікувала, зросійщувала життя.

Фальшивістю пронизана «Постанова секретаріату ЦК Компартії України про роботу партійних комітетів республіки по забезпеченню виконання Закону про мови в УРСР» [2]. Все, мовляв, стало на свої місця, є, звичайно, ще окремі недоліки, проте сфера функціонування української мови помітно розширилась, зроблено певні кроки, цьому значною мірою сприяла цілеспрямована робота партійних організацій. Питання національно-мовної політики обговорено на пленумах обласних комітетів тощо.

Аналізуючи цю партійну постанову і ситуацію з функціонуванням української мови в Україні, лауреат Державної премії України ім. Тараса Григоровича Шевченка, голова Львівського Товариства української мови «Просвіта», народний депутат України, письменник Р. І. Іваничук схвильовано писав: «... В селі Кирилівці відкрито... ви подумали: ліцей, художнє училище в селі Генія? — ні, школу для дефективних дітей, і навіть у цьому закладі навчання ведеться російською мовою. Чи можна придумати страшніше блюзнірство?

А в Запоріжжі навіть немає українських вивісок. У Постійну комісію з питань культури надійшли скарги з Харкова: газета обкому комсомолу «Ленінська зміна» з 1991 року почала виходити російською мовою, а «Вечірній Харків» дублюється російською мовою і в кіоски надходить виключно російський варіант. У Борисполі завідуючий відділом народної освіти М. Боровко, незважаючи на численні заяви батьків, відмовився відкрити у двох школах українські класи. На Дніпропетровщині та в інших південних містах України українська радіопрограма «Промінь» блокується російською радіостанцією «Маяк». У Марганці всі двадцять п'ять дошкільних закладів російськомовні. У Нікополі всі установи працюють російською мовою, навіть шлюбні обряди здійснюються російською...

---

[1] *Масенко Л.* Мова й ідеологія // Слово.— 1991.— Травень.— Ч. 10.
[2] Рад. Україна.— 1991.— 18 черв.

Волову шкіру можна списати, сотні й сотні листів та сигналів надходять у Постійну комісію з питань культури. А між ними ось такий лист:

«Индия,— пише громадянин Василенко з Бердянська,— еще недавно была колонией Англии, но она сегодня не изгоняет английский язык. А у нас уже пытаются изгнать русский».

Отож, оберігайте, русифікатори, народ від тотальної українізації в московській колонії — Україні. Не гайтеся, щоб устигли: Постанова розтягує впровадження «Закону про мови» лише до 2000 року, для остаточної русифікації України залишилось не так багато часу!

Новітні распутінці активно борються проти української культури. Не сплять і не їдять. За свідченням заступника міністра культури В. Врублевської, чернігівський голова обласної Ради А. Лисенко не дозволяє створювати музей гетьманської слави в батуринському палаці К. Розумовського, на що авторові цих рядків удалося вибити в уряду п'ять мільйонів карбованців.

А канівські події! Хіба ж то не блюзнірство, що на могилі Т. Шевченка 22 травня його преосвященство Никодим відправляв цілий день Службу Божу по-російськи, російською мовою виголошував проповідь, змагаючись, таким чином, на святому для України місці з українською мовою» [1].

Всупереч бажанням і планам архітектора перебудови, насаджені вогнем і мечем більшовицькі «ідеали» і «моральні» цінності руйнувалися під тиском пробудженого національного духу. Авантюрна спроба партійно-мілітарних заколотників врятувати «многонациональное Отечество» розтрощилася об відчайдушний народно-демократичний, антикомуністичний здвиг. Сталося те, що завжди підстерігає, чекає імперії. «Великий, могучий...», за який цупко трималися більшовики, розвалився. Віковічна мрія українського народу бути вільним на своїй землі стала дійсністю. В історії України об'єктивно з'явилася ще одна знаменна дата — 24 серпня 1991 року.

АКТ ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року.

---

[1] *Іваничук Р.* Дух Гришки Распутіна? // Голос України.— 1991.— 21 верес.

— продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні,

— виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами,

— здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Соціалістичної Республіки урочисто

ПРОГОЛОШУЄ

НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ та створення самостійної української держави — УКРАЇНИ.

Територія України є неподільною і недоторканою.

Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України.

Цей акт набирає чинності з моменту його схвалення.

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ.

24 серпня 1991 року.

Старійшина української літератури Олесь Гончар наголосив на прес-конференції у Львові, що «Акт проголошення незалежності України» є великим початком будівництва гуманістичної, демократичної держави, яка уявляється державою для всіх, для народів, які її населяють [1].

Однак ряд газет, передусім, Півдня і Сходу України продовжували підтримувати партократичну (хоч Президія Верховної Ради України заборонила діяльність Компартії України, яка підтримала московських путчистів), антиукраїнську істерію. Якийсь А. Арбатський у «Вечернем Николаеве» 10 вересня 1991 р. писав, що «юридический анализ принятых на чрезвычайной сессии Верховного Совета УССР актов дает все основания утверждать, что на Украине совершен государственный переворот». Далі читачеві вбивалося в голову таке: «Понимая противозаконность своих действий, украинский парламент решил вынести Акт о независимости на референдум. Однако это явно некорректная постановка вопроса, так как одобрение независимости и суверенитета Украины никак не противоречит желанию народа Украины остаться в коренным образом реформированном Союзе суверенных государств».

[1] Див.: *Якимович Я.* «Будуємо гуманістичну, демократичну державу»// За вільну Україну.— 1991.— 31 серп.

Одеська обласна Рада народних депутатів України записала у своєму рішенні: «Довести до відома Верховної Ради України, що прийняття Акту про державну незалежність України не повинно позначитися на процесах розробки і підписання Союзного договору, за який висловився народ України на референдумі 17 березня 1991 року» [1].

По Кримському радіо залякував слухачів «українським буржуазним націоналізмом» народний депутат України В. Терехов. Прихильники «единой и неделимой» з компартійної структури, перепиняли дорогу Україні з безодні, перешкоджали людям самозректися від себе вчорашнього і вийти з міфологічного комуністичного простору до національного самоусвідомлення.

Позаду вже були княжі часи, і козацькі звитяги, народна культура, і великі прорахунки Богдана, і катастрофа Мазепи, і Конституція Орлика, і Шевченко, і Леся, і Франко, і Грушевський, і Петлюра, і УПА. Попереду — лише воля, незалежність. Але як їх окреслювати, означати, приручати? Бракує досвіду, а вороги перешкоджають, сіють зневіру, лякають, шкодять. Авжеж — не зупинятися в очікуванні щасливої волі. Воля, незалежність гарантуються щоденною працею. «Ми мусимо усвідомлювати, що у нас попереду не дорога загального благополуччя, а радше мучеництва. Нам потрібна далекозорість та громадянська мужність для формування тієї моделі держави, де б не було місця ані авторитаризмові, ані здеградованій особі» [2].

«Той, хто тримає у своїх руках освіту, здатний змінити обличчя землі». Це сказав філософ Лейбніц, і сказав він правду: вдумаймося-но, скільки диявольських «заслуг» належить донинішній імперсько-колоніальній системі освіти в тому, що обличчя нашої України змінене до невпізнання. Настав час відродити Україну з руїни. Акт про державну незалежність відкриває принципово нові можливості для здійснення найрадикальніших змін. Анатолій Погрібний на Форумі інтелігенції України оголосив програмові засади Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка «Просвіта» в розбудові національної освіти:

«1. Послідовне запровадження в усі освітні заклади республіки концепції національної освіти. Національна

[1] Цит. за: *Стриженюк С.* Хресний хід «здорових сил»// Літ. Україна.— 1991.— 26 верес.

[2] *Мовчан П.* Зробім те, чого не могли зробити батьки наші! // Літ. Україна.— 1991.— 26 верес.

школа — не як експериментальна форма, право на реалізацію якої надають до сьогодні «у порядку винятку» офіційні освітянські органи, а як неодмінне на терені всієї України спрямування кожного навчального закладу нашої держави.

2. Вжиття невідкладних заходів щодо створення і термінового видання наповнених національним змістом, принципово нових навчальних підручників, методик та програм з усіх предметів, що мають бути обернені у багатовікову товщу історії українського народу, враховувати — поряд із загальнолюдськими — багатство його інтелектуальних та матеріальних набутків. З цією метою розформувати видавництва «Радянська школа» та «Вища школа», створивши натомість нові — «Рідна школа» і «Вища школа», що мають цілком підпорядкувати свою діяльність потребам українського національного Відродження.

Припинити функціонування в Україні випущених у минулі роки шкільних підручників так званого «загальносоюзного» призначення — як таких, що сповнені антинаціонального змісту. Виключити з навчальних планів такі позиції, як «радянське право», «історія СРСР» та «російська література», увівши натомість об'єктивно переосмислений і раціонально скорочений матеріал двох останніх курсів до навчальних програм з більш широких дисциплін — «світова історія» та «світова література».

Кардинально змінити співвідношення годин, передбачених на вивчення української та російської мов, на користь державної мови України. Викладання мов, крім державної, розпочинати в українських школах з четвертого класу. Передбачити, що українською мовою на території України функціонують дошкільні заклади, а вивчення її у навчальних закладах для представників національних меншостей має розпочинатися з часу вступу дитини до цих закладів.

3. Приведення мережі шкільних навчальних закладів в Україні протягом не більше як двох років (до 1 вересня 1993 року) у відповідність з національним складом населення. Послідовно — і то мусить бути невідступною позицією — дотримуватися принципу: кожному народові — своя школа, своя мова.

Вважати хибною, антипедагогічною практику створення так званих двомовних, російсько-українських шкіл, справедливо названих педагогами «суржиковими інкубаторами». У найкоротший термін здійснити перегляд агітаційно-пропагандистського оформлення навчальних закладів, вилучивши все, що пов'язане з колишніми компартійними та імперськими настановами.

4. Дотримання принципу, згідно з яким мова навчання у середніх спеціальних та вищих навчальних закладах України як таких, де здобуття освіти є для громадян, на відміну від основної школи, добровільним, а не обов'язковим, визначається виключно Українською державою. У зв'язку з цим значно пришвидшити переведення вузів республіки на державну мову навчання.

Поставити вимогу перед Мінвузом республіки запровадити з 1992 року обов'язковий вступний екзамен з української мови та літератури для осіб, що здобули середню освіту в її межах. Передбачити, що викладання усіх предметів на перших курсах вузів, технікумів та професійно-технічних закладів здійснюється з 1 вересня 1992 року державною мовою; цього ж орієнтира необхідно дотримуватися при переході студентів та учнів на старші курси. Запровадити у вузах та технікумах обов'язковий державний випускний іспит з української мови.

Здійснити дійові засоби для вивчення державної мови у військових навчальних закладах республіки, орієнтуючись надалі на українізацію військово-освітньої справи в Україні. Негайно перевести на українську мову дисципліни «фізичне виховання», «музичне виховання», «трудове навчання» та інші, які досі в багатьох українських школах викладаються російською.

5. Створення Мінвузом України впродовж найближчих місяців (двох-трьох) системи атестування наукових кадрів вищої кваліфікації. Всіляко заохочувати написання дисертацій українською мовою. Упродовж найближчих півтора року домогтися, щоб уся монографічна, а також вузівська підручниково-методична література видавалася у республіці державною мовою.

6. Рішуче оновлення кадрів, які донині керують освітою (міністерства, облвно, міськвно, райвно, ректори та директори навчальних закладів). Науважніший, розважливий підхід тут треба поєднати з принциповістю, яка дала б змогу усунути з цих посад осіб, котрі, як ставленики колишніх компартійних органів, запопадливо втілювали у життя імперські, антидемократичні принципи освітньої політики.

7. Проведення широкомасштабної роботи, спрямованої на викорінення проявів компартійної ортодоксії у середовищі вчителів та викладачів. Поставити вимогу

перед педагогічними кадрами, неспроможними очистити свій світогляд від ідеологічних кліше минулого, визначитися щодо можливості подальшої роботи в педагогіці, підпорядкувати свою діяльність запитам незалежної Української держави.

8. З огляду на потребу найоперативніших заходів щодо оновлення кадрів, які визначають напрямки розвитку української духовності, освіти і культури (як і економіки), передбачити невідкладне створення Вищих державних курсів для підготовки і перепідготовки національних кадрів самостійної Української держави. Практичну розробку програми цих курсів слід покласти на підкомісію з питань освіти Верховної Ради України.

9. Унеможливлення подальшого утримання освітньої справи у республіці на жебрацькому фінансовому становищі. Орієнтиром тут мусить бути поступовий, але неухильний перехід до асигнування цієї галузі на рівні світових стандартів.

10. Широке використання для реорганізації освітньої справи в Україні досвіду української діаспори. Передбачити, зокрема, заходи щодо спільного створення та видання підручникової літератури, оснащення навчальних закладів сучасною матеріально-технічною базою, інтенсивного обміну педагогічними кадрами» [1].

Радикальне реформування «найпередовішої радянської освіти» повинно забезпечити виховання таких національно свідомих особистостей, які б здатні були подолати всю важку дорогу до Храму Незалежності, обрану українським народом 1 грудня 1991 р.

ПОВІДОМЛЕННЯ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ВИБОРЧОЇ КОМІСІЇ ПО ВИБОРАХ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ ТА З ВСЕУКРАЇНСЬКОГО РЕФЕРЕНДУМУ ПРО РЕЗУЛЬТАТИ ГОЛОСУВАННЯ НА РЕФЕРЕНДУМІ 1 ГРУДНЯ 1991 РОКУ

Центральна виборча комісія по виборах Президента України та з всеукраїнського референдуму розглянула протоколи комісії Кримської АРСР, обласних, Київської та Севастопольської міських комісій з всеукраїнського референдуму і підбили підсумки голосування, що відбулося 1 грудня 1991 року.

[1] Літ. Україна — 1991. — 26 верес.

У бюлетень для таємного голосування було включено Акт проголошення незалежності України, прийнятий Верховною Радою України 24 серпня 1991 року, і питання: «Чи підтверджуєте ви Акт проголошення незалежності України?».

На день голосування право брати участь у референдумі мали 37 885 555 громадян, які були внесені до списків для таємного голосування. Взяли участь у голосуванні 31 891 742 громадянина, або 84,18 процента від загальної кількості включених до списків. Із них на питання бюлетеня відповіли «Так, підтверджую» 28 804 071 громадянин, або 90,32 процента. «Ні, не підтверджую» 2 417 544, або 7,58 процента. 670 117 бюлетенів (2,10 проц.) дільничні комісії визнали недійсними.

Голосування, підрахунок голосів і визначення результатів референдуму проводилися у присутності представників державних органів, політичних партій, громадських об'єднань і рухів, трудових колективів, спостерігачів від держав, що входили до колишнього Союзу РСР, від урядів зарубіжних країн та міжнародних організацій, українських та іноземних журналістів. Повідомлень про порушення Закону про всеукраїнський та місцевий референдум, які могли б вплинути на підсумки голосування, до Центрвиборчкому не надходило.

Підсумки референдуму засвідчили прагнення народу України до державної незалежності, його бажання бути господарем у власному домі. Результати голосування гідно увінчують тисячолітню історію державотворення в Україні, знаменують її повноправне входження до світового співтовариства.

ЦЕНТРАЛЬНА ВИБОРЧА КОМІСІЯ ПО ВИБОРАХ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ ТА З ВСЕУКРАЇНСЬКОГО РЕФЕРЕНДУМУ.

4 грудня 1991 року.

Виступаючи на міжнародному Шевченківському літературно-мистецькому святі «В сім'ї вольній, новій», президент України Л. М. Кравчук підкреслив:

«Все нові й нові покоління відкривають для себе Шевченка, знаходять саме те слово, що допомагає нам зберегтися, відчувати себе народом, нацією. Так було й тоді, коли по смерті Шевченка через імперську політику нищилася наша мова, культура, коли Україну милу називали не інакше, як Малоросія, а нас, українців,— малоросами

До речі, й зараз є ще сили, — вони не визначають сьогодні поки що політики в глобальному плані стосовно України,— але й зараз їм милішим є слово малороси, аніж українці, і вони й зараз вважають, що українська мова є чимось похідним від російської. Ми є народ, ми є нація, ми є велика сім'я народу України. І ми за заповітом нашого великого Кобзаря живемо в мирі, злагоді, живемо в сім'ї новій, в сім'ї дружній. Ми виборолн незалежність своєї України, ми будуємо свою державу за заповітами великого Кобзаря. Ми це зробили в мирі. І будемо надалі все робити, аби зміцнювати свою державу, розбудовувати її в мирі і дружбі з іншими народами. Але ми маємо знати, що могутність нашої держави, її безпека залежить сьогодні від кожного з нас. І ми маємо боронити, захищати свою Україну. Тому що є аматори, які хотіли б ще скористатися і позбавити нас нашого великого права мати свою власну державу, позбавити наш народ бути нацією, народом бути великим, цивілізованим і мати правову державу. Тому все робитимемо для того, щоб таку державу оборонити. І всі ми повинні знати, що ми це зробимо.

Історичний шанс у нас є, історичний шанс збудувати державу, державу, яка буде жити в мирі, буде жити, як рівна, з іншими державами світу. І це всі сприймають. А ті, хто не сприймає цього, мусять знати: Україна, народ України на коліна більше не стане. Мусять знати, що ми хочемо жити з усіма в мирі й злагоді: з сусідами на сході, з сусідами на заході, на півночі і на півдні. Ми хочемо перш за все, жити в добрі, в злагоді з нашим великим сусідом — Росією. І ми хочемо, щоб політики Росії зрозуміли і зробили тільки один крок у своїй політиці: визнали Україну державою, як Францію, як Англію, як Німеччину, як інші держави, і будували з нею свої відносини як з державою, і не вважали Україну своєю частиною. Більше нічого ми не хочемо. Ніяких претензій, до російського народу тим паче, в нас не було і не буде»...[1]

Неозбирачі й захисники великої Росії, не відкидаючи антинаукових комуністичних постулатів про злиття мов і націй, що передусім приводило до асиміляції українців, врахувавши нові історичні реалії, інтенсивно нав'язують тезу російського історика Г. Федотова про «рецепцию украинской традиции в традицию общерусскую»[2].

[1] Літ. Україна.— 1992.— 28 трав.
[2] *Федотов Г.* О Мазепе // Дон.— 1991.— № 7.— С. 170.

Г. Федотову також належать слова: «Мы присутствуем при бурном и чрезвычайно опасном для нас процессе: зарождении нового украинского национального сознания, в сущности новой нации. Она еще не родилась окончательно, и ее судьбы еще не предопределены. Убить ее невозможно, но можно работать над тем, чтобы ее самосознание утверждало себя как особую форму русского сознания»[1]. Цей морально-психологічний аспект українофобії найстрашніший, найнебезпечніший, бо спрямований на розтління національної духовності, знищення українського менталітету і заміну його російським.

Нинішні великодержавні політики не від того, щоб взяти на озброєння ідею Г. Федотова — зробити Київ столицею російської держави. За такої ситуації, мовляв, можна сподіватись, що українці вступлять до нової федерації чи конфедерації.

Витворені більшовицькою тоталітарною системою «легіони браконьєрів, безбатченків, бездуховних жорстоких циніків, у чиїх навіть генах не лишилося почуття совісті, моральних самообмежень, розуміння елементарного людського обов'язку»[2], рідною мовою яких ставала російська, нині найбільш войовничо, агресивно виступають проти відродження й утвердження української національно-мовної свідомості, що об'єднує народ як у науково-культурному житті, так і в суспільно-політичному, спрямовує його на державотворчу діяльність. Саме про це свідчить відкритий лист до українців від громадянина США, священнослужителя Української Православної Церкви (Київський патріархат) отця Віктора Пруського:

«На початку вересня довелось мені бути у справах в Запоріжжі. Було спекотно, і захотілось вгамувати спрагу (це в районі великого ринку). Вирішив стати в чергу за квасом. Стояло десь близько півтора десятка людей. Багато українців цурається рідної мови, розмовляє суржиком. Я ж завжди розмовляю українською. Тому й повів бесіду з людьми мовою, якої навчила мене мати. Та ось, із черги відділяються троє чоловіків років за тридцять. Зовсім не п'яні. І починають шарпати мене за сорочку, говорячи: ти прекращай здесь разговарівать по-хахляцкі. Разговарівай, как всє нормальниє люді, па-русскі.

[1] Цит. за: *Гусейнов Гасан.* Исторический смысл политического косноязычия // Знамя.— 1992.— № 9.— С. 195.
[2] *Гончар Олесь.* Будьмо гідними святинь// Літ. Україна.— 1993.— 4 лют.

Я не послухався диктату здорованів і продовжував розмовляти рідною українською мовою. Ці троє стали червонішими за ленінське знамено. Аж затрусилися од люті. А один із них, бризкаючи слиною, закричав, тягнучи мене за руку:

— Пайдьом, націоналіст, пагаварім, почему ти не слушаєшся народа. Ми растолкуєм тебе січас наглядно, что єто Запорожьє, я не твая бандерщіна!

А з черги обізвалася жінка, років за 50, вся в золоті, в кольоровій довгій сукні, що аж переливалася на сонці, з нафарбованими губами і рум'янцями на щоках:

— І в самом дєлє, маладой чєловек, зачєм вам раздражать іх? Разгаваріваіте, как всє, нє атлічайтєсь от остальних! Вот паєдєтє к сєбє ва Львов ілі Тернополь, там разгаваріваіте, как хатітє. Нє било здесь нічєво українскаво і нє будєт.

А тим часом один здоровань з «трійці», недовго думаючи, вдарив мене долонею по обличчі, говорячи, як наче ріжучи мою душу і серце:

— Эт-та матушка Россея. Ти понял это, націоналіст! Катісь в свою бандєрщіну. Ти понял? Ми это покажем тєбє наглядна.

І ці троє з перекошеними від люті обличчями рушили на мене. Я змушений був чимскоріш відійти від отих «вєлікаросов». От як я попив українського запорізького квасу.

Тому й звертаюсь до вас, українці, мої любі друзі, як громадянин США, священослужитель Христової церкви. Скажіть, прошу вас, на якій землі я перебуваю? І чи Україна це? Хто відповість мені? Хай благословить Бог Україну.

З найкращими побажаннями миру, добра» [1].

Хворі на історичне безпам'ятство, національний нігілізм, замішаний на великоросійському шовінізмі, і тепер стоять на заваді розвитку української мови і культури, вбивають нас своєю байдужістю, вкривають «склом і терном нашу путь» (О. Олесь) державотворення. «Друзі народу» з суржиковим світоглядом і догматичним мисленням будь-що намагаються посварити східних і західних українців. Відкрите чи приховане гальмування реалізації Закону «Про мови...» створює передумови для підростання перевертнів, зрадників національних ідеалів, культури, мови.

[1] *Пруський В.* «Нє била здєсь нічєво українскаво...»? // За вільну Україну.— 1992.— 2 жовт.

Не відмовилась від русифікаторської політики Російська православна церква, яка тепер називається Українська православна церква (Московський патріархат). У 1992 р. видавництво «Свет Печерский» (Києво-Печерська Лавра) випустило брошуру «Православие, государство и предантихристова эпоха». Автори видання твердять про винятковість і особливе призначення Російської православної церкви, яка лише одна «содержит всю полноту Богооткровенной истины» (С. 7.). Багато сліз проливається над Третім Римом — Москвою, яка втратила свій імперський ранг у православному світі. Здобуття незалежності православними Церквами на терені колишнього СРСР ними кваліфікується лише як «раскол Русской Церкви перед лицом грядущего антихриста». Передумову відновлення милої їхньому серцю монархічно-православної імперії вони бачать у «восстановлении Православного царя», «особенно ныне, в предверии последней брани Церкви с силами зла» (с. 9).

Показовою є ієрархія «сил сатани», як вони уявляються сучасним ідеологам московського православ'я. Не войовничий атеїзм, не комунізм, не кривава більшовицька ідеологія, що десятиріччями сповідувала заповідь «Вбий!», оголошуються твердинею сатани, а «западный мир есть порождением отступления и целиком контролируется системой зла» (С. 15).

Через названу працю теоретиків Московського патріархату проходить апологетика всього російського і, в першу чергу, принципів: «православие, самодержавие, народность». «Промысел Божий,— твердять вони, — предназначил России быть последним прибежищем Православной Церкви, последним оплотом веры» (С. 32). У цьому зв'язку автори пов'язують здобуття Україною незалежності з «быстрым» ростом латинства», «... особой ересью неожидовствующих».

Показовим є ставлення новоявлених «пророків» до народу, серед якого вони живуть. У трактаті робляться спроби піддати сумніву саме поняття «Україна». Такі уявлення, на думку авторів,— це плід «неожидовствующих» та «исторически неграмотных». Автори настільки переконані в непогрішимості своїх поглядів, що вважають їх викладом християнської ідеології і тому «нападки на настоящую публикацию мы считаем нападками на учение Православной Церкви» (С. 6).

Аналізуючи новий твір православних теологів УПЦ (Московський патріархат), доцент кафедри іноземних мов

Київського політехнічного інституту В. Бублик підкреслив, що «квазіхристиянська риторика не може приховати реакційних ідей і поглядів, серед яких на чільне місце пробивається нетерпимість до інших конфесій, запекла юдофобія, глибоко вороже ставлення до ідей демократії, незалежності України, відродження і розвитку національної духовності, мови, культури. Ідеологічний апарат Московської патріархії розпочав новий наступ «за веру царя и Отечество» [1].

Шовіністично-комуністичні сили зчинили неймовірний галас про насильницьку українізацію у зв'язку з наказом № 123 Міністерства освіти України, який видано на початку вересня 1992 р. Законом передбачена «оптимальна відповідність кількості національних шкіл національному складові населення кожного регіону — зазначав заступник міністра освіти України А. Г. Погрібний.— Тут же йдеться і про впровадження на першому курсі в усіх вузах нашої держави з 1 вересня 1993 року навчання українською мовою; про відкриття з 1 вересня 1993 р. в усіх вузах, у тім числі й технічних, кафедр українознавства, які мають забезпечити читання принаймні трьох предметів: українська мова, історія України, українська література... При цьому ніхто не зазіхає на національну ідентичність етнічних росіян. А з ганебною спадщиною тоталітаризму, коли з мільйонів українців витворили «русскоязычное население», миритися не можна.

На перехідний період ми йдемо й на таке: у містах, де кількість росіян сягає 50 відсотків, дозволяємо у вузах на тому ж першому курсі відкривати паралельно і групи з російською мовою навчання. У перспективі ж державна ланка вищої освіти має функціонувати державною мовою, як це є в будь-якій країні світу» [2].

Однак відбувається безсоромне перекручування реальної мовної ситуації на користь нинішніх явних і перефарбованих русифікаторів. Члени правління Товариства російської культури «Русь» (не обійшлося й тут без фальші — нарекли себе давньою назвою України) М. Дятлова та О. Мальчина, щоб прикрити шовіністичну сутність, здійняли галас з приводу нібито якогось «масового закриття російських шкіл» [3] в Україні.

---

[1] *Бублик В.* Апокаліпсис з Лаври // Молодь України.— 1993.— 2 берез.
[2] Літературна Україна.— 1993.— 29 липня.
[3] Голос України.— 1992.— 23 жовтня.

У листі-скарзі від одеського відділення Товариства російської культури «Русь» за підписом заступника його голови Г. Ричагова стверджувалося, що в Одесі, мовляв, розгортається кампанія українізації, її «вопиюще антидемократический характер вызывает возмущение широких масс населения страны, особенно в областях Юга и Восточной Украины, не говоря уже о Крыме» [1].

Г. Ричагов і його однодумці вважають, що переведення шкіл і вузів на навчання українською мовою суперечить законодавству України і Декларації прав людини. Реальна ж ситуація в Одесі така. «На все місто ... 3 україномовні дитячі садки, 56 — з українськими і російськими групами, тобто ті, де несміливо тільки-но почали запроваджувати українську мову і 247 — російськомовні.

У місті лише 2 україномовні школи. Щоправда, за три останні роки надано статус україномовних 32, але, по суті, вони залишилися російськомовними, бо викладання українською мовою ведеться тільки в перших класах. Повністю російськомовних шкіл в Одесі на сьогодні — 86.

Ще разючіші є співвідношення кількості учнів, які в них навчаються: в україномовних — 1090, в російськомовних (без урахування двомовних) — 160 695.

В Одесі нині мешкає півтора мільйона чоловік, з них українців — 52 відсотки, росіян — 46, інших національностей — 2» [2]. То хто ж покривджений в Одесі — невже росіяни? До речі, в статуті Товариства «Русь» є пункт про те, що одне з важливих завдань цієї організації — сприяння відродженню української культури.

На Луганщині, приміром, у чотирнадцяти містах, кожне з яких налічує близько ста тисяч населення, немає жодної україномовної школи. В самому ж Луганську україномовних — 1, змішаних — 6, а в 1935 році з 25 шкіл у цьому місті було 22 україномовні й 3 російськомовні. «Отаман донських козаків з Луганщини погрожує, що покликатиметься до світової громадськості за порушення прав людини,— підкреслив А. Г. Погрібний.— А вбачає їх у тому, що ми рекомендували (навіть не зобов'язували) в російськомовних школах читати історію і географію України по-українському.

У Харкові, в інших місцевостях Сходу подекуди ведеться пряма агітація проти навчання в школах україн-

---

[1] Цит. за: *Минко Я.* Хто виморожує вруна // Голос України.— 1993.— 29 червня.
[2] *Минко Я.* Хто виморожує вруна // Голос України.— 1993.— 29 червня.

ською мовою *. Всіляко збивають з пантелику батьків, дезорієнтовують їх, вимагають писати з цього приводу якісь спеціальні заяви, в той час як повинно бути зовсім навпаки: заяви допустимі лише в тому разі, коли учень хоче вчитися в школі (класі) з недержавною мовою викладання.

Ось ми атестуємо наші вузи. В гірничо-металургійній групі лише 13,2 відсотка студентів навчаються українською мовою. І вся ця частка припадає на один вуз — Івано-Франківський інститут нафти і газу. А в Дніпродзержинському і Краматорському індустріальних, у Маріупольському металургічному цей показник, по суті, на нулі. Починаємо змінювати цю моторошну картину — одразу гвалт: українізують! Узагалі цей термін неточний, навіть алогічний (подумаймо лишень, як це звучить: українізація українців!). Іде процес дерусифікації, насаджуваної царським і комуністичним режимами впродовж століть» [1].

Російська мова, звісно, не винна в тому, що в руках великодержавних «держиморд» стала знаряддям насильства і духовного терору, витісняючи звідусіль українську, замість того щоб жити з нею у добросусідських взаємостосунках. «Так що про «насильну українізацію» могла б йти мова тоді, коли б ми хотіли нав'язати українську мову росіянам у Росії,— зазначив народний депутат України Михайло Косів.— Підкреслюю: росіянам у Росії (і не треба з цього кепкувати, хто хоча б трохи знає історію, той знає, що таке цілком могло бути) або комусь іншому на його землі. Але ми цього ніколи не робили й не збираємось робити. Повернення ж української мови Українській Державі — процес закономірний, природний і

* Чинилося, наприклад, свавілля щодо державної мови у Харківському інституті громадського харчування. Деканат інженерно-механічного факультету (декан В. В. Сафонов) самочинно скасував вивчення курсу сучасної української літературної мови на другий семестр 1992/93 навчального року у кількох групах, що на першому курсі. Довелося втрутитися філологам і ректорат змушений був відновити на факультеті вивчення державної української мови. Українське слово можна почути лише в особистому спілкуванні окремих викладачів, а вже про студентів і говорити нічого, бо в основному предмети викладаються російською мовою. «..Я достеменно знаю, що не тільки в нашому інституті, а й у багатьох вищих учбових закладах Харківщини Закон про мову просто саботується»,- - підкреслив викладач кафедри українознавства Харківського інституту громадського харчування В. Горовий. (Див.: *Горовий В.* Чи заговорять солов'їною мовою в Харкові?..// Молодь України.— 1993.— 30 березня.

[1] Див.. *Ільєнко І.* Підтримка мови — це підтримка держави // Літературна Україна. — 1993 - 29 липня.

неминучий, яким би важким він спочатку не здавався» [1]. Курс державної політики — повнота задоволення національно-освітніх запитів усіх — і корінного українського населення, і меншин. Це є однією з передумов створення національно-культурного середовища, в якому формуватиметься українська національна еліта, заангажована на цивілізоване державотворення. Адже, як зазначила у доповіді на Другому міжнародному конгресі україністів професор Гарвардського університету Оксана Грабович, «і під польським, і під російським правлінням українці перейняли й інтерналізували негативні проекції домінуючих культур, зокрема — комплекс неповноцінності (культурної, цивілізаційної, моральної). Найпоширенішою проекцією з російського боку стали образи «поющей и пляшущей **провинциальной** Малороссии», «хитрого малороса» (простакуватого, неосвіченого, але меткого, шахраюватого і зрадливого) та «хохлацької галушки» (щось на зразок прізвиська «нігер» у США). Тим часом із польського боку сформувався (й утвердився у численних писаннях — від Кристини Перацької до Герхарда й Валаха) стереотип українців — насильників, анархістів, тупих, неотесаних варварів, яких не торкнулася цивілізація. Відчуття власної неповноцінності й аморальності (зокрема підступності), проектоване колонізаторами впродовж тривалого часу на українців, є сьогодні чи не найболючішою частиною колоніальної спадщини цього краю. Глибоко інтерналізоване у колективній психіці (взяте на віру) і трансформоване в негативний власний образ (self-image) це відчуття істотно ускладнює процес переходу до нових, демократичних форм існування» [2].

Вороги Української держави добре розуміють, що «мова, випливаючи з непізнаних глибин людської природи, стає цементуючим ферментом нації,— зазначає Т. Панько.— З утратою поняття рідної мови люди втрачають психічну константу, моральні засади, зв'язок зі своїм родом» [3], народом, нацією, не відчувають потреби у своїй державі. І нині антиукраїнські сили всіляко обмежують використання української мови, щоб надалі знекровлювати інтелектуальні судини нації, бо «мова для

[1] *Косів М* На вибір: словники або автомати Калашникова // Високий замок.— 1993.— 1 квітня.

[2] *Грабович О.* Колоніальна спадщина в сьогоднішній Україні: кілька ключових питань // Ратуша.— 1993.— 9 жовтня.

[3] *Панько Т.* Інтелігентність нашого мовлення // Молодь України.— 1992.- - 3, 4 листоп.

культури — те саме, що центральна нервова система для людини» (С. Лем.). Відмова від рідної мови навіть якоїсь частини народу не проходить безкарно. А якщо взяти під увагу специфічно наші українські обставини, коли одна частина народу вважає збереження рідної мови основною суттю свого життя, а інша ставиться до цього байдуже, а подекуди й вороже, то «як у таких обставинах консолідувати народ, як побудувати гармонізоване суспільство, державу? — запитував М. Косів і роздумував.— Можливо саме на це і розраховують ті, для кого кісткою в горлі є українська державність, себто російські великодержавні шовіністи. Тут, в Україні, вони все роблять для того, аби і в умовах української незалежної держави продовжувати русифікацію східних теренів української землі, «плавно» переходити звідти до русифікації Галичини, а там, у Росії, вони на найвищих щаблях влади заявляють про своє право «захищати» (навіть силою зброї) російськомовне населення на будь-якій території колишнього Совєтського Союзу. Навіть більше: оголошують ті зросійщені території своєю власністю»[1].

Долучилися до антиукраїнської істерії й видатні діячі російської культури — академік Д. Лихачов, письменник С. Залигін, співак Є. Нестеренко, композитор Г. Свиридов, патріарх Алексій II. У своєму зверненні до парламентів незалежних держав вони стверджують, що в нових країнах СНД національна державна мова «стає ворогом іншої національності, для іншої мови»[2], себто російської. Насправді реальність зовсім інша.

Справді материнське піклування про запити і потреби росіян в Україні не зустрічає паритетного цивілізованого розуміння офіційною Росією, не спонукає її подібно ж або хоч терпимо ставитися навзаєм до українців на своїй території. Не можна й близько порівнювати можливості росіян розвивати свою культуру в Україні з можливостями українців бодай найменшою мірою зберігати свою національну автентичність у Росії. Ось що засвідчує статистика:

«Кількість російськомовних державних шкіл в Україні — 5 283; Кількість україномовних державних шкіл у Росії — 0; Кількість дітей, які навчаються в російськомовних школах в Україні (тис. чол.) — 3 416,1; Кількість дітей, які навчаються в україномовних школах Росії — 0; Кількість російських (лише з Москви) телепрограм в Україні — 2; Кількість україномовних телепрограм у Росії — 0; Вузи, в яких навчаються російською мовою в Україні,— всі; Вузи, в яких навчання українською мовою в Росії,— 0; Кінотеатри з демонстрацією фільмів російською мовою в Україні — всі; Кінотеатри з демонстрацією україномовних фільмів в Росії — 0; Книгарні для продажу російської літератури в Україні — всі; Книгарні, де продавали б українські книги в Росії,— 1 (в Москві); Кількість російських театрів в Україні — 18; Кількість українських театрів у Росії — 0»[1].

У відкритому листі Президентові України, голові Верховної Ради України, прем'єр-міністру України голова Української Всесвітньої Координаційної Ради Іван Драч підкреслив, що «демократична Росія продовжує ленінсько-сталінську національну політику КПРС*, що привела до згубних наслідків планетарного масштабу, підриває основи існування самої Росії»[2].

Роздумуючи над наслідками страшної і нахабної українофобії, яка завжди була стрижнем імперського московського месіанства, Роман Іваничук підкреслив, що так склалося тому, бо Росія, «бач, не мислить себе без України, вона мусить мати колонію, житницю, рабів, бо, зайнята ремеслом завойовництва, відучилася сама працювати. Та Росія, яка є власне Росією — колишнє Московське царство — заросло бур'яном, там села зяють чорними ямами розбитих вікон, там животіють — на багатій землі — напівголодні люди, так правдиво описані у творах шовініста Василя Бєлова, які замість працювати й видобувати із своєї землі матеріальні й духовні скарби, ходять по Москві з плакатами, на яких написано: «Борис, заставь хохлов накормить Россию!» До якої ганьби й самоприниження дійшов талановитий народ...»[3]

Безперечно, окремі росіяни розуміють, що різні жириновські, макашови, руцькі, касатонови, лебеді, козаренки, остроущенки, чародєєви цілеспрямовано роблять

[1] *Косів М.* На вибір: словники або автомати Калашникова // Високий замок.— 1993.— 1 квітня.
[2] Цит. за: *Минко Я.* Хто виморожує вруна // Голос України.— 1993.— 29 червня.

[1] Молодь України.— 1993.— 16 липня.
* Правда, 23—24 жовтня 1993 р. відбувся Перший Конгрес українців Росії, на якому головою ради Об'єднання українців Росії обрано письменника Олександра Руденка-Десняка, його першим заступником — голову товариства «Славутич» льотчика-космонавта Павла Поповича.
[2] *Драч І.* Відкритий лист... //Молодь України.— 1993.— 16 липня.
[3] *Іваничук Р.* Благослови, душе моя, Господа...— С. 65.

з представників російських меншин у державах СНД ударну п'яту колону імперсько-більшовицького реваншу. Тривогою з цього приводу пройнятий лист С. Тетеріна з Тернополя: «Я росіянин, син військового, що тинявся після війни по всьому Союзу. Отже, побачив я «1/6» зусібіч. Ще багато років тому звернув увагу на не вельми зичливе ставлення до росіян у Таджикистані, пізніше — у Литві, нарешті в Баку. Але чому? Тепер, здається, я докопався до відповіді. Весь секрет у самих нас, росіянах. Адже ж скільки існує Російська держава, стільки літ вона воює і гнобить своїх сусідів — і царська імперія, і радянська...

А нині цей процес пішов у зворотному напрямі, кордони Російської держави звужуються, і це природно, та росіяни цього збагнути не хочуть. Ми привчені до того, що до нас всюди мусять прислухатися, нас повинні скрізь поважати, всі під нас мусять підлагоджуватися. Майже всі ми, росіяни, проживши 30—40 років серед узбеків, литовців, молдаван, українців, так і не навчилися їхньої мови...

Заради всього святого на Землі прошу вас, брати мої росіяни, вгамуйтеся, досить нам «единой и неделимой», такої величезної і страшної! Час, нарешті, поважати й інші народи, особливо, якщо ми прийшли в їхній дім»[1].

Хоч гостру, але об'єктивну оцінку висловив Григорій Гуртовенко: «...В Україні, як тільки заходить про українську мову, то так зване «російськомовне населення» кричить до посиніння про примусову українізацію та вимагає другої державної мови — російської.

Російські шовіністи для загострення міжнаціональних відносин придумали визначення — «російськомовне населення». Правда, нині в шовіністичній пресі починає з'являтися нове визначення «русскофамильное население». Але, попри різні визначення, суть цих людей одна. Бо якщо «інородці», котрі приїхали в іншу державу, живуть у ній десятиліттями, не в змозі вивчити мову корінного населення, то це насамперед характеризує їхні розумові здібності. Тому правильніше називати таке населення не російськомовним чи російськопрізвищним, а — одномовним, бо одномовність тої чи тої категорії людей — явище рідкісне.

Як повідомила газета «Комсомольская правда» 1 квітня 1992 р., для роботи в московському ресторані «Олимп»

[1] *Тетерін С.* Поважайте себе й інших // Літ. Україна.— 1992.— 1 жовт.

господарі запрошують не одномовних, а «офіціантів із знанням англійської та французької мов».

Ось і виходить, що одномовні депутати у Верховній Раді України демонструють не свій російський патріотизм, як вони гадають, а свої розумові здібності. Такі депутати тільки й здатні волати про примусову українізацію, але їх у Москві не взяли б навіть в офіціанти. То чи потрібні Україні одномовні депутати?

Щоб виїхати до Ізраїлю, євреєві треба вивчити додатково до російської ще мінімум, як вони стверджують, «півтори іноземних мови — англійську та іврит». Іврит майже без голосних, тому цю мову, пише «Правда Украины» у статті від 28 березня 1992 року, євреї вважають за півмови. Насправді ж емігранти по суті мусять вивчити ще три мови — англійську, іврит та ідиш. Але, незважаючи на необхідність знати чотири мови, люди вчать їх і їдуть... Однак ніхто ніде й ніколи не чув, що в Ізраїлі існує примусова євреїзація.

Водночас варто замислитися і над таким. Газета «Правда» у статті «Кого считать евреем» наводить такі цифри: в колишньому СРСР проживало два мільйони євреїв, а бажаючих виїхати до Ізраїлю — дванадцять мільйонів. Виходить, що 10 мільйонів чоловік, котрі бажають виїхати до Ізраїлю, не євреї, але згодні додатково вивчити ще три мови. Та ніхто з них, неєвреїв, не кричить про примусову євреїзацію, і не вимагає в Ізраїлі другої державної мови — російської»[1].

Українсько-російська мовна інтерференція є класичним прикладом свідомо запланованої мовної експансії деструктивного характеру, пов'язаної з поступовим культурним занепадом, з поступовою втратою престижу української мови, що з часом могло призвести до втрати статусу нашої мови. Ігор Осташ підкреслив, що соціолінгвістичні процеси, пов'язані з витісненням однієї мови іншою, з її поступовим згасанням чи відмиранням, обов'язково проходять через стадію двомовності. Наступною стадією в багатьох випадках є входження переможеної мови в якості субстрата в мову-переможницю.

Джерелами мовної стійкості народу (за О. Ткаченком) є чотири доконечні умови його національного існування:

1) національна традиція (вона ж історична пам'ять);

[1] *Гуртовенко Г.* Чи потрібні Україні такі депутати? // Літ. Україна.— 1992.— 16 лип.

2) нерозривно пов'язані національна свідомість та солідарність;

3) національна культура (духовна і матеріальна),

4) національний мир і співробітництво з усіма іншими народами, що живуть на території цього народу;

Аналізуючи ситуацію з національною мовою в Україні, І. Осташ додав ще такі важливі фактори, які впливають на її розвиток, функціонування:

1) наявність державності, державна незалежність:

2) економічний суверенітет (потужною рікою українізації була також кооперація).

3) національна церква;

4) національна армія [1].

Нинішня певність, що престиж української мови підніметься в Україні і за її межами, «оперта на підсвідомому відчуванні вартости якогось глибшого феномену в глибині раси» (Ю. Липа). Це психологічне явище вчені називали «клітиною, затисненою до відпору, клітиною, що не дається більше вбгатися». «Що це таке, затиснена до відпору клітина? Це фізіологічна чи анатомічна клітина? — запитував професор Марсіял і відповідав.— Це думка, замкнена в такій клітині. Така «зібгана клітина» витворюється в мозку кожної одиниці, що її мову, характер нації чи релігію переслідувано. Можна заборонити одиниці говорити її мовою, можна втискувати в їх голови цю чужу мову. Але чим натиск є раптовіший, сильніший, тим відпорніша затиснена клітина. Коли ж прийдуть, скажімо, якісь політичні чи суспільні події, які ослабляють цей натиск, наступає такий швидкий, такий потужний і цілковитий вибух клітин, що відбудова мовна, інтелектуальна, духовна й моральна стихійно затирає сліди всякого утиску» [2].

Характерним прикладом «вибуху затисненої до відпору клітини» є пробудження, відродження, утвердження національної самоєвідомості і гідності української патріотки, поетеси Олени Теліги. Вона розповідала Уласові Самчуку:

«Уявіть собі великодержавного, петербурзького, імперіяльного шовініста, який з перших дитячих років звик дивитися на весь простір на схід, захід і південь від Петербургу, як на свою кишенькову власність. І якого не обходять ні ті живі людські істоти, що той простір заповнюють, ні ті життьові інтереси, що в тому просторі існують...

[1] *Осташ І.* Сучасна мовна політика в Україні // Куди ідеш, Україно?— Одеса, 1992.— С. 139.

[2] Цит. за: *Липа Ю.* Призначення України...— С. 138.

Я не була киянка. І не петроградка. Я була петербуржанка. Я там виросла, там вчилася, там провела війну, там насичувалася Петром І, Катериною Великою... Ну й, розуміється, культурою імперії, главою якої був Олександр Сергійович Пушкін.

І от коли я опинилася в такому ультрафранц-йозефському містечку, у якому люди говорили чомусь, як мені здавалося, праслов'янською мовою, що звалося Подєбради, в новій, маленькій Чехо-Словацькій Республіці, з царствуючим професором Масариком, я була приголомшена, що мій власний батько, відомий і заслужений, справжній російський професор Іван Шовгенов, якого чомусь перезвали на Шовгеніва, є не що інше, як ректор школи, яку звуть господарською академією, де викладають «на мові» і на стінах висять портрети Петлюри. І, о жах! Навіть приватно і навіть дома говорять на тій самій «нікому не зрозумілій», як у нас звичайно казали, мові. (Олені Телізі було 15 років, коли вона разом з матір'ю у 1923 р. нелегально покинула Радянський Союз.— *В. Л.*).

Уявіть мої переживання! Я була вражена, ображена. Цілі роки я воювала з батьком, а згодом і матір'ю з приводу цього. Мої рідні брати Лев і Сергій і до цього часу (мова про 1941 рік.— *В. Л.)* не здають позицій великодержавности, а Сергій навіть править там за «ізвєстнаво русскаво поета». Моїм товариством були «істінно русскіє люді» з табору Денікіна та Врангеля, з ними я приятелювала, читала Гумільова, громила сепаратистів, і знаєте, як це сталося, що я з такого гарячого Савла стала не менш гарячим Павлом? З гордости.

Сталося це дуже несподівано і дуже швидко. Це, можливо, була одна секунда... Це було на великому балю у залях Народного дому на Виноградах, що його улаштовував якийсь добродійний комітет російських монархістів під патронатом відомого Карла Крамажа. Я була тоді у товаристві блискучих кавалерів, ми сиділи при столику і пили вино. Невідомо хто і невідомо з якого приводу, почав говорити про нашу мову за всіма відомими «залізяку на пузяку», «собачій язик»... «Мордописня»... Всі з того реготалися... А я враз почула в собі гострий протест. У мені дуже швидко наростало обурення. Я сама не знала чому. І я не витримала цього напруження, миттю встала, вдарила кулаком по столу і обурено крикнула: «Ви хами! Та собача мова — моя мова! Мова мого батька і моєї матері! І я вас більше не хочу знати!»

Я круто повернулася і, не оглядаючись, вийшла. І більше до них не вернулася. З того часу я почала, як Ілля Муромець, що тридцять три роки не говорив, говорити лише українською мовою...» [1]

Вихолощувані релігія, філософія, психологія, мораль українського життя, порушені національні традиції в сім'ї, тобто у тій царині, де народ, етнос відтворюється, завели нас у духовну прірву, призвели до кризи особи, які дуже важко нині долати. Це складне морально-психологічне явище пов'язано з тим, що національні громадянські або безнаціональні (рабські) почуття засвоюються людиною ще у дитинстві. Пізніше вони функціонують переважно на підсвідомому рівні. Переосмислити сформовані стереотипи складно. Це очевидно, адже чимало людей нині ще не мислить українськими національними, державотворчими інтересами. Вироблена більшовицькою ідеологією класова свідомість заважає утвердженню загальнолюдських цінностей, які базуються на національних здобутках.

Особливо важко позбуватися почуття вторинності, меншовартості, малоросійства, бездержавності. Імперсько-комуністичні міфологеми про мудру ленінську національну політику, суттю якої було злиття націй та мов, і досі гальмують утвердження української мови як державної в Українській Державі.

Однак у процесі державного, національно-мовного відродження треба брати до уваги думки Ю. Липи про те, що «відпорність українців стверджує велику силу їх підсвідомих, расових первнів. Первні ці є триваліші, ніж усі зовнішні обставини Вони є щось найпевніше в душі українця. На жодного з них не можна дивитись як на пропащого. Чи побут, чи жіноче тепло, чи почуття чести, мальовничости, чи історизму — все варто вжити, щоб тільки завернути одиницю назад до своєї раси... Не можна зрадити власної крови, можна її тільки понизити, навіть поганьбити. Чи ж не є це моральним обов'язком українця свою кров спасти від пониження чи ганьби? У великих процесах історії, що в них рішається доля України, є широкий розмах можливостей, де інтуїція раси грає найважливішу ролю. Традиції і ритм раси існують від тисячоліть» [2].

Історії відомий складний процес дегерманізації чеського народу, і нинішня чеська мова — одна з наймилозвучніших у світі. Те саме було з болгарами після п'ятисотлітнього турецького поневолення. Дивовижним явищем нашого часу є відродження староєврейської мови іврит. Розуміючи і підтримуючи євреїв, різні дятлови, мальчини всіляко перешкоджають природному процесові дерусифікації в Україні, поверненню українців до своєї мови, до своєї ментальності. Для збереження реальної ситуації, а вона досі жахлива і стосовно функціонування та розвитку української мови, захисники «общерусского языка» вдаються за допомогою навіть до класичних висловлювань відомого українського мовознавця О. Потебні з приводу ролі рідної мови у морально-психологічному, інтелектуально-творчому розвитку дитини.

Олександр Потебня піднімав голос на захист української мови в лоні російської імперії. На жаль, його думки актуальні й сьогодні — але стосовно української мови, а не російської. Бо коли й надалі продовжувати формувати в українців російську свідомість у навчально-освітніх закладах України, то не будемо мати Української держави.

Однак об'єктивну оцінку історичних і нинішніх фактів, подій, явищ глушить шовіністична, всеохоплююча українофобська інформаційна інтервенція, яка розрахована на морально-психологічний, вольовий злам українського народу. Це є метою, як справедливо підкреслює політичний оглядач «Народної газети» Володимир Ковтун, шовіністичної російськомовної, «обрусевшей» преси в Україні. Вона запопадливо служить російському імперіалізмові. Окремі видання, як не прикро, відіграють роль пропагандистів «комунофашизму», який «не лише в минулому, в масових убивствах та голодоморах 20—40-х років, в розкроюванні черепів саперними лопатками та чавленні танками інакодумців,— підкреслював талановитий учений-біолог, публіцист, патріот України В. Степанюк, життя якого обірвалося 6 листопада 1992 р. внаслідок трагічного випадку, що стався за нез'ясованих обставин.— Сьогодні він (комунофашизм) частіше буденно-звичайний. Він в істерії натовпу «совків» на захист Леніна, Сталіна, Жовтня, глибоко сидить у симпатиках жириновських та ніноандреєвих, він — у «ковбасній» ідеології та дебоші десантників-«інтернаціоналістів». «Комунофашизм» — у монументах терористу № 1 XX століття та в трояндах до них, в затупуванні та заплескуванні опонентів чи в дебільно-зловтішному реготі у Верховній Раді з приводу студентського голодування та в цинічно-

[1] *Самчук Улас.* На білому коні// Дзвін.— 1993.— № 1.— С. 55—56.
[2] *Липа Ю.* Призначення України...— С. 139—140.

блюзнірському вердикті відомого ескулапа: «Нехай голодують, нам буде більше їжі». Нарешті комунофашизм — у бажанні В. Івашка «дати по фізіономії» кожному, хто скаже правду про КПРС»[1], спадкоємці якої, володіючи мільярдами, створеними мозолястими руками трудящих, розгорнули бурхливу діяльність за реанімацію комуністичної імперії зла, за повернення для себе райського «советского отечества».

«Це вони, 8 відсотків, які проголосували проти вільної України, залишившись при владі, за один рік розпродали та розікрали нашу державу, засаботували економічні реформи, перекачали в російські й західні банки мільярди народних грошей, через кооперативи й малі підприємства при державних заводах і фабриках розтягли по власних кишенях наароблене народом,— так оцінював діяльність комуністичних партелітників, які ратують за реставрацію Союзу через СНД і реабілітацію КПРС—КПУ, голова Демократичної партії України, народний депутат України В. Яворівський.— Саме вони поховали за кордоном вкрадену валюту. Саме вони і насаджені ними в попередні роки директори підприємств попризначали собі й своїм лакузам величезні зарплати, скорочуючи при цьому випуск товарів і свідомо розкручуючи нові витки інфляції, підвищення цін. І тепер вони хочуть усі свої чорні справи списати на незалежність України»[2]. І таким способом створюють передумови для розгулу комунофашизму, антиукраїнської істерії, що, не дай Боже, може призвести до розшматування території України, втрати її державності.

Глибоко усвідомивши це, перетворивши світлі мрії, пісенний романтизм, мітингову ейфорію у злагоджену, сумлінну, щоденну, буденну працю (зрозуміло, що кожен має стати власником, бо лише власник-господар є повноцінним громадянином), ми вирішимо важкі соціальні проблеми, врятуємо Україну від фатальної небезпеки і водночас допоможемо великій масі росіян збагнути гуманістичну суть державно-політичних змін. Варта у зв'язку з цим уваги оцінка, яку дав новій євразійській геополітичній карті відомий громадсько-політичний діяч Збігнев Бжезінський: «Розваливши Російську імперію, незалежна Україна створила можливість для самої Росії — як держави і нації — стати нарешті демократичною і європейською. Українська незалежність, таким чином, корисна для Росії. Вона не є явищем антиросійським, навпаки — є явищем, по суті, проросійським. Тому що коли б Росія збереглась як імперія, її народ мусив би й далі жити в державі злиденній і диктаторській. Поява незалежної України є, таким чином, не лише важливим геополітичним явищем, а й явищем політико-філософським»[1].

Лише на такому грунті можна будувати доброзичливі взаємини між Україною і Росією. Не піддаватись провокаційним закликам бабуріних: «Либо Украина вновь воссоединится с Россией, либо — война»[2]. На жаль, імперські і проімперські засоби масової інформації, прославляючи московський неомесіанізм, в ім'я «единства и могущества российского государства» паплюжать Українську державу, її символи, мову, культуру, традиції, звичаї. Щоб деморалізувати дух національного відродження, новітні булгакови і шульгіни, андріяшеви і гогоцькі, прикриваючись принципами свободи слова, плюралізму думок, настійливо нав'язують думку, що український народ розчарувався в незалежності, бо, мовляв, саме тому, що розпався СРСР, погіршилось життя, запанувала мафія, розвинулась корупція, до безмежжя розперезались злочинці, ось-ось станеться страшний соціальний вибух. Єдиний порятунок — повернутися в «Союз нерушимый республик свободных».

Така основна ідея націонал-шовіністичних мітингів, які організовував і проводив у Севастополі так званий Фронт національного порятунку. У зверненні, яке опублікувала 4 лютого 1993 р. «Літературна Україна», відзначалось:

«Площадь Нахимова стала уже постоянным местом проявления самых низменных, уродливых, недостойных цивилизованного человека чувств и поступков со стороны великовозрастной и в то же время консервативно-реакционной части населения города. За свою долгую и трудную жизнь эти люди привыкли к мраку и невежеству, обману и насилию. Нововведения вызывают у них неприязнь, а демократия пугает. Тоталитарная система сделала свое черное дело. Она уничтожила в этих людях веру в торжество добра, справедливости, стремление к лучшему.

[1] *Степанюк В.* Комунофашизм та його спадкоємці // Народна газета.— 1992.— № 45.— Листопад.
[2] Літ. Україна.— 1993.— 4 лют.

[1] *Бжезінський Збігнев.* Україна має стати європейською державою// Сучасність.— 1992.— № 9.— С. 125.
[2] Известия.— 1992.— 27 трав.

Фронт национального спасения беспокоит судьба русской нации. Это похвально. Но вот от чего ее нужно спасать — непонятно. В школах, техникумах, ПТУ, институтах Севастополя преподавание ведется на русском языке. 99 % библиотечного фонда — это книги, изданные на русском языке. Кинотеатры демонстрируют фильмы только на русском. Севастопольское телевидение также предпочитает русский. Завсегдатаи концертных залов — художественные коллективы Российской Федерации.

В магазинах, транспорте, на улицах звучит русская речь. Заговорить по-украински — смотрят, как на иностранца. Так что русской нации, живущей в столь благоприятных условиях, жаловаться просто грешно.

Украинцы, а также представители других национальностей, проживающие в Севастополе, крайне обеспокоены той обстановкой, которая складывалась в этом городе на протяжении многих десятилетий и существует до настоящего времени. Налицо явно выраженная национальная дискриминация. Она объясняется отсутствием элементарных знаний в области украинского языка, истории Украины, национальных обычаев и традиций украинского народа, его культуры, искусства. Именно в этом причина невежественного и пренебрежительного отношения ко всему украинскому.

Председатель Севастопольской организации Народного руха Украины
А. И. ПОДОЛЬНЫЙ;

Председатель Севастопольской организации Украинской республиканской партии
В. Н. СТРУТИНСКИЙ;

Председатель Севастопольской организации Союза офицеров Украины
А. А. ПЛЯШЕЧНИКОВ;

Председатель Севастопольской организации Всеукраинской организации «Просвіта»
Е. В. УСЕНКО;

Атаман Севастопольского куреня украинского казачества
В. О. ЗЕМЦОВ;

Член координационного совета Конгресса украинцев Крыма.
И. Г. КИРЮЩЕНКО».

Виступаючи на установчих зборах антикомуністичного, антиімперського фронту, Дмитро Павличко підкреслював, що відновити «единую и неделимую родину», в межах СРСР, повернутися до соціалістичної економіки — такий напрям діяльності шовіністично-більшовицьких сил, які було розгулялися в Москві, одержавши несподівано підтримку не те що від лідерів ГКЧП, а від самого Конституційного суду Російської Федерації. Загрозливе пожвавлення тих самих сил спостерігаємо і в нас. Лунають заклики до повалення влади Президента. Ідеологію нашої державності принизливо називають націоналістичним чадом. Залякують насильницькою українізацією, а тим часом самі русифікують Південь і Схід України. Кличуть до страйків, щоб повалити уряд. Наповнили Україну відверто антиукраїнською, антидемократичною пресою. Розкидають летючки, в яких зневажається наш народ. І чим більше зовнішня і внутрішня політика нашої держави знаходить народну підтримку, тим більше казяться проімперські і прокомуністичні сили, використовуючи демократію для осягнення своєї мети.

Тяжка економічна ситуація в Україні підживлює прибічників щасливої майбутності, здобутої ненавистю до заможних і маючих. Ми всі виховані на цій ненависті, і, хоч як прикро зізнаватися, так само вірили, що головним учинком справедливості, як співав Кармелюк, є забирати в багатих і віддавати бідним. Власне, на таких, які ще не позбулися тої наївної і революційної віри, хочуть оперти свою діяльність відновлювачі КПРС—КПУ, баламутячи та втягуючи народ у боротьбу не за правду, а проти своєї держави і проти свого народу[1].

Проаналізувавши стан книговидавничої справи в Україні, Дмитро Пилипчук опублікував у газеті «Літературна Україна» такі дані: із 2277 друкованих одиниць книжкової продукції виданих 1992 р. в Україні й зафіксованих у бібліографічному списку «Друга читача», 1409 (або 61,9 %) вийшли російською мовою, тоді, як українською тільки 868 (38,1 %). Загальний тираж видань становить 75,9 мільйона примірників, з них російською мовою — 54,4 мільйона примірників (71,7 %), українською — 21,5 мільйона (28,3 %). На кожен примірник перекладеної художньої книжки державною мовою українського народу припадає двадцять два (!) примірники подібних

---

[1] *Павличко Д.* Фронт єдності, а не розколу// Літ. Україна.— 1993.— 25 лют.

видань мовою покійної комуністичної імперії (і це без урахування того, що завозиться з колишньої метрополії). Сьогодні в Україні вже три чверті тиражу дитячої художньої літератури продукується не державною мовою. З-поміж 380 видавництв та інших структур, які випускали книжки та брошури, українською мовою видрукували їх 106 видавців (27,9 %); російською мовою — 207 (54,5 %); двома мовами — 67 (17,6 %), зокрема: переважно українською — 26 (6,8 %), переважно російською — 41 (10,8 %). Художню літературу тільки українською мовою випускали 18,6 % видавців, українською та російською — 14,5 %, а тільки російською — 66,9 %. Забезпеченість росіян в Україні російською книжкою протягом останніх десятиліть у кілька разів перевищувала і перевищує забезпеченість українців та інших неросійських національностей України книжками рідною мовою; бібліотечний фонд наукових, масових та спеціалізованих бібліотек складається головним чином з російськомовних видань; в Україну з Росії надходять сотні передплатних періодичних видань російською мовою[1].

Російські засоби масової інформації, перебуваючи, на відміну від українських, в штучно створених економічно вигідних умовах, монополізували український внутрішній інформаційний ринок. «Відпочиваючи в Криму, я всього лише за 96 купонів купив стільки російських видань, що для них потрібна була б окрема валіза,— зазначив голова Спілки журналістів України Євген Вербило.— І що ж я в тих дешевих газетах вичитав? Що незалежна Україна не має майбутнього, що це дестабілізатор, ворог. Я підготовлена людина і знаю, що тут до чого. А якщо читач — людина непідготовлена?! А непідготовлена, як правило, малоімуща людина (хоча я теж звичайно не мільйонер), котра може дозволити собі лише дешеву газету?! Які висновки вона зробить і до яких дій вдасться?! Ми повинні зробити все, аби видання інших країн не були дешевшими за наші. І механізми для цього є. Адже оскільки газета (крім усього) той же товар, ввезення її теж має обкладатися митом, як і інші товари. Те ж стосується і передач радіо і телебачення. Хочеш дивитися антиурядову програму — плати. Так, до речі, практикується в усіх нормальних країнах. Росія ж не поспішає створювати на своїй

[1] *Пилипчук Д.* Не подзвін і не тренос // Літературна Україна.— 1993.— 25 березня, 8 квітня.

території рівні можливості для нашої преси! Ми ж для неї — «режим найбільшого сприяння»[1].

Завдяки «режимові найбільшого сприяння», відсутності державної програми функціонування засобів масової інформації в Україні комерційні структури телебачення і радіомовлення відверто зневажають інтереси держави та культурного відродження народу, свій культурний та моральний рівень поставили за власний закон. Внаслідок цього, а також пропаганди на екранах низькопробної комерційної американської кінохалтури з культом насильства, сексу, вбивства, комерційні канали масово русифікують Україну, насаджують аморальність та зневагу до національних традицій, моралі, культури. «У Миколаєві, приміром, діють три потужні русифікаторські канали, господарями яких є: компанія «Тоніс» (розпросторена з Росії в Україну), компанія «Телеком-1» та місцеве кабельне телебачення. Їм надані державні технічні можливості, завдяки «стараннням» Міністерства зв'язку. Тим часом, місцевому державному телебаченню в окремому каналі це міністерство відмовляє. Схоже, що російські комерційні телеструктури міцно зрослися з державними — наслідок маємо. При цьому компанія «Тоніс» вже захопила пів-України — від Харкова до Миколаєва й Одеси, і буде «рости» далі, як держава в державі, якщо український народ не матиме захисту в особі власної держави. Комерційне російське телебачення становить смертельну небезпеку для молодої держави, проводячи активну русифікаторську політику. Якщо ріст цього спрута не зупинити, він задушить всю Україну»[2].

Великою тривогою, навіть відчаєм пронизана стаття Віталія Коваля «Під чиїм же, коню, ми вікном?..», в якій, зокрема, підкреслено: «Хоч лусни, кричи про національне Відродження, бий себе в груди, клянись, а слово вкраїнське **вмирає**... Перестало виходити багато українських газет і журналів. Письменницька «Літературна Україна» — вона свою справу зробила по відродженню, тепер її тираж спустили нижче, ніж за дрімучого застою, а обсяг — досить і половинки, а це вже вперше за всю історію переривається її випуск. Для наймасовішої «Молоді України» тепер стало досить виходити тричі на тиждень.

[1] *Вербило Є.* Яка преса потрібна Україні // Молодь України.— 1993.— 19 жовтня.

[2] *Бойченко В., Іванюченко А., Сліпець В., Кіптані В., Шпак Р., Вакула Є., Осадчук А.* Чи вирвемося з пут русифікації? // Молодь України.— 1993.— 29 липня.

Колись кількамільйонні щоденні «Сільські вісті» — чотири рази. Українізуйтесь тричі на тиждень! А журнали «Україна», «Київ», «Дніпро», «Вітчизна» — кому тепер потрібні оці символи? Вони на грані вмирання і сподіваються тільки на читачів, що спроможуться щось кинути на виживання. Нема паперу, нема грошей, пошта наша стала така дорога, наче вона доставляє українські газети й журнали космічними ракетами, наче вона, як у війну, не минає жодної квартири.

Зате все є для російськомовних видань. Отут уже повний розквіт. І ввозиться він не з якогось зарубіжжя, а виготовляється вдома і не для чогось, як для... «зросійщення краю» під димовою завісою «відродження». Тут тобі на будь-який смак: «Деловая Украина», «Киевские новости», «Киевские ведомости», «Украинский обозреватель», «Блин», «Уголовное дело», «Новая газета», «Казначей», «Стадион», «Наша республика», «Контракт» і несть їм числа. Самі по собі цікаві, привабливі видання Читайте, любіть, українізуйтесь, будь ласка!

Щоб ще тонше відчути національне відродження, за яке всі так ревно ратуємо, загляньмо в кіно. Українського національного, визнаного колись всіма екранами світу, уже немає. Імпорт! Ось кінорепертуар на один тиждень: «Моя мама — перевертень», «Тато — мій коханець», «Акт помсти», «Жага помсти», «Бабник», «Постріл у труні», «Опівнічний жах», «Раптове кохання», «Гола мішень», «Чорна кішка», «Дика орхідея» «Секс-візит»... Ще один тиждень: «Эммануэль», «Калигула». «Территория любви», «Искусство любви» «Сексуальное чувство», «Рабыня секса», «Посвящение в мужчины», «Дьявол и блудницы»...

Поряд драматичний театр привабливо закликає: «Мама, полюби демократа», «Убьем папу»...

Переплакавши разом з багатими, вся суверенна Україна щовечора майже на чотири години опиняється в полоні «Санти-Барбари» чи «Просто Марії», проходить лікнеп з «неперспективної» національної культури на престижну світову. Найнатуральніше тобі «відродження». У колі сім'ї, з дітками «Тет-а-тет». В усіх можливих і неможливих позах...

Шляхом закриття газети «Друг читача», що давала майже повну бібліографію всіх книжкових видань незалежної України, уже стали засекреченими дані, як проходить в незалежній Україні процес «обрусения». Перед самим її закриттям було зафіксовано в січні 264 назви книжок. З них українською мовою було лише 104. Як це мож-

на зрозуміти і чим пояснити? Яка, скажімо, була потреба видавати мовою чужої держави ось хоча б такі книжки: «Экономическое развитие общества», «Специалисты с высшим образованием в новых условиях хозяйствования», «Тропою генетики», «Гидробиологический режим Днестра и его водоемов», «Цитогенетика сахарной свеклы», «Искусство управлять», «Умственноодаренный ребенок», «Аксессуары женской одежды», «Веселые спицы», «Футбол Украины», «Поэзия XX века: слово, текст, мир», «Эхо Чернобыля» в Запорожье»... Чиє це «эхо»?..

Мабуть, я нічого не розумію в державній мовній політиці. Про що ж ми тоді кричимо? В якій державі живемо? Під чиїм ярмом? Де наше національне Відродження?

«Ой, не хаді, Грішка, да і на пікнік...» Одеський губернатор ще й не такої б заспівав, аби побачив, як десь на привозі, на вокзалі, в будь-якому більш-менш людному місці з небаченою наполегливістю проштовхуються домашнього примітивного приготування «Анжелики», «Эммануэли», «Скарлеты», «Марианны», «Смертельная пыль», «Рок на двоих», «Мертвый гость», «Машина любви», «Радость секса»...

Багато що з цього русофобського їдла видається з всевиправдовуючим девізом: «Часть средств, полученных от продажи книги, перечисляется на счет общества «Милосердие». Ось таке милосердя для українського народу, і воно не експортується з чужих держав у вигляді гуманітарної допомоги, а виготовляється вдома, в рідних українських видавництвах. Чи не для розбудови нашої України? І чим відрізняється воно від оксамитової брежнєвської теорії «злиття націй»?» [1]

До розвинутого, багатого суспільства можуть прийти лише розвинуті, моральні, освічені, національно свідомі люди. Наданням 28 жовтня 1989 року українській мові статусу державної «з метою сприяння всебічному розвиткові духовних творчих сил українського народу, гарантування його суверенної національно-державної майбутності» Верховна Рада України зробила крок історичної ваги. Було створено правову основу для всебічного відродження української мови. Проте, на превеликий жаль, державна програма розвитку української мови не виконується. Закон України про мови порушується, практика ігнорування української мови державними та громадськи-

[1] *Коваль В.* «Під чиїм же, коню, ми вікном?..» // Молодь України.— 1993.— 7 вересня.

ми структурами триває*, відбувається «розукраїнення України» (Д. Пилипчук), цілеспрямовано продовжується русифікація українців «під димовою завісою відродження» (В. Коваль). Центральне правління Всеукраїнського товариства «Просвіта» імені Тараса Шевченка у своїй заяві «Відродженню української мови — державну увагу» констатувало:

«1. Досі не запроваджено українську мову в роботу та діловодство органів державного управління, не дотримується встановлений порядок у написах на печатках, штампах, штемпелях, офіційних бланках і вивісках.

2. Кваліфікаційних вимог до посад у державних і громадських органах, установах та організаціях не доповнено положенням про обов'язок службових осіб володіти державною мовою, для атестування працівників не визначено строків опанування нею.

3. Розробка українською мовою нормативних документів-стандартів, технічних умов, норм, правил, інструкцій, методичних вказівок тощо, необхідних для виготовлення технічної й проектної документації, здійснюється вкрай недбало та повільно. Не організовано вивчення спеціальної термінології та нормативів працівниками, які беруть участь у виготовленні технічної й проектної документації.

4. Не завершено переведення на українську мову візуальної інформації в населених пунктах і на транспортних магістралях (назви міст, сіл, вулиць, тощо).

5. Не забезпечено відтворення українського звучання топонімів України при передачі їх іншими мовами

6. Карти, атласи, глобуси, довідники та інші картографічні видання, призначені для використання в Україні, готуються повільно й публікуються надто обмеженими накладами.

7. Повільно відроджується українська мова у сфері обслуговування, нерідко працівники цієї сфери демонстративно нехтують нею.

8. Не створено умов для забезпечення конституційного права українських громадян навчати дітей рідною мовою. Мережу навчально-виховних закладів не приведено у відповідність з національним складом і потребами населення — згідно з визначеними термінами, об'єктивні можливості використовуються для цього далеко не повністю.

9. Не створено умов для вивчення української мови іноземними громадянами, які навчаються у вищих і середніх спеціальних навчальних закладах України. Відповідних посібників, розмовників, слайдів, комп'ютерних програм немає.

10. До цього часу в нашій державі нема найнеобхіднішої літератури з історії України для дітей та юнацтва.

11. Державний стандарт України взяв курс на двомовність, що суперечить державному статусові української мови.

Дивну позицію займає і Кабінет міністрів: підтримка двомовності газетою «Урядовий кур'єр» від 10.05.93 р.

12. Державні театри, театри-студії, філармонії не дотримуються україномовного статусу.

13. Не вжито кардинальних заходів для запровадження української мови у кіновиробництво України, для дублювання іноземних фільмів українською мовою.

14. Не проведено атестацію екскурсоводів та інших категорій наукових працівників з погляду володіння та використання ними української мови як робочої.

15. Не видно цілеспрямованої відповідальності політики Української держави у галузі видавничої діяльності, де тим часом цілковито панує російськомовна продукція.

16. Надто повільно йде впровадження української мови в армії, досі не розроблено військову термінологію, а викладання у військових училищах, навіть на перших курсах, все ще ведеться не державною мовою.

17. У вузах, навіть тих, вчені ради яких прийняли рішення про перехід на викладання українською мовою, ця вимога не виконується, написання україномовних підручників і посібників не стимулюється достатньою мірою.

Окремо звертаємо увагу на те, що культура українського мовлення на телебаченні і радіо дуже низька, деякі диктори просто не володіють мелодикою української мови і не мають доброї дикції. Це створює загальносуспільну мовну атмосферу, яка ображає національну гідність українського народу.

Вимагаємо провести під контролем відповідальної державної комісії, за участю представників зацікавлених

---

* Див., наприклад: *Іванченко Р.* «Краще бути зґвалтованою, ніж українізованою» //Голос України.— 1993.— 3 квітня; *Сай-Боднар С.* «Потіш мене розмовою, нехуторянською мовою» //Україна молода.— 1993.— 27 серпня; *Шевченко В., Джура Ю.* Відкритий лист Міністрові транспорту України п. Оресту Климпушу //Молодь України.— 1993.— 19 жовтня.

громадських організацій, атестацію працівників телебачення й радіо та оголосити всеукраїнський конкурс дикторів для Центрального телебачення й радіо.

Товариство «Просвіта» глибоко стурбоване незадовільним станом справ у сфері відродження української мови. Відповідальність за таке становище лягає передусім на органи державної влади. Кабінет міністрів не враховує наших пропозицій щодо встановлення відповідальності за порушення Закону України про мови. Частина депутатів, зокрема Верховної Ради, не користується українською мовою у своїх публічних виступах. Розцінюємо це як зневагу до нашого народу.

Всеукраїнське товариство «Просвіта» імені Тараса Шевченка наполягає на виконанні чинного законодавства України про мови і закликає громадськість, насамперед членів і прихильників Товариства, докладати більше зусиль, щоб українська мова опанувала всі сфери життя» [1].

Щоб розв'язати проблему збереження і розвитку української мови, необхідно усім глибше зрозуміти характер спотворень, що їх зазнала наша мова, культура впродовж століть російщення, чітко бачити, що процес деформації української мови триває й досі, попри проголошення державної незалежності. «Позаяк нині українська мова перебуває в небезпечній близькості до граничної межі руйнації, не можна віддавати перевагу економічній та політичній розбудові державності, нехтуючи культурними та мовними проблемами» [2],— справедливо зазначила М. Жуйкова.

Учасники пленуму ради Спілки письменників України який відбувся 19—20 жовтня 1993 р., у зверненні до президента України Л. М. Кравчука, підкреслили: «Як знаєте, письменники завжди вболівали за долю рідного народу, багато зробили для здобуття незалежності України, з тривогою висловлювалися про соціальну незахищеність найбідніших верств населення. Не можемо змовчати й сьогодні, коли особливо загострилася ситуація і різко знизився життєвий рівень народу.

Як висловлювалися учасники пленуму, гальмом прогресивних реформ в Україні є старі господарсько-політичні структури, які в нових умовах не можуть чи не хочуть шукати виходу із кризи. Багато чого прояснилося

[1] Кримська світлиця.— 1993.— 28 серпня.
[2] *Жуйкова М.* Як говоритимуть наші нащадки: українською мовою чи «малороссийским наречием»?// Сучасність.— 1993 — № 10.— С. 128.

після недавніх трагічних подій у Москві. Зокрема, виразнішою стала небезпека, якої можна сподіватися від північно-східного сусіда. Письменники висловлюють сумнів щодо перебування України у складі СНД.

В таких умовах перед ще більшою загрозою опинилася наша культура і література. Нерозумна, непродумана політика уряду призвела до катастрофічного стану українського книговидання, занепаду національної преси, національного кіно і театру, відсутності підручників для шкіл. У той же час процвітають видавництва, що продукують літературу шовіністичного змісту, порнографію тощо, не вводиться мито на ввезення книг з інших держав.

Гірко говорити і про долю багатьох письменників, які опинилися за межею бідності й протягом років не мають змоги вийти до читачів із своїми творами. Звідки ж їм взяти мільйони для видання своїх романів, повістей, збірок поезій? Сьогодні вони не можуть виступити й перед своїми читачами — навіть великі заводи і фабрики не оплачують виступи майстрів слова. До чого це призведе, неважко здогадатися — ще більшого витіснення української мови, трагічного порушення багатовікових культурних традицій нашого народу, які живуть за кордоном. Сьогодні конче потрібні програми із фінансовим забезпеченням на видання конкретних талановитих творів сучасних письменників, а також української класики; видання вкрай необхідної літератури для дітей, нових підручників для шкіл.

Це тим більш важливо, що друковане слово відіграє надзвичайно важливу роль у відродженні й утвердженні в нашому суспільстві державної української мови, яка, будьмо відвертими, і нині в багатьох, насамперед господарсько-політичних структурах, зазнає неприхованої дискримінації. Навіть далеко недосконалий і, скажімо так, надто «м'який» закон «Про мови в Українській РСР», який був прийнятий за часів тоталітарного режиму, часто не виконується, основні його статті ігноруються, як це не дивно, особами, котрі обіймають нерідко високі державні посади чи відповідають за мовну ситуацію у сфері освіти. З такою кричущою несправедливістю не можна далі миритися. Закон про мови в Україні терміново належить переглянути передовсім у плані посилення відповідальності посадових осіб за його неухильне впровадження в життя.

Учасники пленуму вірять, що уряд України нарешті зважить на численні звернення письменників, діячів куль-

тури, народної освіти щодо створення нормальних умов для розвитку національної культури, прийняття і фінансового забезпечення конкретних програм щодо захисту українського книгодрукування, соціального захисту письменників, майстрів кіно, театру, образотворчого мистецтва, тільки за таких умов можливе справжнє духовне відродження народу»[1].

Будівництво Української держави, формування її національного обличчя неможливе без глибинного формування національного імунітету підростаючого покоління. «Доки українська дитина не сприйме на рівні свідомого і несвідомого своєї національної самобутності, доти нас будуть сприймати не тільки в Росії, але й у світі, як щось таке, що безпідставно претендує на національний суверенітет»[2],— підкреслила старший науковий співробітник Інституту літератури ім. Т. Шевченка, кандидат філологічних наук Наталя Колесниченко.

Зрозуміло, що стрижнем вироблення національного імунітету, утвердження духовної єдності нації є її мова. Однак перехід на викладання у навчальних закладах українською мовою відбувається надзвичайно повільно. На окремі причини, які гальмують якісні зміни у шкільному навчальному процесі, звернули увагу голова Київського крайового об'єднання «Просвіта» ім. Т. Шевченка В'ячеслав Шталтовний та голова осередку «Просвіта» Інституту математики НАН України Роман Черніга у статті «За титулом — українська, а за змістом?» Вони підкреслили:

«...Міністерство освіти України, а саме його відомчий Інститут системних досліджень освіти, замість того, щоб забезпечити вихід у світ перш за все найнеобхідніших підручників, благословляє видання фактично непотрібних. Скажімо, предмета «Русская литература» в українських школах уже немає, а школи Києва одержали майже 30 тисяч хрестоматій «Русская литература» для 5—6 класів українських шкіл, видрукуваних у 1993 році. А в 1992 році було видано інший пробний підручник з цього ж предмета для 6-го класу накладом 760 тисяч примірників! Це саме стосується і «Русской литературы» для 7-го класу, перевиданого чомусь у 1993 році. Чи потрібно вкотре переконувати, що кошти, витрачені на предмет, якого не існує, мали б піти на видання хрестоматії та підручника «Зарубіжна література». Адже саме через те, що їх немає,

[1] Літературна Україна.— 1993.— 28 жовтня.
[2] Голос України.— 1994.— 25 берез.

вчорашні вчителі російської літератури продовжують провадити всі уроки світової літератури однією з іноземних мов — російською, хоч власне російська література в курсі світової має займати чверть програми.

Інший яскравий приклад. Підручників з російської мови в українських школах сьогодні надлишок. Але їх продовжують перевидавати. Скажімо, на 24,5 тисячі учнів 3—4 класів Києва одержано понад 42 тисячі підручників «Русский язык», видрукованих у 1991 і 1993 роках. А на кожного семикласника-киянина припадає по два підручники «Русский язык», виданих торік. Дарма, що російська мова в українських школах є лише вибірково обов'язковим предметом, а в деяких взагалі не вивчається (до речі, саме ці школи чомусь потрапили в немилість начальства). Знову ж таки, хіба не доцільно було б замість зайвих книжок видати україномовний підручник з інформатики та обчислювальної техніки, якого зовсім немає в школах. Або «Біологію» для 7—8 класів (нею забезпечена лише половина учнів). Або україномовний підручник з початкової військової підготовки, якого взагалі немає. Невже вчителі з цього предмета — вчорашні офіцери імперської армії — без посібників здатні підготувати юнаків до служби в українському війську?!

Отже, державні кошти використовуються, м'яко кажучи, не за призначенням. Якщо така практика триватиме, то хоч би які мільйони-мільярди уряд виділяв, їх завжди не вистачатиме.

Свідомо уникаючи якісного аналізу багатьох шкільних підручників (це мають зробити фахівці з конкретних дисциплін), неможливо обійти кричуще невігластво (чи витончений саботаж) авторів «Букваря» Н. Скрипченко і М. Вашуленка. Для переважної більшості дітей «Буквар»,— це перша книжка в житті, яку вони прочитали самостійно. Тож значення його для формування світогляду дитини очевидне. А ось автори «Букваря», створеного ще на початку горбачовської епохи (в 1993 році було його 8-ме видання) не спромоглися навіть внести до української абетки літеру «ґ». Надибуємо на неї лише на єдиній сторінці у трьох (!) словах Отже, дітей продовжують навчати фактично за правописом часів СРСР, а не прийнятим в 1990 році. До речі, у 1993 році вийшов інший «Буквар» (автори М. Чорна, Д. Грабар), в якому літеру «ґ» сповна реабілітовано. Книгу прекрасно ілюстровано, а словниковий запас незрівнянно ширший. Навчаючись за цим підручником, дитина відчує національний дух, якого

так бракує колгоспно-пролетарському «Букварю» Скрипченко і Вашуленка. На жаль, першокласники-кияни «Букваря» Чорної і Грабара не одержали. Причина? Він надійшов до шкіл лише в листопаді, коли вивчення «Букваря» вже закінчується.

Очевидно запізнився він і до решти шкіл України. Такої історії, певне, слід чекати і наступного року. Бо хто ж визначатиме якість пробної книги М. Чорної і Д. Грабара, якщо його з об'єктивних чи суб'єктивних причин не ввели до нинішнього навчального процесу?! Згадаймо, що в минулому навчальному році аналогічна доля спіткала і буквар «Материнка» та ще три підручники, видання яких профінансувала діаспора» [1].

В. Шталтовний та Р. Черніга також зазначили, що «часто-густо директори шкіл не хочуть або не можуть (законодавство не передбачає санкцій) примусити своїх колег вести уроки державною мовою. Фактично, у кожній школі є вчителі, які свідомо спілкуються з дітьми під час уроків по-російськи, але документально цього не фіксують» [2]

Об'єктивна реальність така, що сили старого комуністичного режиму, імперські пропагандивні потуги зберегли у своїх руках і навіть примножили в Україні густу мережу засобів масової інформації і досить-таки успішно провадять психологічну війну проти українства,— проти нашої незалежності, проти держави та її оборонців, проти стабілізації економіки, проти нашої мови і культури — духовних первнів існування української нації. Продовжують втовкмачувати людям переваги двомовності, її природність. Роздумуючи над цією нав'язаною антиукраїнськими силами проблемою, письменник Василь Захарченко із Черкас написав статтю «Дві державні мови — це небезпечно!» У цій актуальній, об'єктивній публікації В. Захарченко зазначив, що у передвиборні дні часто було чути з вуст кандидатів у народні депутати Верховної Ради України від комуністичної, соціалістичної партій та інших проросійськи, проімперськи настроєних претендентів на звання слуги українського народу обіцянки добитися того, щоб окрім державної української мови в Україні надати статус офіційної ще й російській. В. Захарченко проаналізував чинники, на які вони посилалися:

---

[1] *Шталтовний В., Черніга Р.* За титулом — українська, а за змістом? // Голос України.— 1994.— 25 березня.
[2] Там же.

«1. В Україні начебто 70 % населення — російськомовне. Але ж лукавлять недруги. Тільки в селах проживає більше третини людей, а це вже понад 30 %. Як відомо, в селах мешкають майже стовідсотково українці, за винятком Криму та деяких південних областей, де є етнічні вкраплення греків, болгар, гагаузів. Далі, у 916 селищах міського типу, таких як наш Чорнобай, у містах типу Шпола, Тальне населення хоч і міське вважається, але ж ми знаємо, що воно на добрих 95 % україномовне. І в обласних центрах типу Черкас, Полтави тощо значна частина людей говорять українською мовою. А в містах Західної України то населення майже всуціль україномовне. І навіть у таких зрусифікованих містах півдня, як Харків, Донецьк, Луганськ, Дніпропетровськ багато мешканців спілкуються українською мовою. Отож, російськомовного населення від сили набереться, може на 14—15 мільйонів. А це не становить навіть 30 %!

2. Кажуть, що українських росіян, яких в Україні близько 12 мільйонів, начебто ображає те, що їх відносять до національних меншин. Така маса — 12 мільйонів — і раптом нацменшина! У цьому нема нічого образливого. Справа тут суто у термінології, що відбиває реальний стан речей. Нацменшинами називають представників інших народів відносно корінної нації, ім'ям якої й названо державу. У даному разі відносно українців. А вже візьмемо Росію. Там представники того ж українського народу (яких налічується за одними підрахунками 5 млн., за іншими — 9 млн.) щодо росіян — корінної нації в Росії — будуть національною меншиною. Хоч їх і 9 млн. — також велика цифра, що дорівнює двом середнім європейським державам. Отож, нічого в цьому статусі «нацменшина» нема образливого.

3. Виходячи з попередніх двох чинників, кажуть, що росіяни, начебто, в Україні почуваються другосортними людьми, а тому треба ввести другу державну мову — російську. Але ж це фантазії проімперськи настроєних людей. Як може почувати себе росіянин другосортним громадянином в Україні, коли для нього Українська держава утримує російськомовні школи, в яких досі навчається дві третини всіх учнів країни (це значить, що ми й на третьому році незалежності русифікуємо мільйони українських школярів). Як можна почувати себе другосортною людиною росіянинові, коли в Україні працюють десятки російських театрів, виходить російською мовою переважна більшість газет, продається майже виключно російська і

російськомовна книга, демонструються тільки російськомовні фільми, працюють дві російські телепрограми.

Те, що в Україні одна державна мова — українська, аж ніяк не є українізацією росіян. Ідеться про дерусифікацію українського етносу і про надання українській мові належних умов для розвитку в своїй державі. Ніхто ж не заважає росіянам спілкуватися своєю рідною мовою і між собою, і з українцями та іншими національностями. Ніхто не забороняє їм навчати дітей своєю рідною мовою. Ставиться одна лише умова до службових осіб — знати державну мову в межах, потрібних для служби. Оце й усе.

І потім. Як можна почувати себе росіянинові в Україні морально другосортною людиною, коли поруч розкинулася на шостій частині земної суші велика держава — Російська Федерація (в якій, до речі, єдина державна мова російська, хоч там проживає сто національностей), уже від самого відчуття, що поруч, у Росії, живе, розвивається твоя рідна мова, культура, хіба ж це не повинно підносити дух українського росіянина, наповнювати його оптимізмом, що його мові, культурі ніщо не загрожує, тоді як українець душею мліє щоразу, коли черговий раз на його землі робиться смертельний замах на його рідну мову. І скажіть, хіба не може сповнитися благородством серце росіянина, коли він з почуття вдячності, що живе на українській землі, віддає, поряд з любов'ю до своєї рідної російської мови, і шану українській мові. Не любов, а всього-навсього повагу, або хоча б терпимість. За це він, росіянин, житиме в позитивній аурі вдячного українця.

Тепер погляньмо, що ж могло б статися, коли б запровадили в Україні другу державну мову? А все повернулося б до не таких уже й старих часів, які були в Радянському Союзі. Російська мова життєво б не те що відтіснила українську мову на периферію (де вона й на третьому році Незалежності ще перебуває), а зовсім би зігнала її зі світу, як це сталось уже в Криму. Дивіться, там уже більше року, як уведено три державні мови — українську, російську і кримсько-татарську. Але ж і досі на півострові нема жодної української школи, ледве животіє єдина українська газета, журналістів якої, як і українського телебачення, тероризують. На вулицях Севастополя і Сімферополя українцеві небезпечно заговорити по-українськи. Оце вам дві державні мови! Оце чекало б і на всю Україну, весь український народ, коли б запровадили дві державні мови в Україні.

Багато з вас скаже: та яке це має значення, яка буде мова державною? Була б економіка на ногах, було б що їсти. Ні, не так воно все просто, як нам здається. Ну, скажіть, хіба б промовчав французький народ, коли б сьогодні загрожували його рідній французькій мові? Чи той же німецький народ, коли б загроза нависла над його німецькою мовою? Та ці народи сьогодні ж кинули б свої верстати й стали б оружно проти загрози.

У нас в Україні, найтолерантніший Закон про мови. Тож треба кожному цінувати це, дякувати долі, що занесла саме на цю благодатну, миролюбну землю серед такого миролюбного, щедрого, терплячого народу.

Треба цінувати це, а не старатися перетворити Україну на ще одну Російську державу (ще й федеративну!) на сході Європи. З цим же ніколи не згодяться етнічні українці.

Знайте, хто говорить про дві державні мови в Україні, той не хоче добра нашій Українській державі. Той здатен накликати на наші з вами голови тільки єдине — велике нещастя»[1]

Науковці двох інститутів Національної Академії Наук — Інституту народознавства та Інституту українознавства, керуючись патріотичними спонуканнями громадян Української держави, а також спираючись на свої фахові знання і розуміння внутрішніх механізмів суспільних процесів (зокрема, процесів етнокультурних та лінгвосоціальних), надіслали 28 червня 1994 р. Верховній Раді України, Президентові України Леонідові Кравчуку і Міністрові культури України Іванові Дзюбі заяву-протест під назвою «Кожна нація має свою мову»:

«Засилля російського мовлення у парламенті України (на рівні офіційних виступів) є замахом — свідомим чи неусвідомленим — на особливий функціональний статус української мови як мови державної, котра повинна у повній мірі обслуговувати усі соціально та державно значущі ділянки нашого суспільно-національного буття.

Цілком очевидне звуження (навіть у порівнянні із періодом до перевиборів) сфери функціонування української мови як офіційно державної мови об'єктивно є продовженням процесу русифікації України, розгорненого ще династією Романових, а відтак московським больше-

[1] *Захарченко В.* Дві державні мови — це небезпечно! // Літературна Україна.— 1994.— 17 берез.

визмом та його малоросійськими колаборантами. Верховна Рада сьогодні об'єктивно стає плавильним казаном русифікації. Адже російські виступи депутатів (у тому числі і тих, які непогано знають українську мову), розтиражовані радіо та телебаченням, фактично морально і психологічно легітимізують неповагу до української мови як мови офіційного вжитку. Цей задавнений хронічний уже процес русифікації не дає можливості українській мові та українському мовленню врешті-решт утвердити свій власний інформаційно-культурний потенціал. Потенціал, котрий цілеспрямовано нищився, розмивався, притлумлювався протягом трьох віків антиукраїнськими указами, циркулярами, колоніальним розбоєм. Потенціал, який на жаль, не знаходить сьогодні собі підтримки навіть у самої держави, бо ж державні мужі продовжують нехтувати цей атрибут державності і цей суттєвий (відносно самостійний) фактор державотворення.

Все нові і нові спроби і далі звужувати спектр суспільно-національних функцій українського мовлення через приниження значущості і престижного статусу українського слова у парламенті України не лише надає цілком очевидного антиукраїнського забарвлення самим засіданням Верховної Ради (бо зневага до українського слова є тільки індикатором зневаги до нашої культури і до народу загалом), але й стає дійовим чинником подальшої русифікації самої людності України. Адже українські мас-медіа (насамперед радіо та телебачення) через відомі нам соціально-психологічні механізми масового навіювання та наслідування «закарбовують» у масову буденну свідомість несприятливі для української мови (а отже, і для української культури загалом) стереотипи мовленнєвої поведінки. Такі стереотипи — у свою чергу — продовжують підтримувати хибне (і безумовно дискримінуюче) уявлення колоніальних часів щодо «предпочтительности» (більшої функціонально-стильової розвиненості і більшої адекватності) саме «великого русского языка». Жоден парламент, який поважає себе (навіть найдрібнішої європейської країни) такого «роздвоєння» собі не дозволив би.

Це останнє дуже істотно гальмує динаміку процесів націотворення в Україні, процесів утвердження української нації у власній своїй суб'єктивності як окремого цілісного чинника загальнолюдської історії. Своєрідна мовна інтерференція у парламенті (та в інших життєво важливих для нації сферах) сповільнює — сповільнює в загальнонаціональному масштабі — розвиток української національної самосвідомості. А без цієї останньої (рівень якої ще дуже низький) абсолютно неможливе досягнення нацією, як системою, що самовідтворюється і самоорганізується, необхідного порогу етнополітичної інтегрованості. Маємо не просто ситуацію білінгвізму. Маємо розколину у самому ядрі української культури. Розколину, поглиблення котрої продовжується.

У цьому випадку із мовною (етнолінгвістичною) ситуацією йдеться не просто про змінювання зовнішніх етикеток («какая разница,— мовляв,— на каком языке?!», адже основне — це зміст...), а власне про сутнісний зміст національно-державних процесів, у системі яких мовленнєві процеси не просто оформляють, а формують (формують систему смислів; формують певну систему орієнтації; формують специфічну мережу певних каналів комунікації, що складаються на життєво важливу, сказати б, кровоносну систему етносоціального організму). Адже національна культура (у тому числі і політична культура нації) реалізується насамперед у мережі мовленнєвих комунікацій.

Білінгвізм українського парламенту дійсно відповідає ситуації у суспільстві. Проте парламент повинен моделювати майбутнє нації, бути взірцем майбутнього, а не в'язнути, не грузнути у завалах, у руїнах колоніального минулого України. Саме мовленнєво-комунікативні процеси, процеси інформаційні (а етнос є власне своєрідним згустком внутрішніх комунікативних зв'язків),— це той цемент, що повинен скріпити наш народ, добудувати його до рівня повнокровної і повноцінної (а не наполовину змаргіналізованої, наполовину засимільованої) нації, сприяти його щонайшвидшому самоусвідомленню як суб'єкта власної своєї історичної долі. Тому мова і мовлення є у цьому контексті не просто звичайною «технікою спілкування», а потужним акумулятором психоментального і культурного досвіду, інтегратором нації, чинником націотворення. Уся риторика про розбудову державності зводиться нанівець, якщо самі «будівничі» не навчилися (чи не бажають навчитися!) орудувати одним із знарядь будівництва.

Ось чому своєрідне «розріджування» українського мовлення в офіційно-державній сфері мовленням російським і надалі продовжує розмивати нашу самототожність (як і 50, як і 100 років тому); продовжує загрозливо поглиблювати кризу нашої національної ідентич-

ності. Все це дуже ускладнює нині здійснення одного із найважливіших для майбутнього нації (для нормального і повнокровного функціонування українського етнополітичного організму) завдань. Йдеться про мовно-культурну відбудову народу на духовних пустирях колоніального минулого. Йдеться про найважливіше завдання (істотне для самого буття чи небуття нації): подолання наслідків національно-культурної руйнації, морально-психологічного та мовного спустошування і тієї жахливої манкуртизації людності, що породила (особливо в міському середовищі) мільйони маргіналів — перевертнів. Людей, позбавлених не тільки історико-культурного свого коріння, але й позбавлених почуття національної і людської гідності.

Брак цілеспрямованої і комплексної (розробленої саме на державному рівні) мовно-культурної політики в цій ділянці; недостатність матеріально-фінансової бази сучасного мовного будівництва в Україні (не кажучи вже про нерозробленість довготривалої стратегії нашого мовно-національного будівнитва) вже нині спричинилися до того, що українська мова і українське мовлення витісняються із парламенту України,— всупереч законодавству, всупереч нашим національним інтересам, всупереч нашим моральним і національним вартостям. Це безумовно вже нині стає новим ерозійним фактором щодо української державності загалом.

Цілком очевидно також, що засилля російської мови в парламенті перебуває у прямому корелятивному зв'язку із консервацією червоної України, із загальним наступом органічно пов'язаних між собою комуністичних, неокомуністичних та унітаристсько-імперських сил, що і сьогодні «зачаровані на Схід»; що і сьогодні ладні підтримати кремлівських реваншистів у їх намаганнях «вернуть южнорусское племя» у склад «единого и неделимого государства».

Ось чому зупинити мовне зросійщення парламенту без перебільшення означає затримати Україну над самою прірвою її нової інкорпорації у склад Росії (проекти федералізації СНГ та створення нової так званої євразійської надпотуги вже не тільки виношуються у Кремлі, але і здійснюються Кремлем в окупованому — знов колоніальному — Таджикистані; у протекторатах Москви — Білорусі, Грузії, Вірменії; на черзі — Україна...). Ми маємо прямі докази того, що русифікація українського парламенту є тільки однією із ланок повзучої московизації України; поступового демонтажу наших незалежницьких структур; посилення російської інформаційної інтервенції.

Об'єктивно ті парламентарії, котрі ігнорують у парламенті українську мову (як-от професор Харківського університету Карпов, котрий підкреслено — демонстративно вживає російську мову, хоч і добре володіє українською) стають лобістським чинником для проімперських сил — об'єктивно стають спільниками усіх отих козирєвих, руцьких, жириновських та інших активних речників прискореного «сколачивания» нової тюрми народів чи то під вивіскою СССР, чи то під дещо модернізованою вивіскою евразійської спільноти народів.

Просимо Вас звернути пильну увагу на це загальне суспільно-політичне та суспільно-культурне тло, котре надає новому очевидному засиллю російського слова в українському парламенті особливо лиховісного сенсу.

Вимагаємо від Вас негайно:

Перше. Кодифікувати в законодавчому порядку обов'язковість вживання української мови усіма без винятку українськими парламентаріями. Оскільки парламент є структурою професійною, а добре знання української мови є і професійним знаряддям (інструментом повсякденної праці), і одним із критеріїв фаховості, остільки і незнання української мови треба розцінювати, як брак необхідного професіоналізму у того, хто бажає бути причетним до законотворення у нашій державі.

Друге. Аби не повторювати старих московсько-імперських методів «вколачивания дубиной» та жорсткого адміністрування у такій надзвичайно тонкій ділянці як мовно-національне будівництво (а це мовне будівництво повинно починатися насамперед від канцелярії Президента, від міністерських структур та від парламенту) запровадити на державний кошт трьохмісячні курси інтенсивного вивчення української мови для всіх працівників міністерств, президентських структур і парламенту. Після відповідної атестації (по завершенню курсів) нездатність чи небажання вживати в офіційній сфері (кулуарна і побутова ділянки мовлення законодавством регламентуватися не повинні) мають розцінюватися як вияв професійної невідповідності, а депутат позбавлятися (після другого попередження) права на виступ.

Третє. Вимагаємо негайної розробки комплексної (з участю соціологів, соціолінгвістів, етнологів, психолінгвістів, освітян тощо) програми науково обгрунтованого здійснення мовної політики та мовного будівництва в

Україні, підвівши під це відповідну матеріальну базу (фінансування з державного бюджету; широка мережа мовних курсів; першочергова дерусифікація вищої школи, сфери управління та війська).

Там, де не буде політики мовного будівництва,— там триватиме далі руйнування нашої мови, культури і нації» [1].

Особливої гостроти набуло мовне питання після інаугураційної промови президента України Леоніда Кучми 19 липня 1994 р., який заявив: **«Ближчим часом я маю намір запропонувати зміни до чинного законодавства з метою надання російській мові офіційного статусу при збереженні за українською мовою її державного статусу»** [2]. Це твердження Леоніда Кучми викликало серйозну тривогу серед національно свідомої української громадськості. Сотні, тисячі заяв, телеграм, листів надійшло на ім'я Президента, до Верховної Ради України, редакцій газет, телебачення і радіомовлення, у яких висловлено занепокоєння, незадоволення, застереження, протест щодо наміру надати російській мові на українській землі офіційного статусу.

Своє ставлення до позиції Президента у мовному питанні Спілка письменників України висловила в обгрунтованому «Протесті», який опубліковано у «Літературній Україні» 21 липня 1994 р., та у «Зверненні» до голови Верховної Ради О. О. Мороза і народних депутатів України. У письменницькому зверненні, зокрема, написано:

«Український народ упродовж віків боровся за повернення свого законного права бути господарем на рідній землі, за самостійну державу, де все було б своє — влада, символіка, державна мова, освіта, господарювання. Увесь світ знає, які загарбники відбирали у нас це право, як жорстоко вони шматували нашу землю, нищили культурні цінності, літературу, як перелицьовували нашу історію, принижували все найдорожче кожному українцеві. І в тій невпинній багатовіковій боротьбі формувалася і наша рідна українська мова, вона створена народним генієм і в усі часи, коли нам заборонялося мати свою державність, була своєрідним свідченням нашої самостійності, суверенності, своєрідності.

Торжеством справедливості, святом усього нашого народу було надання українській мові статусу державної у

[1] Кожна нація має свою мову// За вільну Україну.— 1994.— 29 липня.
[2] *Кучма Л.* Інавгураційна промова на урочистому засіданні Верховної Ради України 19 липня 1994 р. // Голос України.—1994.— 21 липня.

«Законі про мови», прийнятому чотири роки тому Верховною Радою України. Може, не так, як хотілося б, але упродовж цього часу українська мова справді вільно розвивалася, що помітно із збільшенням кількості українських шкіл, дитсадків, багатьох навчальних програм українською мовою, особливо у спеціалізованих середніх і вищих, а також військових навчальних закладах, у виході нових підручників, словників... Державною мовою оволоділи тисячі фахівців різних галузей, дипломати, іноземні студенти і від того тільки духовно збагачувалися. Відбувався нормальний процес відродження і розвитку української мови. Можна здогадуватися, кому заважає такий процес, хто підмовляє перших керівників держави до змін у «Законі про мови» щодо надання російській мові в Україні статусу офіційної. Це антиукраїнські сили, які хочуть і далі русифікувати наш народ, особливо підростаюче покоління, це ті корпуси зледачілих апаратників, які просто не хочуть оволодівати мовою народу, серед якого живуть і нібито дбають про його добробут, працюючи в урядових та інших виконавчих структурах. Таким громадянам України треба нагадати, що українська мова давно здобула право бути державною, отже й офіційною.

Нас тривожать все частіші висловлювання урядовців та керівників держави про внесення змін до «Закону про мови».

Сподіваємося, що нинішні керівники України не допустять до появи дискримінаційних указів, постанов та неправомірних поправок до «Закону про мови».

Кому краще, аніж Вам, вельмишановні народні обранці, розуміти, що державною мовою, отже й офіційною в Україні може бути тільки одна — українська.

Пам'ятаймо слова Генріха Лоубе: «Нападати на мову народу — це означає нападати на його серце». Від усіх письменників України закликаємо вас створити всі умови для справді вільного розвитку української мови у нашій незалежній державі. Про це мріяли і за це боролися Великий Кобзар і Великий Каменяр — символи єдності Української держави, нашої культури і мови» [1].

Рішучий протест Леонідові Кучмі висловили представники національно-демократичних сил Дніпропетровщини, які відверто заявили:

«Нас насторожило і обурило Ваше бажання надати російській мові статус офіційної в Україні, тобто, по суті,

[1] Літературна Україна — 1994.— 18 серп.

державної, і це при умові, що українська мова ділами російських царів і комуно-шовіністів упосліджена і зведена майже нанівець на своїй землі. Невже Вам невідомо, що Україна не багатонаціональна держава, як сказали Ви в своїй промові, а держава українського народу, який складає 75 проц. всього населення України і поруч з яким проживають росіяни, євреї, греки, поляки, білоруси, чехи, угри та інші як частина цього народу і кримські татари як корінний народ в Криму. Українська нація, як і інші народи, крім російського, в часи колишнього СРСР, були упосліджені у мовно-культурному відношенні, і саме українська нація та кримськотатарська нація потребують максимальної уваги держави у духовному відродженні. Невже Вам невідомо, що в Криму проживають більше 600 тисяч українців, які не мають жодної української школи, що на Донеччині, Луганщині є 52 проц. українців і практично жодної української школи.

Що, російську мову хтось пригнічує в Україні? Ні! Вона фактично панує на всій території України. Невже Ви не помітили, що присягаючи дотримуватися законів України, Ви через двадцять хвилин зазіхаєте вже на перегляд Закону про мови в Україні?

В Росії проживає 15 мільйонів українців (більше, ніж росіян в Україні), і ніхто там не збирається не тільки надавати офіційного статусу українській мові, але бодай відкрити одну українську школу. Ви, як видно, не збираєтеся зробити що-небудь для покращення духовного стану українців у Росії, а в Україні своїми заявами, підриваєте досягнення та наступні кроки по відродженню духовності українського народу.

Ми заявляємо рішучий протест проти наміру надати російській мові офіційного статусу»

Автори ряду статей, звернень, заяв, відкритих листів роз'яснювали поняття «державна мова» і «офіційна мова». Полемізуючи з відомим політологом Володимиром Малинковичем, який «сделал попытку обосновать необходимость придания русскому языку статуса официального, который никак нельзя отождествлять с языком государственным» [2], кандидат філологічних наук, співробітник Інституту української мови НАН України Лариса Масенко у грунтовній статті «Офіційна = державна» доказово

[1] *Трінчук Я., Розумний П., Рибалка І., Заремба В.* Протест Дніпропетровців// Літературна Україна.— 1994.— 4 серп.

[2] Киевские ведомости.— 1993.— 27 жовт.

стверджує, що поняття «державна мова» і «офіційна мова» фактично є тотожними [1]. «Помилковим є тлумачення деякими сучасними українськими політиками міжнародних актів, в яких вживається поняття «офіційна мова». У цих актах воно є синонімом поняттю «державна мова»,— підкреслив президент товариства вчених «Державність» Ігор Юхновський.— Введення у нашій державі двох понять — «державна мова» і «офіційна мова» — вноситиме неясність, нечіткість у зміст мовної політики. Це свідчило б про неволодіння усталених політичних підходів до мовної реальності, невміння формувати мовну політику держави» [2].

Офіційно пояснив поняття «державна мова» і «офіційна мова» директор Інституту української мови Національної Академії Наук України Олександр Тараненко:

«При поліетнічності населення країни і, відповідно, наявності в ній дво- або багатомовності завжди виникає проблема співіснування мов різних етносів не тільки і, власне, не так на побутовому, як насамперед на офіційно-державному рівні. У мовному законодавстві держав світу відомі три основні підходи до розв'язання цієї проблеми.

У першому випадку як державний засіб спілкування виступає мова однієї, звичайно — найчисленнішої національності, що відіграла провідну роль в історичному формуванні держави. Таку функцію виконувала іспанська мова в Іспанії, англійська — в США тощо. Ця роль мови може бути закріплена Конституцією, як, наприклад, в Іспанії, або не закріплена, як, наприклад, у США. У законодавстві різних країн назва цієї мови може бути різною — офіційна, державна або національна, з чого можна зробити висновок, що поняття «державна мова» і «офіційна мова» можуть бути тотожними.

Другий шлях вибору загальнодержавного засобу спілкування — визначення як офіційної, або державної всіх основних мов країни. Це має місце переважно в тих країнах, де або важко визначити якусь одну корінну національність (наприклад, у Люксембурзі, де дві офіційні мови — французька і німецька), або на території компактного проживання двох і більше різномовних етносів. Наприклад, у Швейцарії є три офіційні мови — німецька, французька та італійська, однак ця тримовність здійсню-

[1] *Масенко Л.* Офіційна-державна // Літературна Україна.— 1994.— 28 лип.

[2] *Юхновський І.* Звернення до Президента України Леоніда Кучми // Голос України.— 1994.— 16 серп.

ється тільки в центральних органах влади (у роботі Федеральних зборів тощо). Фактично ж у країні має місце постійна одномовність: вона розділена чітким кордоном на три частини, у кожній з яких використовується як офіційна тільки одна з трьох мов. Подібна мовна ситуація існує і в Бельгії. Тут також на рівні центральних установ визначено три мови: французьку, нідерландську та німецьку. Країна розділена чітким лінгвістичним кордоном на три частини: фламандську (з нідерландською мовою), валлонську (з французькою) та двомовний округ столиці Брюсселя. Дві офіційні мови існують у Фінляндії (фінська і шведська), в Канаді (англійська і французька). Така ситуація склалася в цих країнах внаслідок компактного територіального поділу різноманітних етнічних груп.

Практикується також третій варіант — із співіснуванням у законодавстві країни понять «національна» (або «державна») і «офіційна» мова. Така практика властива в основному постколоніальним країнам, у яких поряд з місцевими («національними») мовами функціонують як офіційні мови колишніх метрополій — англійська, французька, іспанська, португальська. Наприклад, в Індії.

Спроба розділити поняття «офіційна» й «державна» була зроблена в СРСР перед його розпадом, коли після того як мови корінних народів кожної з республік були проголошені державними, офіційною мовою в межах усього Радянського Союзу було запропоновано вважати російську. Співіснування понять «державна» й «офіційна» мови закріплене в законодавстві Республіки Крим: державними проголошені російська, українська і кримськотатарська мови, а офіційною — тільки перша з них. За використання в законодавстві обох цих понять виразно простежується тенденція до того, що так звана державна мова починає виступати як така тільки формально, виконуючи фіктивно-представницькі функції, а так звана офіційна мова стає фактично державною. Чіткого й логічно вмотивованого розмежування цих двох понять у законодавстві немає. Його, власне, й не може бути, бо в рамках однієї держави її державна мова є одночасно й офіційною. Інша річ — на наддержавному або міждержавному рівнях (наприклад, наявність кількох офіційних мов ООН).

Виходячи з історичних і мовно-культурних особливостей формування етнічного складу населення України, де кількісну перевагу на всій території, крім Криму, становлять українці, роль державної і тим самим офіційної мови в Україні має виконувати одна мова — українська.

Це зафіксовано і в нині чинній Конституції України. Крім того, що це є історично виправданим, статус державної забезпечує українській мові можливість поступового розширення сфери функціонування. Офіційне ж закріплення в законодавстві російсько-української двомовності позбавить українську мову державного захисту і в умовах теперішнього явного переважання російської мови означатиме для української мови фактичний занепад.

У Законі про мови в Україні сказано, що в роботі державних та громадських органів, установ і організацій, розташованих у місцях проживання більшості громадян інших національностей, можуть використовувати поряд з українською і їхні національні мови. Цим положенням гарантуються, таким чином, мовні права всіх інших національностей України. У такому розумінні за мовами цих національностей можна закріпити статус офіційних — на відміну від загальнодержавної української.

Крим, внаслідок специфічної етнічної ситуації, що тут склалася, потребує окремого підходу. У цьому регіоні на рівний статус можуть претендувати три мови — російська, українська та кримськотатарська»[1].

Однак речники активно-агресивної частини так званого «русскоязычного населения» ігнорують історичною правдою, дуже вміло використовують у своїх групових інтересах здеформованість мовної ситуації в Україні, яка полягає в тому, що мова корінної етнічної більшості країни, яка має невід'ємне право бути основним комунікативним, інформативним і культуротворчим засобом на всіх теренах держави, фактично на більшій частині території зведена до того стану, в якому в інших країнах перебувають мови національних меншин. Місце ж української мови посіла російська, яка за нормальних умов національного розвитку повинна була б на території України задовольнятися статусом мови національної меншини. Використовуючи ту обставину, що в демократичній системі права національних меншин мають бути захищені, борці за привілейоване становище російської в Україні при кожній практичній спробі розширити сферу впливу мови національної більшості починають волати про переслідування російської мови і порушення прав людини. Насправді ж не припиняється російська лінгвістична агресія.

[1] *Тараненко О.* Про поняття офіційної мови в законодавстві// Літературна Україна.— 1994.— 4 серп., *Тараненко О.* Мова державна й офіційна // Голос України.— 1994.— 18 серп.

Скорботний урожай злочинної сівби московсько-комуністичних вождів і вождиків пожинаємо сьогодні. Про це свідчить суха, але переконлива і водночас дуже невтішна статистика щодо стану української мови в Українській державі. Наприклад, у Дніпропетровську є 7,7 % україномовних шкіл, у яких навчається лише 4 % учнів від загальної кількості учнів міста, в області 55,5 % україномовних шкіл, у яких навчається 25,3 % учнів від їх загальної кількості. У Донецьку відповідно 2,6 % та 0,9 %, в області — 10 % та 3,3 %. У Луганську — 1,7 % та 0,3 %, в області — 23,2 % та 8,2 %. В Одесі — 14 % та 5,4 %, в області — 64,3 % та 25,4 %. У Запоріжжі — 26 % та 16 %, в області — 45,9 % та 25,4 %. У Харкові — 21,9 % та 7,1 %, в області — 68,9 % та 29,9 %. Всього на початок 1993/94 навчального року в загальноосвітніх школах I—III ступенів навчалося 6 млн. 920 тис. 700 учнів, з них українською мовою 3 млн. 476 тис. 600 учнів, тобто 50,2 %, а російською — 2 млн. 443 тис. 800 учнів, або 35,3 %[1]. Варто нагадати, що за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року в Україні проживало 72,7 % українців і 22,1 % росіян. Отже, ніякої відповідності функціонування шкіл щодо кількості українського населення немає! До речі, в 1939—1940 навчальному році в початкових, неповних середніх та середніх школах України навчалося 6 млн. 543 тис. учнів, з них 5 млн. 500 тис. учнів українською мовою, тобто 84 % від їх загальної кількості. Як бачимо, кількість українських дітей, які нині навчаються у російських школах, виховуються у чужому, по суті антиукраїнському середовищі, збільшилася на 34 %.

Націоналісти, тобто національно свідомі українці, щирі уболівальники за долю Української держави і в гадці не мають когось чужого поневолювати — ні фізично, ні духовно. Вони прагнуть на основі природніх, християнських засад у своїй Українській державі створити необхідні умови для навчання усіх українських дітей рідною українською мовою. Водночас в Україні створено і створюються всі умови, щоб представники національних меншин, які живуть на гостинній українській землі, мали можливість навчатися своєю мовою, розвивати рідну культуру, літературу, мистецтво. Всі діти росіян навчаються у російських школах. Відкрито і відкриваються школи та гімназії з єврейською, румунською, угорською, польською, болгарською, кримськотатарською та іншими мовами навчання.

[1] *Казьва О.* «Ми й без Союзу та ЦК доконаєм вашу мову, культуру, а разом з ними — й державу» // Молодь України.— 1994.— 17 листоп.

За комуністичного режиму навіть мріяти було небезпечно про єврейську школу чи синагогу. Нині ж, наприклад, у Львові, де живе 7 тисяч євреїв, є 13 різних єврейських організацій, працює Центр вивчення єврейської історії, єврейський театр, єврейський ансамбль... Єврейські товариства діють у 89 містах України, видається 11 єврейських газет, відкрито єврейські групи в педагогічному та театральному інститутах. На Українському телебаченні є дві єврейські програми. Тим часом серед євреїв, як і серед росіян та інших національних меншин, про яких Україна дбає мов рідна мати, знаходяться такі «мудрагелі-патріоти», які поливають брудом нашу трагічно-героїчну історію, зневажливо ставляться до національної символіки, української мови, ігнорують нею в офіційних установах.

Відомо, що навіть у Франції видано закон на захист французької мови. В Україні ж, як підкреслив голова Спілки письменників Юрій Мушкетик, «деякі наші політичні мамонти приймають рішення про офіційну двомовність у своєму місті. Думаєте, так вони люблять російську і борються за мову Достоєвського? Вони можуть боротися за будь-яку мову, але певно проти однієї — української. Бо розуміють: без мови не формується національне мислення, не розвивається почуття національної єдності, не твориться національна духовна аура, не розвивається наука й культура — тобто нема повнокровного народу, а є просто люди — робоча сила»[1].

В Україні після століть російщення панує і вільно розвивається російська мова і їй ніщо й ніхто не загрожує. Отже, захищати треба українську мову, створюючи умови для її розвитку і повнокровного, життєдайного функціонування в кожній клітині суспільного і державного організму. Не треба при цьому забувати, що росіяни мають свою державу, в якій українці, як багатомільйонна національна меншина позбавлені елементарних умов для свого культурного розвитку.

Злочинно здеформована мовна ситуація в Україні, так звана «об'єктивна реальність», яка нібито «природно історично склалася», може бути виправлена цілеспря-

[1] Літ. Україна.— 1994.— 24 листоп.

мованою уніфікованою гуманітарною політикою держави і тісним економічним поєднанням регіонів, що сприятиме якнайшвидшому національному самоототожненню українців. Регіональна економічна, мовна і освітянська політика, за яку на весь голос ратують комуністи і соціалісти, тільки призведе до замороження зросійщеного стану, поглиблення етнічних відмінностей і відчуження між регіонами, що, безперечно, стане реальною загрозою існуванню соборної Української держави. Саме тому національно-патріотичні сили України виступають за чітко розроблену уніфіковану гуманітарну політику, проти надання російській мові офіційного статусу (на практиці другої державної, бо, як уже зазначалося, поняття «офіційна мова» і «державна мова» тотожні). Надання російській мові офіційного статусу в нинішніх умовах призвело би до нового звуження функцій української мови (комунікативної, експресивної, ідентифікаційної, гносеологічної, мислетворчої, естетичної, культуроносної, номінативної, демонстративної тощо) [1]. Це було би повернення в позолочених шатах до тотального російщення, до знищення української мови, культури, а отже і нації.

Необхідно підкреслити, що з погляду здорового глузду — не повинно виникати проблеми функціонування національної мови в національній державі. У Росії державною мовою, природно, є російська, у Франції — французька, у Німеччині — німецька, у Польщі — польська, у Чехії — чеська... Однак у нас, в Україні, питання функціонування української мови означає бути чи не бути соборній, демократичній, національній Українській державі. На жаль, досі є сили, які продовжують лити воду на брудний, злочинний млин російщення. В інструктивно-методичному листі № 1/12—829 від 30. II. 1994 р. Міністерства освіти України мова йде про те, що із шести гуманітарних предметів випускники 9-х класів можуть вибрати також історію України (п. 2 листа). Тобто, цей іспит стає не обов'язковим. У четвертому пункті цього листа зазначено, що випускники 9-х і 11-х класів, які не атестовані з української мови та літератури, замість іспиту з цих предметів складають іспит із мови та літератури інших національностей України [2] (тобто, російської — В. Л.). Отже, виникає запитання: чи є ще у світі хоч одна країна, у якій би офіційно було дозволено випускникам школи не володіти державною мовою та, мабуть, не знати історії своєї держави? Адже названі пункти міністерського положення, на мій погляд, можна лише сприймати як цілеспрямований крок до відкритого російщення підростаючого покоління.

---

[1] *Іванишин В., Радевич-Винницький Я.* Мова і нація.— Дрогобич.— 1994.— С. 82—94.

[2] Освіта.— 1994.— 14 груд.

Захищаючи іманетне — об'єктивне, природне право українського народу на існування, розвиток його мови, культури, духовності, виступаючи проти надання в Україні офіційного статусу російській мові, йдеться не про приниження чи ігнорування російської мови — однієї з міжнародних мов,— а про відродження і піднесення поруйнованого, понищеного престижу української мови у кожному регіоні, на міжнародному рівні. І якщо росіяни справді брати українців (про це вони постійно і скрізь говорять!), то по-братерському, по-християнському, врешті-решт, по-людському повинні би в Україні добре знати українську мову, шанувати її, берегти і сприяти тому, щоб кожний українець, якого збили з пантелику московсько-комуністичні асимілятори, повернувся до рідного, національного джерела розвитку. До речі, росіянин чи людина іншої національності, виїхавши до Франції чи Ізраїлю, Німеччини чи Англії, дуже швидко вивчає державну мову тієї країни, де хоче жити і працювати. Чому ж тоді українську мову — мову того народу, на землі якого живуть, «русскоязычные» беруть на кпини, ігнорують нею? Чи не тому, що мова, випливаючи з непізнаних глибин людської природи, стає цементуючим ферментом нації, константою державної самодостатності, самобутності, самоцінності?

Нинішні російські імпер-шовіністи і їх комуністично-соціалістичні прислужники в Україні погоджуються навіть на те, щоби давньоукраїнський Київ зробити столицею нової східнослов'янської держави, у якій, безперечно, визначальну, домінуючу роль повинна би відігравати «матушка» Росія. Новітні облаштовувачі східнослов'янської держави (треба розуміти Російської імперії) також за те, щоб не згадувати нині про майбутнє злиття мов, культур, націй. Нехай, мовляв, селюки-провінціали ще потішаться своїм милозвучним діалектом! Не варто дратувати українських націонал-патріотів! Час і так зітре, перемеле, перемішає в лоні Росії особливості будь-якої нації, тим паче, української, яка зазнала «благотворного», «братерського» російського впливу. Рано чи пізно у східнослов'янській державі все буде робитися на російському копиті.

Рафіновані україноненависники, контролюючи сферу культури, освіти, інформації, спрямовують всі свої зусилля на викорінення української мови з них, розв'язують психологічну війну проти української держави, української нації та її духовності. Не менш страшним, підступним у цьому українофобському процесі є те, що прекрасна мова Пушкіна, Толстого, Тургенєва, Горького у руках жорстоких імперсько-комуністичних політиків ленінсько-сталінського покрою стає засобом позбавлення життя такої ж прекрасної мови Шевченка, Франка, Лесі Українки, Коцюбинського, Винниченка...

Червоно-коричневі лиходії, прикриваючись пишномовними пропагандистськими міфологемами про соціальний захист трудящих, інтернаціональну єдність, віковічну дружбу та історичну спільність східнослов'янських народів, цілеспрямовано гальмують розвиток національної освіти [1], культури, економіки, будівництво Української держави.[2] «...Вороги нашої державності, «золотого Тамерлана... правнуки погані», «подножки», як казав Шевченко, «грязь Москвы» заходжуються збирати підписи: де нишком, а де нахабно й безкарно за відновлення імперії. Підписи, як це не гірко нам, за право віддати Україну знову на поруйнування, на глум у колоніальне ярмо, у найми російському шовінізмові. І як доречно нині звучать перестерігаючі Шевченкові слова: «Схаменіться! Будьте люди, бо лихо вам буде». Не знаю: чи вони читають Шевченка, чи вони схаменуться, але Україні треба бути на сторожі,— підкреслив лауреат Державної премії України імені Тараса Шевченка, письменник Р. М. Федорів, виступаючи на урочистих зборах з нагоди 181-ї річниці від дня народження Т. Г. Шевченка.— На сторожі нашої державності, нашої волі, нашої мови поставимо Шевченкове слово!»

Тривожно сьогодні, вибратись треба нам,
Зібгавши себе в кулак воєдино.
Без шарпанини, без крові, без драм
Треба вознести тебе, **Україно!** [3]

[1] Див., напр.: *Борисова О.* Отакі «художества», або Як комуністи тероризують Луганський педінститут імені Тараса Шевченка // За вільну Україну.— 1995.— 11 берез.

[2] Див., напр.: *Гордієнко В.* Проти України в ім'я Росії готує КПУ своїх членів до антидержавних дій // За вільну Україну.— 1995.— 11 берез.

[3] *Дудин Олесь.* Пісня відроджень — мій храм // Літературний Львів.— 1992.— Грудень. Ч. 2.

Тотальний геноцид, етноцид і лінгвоцид, які пережив український народ, не знищили до кінця генетичні глибини добродійності, волелюбності, висотності національного духу. «Ми не хочемо довше зносити панування чужинців, не хочемо більше зневаги на своїй землі,— одухотворено звучать нині слова Миколи Міхновського.— Нас горстка, але ми сильні нашою любов'ю до України! Сини України!.. Нас мало, але голос наш лунатиме скрізь на Україні і кожний, у кого ще не спідлене серце, озветься до нас, а в кого спідлене, до того ми самі озвемось!.. І пам'ятаймо, що слава і перемога — це доля борців за народну справу. Вперед, і нехай кожний із нас пам'ятає, що коли він бореться за народ, то мусить дбати **за весь народ**, щоб цілий народ не згинув через його необачність» [1].

Відстоюючи гуманістичне право народжуватися українцями у незалежній державі, бути господарем на своїй землі, розвивати українську мову, культуру, духовність, насолоджуватися рідними піснями, ми простягаємо руку дружби всім народам, які підтримують наше природне, благородне державотворче прагнення. Молимо Бога, щоб перемогла велика історична справедливість, щоб стоголосо зазвучало вільне українське слово, щоб Україна зайняла гідне для неї місце серед народів світової цивілізації, щоб ожила її добра слава, і світ ясний, невечірній тихо засіяв...

[1] *Міхновський М.* Самостійна Україна // Україна проти Москви (Збірка статей).— 1955.— С. 42—43.

ПРО ЗАХОДИ ПО ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ВИКОНАННЯ ПОСТАНОВИ ЦК КПРС ВІД 31 СЕРПНЯ 1978 Р. «ПРО ДАЛЬШЕ ВДОСКОНАЛЕННЯ ВИВЧЕННЯ І ВИКЛАДАННЯ РОСІЙСЬКОЇ МОВИ В СОЮЗНИХ РЕСПУБЛІКАХ»

(тт. Щербицький, Маланчук, Федорчук, Ватченко, Борисенко, Погребняк П., Герасимов, Рудич)

У постанові ЦК КПРС відзначається, що в результаті послідовного здійснення ленінської національної політики йде плодотворний процес розвитку культури, науки, народної освіти в усіх союзних і автономних республіках, який є виявом міцніючої братерської дружби всіх націй і народностей нашої країни.

Враховуючи, що оволодіння трудящими поряд з рідною також російською мовою має важливе загальнодержавне значення, служить дальшому зміцненню соціально-політичної єдності радянського суспільства, в республіці постійно проводиться робота по вдосконаленню вивчення і викладання російської мови в школах, профтехучилищах, технікумах і вузах. Планомірно здійснюється підготовка і перепідготовка викладацьких і наукових кадрів з російської мови, подається допомога в цьому братнім союзним республікам. Починаючи з 1976 року видається науково-методичний журнал «Русский язык и литература в школах УССР», проводяться республіканські науково-практичні конференції.

Мережа учбових закладів, що склалася, повністю забезпечує відповідно до Конституції СРСР і Конституції УРСР можливість всім громадянам республіки і їх дітям навчатися рідною мовою. При цьому учнівська молодь добровільно, з великим бажанням вивчає російську мову, яка стала важливим засобом міжнаціонального спілкування.

Центральний Комітет Компартії України постановляє:

1. Заходи по організації виконання постанови ЦК КПРС «Про дальше вдосконалення вивчення і викладання російської мови в союзних республіках» затвердити (додаються).

2. Обкомам, Київському міськкому Компартії України, облвиконкомам, Київському і Севастопольському міськвиконкомам, Укрпрофраді, ЦК ЛКСМУ, Міністерству освіти УРСР, Міністерству вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, Держкомітету УРСР по профтехосвіті, відповідним міністерствам і відомствам республіки забезпечити безумовне виконання заходів, спрямованих на дальше вдосконалення вивчення і викладання російської мови — мови дружби і братерства народів СРСР, яка має важливе соціально-політичне й інтернаціональне значення, сприяє успішному розв'язанню завдань комуністичного будівництва.

3. Про хід виконання цієї постанови доповісти ЦК Компартії України в жовтні 1980 року.

Додаток
до пункту 3, прот. 2. № 85
Цілком таємно

ЗАХОДИ
по організації виконання постанови ЦК КПРС від 31 серпня 1978 р. «Про дальше вдосконалення вивчення і викладання російської мови в союзних республіках»

1. Спрямувати діяльність учбових закладів республіки на дальше вдосконалення вивчення і викладання російської мови, оволодіння

якою має важливе соціально-політичне й інтернаціональне значення, сприяє успішному розв'язанню завдань комуністичного будівництва.

Обговорити завдання по поліпшенню постановки і узагальненню кращого досвіду викладання російської мови в школах, профтехучилищах, технікумах, педагогічних інститутах і університетах на січневих (1979 р.) учительських конференціях, нарадах викладачів, партійних зборах і засіданнях рад учбових закладів.

Мінсвіти УРСР, Мінвуз УРСР, Держпрофосвіта УРСР, обкоми, міськкоми і райкоми Компартії України, облвиконкоми, Київський і Севастопольський міськвиконкоми.

2. Активізувати пропаганду російської мови і літератури серед населення республіки, зокрема в ході підготовки і проведення святкування 325-річчя возз'єднання України з Росією. Ширше практикувати читання лекцій і проведення бесід по радіо і телебаченню про російську мову як засіб міжнаціонального спілкування, мову дружби і братерства народів СРСР. Розширити мережу курсів і гуртків по вивченню російської мови, організовувати зустрічі молоді різних національностей, читацькі конференції.

Обкоми, міськкоми, райкоми Компартії України, Мінсвіти УРСР, Мінвуз УРСР, Мінкультури УРСР, Держпрофосвіта УРСР, Держкомвидав УРСР, Держтелерадіо УРСР, АН УРСР, Укрпрофрада, ЦК ЛКСМУ, товариство «Знання» УРСР, редакції газет і журналів

3. Повністю забезпечити загальноосвітні школи, особливо сільські, а також технікуми, профтехучилища і вузи висококваліфікованими викладачами російської мови і літератури.

Підготувати і в березні 1979 р. подати Раді Міністрів УРСР розрахунки по забезпеченню додаткової потреби учбових закладів республіки в кадрах викладачів російської мови і літератури. При розробці проектів державних планів економічного і соціального розвитку Української РСР на 1980 і наступні роки передбачити розширення підготовки цих спеціалістів в університетах і педінститутах республіки відповідно до потреби.

Держплан УРСР, Мінсвіти УРСР, Мінвуз УРСР, Держпрофосвіта УРСР, міністерства і відомства УРСР, у віданні яких є учбові заклади, облвиконкоми.

4. Розглянути до 1 березня 1979 р. питання про уточнення сітки годин в навчальних планах загальноосвітніх шкіл і профтехучилищ республіки з метою поліпшення вивчення російської мови. Передбачити введення в учбових закладах поглибленого вивчення російської мови.

У 1979—1983 рр. провести роботу по дальшому вдосконаленню діючих програм і підручників з російської мови і літератури для учбових закладів з національною мовою навчання.

Мінсвіти УРСР, Мінвуз УРСР, Держпрофосвіта УРСР, АН УРСР, Держкомвидав УРСР.

5. Враховуючи численні побажання громадян республіки про вивчення російської мови дітьми дошкільного віку, розробити до 1980 р. примірний зміст, методичні рекомендації, учбово-наочні посібники для занять з російської мови в дошкільних закладах і підготовчих класах шкіл з національною мовою навчання.

В загальноосвітніх школах з українською мовою навчання розпочати в 1980—1981 навчальному році вивчення російської мови з перших класів.

Мінсвіти УРСР, Держплан УРСР, АН УРСР, Держкомвидав УРСР.

6. До 1 червня 1979 р. розробити і внести на розгляд Ради Міністрів УРСР пропозиції про поступове поширення на 1—3 класи всіх шкіл і 4—10 класи міських шкіл, які ведуть навчання національними мовами, дію пункту 5 постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів УРСР від 10 листопада 1966 р. № 874 про поділ класів з числом учнів понад 25 чоловік на дві підгрупи для вивчення російської мови.

Міносвіти УРСР, Держплан УРСР, Мінфін УРСР.

7. З метою дальшого поліпшення підготовки вчителів російської мови і літератури розробити і до 1980 р. ввести в педагогічних інститутах і училищах республіки нові навчальні плани. Для поліпшення викладання російської мови здійснити в установленому порядку в педагогічних інститутах і педучилищах поділ навчальних груп на підгрупи.

До 15 травня 1979 р. розробити перспективний план видання підручників, навчальних і довідкових посібників для студентів і учнів педагогічних учбових закладів і університетів республіки.

Більше поширювати досвід співробітництва вищих учбових закладів України з відповідними вузами РРФСР та інших братніх республік по комуністичному вихованню студентської молоді, організації викладання спеціальних дисциплін російською мовою, створення необхідних умов для поглибленого вивчення російської мови.

Міносвіти УРСР, Мінвуз УРСР, АН УРСР Держкомвидав УРСР, міністерства і відомства, у віданні яких є вищі учбові заклади.

8. Здійснити конкретні заходи по зміцненню кафедр російської мови вищих учбових закладів республіки кваліфікованими науково-викладацькими кадрами. Створити при Донецькому, Київському, Львівському, Одеському університетах і Ворошиловградському, Запорізькому, Київському педінститутах республіки опорні кафедри російської мови. Розробити до 1 січня 1979 р. пропозиції по розширенню підготовки аспірантів з російської мови і літератури, методик викладання цих предметів.

Мінвуз УРСР, Міносвіти УРСР, АН УРСР, Держплан УРСР.

9. Зміцнити інститути вдосконалення вчителів і методичні кабінети районних і міських відділів народної освіти кваліфікованими методистами з російської мови. Розширити, починаючи з 1980 р., при педінститутах і університетах республіки мережу факультетів і курсів підвищення кваліфікації викладачів російської мови середніх спеціальних і вищих учбових закладів у відповідності з потребою. Переглянути учбові плани і програми.

Міносвіти УРСР, Мінвуз УРСР. Держпрофосвіта УРСР, Держплан УРСР.

10. Забезпечити якісне навчання молоді і стажування студентів старших курсів за направленнями союзних республік в університетах і педагогічних інститутах Української РСР за спеціальністю «Російська мова і література».

У зв'язку з розширенням підготовки вчителів російської мови і літератури, проведення стажування старшокурсників, а також організацією нових факультетів підвищення кваліфікації вчителів при педінститутах і університетах Держплану УРСР передбачити в проекті плану економічного і соціального розвитку Української РСР на 1980 рік і в проекті п'ятирічного плану на 1981—1985 роки заходи по будівництву гуртожитків, їдалень та інших об'єктів.

Держплан УРСР, Міносвіти УРСР, Мінвуз УРСР.

11. Здійснити заходи, спрямовані на дальше розширення наукових досліджень, які б узагальнювали практику, нагромаджений досвід. Розробити до 1 червня 1979 р. перспективний план наукових досліджень і проведення науково-практичних конференцій в республіці. Організувати випуск республіканського міжвідомчого збірника «Русское языкознание».

Створити в Науково-дослідному інституті педагогіки УРСР сектор методики російської мови і сектор методики російської літератури.

У встановленому порядку вирішити питання про збільшення, починаючи з 1981 р., періодичності видання науково-методичного журналу «Русский язык и литература в школах УССР» з 6 до 12 номерів на рік.

АН УРСР, Мінвуз УРСР, Міносвіти УРСР, Держплан УРСР, Держкомвидав УРСР, Держпрофосвіта УРСР.

12. Вжити заходів до поліпшення змісту, підвищення ідейно-теоретичного і наукового рівня учбової, художньої, методичної і довідкової літератури для викладачів російської мови і учнів. Збільшити тиражі відповідних видань. Розширити випуск літератури російською мовою для дітей дошкільного віку.

Створити в 1979 році редакцію російської мови і літератури у видавництві «Радянська школа».

Підготувати і видати в 1980—1985 рр. передплатну бібліотеку вчителя російської мови і літератури шкіл і профтехучилищ УРСР, серії книг з досвіду роботи вчителів, словники і книги для читання російською мовою для учнів шкіл з українською, молдавською, угорською і польською мовами навчання. Вжити заходів до значного поповнення шкільних та інших бібліотек художньою, суспільно-політичною, науково-популярною і методичною літературою російською мовою [1].

Додаток

до пункту 1-г, прот. П № 70

Не для преси

ПОСТАНОВА ЦЕНТРАЛЬНОГО КОМІТЕТУ КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ І РАДИ МІНІСТРІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

від 10 червня 1983 року

Про організацію виконання в республіці постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 26 травня 1983 р. № 473 «Про додаткові заходи по поліпшенню вивчення російської мови в загальноосвітніх школах та інших навчальних закладах союзних республік».

Центральний комітет КПРС і Рада Міністрів СРСР постановою від 26 травня 1983 р. № 473 відзначають, що в результаті неухильного здійснення ленінської національної політики досягнуто великого економічного і соціального прогресу всіх союзних і автономних республік, автономних областей і округів нашої країни. Відбуваються інтернаціоналізація всіх сторін суспільного життя, взаємозбагачення і розквіт національних культур. Набули широкого простору для всебічного і рівноправного розвитку рідна мова і література всіх націй і народностей СРСР, у тому числі і тих, які не мали раніше писемності. Всім громадянам реально забезпечено право навчатися рідною та іншими мовами народів СРСР.

У сучасних умовах, коли економіка країни перетворилася в єдиний народногосподарський комплекс, виникла нова історична спільність —

[1] ЦДАГОУ — Ф. № 1.— Оп. № 10.— Спр. 3146.— Арк. 7—8.

радянський народ, зростає значення російської мови, добровільно прийнятої радянськими людьми як засіб міжнаціонального спілкування. Вільне володіння російською мовою поряд з рідною стає об'єктивною необхідністю і потребою кожного громадянина, служить дальшому зближенню всіх націй і народностей, зміцненню дружби народів СРСР, їх прилученню до духовних цінностей вітчизняної і світової культури, досягнень науково-технічного прогресу, зміцненню обороноздатності країни.

Разом з тим, як відзначено в постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР, ще багато випускників середніх навчальних закладів, особливо в сільській місцевості, слабо володіють російською мовою, в зв'язку з чим зазнають утруднень у міжнаціональному особистому спілкуванні, виробничій і громадсько-політичній діяльності, а також у проходженні військової служби.

Однією з причин такого становища залишається незадовільна забезпеченість викладачами російської мови загальноосвітніх шкіл та інших навчальних закладів, де ведеться навчання не російською мовою. Деяка частина вчителів, особливо початкових класів, не має достатньої підготовки з російської мови і методики її викладання. Наявні форми підвищення кваліфікації педагогічних кадрів не розв'язують належною мірою цього завдання. В навчальних закладах не вистачає якісних підручників з цього предмета, методичних посібників, словників, художньої літератури російською мовою. Час, що відводиться в учбових планах, є недостатнім для глибокого вивчення російської мови. Слабо використовуються з цією метою засоби масової інформації. Не всі органи народної освіти приділяють належну увагу поліпшенню якості викладання російської мови.

Окремі недоліки у вивченні російської мови, зазначені в постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР, мають місце і в нашій республіці.

На виконання постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 26 травня 1983 р. № 473 Центральний Комітет Компартії України і Рада Міністрів Української РСР постановляють:

1. Обкомам, Київському міськкому Компартії України, облвиконкомам, Київському, Севастопольському міськвиконкомам, Міністерству освіти УРСР, Міністерству вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, Державному комітету УРСР по професійно-технічній освіті здійснити додаткові заходи до підвищення ефективності вивчення російської мови в навчальних закладах з неросійською мовою навчання, маючи на увазі, що знання російської мови поряд з рідною є важливою умовою підвищення трудової і громадсько-політичної активності радянських людей, успішного виконання почесного конституційного обов'язку — служби в лавах Збройних Сил СРСР. Добиватися, щоб вільне володіння російською мовою стало нормою для молоді, яка закінчує середні навчальні заклади, громадянським обов'язком кожної молодої людини.

2. Держплану УРСР, Міністерству вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, Міністерству освіти УРСР, Міністерству фінансів УРСР розробити і здійснити конкретні заходи по розширенню і поліпшенню якості підготовки вчителів російської мови і літератури в педагогічних навчальних закладах і університетах. Передбачити в проектах планів на період до 1990 року підготовку вчителів російської мови і літератури з врахуванням повного задоволення потреби в них навчальних закладів республіки всіх типів.

Встановити на 1984—1990 роки завдання по підготовці вчителів російської мови і літератури з числа осіб корінної національності союзних республік у педагогічних інститутах Української РСР...

Починаючи з 1984 року на факультетах російської мови і літератури педагогічних інститутів Української РСР, що здійснюють підготовку вчителів для союзних республік відповідно до цієї постанови, при визначенні чисельності професорсько-викладацького складу виходити з розрахунку один викладач на вісім студентів і стажистів.

Міністерству освіти УРСР, Міністерству будівництва підприємств важкої індустрії УРСР, Міністерству промислового будівництва УРСР і облвиконкомам здійснити в 1984—1986 роках за рахунок державних капітальних вкладень будівництво учбово-лабораторних корпусів і гуртожитків для розміщення студентів і стажистів факультетів російської мови і літератури педагогічних інститутів...

3. Міністерству вищої і середньої спеціальної освіти УРСР і Міністерству освіти УРСР з метою підвищення якості підготовки учительських кадрів усіх спеціальностей з російської мови в педагогічних вищих і середніх спеціальних навчальних закладах з українською мовою навчання в установленому порядку:

внести зміни до учбових планів відповідних навчальних закладів, маючи на увазі збільшити час на вивчення російської мови, дозволивши використовувати з цією метою час, що відводиться на вивчення учбових дисциплін (за вибором) і на медичну підготовку, а в необхідних випадках — частину часу, що відводиться на вивчення іноземної мови;

організувати в педагогічних інститутах підготовку для шкіл з неросійською мовою навчання вчителів початкових класів, учителів іноземної мови з додатковою спеціальністю «Російська мова і література в національній школі»;

ввести в 1985—1987 роках випускні іспити з російської мови в педагогічних училищах та інститутах, а також на педагогічних спеціальностях в університетах.

Для осіб, які бажають удосконалювати свої знання з російської мови, організувати на базі університетів і педагогічних інститутів річні вечірні курси.

4. Міністерству освіти УРСР, Міністерству вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, Державному комітету УРСР по професійно-технічній освіті:

організувати підвищення кваліфікації вчителів початкових класів і вчителів російської мови навчальних закладів з українською, угорською, молдавською, польською мовами навчання на двомісячних курсах в інститутах удосконалення вчителів, на факультетах педагогічних інститутів і університетів; установити періодичність курсової перепідготовки згаданих спеціалістів один раз на три роки. Міністерству фінансів УРСР передбачати виділення необхідних асигнувань на ці цілі;

забезпечити підвищення кваліфікації вчителів за заявками союзних республік в інститутах удосконалення вчителів і вищих навчальних закладах Української РСР.

Дозволити Міністерству освіти УРСР відкрити з 1 січня 1984 р. в Центральному інституті удосконалення вчителів кафедру російської мови та літератури. На працівників згаданої кафедри поширюються умови оплати праці, передбачені постановою Ради Міністрів СРСР від 5 червня 1957 р. № 660 (постанова Ради Міністрів УРСР від 7 серпня 1957 р. № 872).

Облвиконкомам, Київському міськвиконкому, Міністерству будівництва підприємств важкої індустрії УРСР, Міністерству житлового будівництва УРСР, Головкиївміськбуду забезпечити в 1985—1988 роках будівництво і введення в дію за рахунок державних капітальних

вкладень учбових корпусів і гуртожитків для слухачів інститутів удосконалення вчителів...

5. Міністерству освіти УРСР, Міністерству вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, Державному комітету УРСР по професійно-технічній освіті, Академії наук УРСР:

здійснити заходи по впровадженню ефективних методів викладання російської мови в навчальних закладах всіх типів, звернувши при цьому особливу увагу на посилення роботи по прищепленню учням навиків вільного володіння розмовною російською мовою;

збільшити час на вивчення російської мови в загальноосвітніх школах та в інших середніх навчальних закладах з неросійською мовою навчання; передавати на ці цілі у міру необхідності частково або повністю години, що призначені для вивчення іноземної мови; при вивченні російської мови і літератури дозволити поділ усіх класів і груп з кількістю учнів більш як 25 чоловік на дві підгрупи;

ширше використовувати досвід по створенню загальноосвітніх шкіл з поглибленим вивченням російської мови, середніх навчальних закладів з навчанням в них рідною і російською мовами; ввести в технічних училищах вивчення російської мови в групах з українською мовою навчання;

вдосконалювати мережу загальноосвітніх шкіл з російською мовою навчання з метою повного задоволення потреби всіх осіб, які бажають навчатися в них, і навчання дітей російської мови у старших групах дитячих дошкільних закладів і в підготовчих класах загальноосвітніх шкіл;

розширити науково-дослідну роботу по вивченню російської мови, як засобу міжнаціонального спілкування, її зв'язку з рідними мовами народів СРСР, вдосконалювати систему підготовки науково-педагогічних кадрів з російської мови.

6. Міністерству вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, Міністерству освіти УРСР, Державному комітету УРСР по професійно-технічній освіті, Державному комітету УРСР у справах видавництв, поліграфії і книжкової торгівлі затвердити на 1984—1990 роки план підготовки і видання для учнів, студентів і викладачів навчальних закладів з неросійською мовою навчання типових комплектів підручників, ілюстрованих учбових посібників, методичної літератури з російської мови, словників, а також художньої літератури російською мовою з урахуванням повного забезпечення ними потреб згаданих навчальних закладів республіки.

Державному комітету УРСР у справах видавництв, поліграфії і книжкової торгівлі створити у видавництві «Радянська школа» на базі редакції російської мови і літератури редакцію російської мови і редакцію російської літератури у межах загальної чисельності працівників видавництв і фонду заробітної плати на їх утримання.

У встановленому порядку внести пропозиції про перетворення журналу «Русский язык и литература в школах УССР» в журнал «Русский язык и литература в средних учебных заведениях УССР» і збільшення періодичності його виходу з 6 до 12 номерів на рік.

Державному комітету УРСР по телебаченню і радіомовленню організувати для учнів і студентів цикли навчальних і суспільно-політичних передач з російської мови по республіканському, місцевому радіо і телебаченню, а також вдосконалювати спеціальні передачі для тих, хто вивчає російську мову.

Державному комітету УРСР по кінематографії разом з Міністерством освіти УРСР збільшити випуск учбових кінофільмів з російської мови і літератури.

7. Міністерству освіти УРСР, Міністерству вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, Державному комітету УРСР по професійно-технічній освіті завершити в 1983— 1985 роках в усіх навчальних закладах, де викладання ведеться не російською мовою, організацію кабінетів російської мови і літератури, оснащення їх лінгафонною апаратурою та іншими технічними засобами, а також учбово-наочними посібниками; здійснити заходи по ефективному використанню цих засобів в навчально-виховному процесі.

Держплану УРСР і Міністерству фінансів УРСР передбачити в проектах державних бюджетів УРСР виділення на ці цілі необхідних асигнувань.

Держбуду УРСР передбачити за погодженням з Міністерством освіти УРСР і Державним комітетом УРСР по професійно-технічній освіті в типових проектах початкових, восьмирічних, середніх загальноосвітніх шкіл і професійно-технічних навчальних закладів кабінети російської мови і літератури з урахуванням поділу класів на підгрупи.

8. Твємно.

9. Довести до відома Держплану УРСР, Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, Міністерства освіти УРСР, Державного комітету УРСР по професійно-технічній освіті, Міністерства фінансів УРСР, обкомів, Київського міськкому Компартії України, облвиконкомів, Київського і Севастопольського міськвиконкомів, що ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР постановою від 26 травня № 473 «Про додаткові заходи по поліпшенню вивчення російської мови в загальноосвітніх школах та інших навчальних закладах союзних республік»:

1) Запропонували Міністерству вищої і середньої спеціальної освіти СРСР, Міністерству освіти СРСР:

надати право випускникам сільських загальноосвітніх шкіл, які виявили бажання одержати спеціальність вчителя російської мови, поступати на підготовчі відділення педагогічних інститутів і університетів без наявності у них виробничого стажу;

встановити порядок направлення і пільгового прийому випускників восьмирічних і середніх шкіл до педагогічних навчальних закладів за рекомендаціями педагогічних рад і органів народної освіти.

2) Поширили на студентів, які навчаються в педагогічних інститутах і університетах за спеціальністю «Російська мова і література в національній школі», стипендіальне забезпечення, встановлене постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 18 жовтня 1971 р. № 755 (постанова ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР від 14 грудня 1971 р. № 552) для студентів юридичних інститутів.

3) Ввели для осіб, які поступають до аспірантури, вступний екзамен з російської мови і літератури, а також складання надалі екзамену з даного предмета в межах кандидатського мінімуму.

4) Постановили збільшити з 1984 року на 15 процентів ставки заробітної плати вчителів підготовчих і I—III класів, які ведуть заняття з російської мови, вчителів російської мови і літератури IV—X (XI) класів загальноосвітніх шкіл та шкіл-інтернатів, вчителів російської мови і літератури всіх типів і найменувань професійних і середніх спеціальних навчальних закладів з неросійською мовою навчання, розташованих в сільській місцевості і в селищах міського типу.

10. Обкомам, Київському міськкому Компартії України, облвиконкомам, Київському і Севастопольському міськвиконкомам, Міністерству освіти УРСР, Міністерству вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, Державному комітету УРСР по професійно-технічній освіті про хід

виконання цієї постанови доповісти ЦК Компартії України і Раді Міністрів Української РСР у січні 1984—1985 років.

* * *

Центральний Комітет Компартії України і Рада Міністрів УРСР висловлюють тверду впевненість у тому, що партійні, радянські, комсомольські органи і органи народної освіти, педагогічні колективи навчальних закладів республіки постійно проявлятимуть безустанну турботу і увагу до задоволення потреб молоді, яка навчається, в оволодінні російською мовою — мовою міжнаціонального спілкування, дружби і братерства народів, могутнім засобом дальшого розвитку і зміцнення матеріального і духовного потенціалу радянського народу.

СЕКРЕТАР ЦЕНТРАЛЬНОГО КОМІТЕТУ КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ	ГОЛОВА РАДИ МІНІСТРІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР
В. ЩЕРБИЦЬКИЙ	О. ЛЯШКО

Вірно: зав. протокольним сектором загального відділу ЦК Компартії України

В. Яницький[1]

[1] ЦДАГОУ.— Ф. № 1.— Оп. № 10.— Спр. 3146.— Арк. 28—31.

Післямова

Шановний читачу! Ви щойно перегорнули останню сторінку цієї книги. Важко передбачити Ваш душевний стан після ознайомлення з усією сукупністю цифр, фактів, документів, роздумів різних людей про злочинно цілеспрямовану, кількавікову політику російщення українського народу царськими і комуністичними опричниками. Вам судити, наскільки вдалося розкрити цю вельми складну тему: показати руйнівні наслідки імперського геноциду, етноциду і лінгвоциду, осмислити, звідки беруться віруси плебейського духу упокорення, окреслити причини надзвичайної складності нинішнього українського державотворення. Сподіваюся, що книжка допоможе читачам глибше пізнати своє національне «я», зсередини відчути, що любов до України — акт найвищого духовно-національного самовизначення, зрозуміти, що зденаціоналізована людина втрачає доступ до найглибшого національного колодязя духу і священних вогнів життя, вона приречена на щезання. Певен, що книга прислужиться морально-психологічному виздоровленню обдурених, скалічених комуністично-імперською ідеологією, формуванню духовного націоналізму — якнайвищого вияву відданості Батьківщині, буде джерелом важливої, об'єктивної інформації про українсько-російські взаємини, сприятиме консолідації духовних, інтелектуальних, творчих сил заради найвищої гуманістичної національної ідеї і мети — побудови Української Держави, яка прагне жити у порозумінні, мирі і дружбі зі всіма країнами світу.

Зрозуміло: вихід із нинішньої суспільно-політичної, соціально-економічної і морально-духовної кризи, породженої московською, комуністичною тоталітарною системою, залежить лише від кожного з нас, від нашого взаєморозуміння, терпеливості, чесності, згуртованості, єдності, християнської доброзичливості. Тож працюймо щоденно, сумлінно і жертовно, щоб назавжди розвіялася ворожа тьма неволі, навічно ожила сплюндрована Україна і рознеслася по світу її добра Слава. Нехай нам допоможе Бог!

Автор щиро вдячний головному меценату видання — спільному українсько-американському підприємству «Гранд-готель» (генеральний директор С. І. Лепський), колективам Одеського орендного підприємства «Фармація» (генеральний директор Є. О. Жалко), Хмельницького центру національно-культурних ініціатив (директор М. М. Шевчук), підприємства «Евріка» на Косівщині (директор М. Д. Павлюк), виробничого об'єднання «Львівприлад» (генеральний директор М. П. Пшебильський) за фінансову підтримку у виданні книги, а також працівникам центральної наукової бібліотеки ім. В. Вернадського НАН України, Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України, бібліотеки української діаспори при редакції журналу «Пам'ятки України» (м. Київ), центрального державного архіву громадських об'єднань України (м. Київ), центрального державного історичного архіву (м. Львів), науково-дослідного центру періодики Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України за сприяння у роботі над книгою.

Висловлюю щиру подяку за доброзичливі поради, зауваження, конкретну допомогу під час опрацювання і нагромадження документальних матеріалів і видання книги П. Г. Баб'яку, С. П. Балінському, М. М. Вівчарику, П. П. Дем'янюку, Г. П. і Д. В. Димнічам, В. Г. і К. В. Євтушенкам, К. К. Жолкевському, В. А. Качкану, Д. С. Карпин, О. В. Коблику, Ю. А. Ковалю, О. М. Колосовській, І. В. Крупському, І. М. Лубковичу, Я. Й. Малику, В. Д. Мокрію, М. Ф. Нечиталюку, М. Г. Осадчому, Ю. М. Пакошу, Р. Я. Пирогу, В. Г. Пожоджуку, М. П. Присяжному, Д. М. Романовій, М. М. Романюку, М. В. Савчуку, Т. Ю. Сализі, О. А. Сербенській, Я. І. Серкізу, З. М. Терлаку, Р. В. Чаплику, І. В. Червяку.

ЗМІСТ

НАУКОВО-ПУБЛІЦИСТИЧНЕ ВИДАННЯ

Лизанчук Василь Васильович

НАВІЧНО КАЙДАНИ КУВАЛИ

Науковий редактор Богдан Залізняк

Літературний редактор Марія Горбаль

Художник Олег Нога

Технічний редактор Галина Якуб'юк

Коректори Роксолана Лазуркевич, Ганна Сологуб

Здано на складання 08. 08. 94. Підписано до друку 15. 03. 95. Формат 84×108 1/32. Папір друк. № 1. Гарнітура літературна. Офсетний друк. Умов. друк. арк. 21. 84. Умов. фарб. відб. 21. 84. Обл. вид. арк. 24. 97. Тираж 5000 пр. Замовлення 2922—4

Інститут народознавства НАН України
290000, Львів-центр, проспект Свободи, 15

Львівська обласна книжкова друкарня
290006, Львів, вул. Стефаника, 11